

MUSIS PATRIIS...

*Tanulmányok
Teleki Sámuel halálának
200. évfordulójára*

MAROSVÁSÁRHELY

2024

Musis patriis...

*Tanulmányok Teleki Sámuel halálának
200. évfordulójára*

Musis patriis...
Tanulmányok Teleki Sámuel halálának
200. évfordulójára

Szerkesztették:
Bányai Réka és Kimpián Annamária

Marosvásárhely, 2024.

Kiadja a Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely

Borítóterv: Csillag István

© Szerzők, 2024.

A kötet megjelenését támogatták:

Förderstiftung Teleki Téka, Bazel

**MTA BTK Lendület Kutatócsoport,
Hosszú reformáció Kelet-Európában 1500–1800**

ISBN 978-973-0-39685-0

Tartalomjegyzék

Előszó.....	7
Bánfi Szilvia: Raphael Hoffhalter és az unitáriusok.....	9
Bányai Réka – Simon Zsolt: A mikházi kolostor középkori könyvei	31
Biró Gyöngyi: Református peregrinusok könyvei nyomában. Keresztesi József és Lészfalvi József esete.....	83
Florin Bogdan: Old Romanian Printings in Sámuel Teleki's Library.....	94
Kimpián Annamária: „Iratassék a Cancellarius G. Teleki Sámuel Ur Ö Excelentiájának erről a dologról egy jelentés tanács kérésül...” Teleki Sámuel és a marosvásárhelyi református kollégium kapcsolata	104
K. Weisz Szidónia: „...és imé Vénségemben is egyik bánatomra, más következik...” Bethlen Zsuzsanna és Teleki Domokos halotti búcsúztatása.....	116
Lázok Klára: Iktári Bethlen Zsuzsanna könyves kapcsolatainak hálója....	134
Muckenhaupt Erzsébet: A csíksomlyói ferences könyvkötőműhely második korszaka	154
Oláh Róbert: Maróthi György könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban. Adalékok egy debreceni tanári könyvtár történetéhez	199
Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei Teleki Sámuel gyűjteményében	210
Perger Péter: A Teleki családhoz köthető kiadványok a 17. század második felében készült hazai nyomtatványok között	221

Rácz Emese: A Teleki-mecenatúra dimenziói a 18. század első felében.....	234
Róth András Lajos: A „horror vacui”-ban szenvedő könyvmániás gróf Gyulay Lajos	252
Sebestyén-Spielmann Mihály: Molnár Gábor aprónyomtatvány-gyűjteményéről	266
Simon Melinda: A „csúnya” jelvények apológiája. A méltatlanul mellőzött 18. századi kiadói és nyomdászjelvények	277
V. Ecsedy Judit: Nyomtatott levelek fekete szegéllyel. A széki gróf Teleki család legkorábbi nyomtatott gyászjelentései.....	294
Zvara Edina: Teleki Sámuel és a bécsi <i>Magyar Hírmondó</i>	328

Előszó

Musis patriis gratisque posteris... Ez a felirat ékeskedik Teleki Sámuel 1802-ben megnyitott könyvesházának bejárata felett. 2022. szeptember 21-23. között kiállítással és tudományos ülésszakkal tisztelegtünk a kétszáz éve elhunyt alapító emléke előtt. Jelen kötet az ekkor elhangzott előadások tanulmányként véglegesített szövegeit tartalmazza a következő tematikákban: Teleki Sámuel és a Teleki család mecenatúrája, kapcsolatrendszere, intézményteremtése; a Teleki-Bolyai Könyvtár egyes könyvei vagy gyűjteményei; valamint általában a 15-19. századi magyarországi könyves kultúra.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Erdélyben intézményünk az egyetlen régi könyves gyűjtemény, mely magyar nyelven néhány évente (eddig: 2002-ben, 2004-ben, 2016-ban és 2022-ben) kifejezetten könyv- és művelődéstörténeti tematikájú konferenciát szervez, alkalmat adva a régióban ezen a területen dolgozó kollégáknak szakmai vitára, személyes találkozásra, újabb eredményeik bemutatására és ezek kötetben való publikálására.

Minden ilyen alkalom számvetés is ugyanakkor, hogyan sáfárkodunk Teleki Sámuel szellemi örökségével. Az általa létrehozott, majd más értékes régi könyvgyűjteményekkel gazdagodott intézmény feladatköre jelentősen kibővült a második világháború után következő évtizedekben: az olvasószolgálat, valamint a muzeális funkciók ellátása és évi több ezer látogató idegenvezetése mellett fontos szerepet kapott a tudománynépszerűsítésben, volt és jelenlegi munkatársai révén a kutatásban is.

„...könyveimet... hagyom és legálom... a tudományoknak hazámban s nemzetemben előmozdításokra” – írta végrendeletében Teleki Sámuel; reméljük, kötetünk írásai sem lesznek méltatlanok ehhez a célhoz.

A szerkesztők

Bánfi Szilvia Raphael Hoffhalter és az unitáriusok

1567. szeptember elsejét megelőzően, az Erdélyi Fejedelemség székhelyén, Gyulafehérvárott állította fel nyomdáját az európai rangú nyomdász, Raphael Hoffhalter. Officinájának első kiadványa Dávid Ferenc *Refutatio scripti Petri Melii...*¹ című unitárius vitairata volt, amelynek 1567. szeptember 1. keltezésű, utólag szedett ajánlását II. (Szapolyai) János Zsigmond² megválasztott, de nem megkoronázott magyar királynak címezték. Vagyis az előszó datálásának ismeretében e mű nyomtatójának, Hoffhalternek legkésőbb augusztus folyamán Gyulafehérvárott kellett tartózkodnia és hozzáfognia ennek a vitairatnak a kinyomtatásához.

1. kép: Raphael Hoffhalter első gyulafehérvári nyomtatványának címlapja (RMNy 231)

1 Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600. BORSA Gedeon et alii. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (A továbbiakban RMNy) 231. tétel

2 I. János (Szapolyai János) király és Jagelló Izabella királyné fia, II. János (Szapolyai János Zsigmond, Buda, 1540. szeptember 13. – Gyulafehérvár 1571. március 14.), 1540-ben a rákosi országgyűlésen Magyarország megválasztott, de nem megkoronázott királya.

A kismemesi családból származó Raphael (Skrzetusky) Hoffhalter³ 1525/1530 körül született Poznańban. Nyugat-európai jelenlétének első hiteles bizonyítéka a zürichi nagytemplomban, az 1549. július 27-én Kathrin Göldivel kötött házasságáról tudósító forrás. A német nyelvi környezetben nehézségeket okozó lengyel nevet – Skrzetusky – ekkorra megváltoztatta az Istenben bízó „reménytartó” Hoffhalterre.⁴ Zürichben születtek gyermekei is. A magyarországi nyomdászattörténetben ugyancsak fontos szerepet betöltő Rudolfot 1550. december 7-én, míg hűgát, Máriát 1552. július 12-én jegyezték be a Grossmünster anyakönyvébe. A katolikusként született Raphael Hoffhalternek a reformációhoz való tényleges kötődését megerősíti, hogy szoros és bensőséges kapcsolatot ápolt a nagytemplom jeles lelképásztorával, Heinrich Bullingerrel és annak családjával, Rudolf fiának keresztanyja tudniillik a neves zürichi reformátor leánya, Margaretha Lavater volt. A két család a továbbiakban is szoros kapcsolatban maradt egymással,⁵ ami feltételezhetően hozzájárulhatott Hoffhalternek és családjának 1563 elején bekövetkezett kényszerű meneküléséhez Bécsből.

A zürichi tanács Raphael Hoffhalter betűöntőt és mintametszőt 1551. szeptember 2-án vette fel lakosainak névjegyzékébe. Az 1554. november 1-én kelt okirat pedig már arról tudósít, hogy háztartásában egy tanoncot is tartott. Ennek alapján feltételezhető, hogy Raphael Hoffhalter önálló tevékenységet folytatott, mint betűöntő és mintametsző.⁶ Vállalkozásának jövedelme feltehetően nem lehetett elégséges a család megélhetéséhez, ezért tervezhette Hoffhalter a szülőhazájába, Lengyelországba való visszatérését

³ Raphael Hoffhalter életrajzára vonatkozó legfontosabb munkák: BORSA Gedeon: *Hoffhalter-problémák*. In: *Uő: Könyvtörténeti írások*. I. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1996. 206–211.; német nyelvű változata: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter*. Gutenberg Jahrbuch 1970. 225–229. – DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckergeschichte bis M.D.LX*. Wien, 1782. XIV–XVI. – DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. Wien, 1982. 53–54. – MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. I. Band. Wien, 1883. 86–93.

⁴ Az 1558-tól a bécsi nyomtatványjaiban alkalmazott nyomdászjelvényének latin nyelvű felirata is ezt hirdeti: „Omnia spe florent prospiciente Deo” [Minden reményteljesen virágzik Isten gondviselése alatt].

⁵ Huszár Gál 1557. október 26-án Heinrich Bullingernek írt levelében kérte, hogy a választ számára Raphael Hoffhalter bécsi címére küldjék el. *Régi magyar levelestár*. (XVI–XVII. század) I. Tolnai Gábor irányításával vál., s. a. r., bev. és a jegyzeteket összeállította Hargittay Emil. (Magyar Hírmondó) Bp., Magvető, 1981. 133. – A Hoffhalter család és a svájci reformátor folyamatos, évekkel későbbi kapcsolatát bizonyítja Raphael Hoffhalter feleségének 1562. március 18-án, Bécsben kelt levele, amelyben beszámolt Bullingernek a moldvai hadjáratról.. BORSA 1996, 209.; MAYER. 1883. 90.

⁶ BORSA 1996. 209.

1553 közepén,⁷ ám szándékát váratlanul megváltoztatva a Hoffhalter família Bécsbe költözött. Ennek pontos dátuma nem ismeretes.

2. kép: Nehezen kiejthető lengyel nevet megváltoztatta az Istenben bízó „reménytartó” Hoffhalterre, erre utal bécsi nyomdászjelvénye is

Raphael Hoffhalter a császárvárosban 1556. április 10-én három évre szóló privilégiumot kapott könyvnyomtatásra, mintametszésre, valamint papír- és könyvkereskedésre.⁸ 1556-ban még Kaspar Krafttal közösen jelentettek meg két német nyelvű nyomtatványt, majd 1557-től kezdődően Hoffhalter már egymaga vezette nyomdai vállalkozását 1563-as kényszerű meneküléséig. Ezen viszonylag rövid időszak alatt Bécs egyik legtöbbet foglalkoztatott nyomdásza lett, mai ismereteink szerint tipográfiájában 159 nyomtatvány készült, ezeket kiegészíti az az öt kiadvány, amely 1560 és 1562 között közreműködésével a bécsi jezsuita nyomdában jelent meg. Nyomtatóműhelye a bécsi egyetem professzorainak, a városban alkotó koszorús költőknek, a jeles diplomata, útleíró Sigismund von Herbersteinnek és a magyarországi katolikus egyház vezetőinek (Oláh Miklós, Verancsics Antal,

⁷ Raphael Hoffhalternek „Posnonia in Polen” történő visszatérése céljából az eredeti lengyel nevére – Skrzetusky – a zürichi tanács 1553. május 27-én írásos tanúsítványt állított ki. Uo. 209.

⁸ MAYER 1883, 87.

Draskovich György, Telegdi Miklós) munkáit adta ki, valamint a császári udvar megrendelésére is többször dolgozott. Nyomdászati teljesítményként a legjelentősebb az I. Miksa német-római császárt dicsőítő *Ehrenpforte des Kaisers Maximilian I. (Diadalkapu)* címen ismeretes, a sokszorosított grafika egyik legnagyobb méretű remekművének újbóli, harmadik alkalommal történt kinyomtatása volt. Albrecht Dürer és művésztársai közreműködésével az 1517/18-ra elkészült eredeti fametszetes grafikai alkotást Habsburg Károly főherceg megrendelésére Hoffhalter a bécsi császári udvar tulajdonában lévő 195 darab dúcraól 36 fólió méretű papírra nyomtatta, amelynek tényleges mérete 3,570×2,950 méter volt. A kortársak elismerését a Bécsben tevékenykedő hírneves grafikusok – Hans Sebald Lautensack és Donat Hübschmann – metszeteivel illusztrált Hoffhalter-féle kiadványok közül számos darabja kivívta, melyek napjainkban is felbecsülhetetlen értéket képviselnek.⁹

Ezt a gyorsan felívelő, hosszú távon ígéretes életutat törte ketté a mélyen katolikus I. Ferdinánd császár városában nyomtató Raphael Hoffhalter protestáns kapcsolatainak gyanítható lelepleződése. Bécsből menekülni kényszerült. Alighanem Huszár Gál javaslatára, 1563. május 25. előtt az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá tartozó Debrecenben Melius Juhász Péter oltalma alatt talált menedéket.¹⁰ Nevét elhallgatva, szakmai tudásával 1563 és 1564 között segítette a Török Mihály irányításával működő debreceni városi nyomda munkálatait; majd 1565-ben immár saját neve alatt indított önálló vállalkozást, Bécsből menekített nyomdai készletét kiegészítve a Debrecenben metszett új antikva szövegtípusával. Ezáltal megalapította második saját nyomtatóműhelyét, immár Kelet-Magyarországon. Ám valószínűleg a Debrecenért fegyveres támadások és az előző évi súlyos tüzesetek miatt vállalkozását nem érezhette biztonságban.¹¹ Ez indokolhatja, hogy önálló debreceni működése miért nem tartott tovább. Még ugyanabban az évben, valamikor augusztus végén vagy szeptember elején a védett, biztonságosabb Váradra költöztette át tipográfiáját, ahova a vele együtt dolgozó Török Mihály szintén követte. A Melius Juhász Péter felügyelte, három betűtípussal rendelkező szerény debreceni városi nyomda működése a két nyomdász

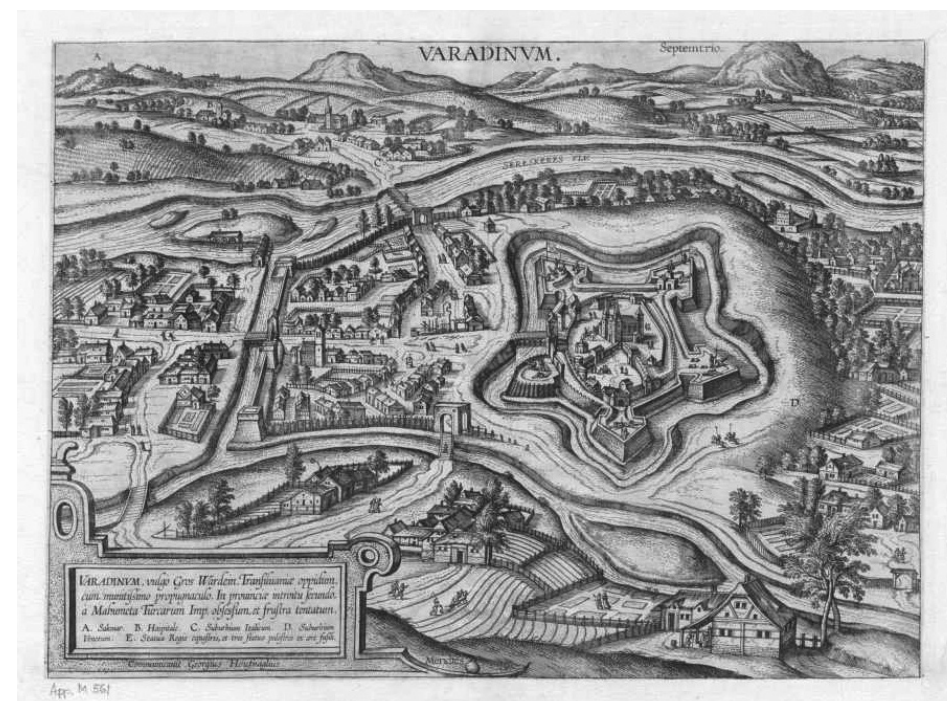
9 BÁNFI Szilvia: *A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében.* Művészettörténeti Értesítő 68. (2019) 1-2. sz. 1-31.

10 Erre bővebben lásd: BÁNFI Szilvia: *450 évvel ezelőtt vette kezdetét a nyomtatás az erdélyi fejedelmi székhelyen, Gyulafehérvárott.* In: OSZK 215. Tanulmányok egy évforduló tiszteletére. Szerk. Deák Eszter – Dede Franciska. Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat Kiadó, 2018. 232, 243.

11 A korabeli debreceni városi jegyzőkönyv 1564. szeptember 4-től egy héten belül három nagy tüzesetről tett említést, amelynek következtében többek között a Szent András-templom és környéke, így a „plébániai ház” is súlyosan károsodott. BARCSA János: *Adatok a debreceni nagytemplom történetéhez.* Debreceni Képes Kalendáriom 11. (1911) 30.

együttessel távozása után 1565-től 1567 első feléig szünetelt. Jelen tudásunk szerint ezzel a nyomdai készlettel Debrecenben e két és fél évben nem jelent meg nyomtatvány.

A szakirodalomból már ismert volt, hogy II. János magyar király Váradon házat és szőlőbirtokot adományozott Melius Juhász Péternek: „ut Ipse Typographiē in usum Ecclesie melius consulere possit”. Az 1566. április 28-án keltezett adományozó oklevél eredeti példánya a közelmúltban került elő.¹² A dokumentum azért is jelentős, mert arról tanúskodik, hogy az ekkor még Melius vallási nézeteivel is rokonszenvező János Zsigmond anyagilag támogatta a református püspököt céljai megvalósításában, egyháza érdekében. Nézetem szerint János Zsigmond adományával közvetetten biztosította a Hoffhalter-tipográfia működését, ezáltal segítette Melius műveinek váradai kinyomtatását.

3. kép: Várad korabeli metszeten. Köln, Anton Hierat, Abraham Hogenberg, 1618. (Országos Széchényi Könyvtár, App. M. 561)

12 Szovák Márton – az Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tárának munkatársa – a korábbiól már ismeretes oklevél eredeti példányát a Becsky család levéltárában találta meg: *Királyi adomány Melius Juhász Péter javára.* https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2022/04/28/kiralyi_adomany_melius_juhasz_peter_javara. (utolsó letöltés: 2022. júl. 11.).

Ugyanis Raphael Hoffhalter Váradon is főképpen Melius Juhász Péter munkáit, a református püspök rész-bibliafordításait, bibliamagyarázó prédikációit nyomtatta ki.¹³ 1567 közepén készült el utolsó váradi nyomtatványa, a Melius által 1566. szeptember 10-én¹⁴ befejezett *Az Szent Ianosnac tött ielenesne igaz es iras szerint valo magyarázasa prédikatioc szerint...* című bibliamagyarázó prédikációs kötet. Ám ennek csak a főrészét nyomtatta saját nyomdai készletével 1567 első felében Hoffhalter, a Melius által utólag írt előszót és a hibajegyzéket Török Mihály a debreceni városi nyomda szerény betűtípusaival jelentette meg 1568 januárjának elején a cívisvárosban. Ekkorra Raphael Hoffhalter és Melius Juhász Péter kapcsolata megromlott, amelynek magyarázata, hogy az unitáriusok meghívását elfogadva a jeles tipográfus nyomtatóműhelyét átköltöztette Gyulafehérvárra. Török Mihály most nem követte Hoffhaltert, hanem valószínűsíthetően már az 1567. év közepén visszatért Debrecenbe a református püspök szolgálatába.

Az 1566. esztendőől kezdődően egyre erősebbé vált az erdélyi szentháromságtagadók és a tiszántúli, Szentháromság-tan védelmezők között élesedő teológiai nézetkülönbség. Mindkét tábornak égető szüksége volt a disputációkban kifejtett álláspontjuk, valamint az ellentábor nézeteire adott cáfolatuk minél szélesebb körhöz való eljuttatásának érdekében az általuk „felügyelt” propagandaeszköz, vagyis a megbízható sokszorosítás lehetőségére. Ebben az időpontban azonban egyikőjük sem rendelkezett hitelvei kinyomtatásának lehetőségével. A debreceni városi műhely nyomdász hiányában majd csak 1567 közepén, Török Mihály visszatéréssel kezdte meg újbóli működését. Az erdélyi unitáriusok viszont 1566-ban még nem rendelkeztek nyomdával, sőt sem a kolozsvári, sem a brassói nyomda nem dolgozott részükre. Épp ezért a Dávid Ferenc által vezetett unitáriusok számára, egyházuk kiépülésének és megerősödésének érdekében ekkorra már elengedhetetlenül szükségessé vált a saját nyomtatási lehetőség megteremtése.

¹³ RMNy 213, 238, 259.

¹⁴ RMNy 259. Melius Juhász Péter a könyv végére bekötött, „A könyvnyomtató vétkét” felsoroló, utólag ismét a debreceni városi nyomda készletével Debrecenben nyomtatott hibajegyzékben a téves 1556-os évszámot 1566-ra javította.

4. kép: II. János (Szapolyai János Zsigmond) az első erdélyi fejedelem. (Országos Széchényi Könyvtár, App. M. 18.)

Forrás hiányában sajnálatosan nem ismerhetjük Raphael Hoffhalter meghívásának pontos részleteit az erdélyi fejedelmi székhelyre, Gyulafehérvárra. A fennmaradt 18. századi források bizonytalanok abban a kérdésben, hogy II. János király, vagy az unitárius vallási közösség költségén létesült-e a nyomda Gyulafehérvárott.¹⁵ Vagyis Dávid Ferenc és köre azt követően létesített önálló nyomdát – amelyhez meghívta Raphael Hoffhaltert –, hogy az unitáriusokat támogató királytól megkapta a nyomtatás jogát a bőkezű anyagi támogatással együtt, vagy – ahogy más források állítják¹⁶ – János Zsigmond a maga királyi nyomtatómesterét a nyomdával együtt az unitáriusok rendelkezésére bocsátotta. A tény azonban az, hogy Hoffhalter saját, még Debrecenben összeállított második, új nyomdai készletével érkezett Gyulafehérvárra. Tipográfiájának működtetéséhez azonban valóban

¹⁵ KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története. I.* S. a. r. Hoffmann Gizella – Kovács Sándor – Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.) Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005. 594–595.

¹⁶ SIMÉN Domokos: *Az unitáriusok könyvnyomdái és azok kiadványai.* Keresztény Magvető 12. (1877) 3. füzet. 176–177. Feltételezése szerint már 1566-ban „felállította és felszerelte” a király a nyomdát, és felügyelőnek Hoffhaltert hívta meg.

szüksége volt anyagi támogatásra. Ezt megállapodásuk szerint a királyi nyomdászti tisztség elnyerésével János Zsigmondtól meg is kapta, viszont ezzel párhuzamosan a saját műhelye feletti rendelkezési hatásköre szűkült, amit beszédesen bizonyítanak a Raphael Hoffhalter váratlan halála után történtek. Érkezését követően rövid, csupán nagyjából félévnyi működés adatott meg számára, 1568 február végén összeesett az utcán és meghalt.¹⁷ Ám a március 2-i temetését követően tipográfiája gyakorlatilag nem maradt családja tulajdonában. Még az özvegy neve¹⁸ szerepelt az impresszumban az 1568. március 8-18. között tartott második gyulafehérvári hitvita jegyzőkönyvének nyomtatott kiadásán,¹⁹ de ettől kezdve a nyomtatóműhely valójában az unitárius egyház használatában volt. Ezt jól szemlélteti, hogy ezután az általuk megjelentetésre szánt kiadványok az impresszumban többnyire csak a nyomtatás helyét és idejét tüntették fel, sem a nyomda, sem a nyomdász nevét nem szerepeltették. Kivételt csak Dávid Ferenc *Első része az Szent Irsnac külön külön részeyből vöt predicaciocnak az atya Istenről...*²⁰ című, 1569. augusztus 20. után kiadott unitárius prédikációskötetének esetében tettek, amikor a nyomdászt, Gregorius Wagnert²¹ megnevezték az impresszumban. Ezért indokkal következtethetünk arra, hogy a Raphael Hoffhalterrel kötött egykori megállapodás értelmében János Zsigmond és a Dávid Ferenc vezette unitárius egyház az anyagi támogatás fejében „rendelkezési jogot” szerzett a kiváló szakmai tudással és saját nyomdai készlettel rendelkező Raphael Hoffhalter nyomdájára felett.

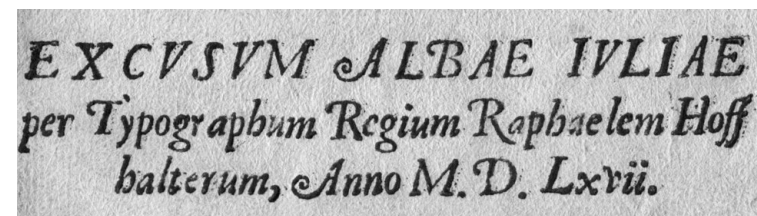
17 „Raphael, typographus, a Blandrata és Dávid Ferencz káromlásainak kinyomtatója, a Szentháromságról tartandó disputatio bevezetése gyanánt eltemettetik, a disputatio megkezdése előtt a hatodik napon.” POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története. I. kötet: 1556–1604.* Bp., [Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület kiadása], 1904. 210–211. Halálának körülményeiről: „Borzalmas és galád képeket tettek közzé, melyekkel a keresztény vallást nevétség és utálat tárgyává igyekeztek tenni. Csakhogy itt is megmutatkozott Isten igaz ítélete, mert az a sehonnai, fanatikus nyomdamester, ki magát idegen hitványság szolgálatába adta, hirtelen halállal múlt ki, váratlanul összeesett, s egyszerre vége lett a nyomorultnak.” LAMPE, Friedrich Adolf (DEBRECENI EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungariae et Transilvania.* Traiecti ad Rhenum, apud Jacobum van Poolsum, 1728. 686.

18 A hazai 16-18. századi nyomdáink működésében is gyakorlat volt, hogy a nyomdász halálát követően az impresszumban özvegyük neve szerepelt. Példaként említhetjük Komlós András debreceni, illetve Heltai Gáspár kolozsvári nyomdászok özvegyeit.

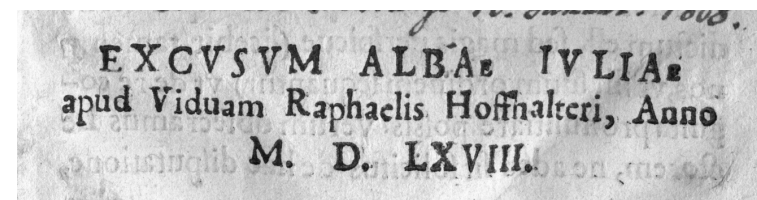
19 RMNy 247: [DÁVID Ferenc]: *Brevis enarratio disputationis Albanae de Deo trino et Christo duplici coram serenissimo principe et tota ecclesia decem diebus habita anno domini MDLXVIII. 8. Martij.* Albae Iuliae MDLXVIII vidua Raphaelis Hoffhalter.

20 RMNy 269. Jelen ismeretünk szerint az unitáriusok használatában lévő Hoffhalter-tipográfia utolsó kiadványa ez a nyomtatvány volt.

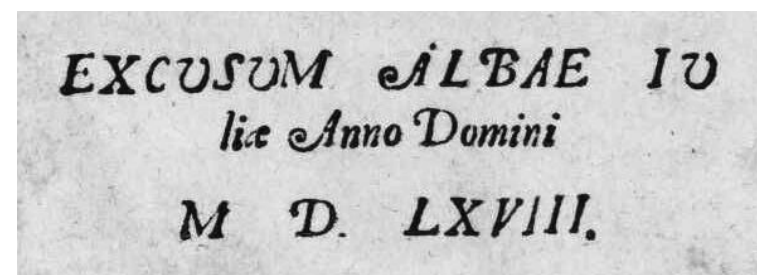
21 Gregorius Wagner a gyulafehérvári iskola tanára volt.

5. kép: Raphael Hoffhalter a „királyi nyomdász” címét következetesen jelölte gyulafehérvári nyomtatványai impresszumában.

6. kép: Raphael Hoffhalter halálát követően özvegyének neve csupán egy alkalommal szerepelt gyulafehérvári nyomtatványon.

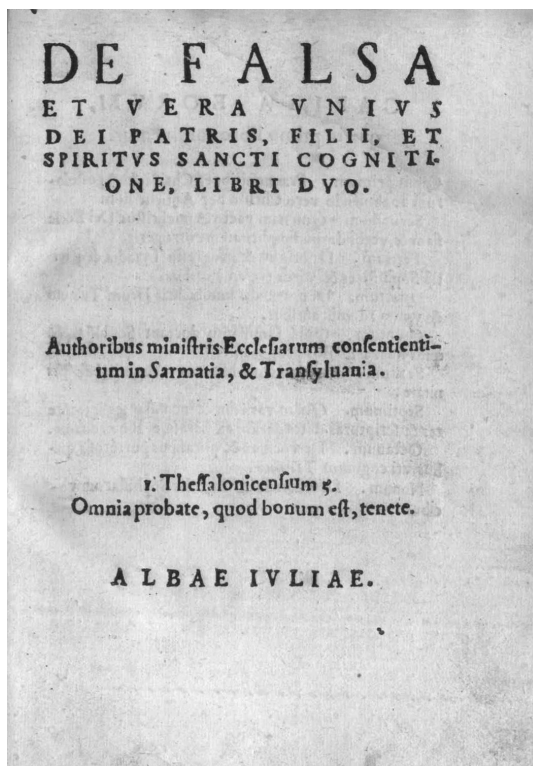

7. kép: Raphael Hoffhalter halála után tipográfiája az unitárius közösség felügyelete alá került, ekkortól a gyulafehérvári nyomtatványokon csak a megjelenés helyét és idejét szerepeltették.

A születendő unitárius egyház legjelentősebb kiadványa a *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo* című unitárius vitairat²² volt. Évszázadokkal később is e műből citáltak idézeteket a vitatkozó felek. Szemben a gyulafehérvári nyomda más kiadványaival, ebből a nyomtatványból maradt fenn a legeslegtöbb, mai ismeretünk szerint 28 példány, amelyeknek a fele a történelmi Magyarország határain kívüli gyűjteményekben található. E tényből logikusan következik, hogy az unitárius vallási közösség, élén Dávid Ferencsel igen fontosnak tartotta e kötet meg-

22 RMNy 254.

jelentését nemcsak a hívek számára, hanem a megnyerhető külföldi protestáns egyházak és világi személyek részére is. Épp ezért feltételezem, hogy e mű kinyomtatása céljából hívta meg Gyulafehérvárra a kitűnő nyomdászt, Raphael Hoffhaltert az unitárius vallási közösség és az anyagi támogatást nyújtó János Zsigmond.

8. kép: A születendő unitárius egyház legjelentősebb kiadványának, a *De falsa et vera ...* című vitairatának (RMNy 254) a címlapja

„A 16. századi antitrinitárius törekvésekről szinte teljes képet adó, a megelőző évtizedek ilyen szellemű munkáiból gazdagon merítő s szinte szentháromságtagadó antológiának is tekinthető mű”²³ a kötetben szereplő szerzők nevének feltüntetése nélkül jelent meg. A címlap csak annyit árul el, hogy „lengyelországi és erdélyi egyetértő egyházak papjainak” közös

²³ BALÁZS Mihály bevezető tanulmánya, In: *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről. Gyulafehérvár 1568.* Ford. Péter Lajos. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.) Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002. 9.

munkájaként készült el. Az impresszumban sem a nyomdász nevét, sem a megjelentetés idejét nem közölték. A II. Jánosnak, Magyarország választott királyának címzett ajánlás 1567. augusztus 7-én kelt, Gyulafehérvárott, amelyből Szabó Károly arra következtetett,²⁴ hogy e nyomtatvány még abban az esztendőben, vagyis 1567. augusztus 7-ét követően meg is jelent. Kanyaró Ferenc figyelt fel az ajánlásban a nyomdász halálára vonatkozó megjegyzésre: „...quaedam etiam post obitum Typographi perperam impressa sunt...” [néhány dolgok a nyomdász halála után hibásan lettek nyomtatva], ezért sajtóhibának vélte az ajánlás dátumát. Szerinte a Dávid Ferenc és valószínűleg Giorgio Blandrata által szerkesztett kötet valójában 1568. augusztus 7-ét követően hagyta el a gyulafehérvári nyomdát.²⁵ Kanyaró érvként hozta fel Dávid Ferenc 1568-ban, Hoffhalter halála után kiadott, *Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii...* című vitairatát, amely megemlíti a készülékben lévő, a Szentháromságot ellenérvek sokaságával tagadó, *De falsa et vera...* című művet.²⁶

A *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo* című unitárius vitairat két önálló részből áll, két önálló címlappal, de nem folyamatos füzetjelzéssel.²⁷ Az első részben a Szentháromságra vonatkozó hamis tanok kialakulásának történetét taglaló, illetve e tévtanokat kritizáló szövegek olvashatók kilenc fejezetben, míg a második rész tizenöt fejezetében az antitrinitáriusok által igaznak tartott tézisek és azok magyarázata kapott helyet.²⁸ Mindkét részt az olvasókhöz szóló előszó vezeti be, majd ezt a fejezetcímek felsorolása követi.

E szentháromságtagadó antológia tartalmi elemzését a tipográfiai módszer vizsgálatával is kiegészítettem. Különösen az érdekelt, hogy vajon e kiadvány kinyomtatásában Raphael Hoffhalter még közreműködött-e, vagy ebben megakadályozta korai halála.

Az egyetértő magyar és lengyel papok írásainak kézírata többségében már 1567-ben rendelkezésére kellett, hogy álljon a kötet szerkesztőinek, Dávid Ferencnek és Giorgio Blandratának. Magára a tudatosan átgondolt szerkesztésre is szükséges volt kellő időt szánni. Feltevésem szerint Raphael Hoffhalter az unitáriusok számára ennek a nagy fontosságú munkának a kinyomtatását még 1567-ben, az augusztus hónap körüli, Gyulafehérvárra

²⁴ RMK II. 106.

²⁵ KANYARÓ Ferenc: *Protestáns vitairatok Mélius idejéből.* Magyar Könyvszemle 20. (1896) 4. sz. 332–333.

²⁶ RMNy 250, C₂b oldalon.

²⁷ RMNy 254. Első rész: ( )⁴,A⁴-L⁴,M⁵⁺¹N⁴, második rész: (?)², AA⁴-ZZ⁴, Aa⁴-Bb⁴ Cc² Dd⁴-Ll⁴.

²⁸ BALÁZS 2002, 17.

történő megérkezését követően rövidesen megkezdhetette: mégpedig a már megszerkesztett és nyomdába adott második rész nagy „AA” jelű füzetből kezdődő fő szövegének a kinyomtatásával. Ezt jól tükrözi az „AA” jelű füzetektől kezdve legkésőbb a „Ee” jelű füzet első leveléig tartó résznek a Hoffhalterre oly jellemző igényes tipográfiai megjelenítése. Az egyes fejezetek címének hangsúlyozását szolgálta a 292 milliméteres antikva kiemelő típusal kiegészített első sor, valamint a fejezetek elején a szöveget indító, még Bécsből magával menekített keretezett, fametszetes ószövetségi iniciálsorozat egyes betűi.²⁹ Közöttük szerepelt a Káin és Ábel testvérharcát megörökítő iniciálé C betűje,³⁰ amely itt még sértetlen, de Dávid Ferencnek az 1568-ban kinyomtatott *De mediatoris Jesu Chrjsti hominis diuinitate aequalitate(ue) libellus*³¹ című vitairatában jobb oldali kerete már két helyen maradandóan megsérült. (Ugyancsak sértetlen állapotú még a C betűs iniciálé a Raphael Hoffhalter özvegyének neve alatt megjelentetett gyulafehérvári hitvita jegyzőkönyvében,³² tehát a műhely még a sérülés megtörténte előtt használta az ép iniciálét.) A fentiekben említett tipográfiai szerkesztés azonban a tizennegyedik fejezettől megváltozik, elmaradnak az iniciálé betűi. Ennek indoka Hoffhalter váratlan halála lehetett. A nyomtatást nyilván a vele együtt működő, ismeretlen nevű nyomdászlegénye folytathatta, és fejezte be utóbb, szintén az ő segítségével jelenhetett meg a második gyulafehérvári hitvita már említett jegyzőkönyve.

9. kép: A C betűs iniciálé még ép volt Raphael Hoffhalternél (RMNy 254, ZZ₁a) és özvegyénél (RMNy 247, A₂b), majd az azt követő használat során maradandóan sérült (RMNy 249, (1)A₁a).

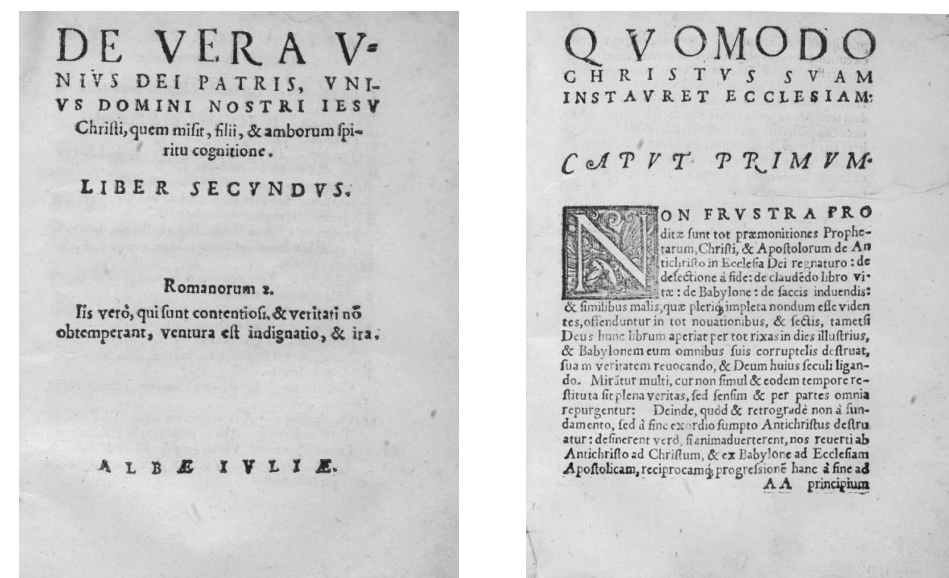
29 RMNy 254, I. fejezet N betű (AA₁a), II. fejezet Q betű (BB₁a), III. fejezet Q betű (DD₁a), IV. fejezet I betű (DD₄b), V. fejezet I betű (EE₄b), VI. fejezet O betű (HH₃b), VII. fejezet C betű (MM₂b), VIII. fejezet Q betű (OO₄b), IX. fejezet T betű (TT₁a), X. fejezet V betű (VV₄b), XI. fejezet C betű (ZZ₁a), XII. fejezet S betű (Dd₁a), XIII. fejezet O betű (Ee₁a).

30 RMNy 254, MM₂b, ZZ₁a.

31 RMNy 249(1), A₁a.

32 RMNy 247, A₂b.

A *De falsa et vera...* első részének vizsgálata szintén megerősíti, hogy ennek a műnek a nyomtatását a második résszel kezdték. Ugyanis az eredetileg valószínűleg csak nyolc fejezetre tervezett első részt utólag újabb fejezettel egészítették ki, a később nyomtatott kilencedikkel. Ennek bizonyítéka a nyolcadik fejezet végére szerkesztett, Grzegorz Paweltől származó *Aman-tibus veritatis divinae adhortatio* [Buzdítás az isteni igazság kedvelőihez] című vers,³³ amellyel az első könyvet tervezték lezárni. Ezt hangsúlyozza a vers alatt olvasható FINIS szó is. Az „M” jelű füzet a közölt vers miatt nem négy, hanem hat levélből áll, ám a hatodik levél üresen maradt. Az első rész kinyomtatását szerkesztői ekkor befejezettnek gondolták. Majd mégis megváltoztatva szándékukat, újabb fejezetet csatoltak a már elkészült füzetek végére. E kilencedik fejezetet éppen ezért utólag már nem tudták az üresen maradt levélre kinyomtatni, ekképp az a négy levélből álló „N” jelű füzetre került. Ezen ismeretek alapján kérdéses, hogy a második rész fő szövege miért a nagy „AA” és nem a gyakoribb „Aa” jelöléssel kezdődött. Ennek meglátásom szerint az lehet a magyarázata, hogy ekkor még nem tudták az első rész terjedelmét pontosan meghatározni.

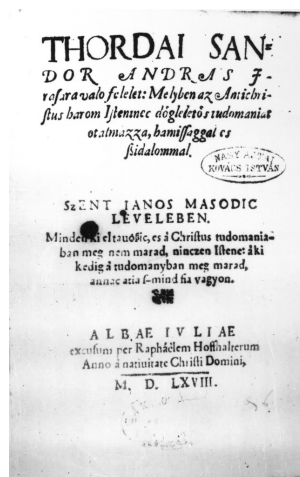

10. kép: A két részből álló, *De falsa et vera ...* című unitárius vitairat (RMNy 254) második részének önálló címlapja és a Raphael Hoffhalter által megkezdett második rész kezdő füzetének első levele (AA₁a)

33 Grzegorz Paweł z Brzezina (1525–1591) unitárius író, teológus. E vers Grzegorz Paweł: *Carmen ad Johannem Calvinum* című művének rövidített változata. BALÁZS 2002, 21.

Ugyancsak később, a már kinyomtatott két fő rész megjelentetése után nyomtatták ki a két rész önálló címlapjait, az olvasókhöz szóló előszavakat és a fejezetek felsorolását tartalmazó leveleket, valamint a János Zsigmondnak címzett ajánlást. Ez utóbbinak a keltezése véleményem szerint nem feltétlenül elírás, sajtóhiba. Az ajánlás eredeti szövegét valóban keltezheték 1567. augusztus 7-ére, amin nem változtattak, ám kinyomtatására mindenképpen Raphael Hoffhalter halálát követően került sor, amelynek tényét a szövegben közölték is. Még feltűnőbb a címlap és a második rész előtti önálló címlap impresszuma, ugyanis ezek egyikében sem szerepel a kiadás éve, szemben az 1568. évi gyulafehérvári kiadványokon többségében alkalmazott gyakorlattal, csupán a megjelenés helye: „Albae Ivliae” olvasható rajtuk.

Összefoglalva a tipográfiai vizsgálatból levont következtetést, arra a megállapításra jutottam, hogy a *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo* című unitárius vitairat kinyomtatásában Raphael Hoffhalter még részt vett: mégpedig a kötet szerkesztői által a korábban összeállított második rész fő szövegéből tizenhárom fejezet elkészítésében. De a nyolc, Szentháromságot csúfoló, „borzalmas és galád” képeket tartalmazó első részt váratlan halála miatt már nem ő nyomtatta ki,³⁴ a teljes kötet nyomdai munkálata az 1568. év közepére fejeződhetett be, vagyis Hoffhalter a *De falsa et vera...* nyomtatását bizonyosan már 1567 folyamán megkezdte és folytatta más munkák mellett 1568. február végén bekövetkezett haláláig.

11. kép: Császmái István válasza Tordai Sándor András dévai református pap vitairatára (RMNy 246)

Szólni kell a Raphael Hoffhalter által metszett botrányos fametszet-sorozat darabjainak korábbi szerepeltetéséről is. Raphael Hoffhalter tehát 1568. február vége előtt fogott hozzá Császmái István *Thordai Sandor Andras irasara valo felelet...*³⁵ című unitárius vitairata kinyomtatásához, amelynek impresszumában szerepelt utoljára a neve: „Albae Ivliae excusum per Rapháelem Hoffhalterum Anno a nativitate Christi Domini, M. D. LXVIII.” Figyelmet érdemlő, hogy ebben az esetben nem használta a „királyi nyomdász” [Typographus Regius, Regius Typographus] titulust. Ennek indoka a 18. századi unitárius forrásban olvasható: „...az anyagot összegyűjtötték, sajtó alá rendezték, sőt az első íveket ki is nyomtatták, de közben a nyomtatómester meghalt, mielőtt a könyv nyomása befejeződött volna.”³⁶ Ez a nyomtatvány válasz Tordai Sándor András dévai református pap vitairatára.³⁷ Császmái István műve elején írja: „Tordai Sándor András dévai plébános e napokban valami írását bocsátotta ki, melyben erősen kárhoztat engemet, hogy én az Antichristus képeit, melyekkel az ő hamis tudományát a szegény együgyű községnek szívébe behintette, kinyomattam.”³⁸ Napjainkban sem a Szentháromságot csúfoló *Antichristus képei* c. írásműnek,³⁹ sem a Tordai Sándor András által erre íródott vitairatnak nem maradt fenn példánya.

A 16. századi adatok alapján joggal feltételezhető, hogy az *Antichristus képeiben* nem csak szóval, hanem képi ábrázolással is gúnyolódó Császmái-féle kiadványt még Raphael Hoffhalter nyomtatta ki 1567-ben. Ezt bizonyítják a Melius Juhász Péter: *Az Szent Janosnac tött ielenesne...* című református bibliamagyarázó művéhez utólag, 1568. január 8-i keltezéssel Debrecenben a református püspök által megfogalmazott, majd Török Mihály által kinyomtatott előszóban olvasható elmarasztaló sorok: „...amaz Rosszhalter Raphael [...] aki a Szentháromságot megcsúfolta, egyszer megégette, de mint Judás a pénzért el árulta, megfaragta és csúfolta a Szentháromságot, tudattalanul megvesztögette és visszaforgatta.”⁴⁰ Mint korábban említettük, Raphael Hoffhalter e Melius-mű főrészét 1567-ben Váradon már akkor nyomtatta, amikor az unitárius-református ellentét kiéleződött, és ő elfogadta János Zsigmond és gyulafehérvári udvarának meghívását. A kötet ki-

35 RMNy 246.

36 KÉNOSI TÖZSÉR-ÜZONI FOSZTÓ 2005. 609.

37 RMNy 237. <Vallás az egy Atya Istenről és az ő egy Fiáról, aki elbocsátott, a Jézus Krisztusról. Kolozsvár, Heltai, 1567.>

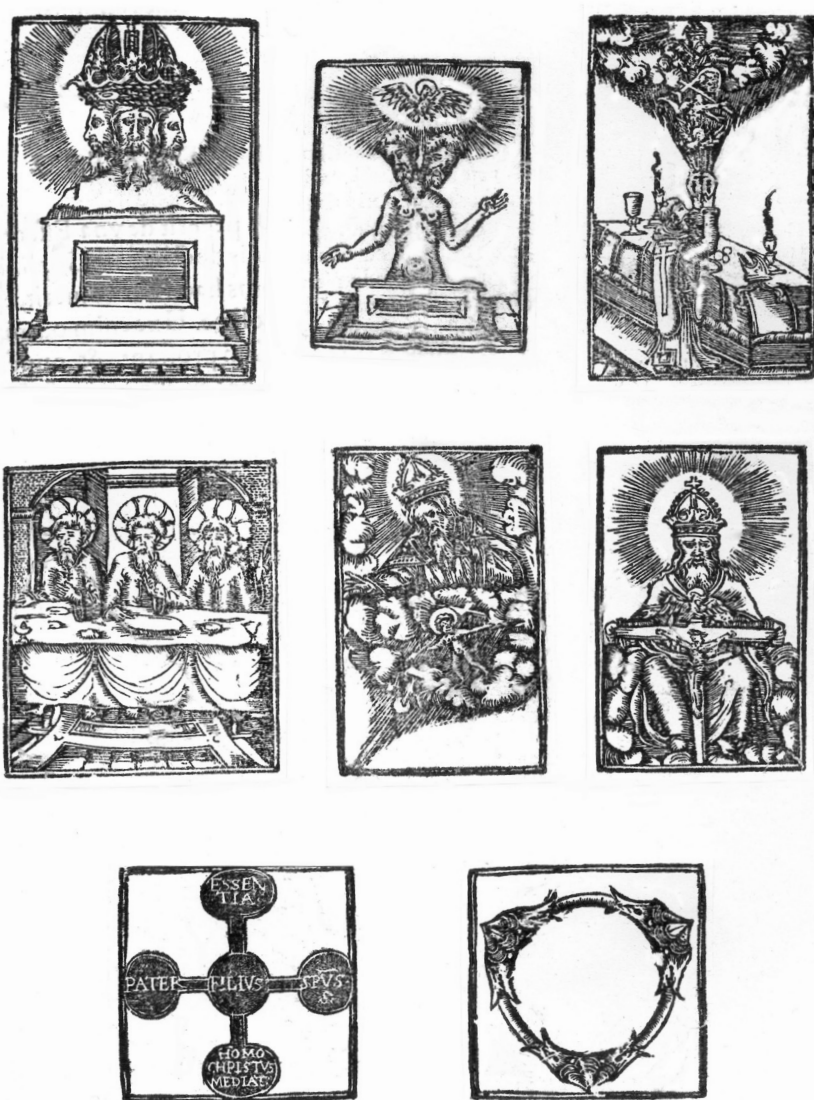
38 RMNy 246.

39 RMNy 230. <CSÁSZMAI István: *Az antichristus képei*. Gyulafehérvár, Raphael Hoffhalter, 1567.> A ma már példányból nem ismeretes nyomtatvány feltehetően tartalmazta a *De falsa et vera* (RMNy 254) egy részének rövidebb, népszerűsítő változatát magyar nyelven.

40 RMNy 282., a 259. tétel ismertetésénél

34 KÉNOSI TÖZSÉR-ÜZONI FOSZTÓ 2005, 596.

nyomtatott részét (a főszöveget) a vele egykor együtt dolgozó Török Mihály vihette vissza Debrecenbe 1567 közepén, majd a debreceni városi tipográfia betűivel kinyomtatta a Melius Juhász Péter fent idézett előszavát 1568. január 8-át követően. Az idézetből egyértelműen kiderül, hogy Melius már 1567-ben ismerte a Raphael Hoffhalter által metszett, nagy felháborodást kiváltó, Szentháromságot csúfoló fametszeteket.

12. kép: Raphael Hoffhalter elhíresült, Szentháromságot csúfoló fametszetei

E csúfolódó metszetekkel megjelentetett kiadvány felháborodást váltott ki a Szentháromságot vallók körében. Híre külföldre is gyorsan eljutott. A Wittenbergben tanuló Thúri Mátyás 1568. március 28-i levelében írta: „Valami képeket nyomtattak ki, mikkel csodálatos, mondhatnám, hallatlan módon csúfolódnak velünk és a mi Istenről vallott hitvallásunkkal.”⁴¹ Dudith András 1568. április 9-én, II. Miksa királynak levélben számolt be a Szentháromságot kigúnyoló képekről, amelyhez mellékelhette az egykori kiadványnak a csúfolódó fametszetekkel illusztrált leveleit is.⁴² A király felháborodása tartósnak bizonyult. Ennek okaként üzentte el néhány esztendővel később, 1574-ben Hoffhalter Rudolfot Bánffy Miklós alsólendvai udvarából. II. Miksa ugyanis összetévesztette az édesapja mesterségét folytató nyomdászt, Hoffhalter Rudolfot Raphael Hoffhalterrel, akinek 1568. évi haláláról nem értesülhetett.

Raphael Hoffhalter gyulafehérvári működése nem sokkal több, mint fél évre tehető, 1568. február végén bekövetkezett váratlan haláláig tartott csupán. Döntően az unitáriusoknak a reformátusokkal szemben megfogalmazott álláspontját tartalmazó vitairatokat és tanításokat nyomtatott itt, ezek főleg Dávid Ferenc írásai voltak. Gyulafehérvári tipográfiájában, mai tudásunk szerint, hat önálló nyomtatványa jelent meg. Vagyis a felsorolt művek majd mindegyike a reformátusokkal szemben kiépülő új felekezetnek, az unitárius egyháznak és képviselőinek céljait szolgálta. A nyomdájából ekkor kikerült munkák nem igényeltek művészi színvonalú megjelenítést. Céljuk nem a gyönyörködtetés, hanem a leendő unitárius hívek meggyőzése volt. Hoffhalter számára a bécsihez mérhető igényes tipográfiai megvalósítást nehezítette még az olyan kiváló grafikusok hiánya is, mint akikkel a császárvárosban együtt dolgozhatott. A nyomtatványok illusztrálását a Bécsből magával menekített, illetve utóbb vásárolt iniciálékkal, valamint a saját maga által készített fametszetekkel oldotta meg. Ezek közül a legelhíresebb a fentebb említett botránnyos, Szentháromságot csúfoló, nyolc darabból álló fametszet-sorozat, ezenkívül figyelmet érdemel a már Debrecenben is használt, János Zsigmond címerét ábrázoló fametszet is.

41 KÉNOSI TÖZSÉR-UZONI FOSZTÓ 2005, 602.

42 „Editur nunc liber Ecclesiarum Transylvanicarum nomine. Mitto exemplum ejus foliis, nam liber nondum allatus est.” Dudith ehhez „imagines in ludibrium Trinitatis” megjegyzéssel csatolta a botránnyt kiváltó metszeteket tartalmazó leveleket. Wien, Haus-Hof- und Staatsarchiv, Polon. I. 13c. 47r. Vö. RMNy 276–277., a 254. tétel leírása. Dudith András csakis a példányból ma már nem ismeretes Császmái-művet (RMNy 230) küldhette el az uralkodónak. A csúfolódó képeket ugyancsak tartalmazó *De falsa et vera* című unitárius vitairat (RMNy 254) később, 1568 augusztusa körül jelenhetett meg.

13. kép: II. János (Szapolyai János Zsigmond) köriratós címere

A nyomdász Raphael Hoffhalter fényesen ívelő pályája gyaníthatóan valamikor az 1562. esztendő folyamán bicsaklott meg. Bécsből történt sikeres menekülésének köszönhetően az életét megmentette ugyan, de nyomdai vállalkozásának azt a magas színvonalát, amit az egyik legtöbbet foglalkoztatott tipográfusként a császárvárosban korábban elért, soha többé nem tudta megközelíteni. Menekülését követően éppen ezért igen fontos lehetett számára a megélhetést garantáló, önálló nyomdai vállalkozás újbóli megteremtése Magyarországon. A Habsburg császári udvar által is foglalkoztatott nyomdásznak ezért lehetett utóbb igen fontos az erdélyi és partiumi területeket birtokló János Zsigmond és unitárius környezete meghívása a gyulafehérvári udvarba. Az egzisztenciális bizonytalanságba került Raphael Hoffhalter magyarországi törekvéseit az anyagi biztonság megteremtésének erős szándéka mozgathatta. Meglátásom szerint ezért a felekezeti hovatartozásnál is fontosabb lehetett számára a „királyi tipográfus” titulus elnyerése. Így lett 1567. második harmadának végétől váratlan haláláig, 1568. február végéig az antitrinitárius felfogással azonosuló János Zsigmond udvarában az unitáriusok „királyi nyomdásza”.⁴³ Ám ebbéli tevékenysége csak a felekezeti

43 Raphael Hoffhalter felekezeti hovatartozása egyértelműen nem állapítható meg az általa megjelentetett nyomtatványok alapján. A bécsi tipográfiájában 1562-ben kiadott Canisius-féle, a tanuló gyerekek részére Telegdi Miklós által magyar nyelvre fordított (RMNy 173) katekizmushoz Raphael Hoffhalter előszót írt. Ebben kéri az olvasó imádságát, hogy e műhöz anyagi támogatást nyújtó megrendelő, Oláh Miklós érsek, tovább „... taníthassa, igazgathassa minden jóra az ő általa való népet.” Hoffhalter ezen sorait olvasva sem gondolhatjuk, hogy

harcok részesévé tette, nyomdája a propaganda eszközévé vált. Nem adatott meg részére, hogy az erdélyi fejedelmi udvarban is megcsillanthassa azt a szakmai tudást, tipográfiai tehetséget, amelyről Bécsben rövid idő alatt bizonyosságot tett, s amely hírnevet szerzett számára. Ennek ellenére a nem egészen öt esztendőt kitöltő magyarországi nyomdászati működése a 16. századi hazai nyomdászattörténet szempontjából kiemelkedő jelentőségű. Hatása hosszú évtizedeken át, sőt még a 17. században is meghatározó volt a magyar könyves kultúra gazdagodása szempontjából.

Végezetül szólni kell nyomdai készletének további használatáról. 1568-ban tíz,⁴⁴ míg 1569-ben már csak öt⁴⁵ nyomtatvány készült a Hoffhalter-féle tipográfia felszerelésével Gyulafehérváron. Egy lakodalmi köszöntő kivételével valamennyi unitárius vitairat, a szerzők többnyire Dávid Ferenc, Basilius István és Giorgio Blandrata. A János Zsigmond támogatását élvező unitáriusok 1569 őszéig működtették a Hoffhalter-műhelyt. Időközben Kolozsvár vált az antitrinitáriusok szellemi központjává. Heltai Gáspár, a város jeles tipográfusa addigi református álláspontját feladva az unitáriusok táborához csatlakozott. 1569 végétől az egyre intenzívebb hitviták egyre hevesebb sajtópolémiát eredményeztek.⁴⁶ Az unitáriusok Szentháromság-tant cáfoló nézeteinek megjelentetője a gyulafehérvári helyett ekkorra a kolozsvári Heltai-nyomda lett.⁴⁷

A korábbi szakirodalomban felvetődött, hogy a Hoffhalter-tipográfia 1569 után is működött volna Gyulafehérvárott. Ezt a *De falsa et vera...* 1568. évi kiadásának egy olyan példányára alapozták, amelynek eredeti címlapját és ajánlását 1570-es évszámot viselő címlappal és az I. Erzsébet angol királynőnek címzett ajánlással pótolták, ám ezek nem nyomtatottak, hanem nyomdai betűket utánzó kézírással készültek. Ez a példány napjainkban is megtalálható a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárában.⁴⁸ Borbély István ennek a példánynak ismeretében feltételezte, hogy a Hoffhalter-féle

azonosult a katolikus főpap nézeteivel. A tanult mesterségét magas szakmai szinten végző Raphael Hoffhalter mindazokkal együttműködött, akik nyomtatói munkáját megfizették, így a katolikusokkal, majd utóbb az unitáriusokkal is.

44 RMNy 242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 253.

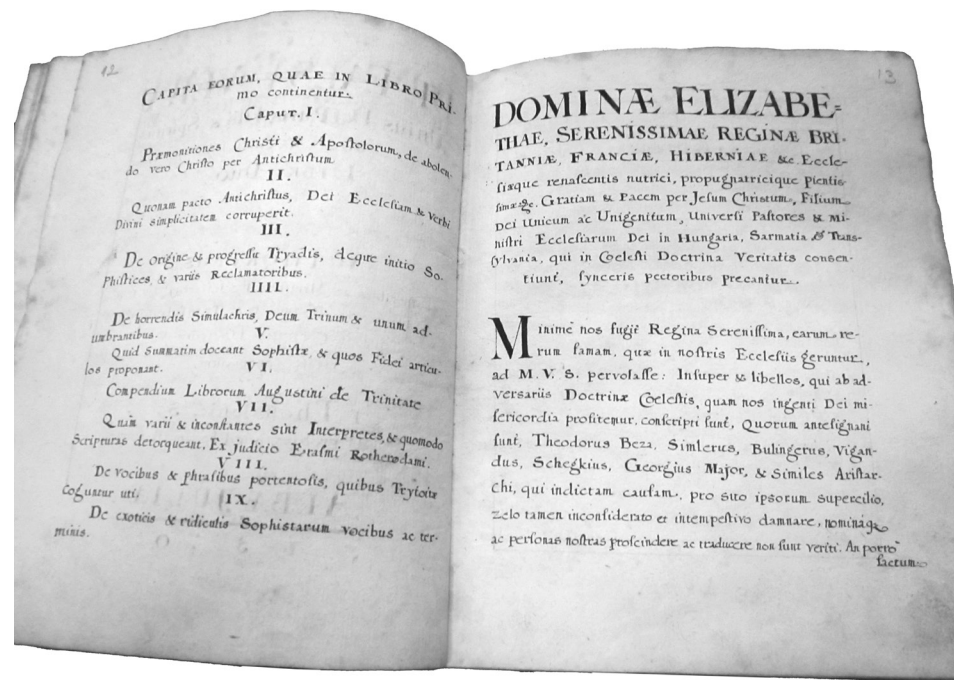
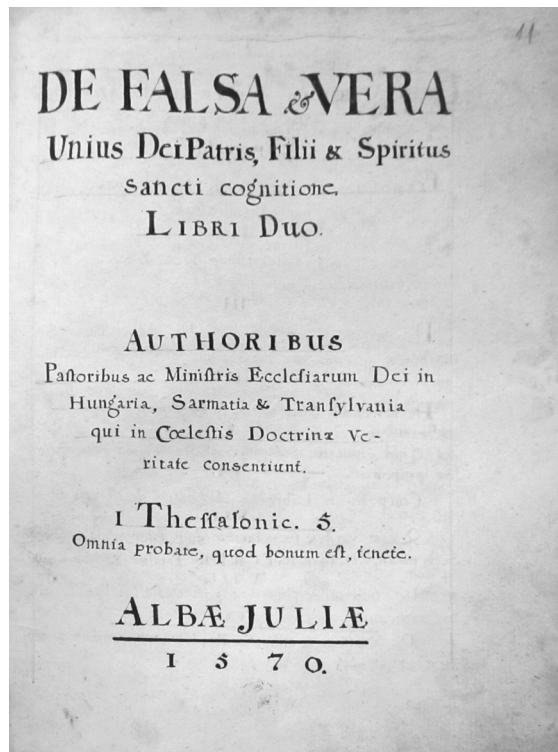
45 RMNy 268, 269, 270, 271, 272.

46 BÁNYI Szilvia: *Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiához*. In: *Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltató könyvek kapcsán*. Szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva – Kiss Ilona – Monok István. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2007. 43–46.

47 Georg Mayer wittenbergi evangélikus tanár vitairatára válaszul a kolozsvári Heltai nyomda jelentette meg a Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata által antitrinitárius nézőpontból megfogalmazott cáfolatot 1569-ben: *Refutatio scripti Georgii Maioris...* RMNy 272.

48 Jelzete: 89. sz.

tipográfia 1570-ben e fontos unitárius vitairatot másodszor is kinyomtatta, továbbá, hogy Dávid Ferenc és unitárius köre kapcsolatot tartott fenn az angliai protestánsokkal.⁴⁹ Az RMNy szerkesztői példány hiányában nem látták bizonyítottan a Hoffhalter-nyomda 1570-es működését, ezért a feltételezett második kiadást nem vették fel a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia tételei közé. Elméletileg azonban teljesen mégsem zárható ki az a lehetőség, hogy 1570-ben a *De falsa et vera...* egyik megmaradt példányát valóban kiegészítették az utólag nyomtatott 1570-es címlappal és az I. Erzsébet angol királynőnek szóló ajánlással. Ám amíg nem ismerünk ilyen példányt, addig kellő bizonyíték hiányában nem állapítható meg, hogy a Hoffhalter-féle tipográfia 1570-ben tényleg működött-e Gyulafehérvárott. Továbbá így az sem dönthető el, hogy ha valóban kinyomtatták az 1570-es évszámot tartalmazó címlapot és az ajánlást, akkor ez melyik nyomda készletével – a gyulafehérvári Hoffhalter, vagy a kolozsvári Heltai – történhetett meg.

14. kép: A *De falsa et vera...* egyik 1568. évi kiadásának példánya az 1570. esztendőből kézzel írt címlappal és I. Erzsébet angol királynőnek címzett ajánlással maradt fenn. (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtára, 89. sz.)

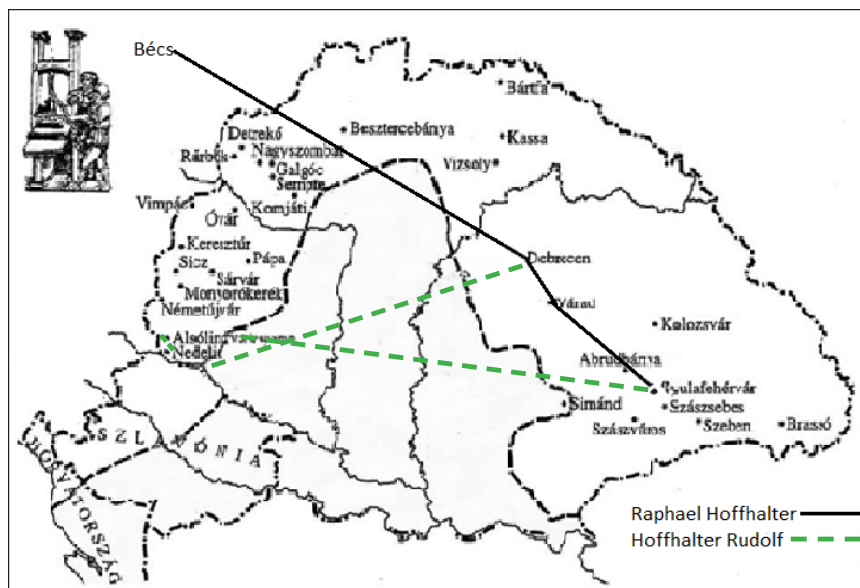
Raphael Hoffhalter egykori nyomdai készlete majd csak fia, Hoffhalter Rudolf nagykorúsága, vagyis 1571. december 7. (ekkor töltötte be 21. életévét) után kerülhetett vissza a család használatába. Ebben döntő szerepe volt az új erdélyi fejedelemnek, a katolikus Báthory Istvánnak, akivel jogos tulajdonának visszaszerzése érdekében Hoffhalter Rudolf megállapodhatott. Ennek az egyezésnek valószínűleg feltétele lehetett, hogy a Hoffhalter-féle nyomda nem működhetett az Erdélyi Fejedelemség területén. Ez magyarázhatja, hogy Hoffhalter Rudolf az édesapjától örökölt felszereléssel miért költözött át az Erdélyi Fejedelemségtől igencsak messze eső Dráva-Mura vidékére. Először 1573. augusztus 28-át követően Alsólendván (Lendava, ma Szlovénia) nyomtatta ki patrónusa, Bánffy Miklós udvari papjának, Kulcsár Györgynek *Az halálra való keszöletröl...*⁵⁰ című evangélikus elmélkedését. A Hoffhalter-tipográfia alsólendvai működéséről hírt kapó II. Miksa parancsára 1574-ben Hoffhalter Rudolfnak el kellett hagynia Bánffy Miklós lendvai udvarát, és patrónusa sógorának, Zrínyi Györgynek nedelici (korábban Drávavásárhely, ma

49 BORBÉLY István: *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története.* (Negyedik közlemény) Keresztény Magvető 56. (1924) 3. füzet. 108.

50 RMNy 319.

Nedelišće, Horvátország) birtokán állította fel nyomdáját. Azonban itt sem töltött sok időt. 1576-ban visszatért az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá tartozó Debrecenbe, ahol a rövid váradi kitérőt (1585) leszámítva 1586-ig nyomtatott. A Hoffhalter-tipográfia felszerelése pedig már 1576-ban összeolvadt a debreceni városi nyomda készletével. Könyvdíszei és betűtípusai a 17. század utolsó harmadáig felismerhetők a debreceni nyomtatványokban.

15. kép: A Hoffhalter-tipográfia 16. századi magyarországi működésének helyszínei

Bányai Réka – Simon Zsolt A mikházi kolostor középkori könyvei

A Fejedelemség korában a csíksomlyói anyaház után a második legrégebb alapítású erdélyi ferences kolostor az 1635-ben a Felső-Nyáradmentén létrehozott mikházi rendház volt, amely a következő évszázadokban jelentős szerepet játszott a Székelyföld katolikus pasztorációjában. 1949-ben a kommunista hatóságok a rendtagokat kényszerlakhelyre telepítették, az épületet lefoglalták, az államosított könyvtárat pedig 1951-től Erdély egyik legjelentősebb régi könyvesháza, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár gondozza, az egykori proveniencia jelzésével és tiszteletben tartásával. Nemrégiben katalógus formájában elkészült a jelentős művelődéstörténeti örökség részletes számbavétele,¹ mely a lefoglalás előtt máshová (Dés, Csíksomlyó, Kolozsvár) került darabok leírását is tartalmazza, összesen 1504 könyvét (1680 kötetben) és 58 kéziratét. (Ugyanakkor a rekonstrukció során kiviláglott, hogy minden bizonnyal további példányok is lappanganak még.)

Bár az állomány zömét a 18. századi anyag képezi, az egykori kolostori gyűjtemény számszerűleg is értékes középkori és kora újkori könyvanyagot őrzött meg:² 27 inkunábulum³ és 265 antikva, tehát a teljes állomány 20 százaléka 1601 előtti nyomtatvány. Jelen feltárás keretében az állomány középkori könyveit vizsgáltuk, az ősnymtatványok mellett az 1526 előtt megjelent 47 antikvát, azokra koncentrálna, amelyek már Mohács előtt

1 *A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei. Katalógus.* Összeáll. BÁNYAI Réka, közreműködött Gordán Edina – Muckenhaupt Erzsébet – Sebestyén-Spielmann Mihály. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 14.) Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2022. A könyvtár történetére és összetételére részletesebben lásd ennek bevezetőjét.

2 Ennek jelentőségére már Jakó Zsigmond is rámutatott: „Ez az ősi [a csíksomlyói] könyvesház, az 1635-ben létesült mikházival együtt, a protestáns fejedelemség idején valóságos menedékhelye lett mind az erdélyi katolikusok, mind pedig a moldvai csángók könyvörökségének.” JAKÓ Zsigmond: *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben.* In: Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976. 294.

3 Ezek részleges ismertetése: BÁNYAI Réka: *A mikházi ferences kolostor ősnymtatványai.* In: Certamen. VII. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Szerk. Egyed Emese – Pakó László – Sófalvi Emese. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020. 361–371, képmelléklet: 491–495. A ma Désen őrzött ősnymtatványokra Gordán Edina hívta fel figyelmünket, illetve a vonatkozó leírások és fényképek közzétételéhez is nagyvonalúan hozzájárult. Első leírásukat lásd: *A Dési Ferences Rendház könyvtárainak régi állománya.* Összeáll. GORDÁN Edina. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 13.) Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019.

eljutottak/eljuthattak Magyarországra. Az egykori tulajdonos- és egyéb bejegyzések, valamint a kötések alapján 8 ősnymtatványt és 9 antikvát sorolhatunk biztosan ide. (A többi, 1526 előtt megjelent könyvből is eljuthatott néhány, csak ezt a beírások alapján vagy azok hiányában nem tudjuk megállapítani.⁴)

Egy-két példányról biztosan megállapítható, hogy jóval 1526 után jutott Magyarországra, illetve Erdélybe: Ptolemajosznak a középkorban is mérvadó, *Almagest* című asztronómiai műve (Velence, 1515) az 1559 óta Krakóban praktizáló, kálvinistából katolikussá áttért orvos, Anton Schneeberger (1530, Zürich – 1581, Krakó), illetve 1584-ben a krakkói értelmiségi elithez tartozó udvari orvos, 1600-ban krakkói és kujáviai kanonok Sylwester Roguskié volt, 1601-ben pedig Alexander Bruni birtokolta.⁵ Egy Velencében 1519-ben nyomtatott Biblia (*Melléklet*, 52. tétel) 1601-ben még a felső-lausitzi Zilmsdorf (ma Cielmów, Lengyelországban) *administrator*é (egyben az azonosítatlan Sancta Crux parókusáé) volt,⁶ és mivel e falu légvonalban 60 km-re található Görlitztől, lehet, hogy a további bejegyzésben említett Goricia, ahol a könyvet 1609-ben és 1618-ban birtokló Paulus Talpa, hotini parókus született, Görlitzet jelenti, amelynek latin neve Gorlicia. Csak ezután kerülhetett Dengelegi Balázshoz, majd ennek öccséhez, Péterhez, utóbbihoz minden bizonnyal tanulmányaihoz vagy tanári munkájához köthetően, hiszen Dengelegi Péter (1597/1598–1648) debreceni, sárospataki és talán a kolozsvári iskolákba járt, 1622-től Szepsiben iskolarektor volt, 1623–1625 között az Odera menti Frankfurt, Franeker és Leiden egyetemeken tanult, 1626–1629-ben Kolozsváron tanár, 1629-től vagy későbbtől 1634-ig alvinci református lelkész, 1635 és 1647 között enyedi pap, esperes. *Rövid anatómia* c. művében (RMNy 1467) Károlyi Gáspár és Szenci Molnár Albert bibliakiadásait védelmezte Pázmány és Káldi ellenében.

4 Nem tartalmaz Mikháza előtti használatának helyére vagy tulajdonosra vonatkozó adatot 11 kötet: BÁNYAI 2022, 11, 12, 115, 139, 140, 268, 293, 308, 324, 333, 349–350. sz. Egy bibliamagyarozatnak a származásra vonatkozóan érdemi adatokat nem tartalmazó két része (Uo. 141, pars III, V) valószínűleg avval a másik két részével együtt mozgott, amelyekről kideríthető, hogy Németalföldön használták (erről lásd alább).

5 *Melléklet*, 51. tétel. Az első két tulajdonosra: KOZLUK, Magdalena – SUŁECKI, Szymon: *Une petite perle de Cracovie: la bibliothèque médicale d'Anton Schneeberger (1530–1581)*. Histoire des sciences médicales 46. (2012) no. 4. 441–443. Schneeberger azonosítása a kötetünk első szennylapjára beragasztott címeres és görög feliratos ex librise alapján egyértelmű, hiszen ez azonos a svájci orvoséval. Utóbbi képe: Uo. 443, 2. ábra. Schneeberger asztronómiai érdeklődését a főleg orvosi munkákból álló könyvtárának további nyolc asztronómia-, ill. asztrológiaikönyve (közöttük Ptolemajos egy asztrológiai művének két példánya) is tanúsítja. Uo. 443–445, 448–450. Az 1516-as nyomtatvány három, 1537 és 1569 között nyomtatott asztronómiai és matematikai művel van összekötve, amelyek Mikháza előtti sorsáról semmit sem tudunk. BÁNYAI 2022, 228, 323, 332. sz.

6 Az előző olvasat részben téves volt. BÁNYAI 2022, 138. sz.

1646. augusztus 1-jén Nagyenyeden kelt végrendeletében úgy hagykozott, hogy amennyiben nem lenne fiú leszármazottja, a bátyjától, Balázstól maradt könyveit a kolozsvári református iskolának hagyja; a két fivérnek tehát több könyve is volt.⁷ Balázsról még az tudható, hogy 1609-ben a debreceni kollégiumba subscribált, 1622 és 1636 között a nagyobb kancellária írnoka volt, 1620-ban nemességet kapott, majd 1624-ben birtokot a Bihar megyei Vasadon, és – mint testvérének végrendeletéből kiviláglik – Enyeden is volt háza és külön egy pusztá kertje; Debrecenben halt meg, értelemszerűen 1646 augusztusa előtt. Nem csak írnokeként forgatta a tollat: testvérének említett művébe ő is írt egy köszöntő verset.⁸ Egy Szent Jeromos-kötetet az osztrák Großkrut (Böhmisch Krut) parókusa jegyzett, az írásképp alapján

7 HERPEI János: *Dengelegi Péter*. In: Uő: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1.) Bp.–Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1965. 302–306; *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. II. Főszerk. Kőszeghy Péter*. Bp., Balassi Kiadó, 2004. 182; KONCZ Attila: *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)*. Irodalomtörténeti Közlemények 104. (2000) 5–6. sz. 669–694; *Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660*. (Erdélyi testamentumok III.) Vál., bev., jegyz. TUDÓSS. Kinga. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2008. 164. ŐSZ Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkor Kálvin-kiadások Erdélyben*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 21.) Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014. 317. A kolozsvári református kollégium RMK-kötetei között (*A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtárgyúteményeinek katalógusa*. Szerk., bev. SIPOS Gábor. Kvár, Scientia Kiadó – Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004.) nincs tőle vagy Balázstól maradt könyv a possessorjegyzék szerint. Kimpián Annamária szíves közléséből tudjuk, hogy a Teleki-Bolyai Könyvtár a fivérek egy-egy további könyvét őrizi: a marosvásárhelyi református kollégium gyűjteményében, Bo–1734 jelzet alatti kötet (GOCLINIUS, Rudolphus: *Lexicon philosophicum*. Francofurti, 1613.) possessorbejegyzése: *MDCXXIV. mensi August. Petrus Biro Dengelegi [...]*, supralibrosa: *P. B. D. 1624*. Dengelegi tehát a kötetet peregrinációja alatt vásárolta, ugyanis 1623-ban Odera-Frankfurtban tanult. SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.) Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011. 391. A székelykeresztúri unitárius gimnázium RMK-kötetei között a gyűjteményében egy 1580-ban, Genfben kiadott, kommentált Újszövetséget Dengelegi Balázs látott el tulajdonosbejegyzésével (jelzete: 03441).

8 *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I. A kollégiumi levéltár repertórium. Diáknévsor 1588–1792. Iskolán kívül lakók névsora*. Szerk., kísérőtanulmány SZABADI István. (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére I.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013. 234; TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi központi kormányzata, 1540–1690*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. 190; *Udvartartás és számadáskönyvek I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Közli RADVÁNSZKY Béla. (Házi történelmünk emlékei) Bp., Athenaeum, 1888. 364, 366; JENEY-TÓTH Annamária: „... Urunk udvarnépe ...” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. (Speculum Historiae Debreceniense 11.) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 214, 1365. jegyz.; TUDÓSS 2008, 164; KONCZ 2000, 673.

valamikor a 17. században, Hugo Argentiniensis teológiai kompendiuma pedig egy bosnyáké volt, minden bizonnyal egy ferencesé, aki azt a mikházi rendháznak adta, nyilván valamikor a 17. században (*Est D. Nicolai Bosnensis pro Mikhaza [...]*).⁹ Két ősnymtatványt: Kempis Tamás: *Krisztus követése* című művét és egy Szent Ágostonnak tulajdonított beszédgyűjteményt¹⁰ tartalmaz az a kötet, melyet a törökök felett aratott győzelem után Kamenyeck-Podolszkból (ma Ukrajna) hozott el ismeretlen helyre Joannes Lámprik, és pedig minden bizonnyal a mondott helységet az oszmánoktól Lengyelországnak visszaadó 1699-es karlócai szerződés után.¹¹

Egy 1501–1502-ben hat kötetben kiadott Biblia 1. és 6. kötete 1513-ban még Utrechtben volt, amikor Herman van Lockhorst, az ottani Szent Szalvátor egyház dékánja és utrechti vikárius egyházának ajándékozta, és az első kötetnek később is valószínűleg német vagy németalföldi tulajdonosa volt (Jacobus Henrici, Peter Lyedecktker). Leginkább a mondott templom 1587-beni lebontásakor kerülhettek magánkézbe a kötetek, amelyeket később vélhetőleg egy Németalföldön megfordult diák hozhatott Erdélybe – az egykori polcjelzetek szerint valószínű, hogy a Mikháza előtti tulajdonosbejegyzések nélkül fennmaradt 3. és 5. kötet is az 1. és 6. kötetrel együtt vándorolt.¹²

9 *Melléklet*, 53. és 54. tételek.

10 Valószínűleg már eredetileg egybekötötték a két kötetet, mint erre az első kolligátum elején levő bejegyzés is utal: *Sermones SS. Patr. Ex libris Joannis Lámprik Allatus ex Urbe Celeberrima Cameniciensi post obrentam Victoriam a Turcis reportatam. Melléklet*, 55. tétel.

11 Lámprik vagy Lambrech (Lamprech, Lamprek) János, szerzetesi nevén Imre (1660–1738), 1684-ben lépett a rendbe, 1696-ban az erdélyi őrségben kormánysegéddé, 1706-ban őrré és missziófőnökké választották (1709-ig, majd 1721-től volt őr, közben 1707-ben Marosvásárhelyen is megfordult); 1714-ben Mikházán házfőnök, 1731-ben kolostori gyóntató, 1732-ben magiszter (ekkor „tartományaty” – *pater provinciae* – hetvenkét éves, 48 évnyi szerzetesi szolgálattal), így minden bizonnyal az ő révén jutott Mikházára a szóban forgó könyv, noha ez esetben furcsa, hogy miután 1684 óta szerzetes, azt még mindig a civil nevén és a szerzetesi minőség megjelölése nélkül jegyzi (felvethető, hogy esetleg a szerzetes egy azonos nevű rokonáról van szó). GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században / Franciscan Missionaries in Hungary: in the Kingdom and in Transylvania in the 17th and 18th Centuries*. S. a. r. Fazekas István. (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae. Series I: Collectanea Vaticana Hungaria. Classis I. 2.) Bp.–Róma, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2005. 290–291, 293, 296–297; GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1930. 95–97, 170, 536; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak 1681–1750. Függelék: Plébániák és más rendházak könyvtárai*. S. a. r. ZVARA Edina. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3.) Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008. 198. (A továbbiakban: *Adattár 19/3.*)

12 *Melléklet*, 50. tétel. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. II*. Red. P. J. BLOK – P. C. MOLHUYSEN. Leiden, A.W. Sijthoff, 1912. 832; <https://www.genealogieonline.nl/stamboom-lokhorst/17087.php>; Reitze J. STÖVER: *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht*.

Arra vonatkozóan, hogy a Mohács utáni nyomtatványok is még elég sokáig külföldön maradhettek, itt csak egy példát hozunk. Egy 1545-ben kiadott latin nyelvtankönyv 1569-ban a bécsi „studiosus” Andreas Gastelius tulajdonában volt, aki Stronsdorffból 1558 második félévében iratkozott be a bécsi egyetemre; később ugyanott dékánnak és rektornak választották meg. Két osztrák tulajdonos után, legkésőbb 1629-ben jutott az akkor poétikai osztályba járó Alsóindvai István kezébe, talán éppen Bécsben, ahol utóbbi 1631 őszén beiratkozott az egyetemre, *de Capolua* származtatván magát (elképzeltető, hogy a helységnév elírás *Capolna* helyett).¹³

A következőkben a bejegyzések időrendjében próbáljuk az egyes kötetek útját követni első magyarországi tulajdonosaiktól a mikházi kolostorig, ahol legtöbbjüket már a könyvtár első, 1732-es összeírásában megtaláljuk.¹⁴ A legkorábbi hazai bejegyzést a ferences Angelus de Clavasio morálteológiai lexikonja (Speyer, 1488. *Melléklet*, 1. tétel) őrzi, melyet 1500-ban Johannes Flasbart brassói káplán adományozott a medgyesi ferenceseknek. Johann Flasbart minden bizonnyal a Brassóban 1458-ban és valamikor 1500 körül említett azonos vezetéknevű két mesterembernek lehetett a – vélhetőleg szintén módos – rokona.¹⁵ 1515-ben már a fehéregyházi testvérek birtokolták a könyvet Dési Balázs vikárius rendelkezéséből.¹⁶ Innen legkésőbb 1639-ben a szerzeteseket patronáló, Fehéregyházán birtokos Haller családhoz került,¹⁷

Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht. (Clavis kunsthistorische monografieën 16.) [Utrecht, Clavis, 1997.] 11. Letöltés: 2023. márc. 31.

13 BÁNYAI 2022, 331. sz. (*Sum Andrea Gässtelis studiosi Viennensis A(nn)o. 1569 [...]; Ex liberalitate Andreae Gastelij [...] in possessionem Andreae F[...]wurdt Anno 1571; Liber Wolfgangj [...] Gamumdiandj (?) Austriaci 1579; Sum legitimus possessor huius libri Stephanus Alsolinduaij Sacra Poeseos Studiosus A(nn)o D(o)m(ini) 1629; Magister docens Stephanus [...] hoc libro 26 Anni pro infirma classe liber prestantissimi qui legit modo intelligat sevens pessimis*); *Die Matrikel der Universität Wien. III. 1518/II–1579/I*. Bearb. v. Franz GALL – Willy SZAIVERT. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe: Quellen zur Geschichte der Universität Wien, 1. Abteilung) Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1971. 294; <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/andreas-gaestelius>; KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789 / Ungarländische Studenten in Wiener Bildungsanstalten, 1526–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.) Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004. 853.

14 *Adattár 19/3*, 186–199. (A mellékletben jelezzük, amennyiben az adott könyv szerepel az 1732-es jegyzékben.)

15 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt / Documente privind istoria oraşului Braşov. IX. Zunfturkunden / Documente de breaslă. 1420–1580*. Bearb. von Gernot NUSSBÄCHER – Elisabeta MARIN. Kronstadt–[Gundelsheim am Neckar], Aldus Verlag – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e. V. Heidelberg, 1999. 42, 65.

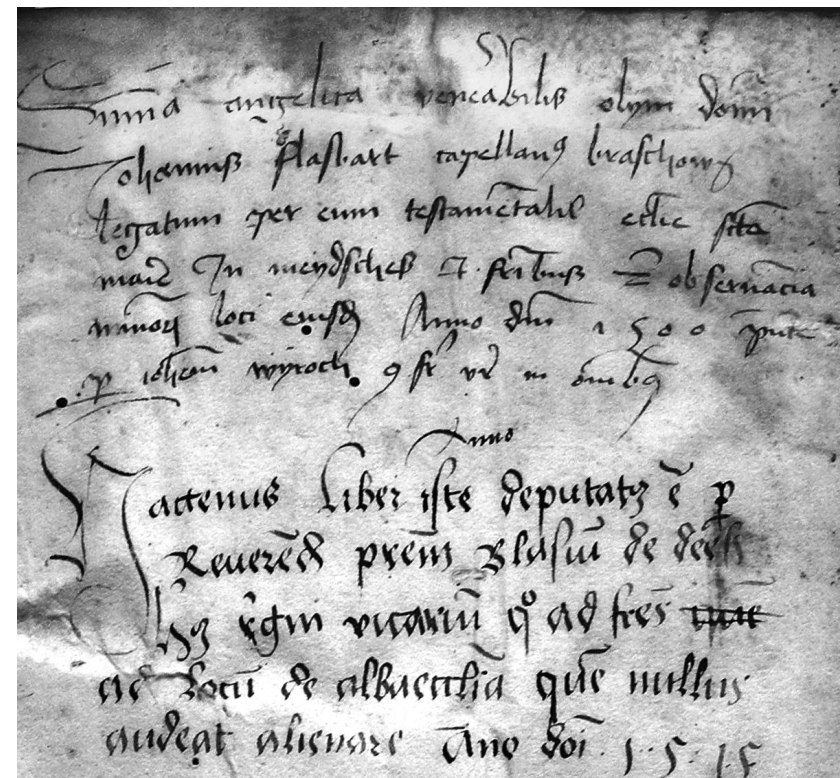
16 Dési Balázs OFM a szalvatoriánus rendtartomány vikárius provinciálisa 1513–1517 között. KARÁCSONYI János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1922. 369, 372–375.

17 1639-ben már tartózkodott Fehéregyházán egy-két ferences a Haller család

amely Szalinal István ferences vikáriusnak adta. Stephanus de Salinis/ Stefano da Salina (1579?-1652) a boszniai Tuzla kolostorból jött, 1630-tól tartózkodott Erdélyben, 1636-ban erdélyi missziófőnökké és apostoli vizitátorrá nevezték ki, a mikházi kolostor létrehozója és első házfőnöke, teológiai lektor volt.¹⁸

1. kép: Angelus de Clavasio: *Summa angelica*, első, aranyozott iniciálé (Gordán Edina felvétele)

2. kép: Johann Flastart és Dési Balázs bejegyzései, 1500, 1515. A bejegyzés átírásai: GORDÁN 2019, 51. sz.; BÁNYAI 2022, 2. sz. (Gordán Edina felvétele)

Egy római misekönyvet (Firenze, 1508) abból kiindulva tartunk már a középkorban Magyarországon használatnak, hogy 16. század eleji írással lejegyzett, 1501-re vonatkozó töredékes bejegyzése a Dés melletti Kozár- várat említi.¹⁹ Két kötetet 1512-ben már biztosan a kolozsvári ferencesek birtokoltak: az egyik, a domonkos Petrus de Palude középkorban népszerű beszédgyűjteménye²⁰ tulajdonosi bejegyzésének írásképéből ítélve 1500 körül a számunkra ismeretlen Konrad Seyfridé volt, ezután kerülhetett a

19 Melléklet, 2. tétel. Az első előzéken: [...] f(eri) a 4a an(te) Catedre Petri annus c(on)pleb(atu) itur [...] Kozarvar / A(nno) 1501 / Woros (?) petri / [...] f(eri) a iij post palmarum.

20 Melléklet, 3. tétel. *Sermones thesauri novi de sanctis*. Strassburg, 1488. Megjegyezzük, hogy a CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II. Fennmaradt kötetek: 2. K-Z. Lappangó kötetek.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 31./106./) Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993. a Teleki-Bolyai Könyvtár mikházi állományából csupán ezt az egy nyomtatványt ismeri a már a középkorban Magyarországon levő könyvek közül (1981. sz. alatt).

házikáplánjaként. 1643 után Haller István küüllőmegyei főispán, fejedelmi tanácsos (1591–1657) Fehéregyházán rendbehozatta az egykori, a hitújítás után elhagyott, romos ferences zárdát, és ismét telepített ide barátokat, akik 1648-ig éltek itt, ekkor II. Rákóczi György fejedelem betiltotta a kolostor működését. GYÖRGY 1930, 216–218, 452, 695–696; Haller Istvánra: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. A–J.* Összeáll. GUDENUS József. H. n., Natura – [Magyar Mezőgazdasági Kiadó, 1990]. 504.

18 GYÖRGY 1930, 573.

Farkas utcai rendházba, majd 1628-tól a karánsebesi jezsuitákhoz.²¹ Innen az ő helyükbe jövő bosnyák ferencesek által juthatott Mikházára a könyv.²² A kincses város ferencesének másik könyvét, egy rendi regulát (Rouen, 1509; tulajdonosbejegyzése: 1. kép) a 16. század elején a Corvina-kötések stílusában kötötték be Budán,²³ 1635-ben a Mikháza melletti Nyárádköszvényesen Bornemisza Ferenc nemesúr²⁴ adományozta Szalinai Istvánnak, és nyilván az utóbbi által került Mikházára. (Megjegyzendő, hogy az 1551-ben és 1556-ban feldúlt és kifosztott kolozsvári ferences kolostor²⁵ könyvtárából a fenti kettőn kívül jelenleg még csak egy kötet ismert.²⁶)

21 *Convent(us) Colos(w)ari(ensis) ad plateam Lup(orum) [vagy Lup(ij)] 1512 F(rat)ru(m) Minorum de observantia ad Patr(onam?) Miliora(m) (?)*; *Sum ex libris Georgj Bujtul. Anno D[omini] 1628; Socie[tatis] Jesu Resid[entiae] Car[an]sebes.* A bejegyzés fényképét lásd BÁNYAI 2020, 494.

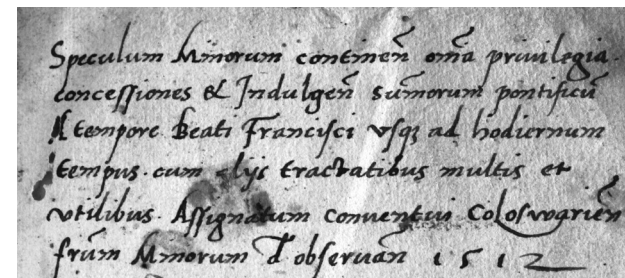
22 Bujtul György jezsuita páter 1625–1635 között (haláláig) másodmagával dolgozott Karánsebesen. A jezsuita misszió megszűnése után a bosnyák ferencesek vették át a rendházat és a katolikus hívek gondozását. MOLNÁR Antal: *Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)*. In: *Uő: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* Bp., L'Harmattan – ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2009. 154–159, 180, 185.

23 *Melléklet, 4. tétel.* ROZSONDAI Marianne: *A magyar könyvkötés a gótikától a művész-könyvekig.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, [2019]. 18. bélyegzőtábla, 6b, 8, 11.

24 Bár a korábbi publikációk – MONOK István: *Cseffei László 1592–1662. Századok* 122. (1988) 631–632, illetve KRUPPA Tamás – MONOK István: *Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627–1628)*. Lymbus. *Magyarságtudományi Forrásközlemények* [7.] (2009) 8–11. – reformátusnak feltételezik, Bornemisza 1603-ban már katolikus, és 1638 körül is annak mondják. A kolozsvári jezsuitáknál, majd 1601-től Olmützben, 1607-től Freiburgban tanult, 1627–1628-ban Bethlen Pétert kísérte peregrinációján, ekkor latin és francia nyelvben igen járatosnak tartják („fő francúz, fő deák”) – tehát egy átlagon felüli műveltséggel rendelkező katolikus úr lehetett. DÁNÉ Veronka: *Egy cubicularius klán ismeretlen ága: a kolozsvári Bornemiszáék.* Erdélyi Múzeum 81. (2019) 1. sz. 81, 88; *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707) / Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről (1627–1707)*. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 1.) Ed. István György TÓTH. Roma–Bp., [Római Magyar Akadémia – Ráday Gyűjtemény – MTA Történettudományi Intézete], 1994. 250, 255, 22. jegyz. (1638 körüli jelentés); SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* (Fontes Rerum Scholasticorum IV.) Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. 538.

25 KARÁCSONYI János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig II.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1924. 103; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I.* Kivonatokban közléses és a bev. tanulmányt írta JAKÓ Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 17.) Bp., Akadémiai Kiadó, 1990. 86–88.

26 Egy Petrus Lombardus-kötet, mely utóbb a csíksomlyói ferences kolostorba került: MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei.* *Könyvleletek 1980–1985.* Bp.–Kvár, Balassi – Polis Kiadó, [1999]. II. rész, 70–71.

3. kép: A kolozsvári ferences konvent bejegyzése 1512-ből. A bejegyzés átírása: BÁNYAI 2022, 335. sz.

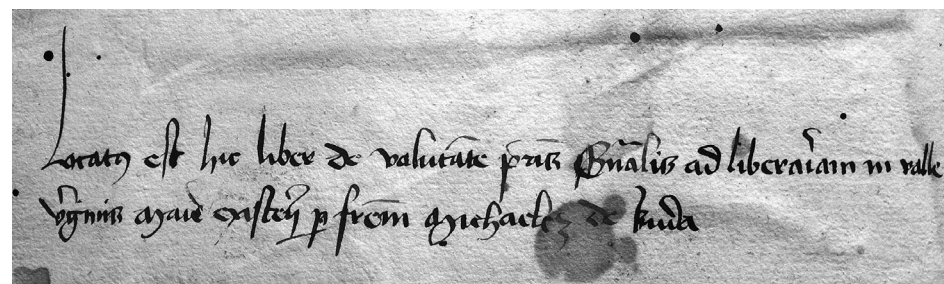

4. a. kép: A ferences rendi regula budai reneszánsz kötésben, GA/GR kötészoport, előtábla

4 b. kép: A ferences rendi regula budai reneszánsz kötésben, GA/GR kötécsoport, háttábla

Aquinói Tamás *Summa theologiae* c. munkája (Velence, 1478) a mikházi gyűjtemény legrégebbi könyve (*Melléklet*, 5. tétel); magyar reneszánsz kötése alapján a 15. század végén már Magyarországon forgatták, és a Budai Mihály testvért is említő bejegyzése szerint legkésőbb a 16. század elejétől a máriavölgyi pálos kolostoré volt, ahonnan bizonyosan akkor került ki, mikor a kolostort 1618-ban Bethlen Gábor katonái kirabolták;²⁷ így juthatott a következő évben a közeli Pozsonyban Kovacsóczy István, a művelt erdélyi kancellár birtokába (tőle egyébként további négy könyv került az általa patronált mikházi kolostorhoz, valamennyit az 1619–1620. évi prágai és frankfurti útján szerezte be, mikor Bethlen Gábor követségében járt a császári udvarban.²⁸ Azt is megemlítenénk, hogy a máriavölgyi kolostor ősnymtatványai közül ezen kívül csak két olyan példány ismeretes, amely már 1618-ban is a mondott intézmény birtokában volt.²⁹)

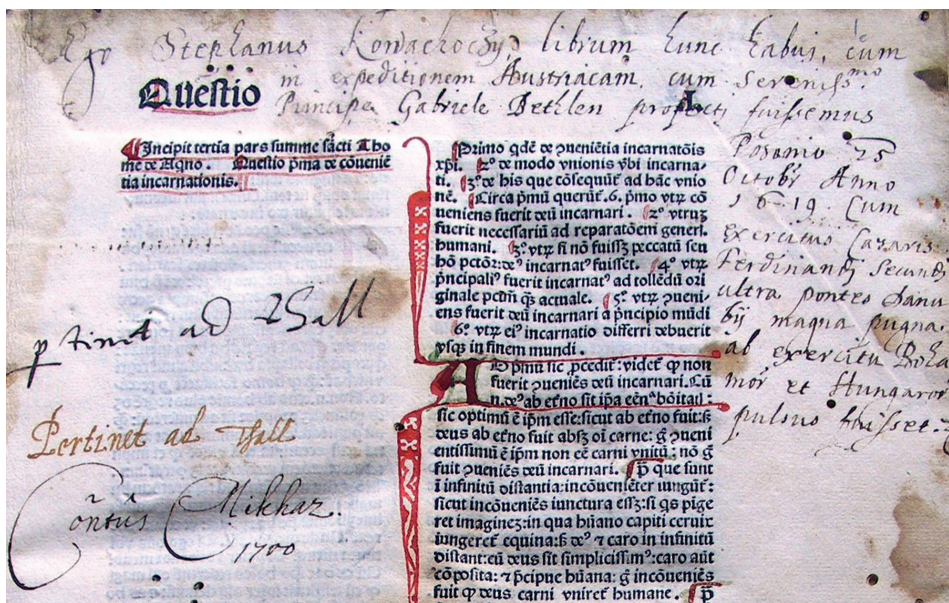

5. kép: Bejegyzés Aquinói Tamás művének a máriavölgyi pálos kolostorban való elhelyezéséről. A bejegyzés átírásai: GORDÁN 2019, 1452. sz.; BÁNYAI 2022, 26. sz. (Gordán Edina felvétele)

²⁷ *Magyar katolikus lexikon*. VIII. Főszerk. Diós István. Bp., Szent István Társulat, 2003. 705; KNAPP Éva: *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I.: Rekonstrukciós kísérlet*. Magyar Könyvszemle 108. (1992) 3. sz. 197.

²⁸ BÁNYAI 2022, 406, 500, 475, 476. sz. – A kancellár 11 könyvét egy másik erdélyi katolikus intézmény, a kolozsvári jezsuiták gyűjteménye őrizte meg, egyet pedig a Csíkszeredai Múzeum, ahova valószínűleg a csíksomlyói ferences kolostorból került. GYÖRGY Lajos: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*. Bp., Argumentum, 1994. 45–46; DANKANITS Ádám: *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*. (Kriterion-Bücherei 21.) Bukarest, Kriterion Verlag, 1982. 141.

²⁹ Az egyik a budapesti Egyetemi Könyvtár ősnymtatványa: NICOLAUS de Ausmo: *Supplementum Summae Pisanellae*. Nurnberga, Antonius Koburger, 1478. KNAPP 1992, 197. A másik a pozsonyi Egyetemi Könyvtár Leonardus de Utino-műve: *Sermones quadragésimales*. Venetiae, Franciscus Renner de Heilbronn – Nicolaus de Frankfordia, 1473. ROZSONDAI 2019, 112.

6. kép: A máriavölgyi pálos kolostor és Kovacsóczy István bejegyzései. A bejegyzés átírásai: GORDÁN 2019, 1452. sz.; BÁNYAI 2022, 26. sz. (Gordán Edina felvétele)

Egy budai reneszánsz kötéssel és 16. századi magyar nyelvű bejegyzésekkel rendelkező, szekvencia-, azaz miseének-szövegkönyvet (Köln, 1500) valamikor a 16. század elején Mihály zoltrusi plébános jegyzett, aki talán a Zolthurként is említett, Lugos melletti Zold faluban szolgált.³⁰

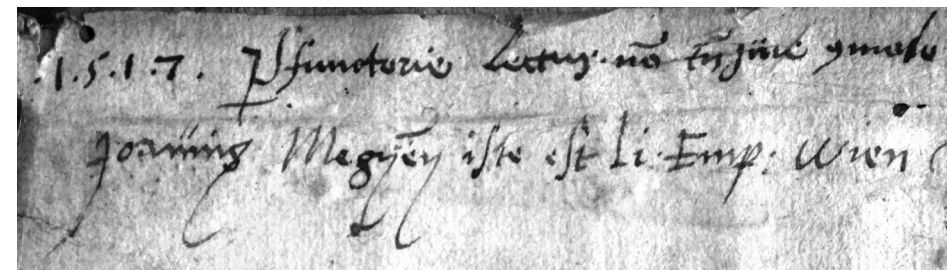
7. kép: Mihály zoltrusi plébános tulajdonosbejegyzése. A bejegyzés átírásai: GORDÁN 2019, 1442. sz.; BÁNYAI 2022, 24. sz. (Gordán Edina felvétele)

A páduai egyetemen tanító domonkos, Giovanni Ludovico Vivaldi több teológiai művét tartalmazó, 1507 és 1518 között négyszer is kiadott kötetét (Lyon, 1508. Melléklet, 7. tétel) Joannes Megyesiensis vásárolta meg Bécsben,³¹ aki bizonyára azonos az ottani egyetemre 1517-ben Johannes ex Megies néven beiratkozott személlyel, és talán az 1524–1527-ben említett, a szebeni

30 [Textus Sequentiarum cum expositione.] Bejegyzése: Possessor huius libri Michael blebanus(!) Zoltrusensis(?). Melléklet, 6. tétel.

31 Joannis Megye(sie)n(sis) iste est liber. Emptus Wien(nae) [...]. [Más kézzel:] fl. 1 d. 64.

dékán joghatósága alá tartozó, tehát minden bizonnyal a szász Medgyesről származó Johannes Clementis de Megies borostyánkoszorús pappal.³²

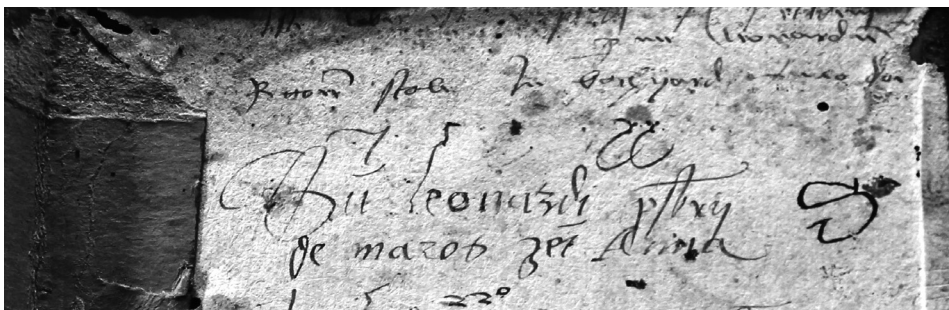

8. kép: Johannes Megyesiensis tulajdonosbejegyzése. A bejegyzés átírása; BÁNYAI 2022, 360. sz.

Egy posztilláskötetet (Bázel, 1512. Melléklet, 8. tétel) 1520-ban a Gyulafehérvár környékén fekvő Búzás- vagy Borosbocsárdon tanító iskolamester, egy bizonyos Lénárd vett meg, aki vélhetőleg azonos a kötetet 1522-ben marosszentannai papként birtokló Lénárddal; később, valamikor a 17. században a kötet az 1617-ben Esztelneken plébánosként, 1620-ban Kurta-patakon papként szolgáló Bonchidai Pálé lett.³³

32 TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979. 1201. sz. Vivaldira és könyvére lásd: Scriptorum Ordinis Praedicatorum recensiti, notisque historicis et criticis illustrati, opus quo singulorum vita, praeclareque gesta referuntur, Chronologia insuper, seu tempus quo quisque floruit certo statuitur. II. Inchoavit Jacobus QUETIF, absolvit Jacobus ECHARD. Lutetiae Parisiorum, apud J-B. Christophorum Ballard et Nicolaum Simart, 1721. 41–42; RENAZZI, Filippo Maria: Storia dell'universita degli studj di Roma, detta comunemente la Sapienza che contiene anche un saggio storico della letteratura romana dal principio del secolo XIII sino al declinare del secolo XVIII. I. Roma, nella stamperia Pagliarini, 1803. 214; FERNÁNDEZ-SANTOS, Jorge: Medieval Background to Magnificence in Habsburg Spain: King Solomon as Enduring Exemplar of Divine Worship. In: Magnificence in the Seventeenth Century. Performing Splendour in Catholic and Protestant Contexts. Ed. Gijs Versteegen – Stijn Bussels – Walter Melion. (Intersections. Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture 72.) Leiden, Brill, 2021. 46–48.

33 Sum Leonardi p(re)sb(i)(te)ry de maros ze(n)t Anna 1522; Iste liber est emptus fl. 1º et idem a(u)ro) per me Leonardum rectorem scole in Bochyard A(nno) Do(min)i 15XX; Sum Pauli Bonczidaj unius ex libris. Bonchidai Pálra: BOROS Fortunát: Az erdélyi ferencrendiek. Kvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1927. 284, 258. jegyz.; Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez. Cs. Bogáts Dénes bejegyzései Berecz Gyula: Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története című könyvébe. Közézeteszi COROI Artur. (Erdélyi Tudományos Füzetek 225.) Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998. 25. Azonos lehet azzal a Bonczidai Pállal, aki 1603-ban a kolozsvári jezsuita iskolában a grammatika osztály tanulójaként birtokol egy katekizmust: JAKÓ Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1. Erdélyi könyvesházak I.) Szeged, Scriptorum Kft., 1991. 107. sz. Az utóbb említett diák

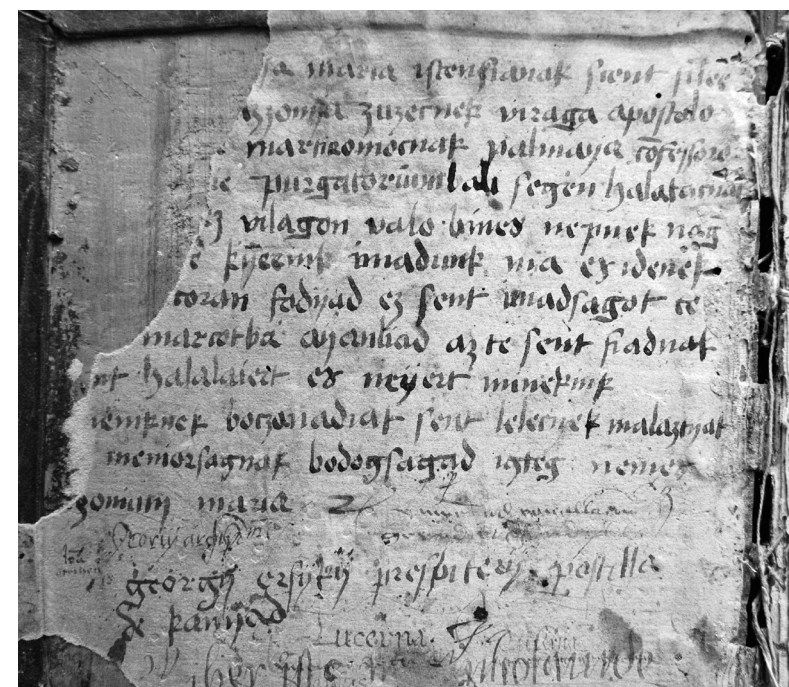
9. kép: Lénárd boczárdi iskolamester és Lénárd, marosszentannai pap tulajdonosbejegyzései, 1520, 1522. A bejegyzés átírása: BANYAI 2022, 319. sz.

Johannes de Nenizanis 1515-ben, Lyonban megjelent posztilláit (*Melléklet*, 10. tétel) a 16. század első évtizedeiben Székelyudvarhely melletti falvakban tevékenykedő papok birtokolták: 1545-ben György, dályai pap, valamikor a 16. század első évtizedeiben az írásképe alapján az előbbivel nem azonosnak látszó Érsiki György kányádi pap, valamint Kányádi Miklós, muzsnai plébános. Vélhetőleg a Kányádon szolgáló Érsiki Györgytől kerülhetett a neve alapján az előbbi faluból származó Kányádi Miklóshoz, muzsnai plébánoshoz, mivel utóbbi neve Érsiki bejegyzése alatt található, és a kézírások alapján Érsiki látszik a legkorábbi birtokosnak, Kányádi a másodiknak – mindenesetre az említett falvak közötti kis, 5–15 km-es földrajzi távolságok alapján közvetlen átvételről lehet szó.³⁴ A könyv korábban is a királyságban kellett legyen, mert egy, 1524-ben a benne szereplő nevek alapján magyar környezetben keletkezett szövegrészt tartalmaz. Számunkra

esetleg rokona lehetett a 16–17. században említett Bonczidai vezetéknevű ötvösöknek vagy ezek valamelyikének, de akár annak a Bonczidai Jánosnak, aki 1607 és 1614 között a nagyobb kancellária írnoka, 1617–1618-ban kincstári szolgálatban áll, vélhetőleg komornik deákként, 1615-ben és 1618-ban biztosan kamarás, komornyk (közben 1616-ban familiárisként említik), 1632-ben pedig I. Rákóczi György követe a svédeknel. Utóbbiakra lásd: JAKAB Elek: *Kolozsvár története. II. Oklevéltárral. Újabb kor. Nemzeti fejedelmi korszak. (1540–1690.)* Kvár, kiadja szabad kir. Kolozsvár város közönsége, 1888. 212, 255, 313, 1. jegyz., 315, 1. jegyz., 460, 499, 535; BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance. I. 1460–1541.* Kvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943. 375; FLÓRA Ágnes: *Kolozsvári ötvösregesztum (1549–1790).* Lyubus. Magyarisztományi Forrásközlemények [1.] (2003) 28–30, 32, 34, 41–42, 47, 53, 55, 57, 62–64; Ágnes FLÓRA: *The Matter of Honour. The Leading Urban Elite in Sixteenth Century Transylvania.* (Studies in European Urban History (1100–1800) 45.) Turnhout, Brepols Publishers, 2019. 141–142, 179; JENEY-TÓTH 2012, 44, 154. jegyz., 229, 290; TRÓCSÁNYI 1980, 189, 334.

³⁴ A kányádi középkori templomról és papjairól lásd: DÁVID László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981. 176–178. A három falu templomainak 1660-as évekbeli vizitációjakor nem említene ott számbavett könyveket. Uo. 178, 265, 291.

azonban nem tűnik egyértelműen bizonyíthatónak, hogy az Érsiki-posszorbejegyzés és a kötetben található, írásképe alapján a 16. század első évtizedeiben megörökített *Kányádi Töredék* néven ismert magyar nyelvemlék is ezen időpont előtt keletkezett, mint ezt felfedezője, Bustya Endre állította a valóban hasonló, de nem feltétlenül azonosnak látszó írásképek alapján, hiszen elképzelhető, hogy az 1524-es szöveget nem amiatt jegyezték fel a hátsó kötéstábla belsejére, mert az első tábla felső részére már beírták a nyelvemléket, hanem mivel azt csak egy kisebb jelentőségű, emlékeztető feljegyzésnek tekintették.³⁵ A ferencesek előtt még egy bizonyos Moldovai Albert tüntette fel magát a kötet birtokosaként, 1634-ben.

10. kép: Johannes de Nenizanis posztilláskötete (1515), az első kötéstábla belseje a Kányádi-töredékkal. A nyelvemlék átírása: BUSTYA 1972, 300.

Jacobus de Voragine rendkívül népszerű műve, a *Legenda aurea* 1509-es, lyoni kiadásának (*Melléklet*, 11. tétel) előzéklapján több bejegyzés utal korai hazai tulajdonosokra. Bár szerintünk a sérült, hiányos latin nyelvű szöveg végén olvasható *Joannis Transsylvania* szavak alapján nem lehet arra

³⁵ BUSTYA Endre: *A Kányádi Töredék.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XVI. (1972) 2. sz. 295–305.

következtetni, hogy egyik tulajdonosa Szapolyai János lett volna, mint azt Bustya Endre feltételezte,³⁶ két magyar nyelvű szöveg: egy bájoló imádság és egy orvosi recept az íráskép és nyelvallapot alapján a 16. század elejére keltezhető.³⁷ Ekkoriban, pontosabban 1521–1525 között kötötték be Magyarországon reneszánsz stílusban Szent Ciprián műveinek összkiadását (Bázel, 1521. *Melléklet*, 12. tétel),³⁸ amely 1541-ben már Kolozsvári Jakab fráteré volt, minden bizonnyal az 1549-ből ismert, magiszteri címmel rendelkező domonkosrendi szerzetesé.³⁹

A továbbiakban azon középkori könyveket ismertetjük, amelyek ugyan a Kárpát-medencében először csak 1526 után adatoltak, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy már a Mohács előtti időszakban eljutottak a térségbe. (Biztosak azért sem lehetünk e könyvek középkori magyarországi jelenlétében, mert tudjuk, hogy néhány 16–17. századi, a jelzett időszakban Erdélybe került mikházi kötet korábbi/első tulajdonosa külföldi volt.)

Nicolaus de Plove többször kiadott, istentiszteletről szóló traktátusa (Strassburg, 1503. *Melléklet*, 18. tétel) 1528-ban egy Somogy megyei, éspedig berzencei papé, Bálinté volt.⁴⁰ A brünni kiadású Thuróczy-krónika (1488. *Melléklet*, 19. tétel) pontosan nem datálható, töredékes bejegyzésében feltűnő *Petrus Torjairól* nem tudjuk eldönteni, kivel tudnánk azonosítani: a valamikor 1530 és 1543 között említett Péter altorjai plébánossal,⁴¹ az 1603-ban

és 1606-ban háromszéki, 1614-ben sepsi református esperes Torjai Székely Péterrel, de elvileg akár az 1646-ban angyalosi prédikátor Torjai Péterrel, esetleg az 1655-ben barátosi pap felsőcsernátoni Torjai Péterrel – vagy pedig egyszerűen csak egy Péter keresztnévű, számunkra ismeretlen személyről van szó, aki a csiki Torja faluból származott.⁴² 1670-ben a könyvet a Horvátországból származó (így nyilván katolikus) Nicolaus Kovachich de Buzin látta el kézjegyével, aki Magyarzákodon telepedett le;⁴³ családja a kötet végén olvasható hosszabb beírás tanúsága szerint közeli kapcsolatot ápolt a mikházi ferencesekkel. Bár a napjainkban a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár által őrzött könyvben a kolostor tulajdonját nem tüntették fel, a fentiek és a szakirodalmi hivatkozások szerint ennek azonosnak kell lennie az 1732-es összeírásban Mikházán levő példánnyal.⁴⁴

Szent Ágoston regulájának két domonkos szerző által készített magyarázatát (Hagenau, 1505–1506) és a Gyöngyösi Gergely általános perjel összeállította pálos rendi alkotmányt (Róma, 1520 körül)⁴⁵ foglalja magában egy kolligátumkötet (*Melléklet*, 20. tétel), melyet 1531-ben a neve alapján Eszék mellől származó Valpói Dénes fráter jegyzett – rendi hozzátartozását nem sikerült megállapítanunk. A könyv feltételezhetően már előbb is magyar tulajdonban lehetett, hiszen egy főleg Magyarországon működött szerze-

42 COROI 1998, 11, 48. jegyz.; COROI Artur: *A háromszéki Kilenc falu közös erdejének törvénye, 1713. (II. rész)*. Acta Siculica [A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve 16.] (2010) 265. (1655).

43 Kovachich Miklósrá: NAGY Iván: *Magyarország családai. V. Pest, Ráth Mór, 1859. 167; Udvarhely vármegye nemes családjai*. Szerk. PÁLMAJ József. Székelyudvarhely, Betegh Pál könyvnyomdai műintézete, 1900. 103; *Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. Id. Szász Károly perjogi előadásai 1836*. Bev., közléteszi BÓNIS György. Kvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1942. VII.

44 A Thuróczy-krónika brünni kiadásából ma 77 példány ismert: FARKAS Gábor Farkas: *Az eltűnt Thuróczy nyomában. A brünni kiadás példányainak provenienciájáról*. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2020. 89. Uo. 130, 39. tétel: a kolozsvári példányt 1872. évi adománynak mondja, holott az RMK III. 15. egyértelműen az augsburgi kiadásról jelzi, hogy már ekkor az Erdélyi Múzeum-Egyesület birtokában volt; a brünni kiadás később került ide. A példányról részletesen lásd BÁNYAI 2020, 364, 367–370; a családi bejegyzésekről fénykép. Uo. 495.

45 Az általa kidolgozott regula pontos kiadási adatait a szakirodalomnak nem sikerült megállapítania. Legutóbb: SARBAK Gábor: *Declarationes constitutionum. Gyöngyösi Gergely és a pálos rend alkotmánya*. (Editio critica cum commentariis). Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2014. 36, 47–49. Ritka nyomtatvány, az RMK III. 965. csak a budapesti Egyetemi Könyvtár példányát ismeri, SARBAK 2014, 32, 3. jegyz. további hármat. Az itt ismertetett példányt, mely az RMK-tételnek csak a 3. része, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár ritkaságkatalógusa nem azonosította Gyöngyösi műveként.

[https://www.bcucuj.ro/sites/default/files/public/cataloge/Catalogul%20Cartii%20Rare%20\(Sec%20XVI-XVIII\).pdf](https://www.bcucuj.ro/sites/default/files/public/cataloge/Catalogul%20Cartii%20Rare%20(Sec%20XVI-XVIII).pdf). Letöltés: 2022. okt. 10.

36 BALOGH József: *Zápolya János bájoló imája*. Könyvtári Szemle XV. (1971) 2. sz. 79–80.

37 *Ráolvasások. Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*. (A magyar folklór szövegvilága 2/b.) Közreadja és a bev. tanulmányt írta ILYEFALVI Emese. Bp., Balassi Kiadó, 2014. 42, 61.

38 Muckenaupt Erzsébet megállapítása szerint, akinek mindenkori segítségét ezúton is köszönjük.

39 *Fr(atr)is Jacobi [...] M. A. S. de Coloswar 1541 fl. 1 d. 35*. SIPTÁR Dániel: *Magyarországi domonkosok a XVI. században*. In: A 800 éves domonkos rend Magyarországon. A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig. Szerk. Barna Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs. (Magyar domonkos rendtörténet 2.) Bp.–Vasvár, Szent István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017. 21.

40 *Liber Valentini presb(ite)rj d(e) Berzencze 1528*.

41 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, 36353. Az oklevélnek a kiállítása idejére vonatkozó része leszakadt, így megírásának évét csak annak alapján tudjuk megbecsülni, hogy benne Enyedi Adorjánt erdélyi püspöki vikáriusként említik, és ő e megbízatását 1530-tól vagy 1531-től 1543-ig vagy 1544. februári haláláig viselte. 1530. november 18-án még Tordai Pál a helynök, 1531. május 9-én már Enyedi. Román Nemzeti Levéltár, Szeben Megyei Hivatal, Erdélyi Á. H. Evangélikus Püspökség, Püspöki iratok gyűjteménye, 137, 141. sz.; BALOGH 1943, 206; JAKÓ 1991, 46. A plébánosra vonatkozó adatot ismertetik, azt 1520–1530, illetve kb. 1500–1544 közöttre datálva: ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 225; COROI Artur: *Altorja*. Csikszereada, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2000. 173.

tesrend szabályzatait tartalmazza.⁴⁶ Az biztos, hogy 1590-ben már Barnabás István bírta, és hogy végül 1671-ben az a Haranglábi Zsigmond adományozta a mikházi rendháznak, aki később is nagy pártolója volt az erdélyi ferenceseknek: 1692-ben örökségének felét rájuk hagyta, 1703-ban pedig éppen a mikházi kolostor javára tett adományokat⁴⁷ (1672-ben a gyergyószárhegyi [Girgaj] kolostorban adott páter Jánosnak – azaz Kájoninak – egy teológiai tárgyú könyvet).⁴⁸

Antonius Florentinus *Summa theologica* c. művének (Speyer, 1487–1488) harmadik része 1541-ben Nicolaus Hiripinusé, a dékáni címet viselő orbai esperesé volt, aki 1536-ban plébánosként s egyben közjegyzőként működött Gelencén. Utána deák Rácz Mihály birtokolta, aki 1649-ben – a 4. résszel együtt – Szalainai István ferencesnek adta. Rácz Mihály, aki a mondott mű második és negyedik részét is bírta, Rácz Lukács magyarfülpösi plébános fia volt, 1628-ban és 1648-ban Gelencén iskolamester (1655-ben még élt), aki vélhetőleg azonos az 1637-ben és 1642-ben a szomszédos Ozsdolán, és az 1662-ben a közeli Albison tanító Rácz Mihállyal is.⁴⁹

46 A domonkosok és a pálosok is Szent Ágoston reguláit vették alapul szabályzatuk kidolgozásához. PUSKELY Mária: *Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia. II. Bp.*, [Dinasztia Kiadó-ház RT.], 1998. 945–946, 1038.

47 *Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1661–1723)*. (Erdélyi testamentumok IV.) Vál., bev., jegyz. TUDÓSS. Kinga. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2011. 194; *A székegyföldi katolikus plébániák levéltára. I. Dokumentumok a csíksomlyói és a kantai iskola történetéhez*. Gyűjt. és közread. SÁVAI János. (Documenta Missionaria / Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról I/II.) Szeged, Ferences Nyomda és Könyvkiadó, 1997. 79, 100. Valószínűleg egy másik személy volt az 1680-ban az erdélyi rendkívüli adó főpénztárnokaként, 1681 és 1689 között pedig a fejedelmi tábla ülnökeként tevékenykedő Haranglábi Zsigmond, akit inkább az 1659-ben Belső-Szolnok megye adótárnokának megválasztott és az 1689-ben magtalanul meghalt azonos nevű személlyel azonosítunk. TRÓCSÁNYI 1980, 310, 360–361; *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. III. A vármegye községeinek részletes története*. TAGÁNYI Károly, RÉTHY László és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta KÁDÁR József. Ds., kiadja Szolnok-Dobokavármegye közönsége, 1900. 269; *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. VII. A vármegye községeinek részletes története*. TAGÁNYI Károly, RÉTHY László és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta KÁDÁR József. Ds., kiadja Szolnok-Dobokavármegye közönsége, 1901. 241.

48 BÁNYAI 2022, 361. sz. 1672-ben Kájoni volt az egyetlen János keresztnévű a szárhegyi klastromban tartózkodó ferencesek között. BENEDEK Fidél: *Ferences kolostorok*. S. a. r. Sas Péter. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Kiadó, 2005. 75.

49 *Melléklet*, 21. tétel. A bejegyzés szövege: 1541 Nicolaus Hiripinus fecit qui etiam in Orbay sede erat decanus. SALAMON FERENC SÁNDOR: *A nemzet napszámosai*. Kézdivásárhely, é.n. <https://docplayer.hu/2051710-Palyamu-palyazo-salamon-ferenc-sandor-nyugal-mazott-tanar.html>. Letöltés: 2023. jan. 3. (1536, 1628); COROI 1998, 9, 30; DÁNÉ Veronka: „Az önagsága széki így deliberála”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.) Debrecen–Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006. 140; *Torda vármegye jegyzőkönyvei. I. 1607–1658*. Szerk. és bev. DÁNÉ Veronka.

Egy domonkos breviárium (Velence, 1494) első kötéstábláján belül olvasható *pestis generalis fuit 1554* talán a jelzett évben Erdélyben és az egész országban dühöngött nagy pestisre vonatkozik, ebben az esetben bizonyára ekkor már itt is volt a könyv. Az ismeretlen évben nevét beíró Johannes Záárhegy feltehetően az a Szárhegyi János deák, aki 1612-ben egy mezőgazdasági tárgyú kötetet birtokolt (a Cato, Varro és Columella munkáit tartalmazó, *De re rustica* című munkát), valamikor a XVII. század elején pedig Joannes Literatus néven és a szárhegyi iskola rektoraként egy füveskönyvet (*Ortus sanitatis* – evvel aztán bizonyára egy földijét, Kászoni Gergely szepesi kanonokot ajándékozta meg), ismeretlen időpontban Arnobius Afer 1537-ben megjelent zsoltármagyarázatait, és aki azonos lehet az 1627-ben szárhegyi nemesként és jegyzőként, 45 évesen feltűnő János deákkal.⁵⁰

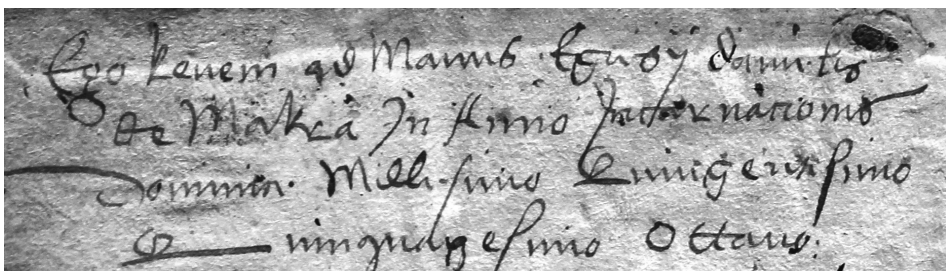
Petrus de Palude egy másik beszédgyűjteménye (Strassburg, 1494. *Melléklet*, 23. tétel) a benne található bejegyzés szerint 1558-ban visszakerült Makrai Dánielhez, így azt elvileg már korábban is birtokolta. 1525-ben a családjának nevét is adó faluban, Makrán részbirtoka volt, 1544-ben Paposon kapott részbirtokot, amely falvakban 1549-ben 12, illetve egy jobbágyot/telket bírt (Makray Litteratus Dániel, illetve Litteratus Dániel néven). 1538–1561 között Szatmár vármegyében többször királyi emberként vagy ügyvédként vették igénybe szolgálatait (1546-ban Báthory András a Szepes váráért folyó perében is alkalmazta), 1563-ban Szatmár vármegyének I. Miksa koronázására küldött egyik követe volt.⁵¹ Legkésőbb 1607. február 11. – 1608. március 5.

(Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1.) Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009. 303, 479, 493, 507, 534, 585. Erősen kérdéses, hogy Rácz azonos lenne-e a Gelencén 1630-ban szolgáló Mihály pappal (és hogy ez utóbbi 1600-ban plébános lett volna), ugyanis a tanítói állásnak alacsonyabb volt a presztízse a papságénál. COROI 1998, 10, 19.

50 *Melléklet*, 22. tétel; RÉTHLY Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Bp., Országos Meteorológiai Szolgálat, 2009. 80–81; DANKANITS 1982, 112, 144. (1612); MUCKENHAUPT [1999], 47, I. 54. sz.; BÁNYAI 2022, 125. sz.; *A Csíkszentmihályi Sándor-család levéltára. I. 1539–1756*. Szerk. SÁNDOR Imre. Kvár, Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, 1914. 65. (1627).

51 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem collegit Antonius FEKETE NAGY. Ed. Victor KENÉZ – Ladislaus SOLYMOSI atque in volumen redegit Geisa ÉRSZEGI. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 534. (1525); SZIRMAY Antal: *Szathmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérete*. II. Buda, Magyar Királyi Universitas, 1810. 103. (1544); Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. Szerk., bev. MAKSAY Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990. 750. (1549); *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. III. Oklevelek és levelezések 1491–1600*. S. a. r. GÉRESI Kálmán. Bp., Franklin-Társulat Könyvnyomdája, 1885. 242; <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570/adatlap/9013>, 5593, 23105, 24013; Román Nemzeti Levéltár, Kolozs Megyei Hivatal, Csombordi Kemény család levéltára, 1. sorozat, Középkori oklevelek, 85. sz.; <http://arhivamedievala.ro>, BH-F-00033-2-16(14) sz. (királyi ember, ügyvéd, követ, 1538–1561. Letöltés: 2022. okt. 4.).

között már Erdélyben, talán Marosvásárhelyen vagy környékén lehetett a könyv, hiszen előzéklapján fogalmazta vagy csiszolta – mint ezt a sok szövegjavítás bizonyítja – ekkori tulajdonosa az itt 1604 és 1610 között városi jegyzőként működött Baranyai Decsi Dániel lakodalmára írt verset, amelyben Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemről is szó esik, ő pedig a mondott időközben uralkodott.⁵²

11. kép. Makrai Dániel bejegyzése, 1558.

Petrus de Natalibus equilioi püspöknek (?–1400/1406) a szentek életéről szóló munkáját (*Catalogus sanctorum*, Lyon, 1514), amely 1493 és 1616 között hat kiadást ért meg, 1563-ban Jakob Schobel, az 1563-tól 1569. évi haláláig Segesden szolgáló pap ajándékozta az L. K. B. monogram mögé rejtett személynek, és magyar nyelvű bejegyzések alapján 16. századi birtokosai között magyarok vagy magyarul is tudók is voltak.⁵³

Szüleire (és rohodi birtokszerzésére) lásd: JAKÓ 1990, II. 5136. sz. (1552). Valószínűsíthető, hogy létezett egy számunkra ismeretlen kapcsolat Makrai Dániel és az 1558-ban meghalt Makray Péter domonkos perjel és vikárius között. Utóbbira: SIPTÁR 2017, 19–20; vö. JAKÓ 1991, 47. sz.

52 Decsi Dánielre: PÁL-ANTAL Sándor: *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai és polgárnévsorai*. (Erdély emlékezete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006. 47, 56–57, 239. (1604, 1606); KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform kollégium története (1557–1895)*. 2., bőv. kiadás. (Erdély emlékezete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006. 22, 3. jegyz. (1607); GYÖRGY Árpád-Botond: *Marosvásárhely archontológiája, 1604–1700*. Erdélyi Múzeum 85. (2023) 1. füzet, 59–61. (jegyző: 1605, 1607–1610; esküdt polgár 1618-ban és 1620-ban). *Időtár. I. Marosvásárhely történeti kronológiája a kezdetektől 1848-ig*. Összeáll. SEBESTYÉN Mihály. (Erdély emlékezete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2009. 59. [1615. Műfaji jellegzetességéből adódóan a könyv forrást nem ad, de az vélhetőleg a *Marosvásárhelyi krónikák*. I. Vál., s. a. r. SEBESTYÉN Mihály. (Erdélyi ritkaságok 5.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2010. 205, 235. jegyz. (pontosabban ennek a kézirat) lehetett, ahol egy 1614-es vásárhelyi eseménynél tisztsége nélkül említett Dániel Deákot – jó alappal – Decsi Dániellel azonosít, akit itt jegyzőnek mond, de ezévi jegyzőségére nem hoz forrást, és valószínű, hogy ekkor már másvalaki volt a jegyző, hiszen 1613-ban és 1618-tól már nem őt említik ebben a hivatalban (1611 és 1612, valamint 1614 és 1617 között nem ismert a jegyzők neve). GYÖRGY 2023, 60–75.]

53 *Hoc libro d. Jacobus parrochus Schegeschdien(sis) donavit L. K. B. p(ro) sui memoria.*

Egy 1482-es Biblia⁵⁴ 1573–1574-ben a (szerintünk erdélyi) Besztercén szolgáló *Jacobus reverendus*é volt, majd Csepregi Ferencé. A könyvet 1705-ben a római katolikus, felőri Nápolyi György (1657–1714) jegyezte tulajdonosként. Az 1693-tól szamosújvári kapitányként tevékenykedő, 1698-ban az országgyűlésen is résztvevő nemestől juthatott a ferencesekhez, akiket Nápolyi máskor is támogatott (1712-ben rokonaival együtt egy telket adományozott nekik Désen,⁵⁵ valamikor 1703–1712 között Mikházán pedig egy további vallásos könyvet.⁵⁶)

12. kép: Az 1482-ben Nürnbergben kiadott Biblia díszes első iniciáléja és a mikházi kolostor tulajdonosbejegyzése (Gordán Edina felvétele)

Anno Chr(ist)i 1563 in festo omn(ium) S(an)ctorum. Melléklet, 24. tétel. Vezetéknévére és szolgálati éveire lásd: Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700. Bearbeitet von Ernst WAGNER. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22/1.) Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1998. 98.

54 *Melléklet, 25. tétel.* A kötet gazdag, aranyozott, többszínű kezdő iniciáléja és további kék/vörös iniciáléi valószínűleg a kiadó Koberger-műhelyben készültek; ennek a kiadásnak a gyulafehérvári Batthyaneumban található egy másik példányát ugyanilyen iniciálék díszítik. Lásd az Inc. VI. 49. jelzetű könyv 3. sz. képét: http://digitool.bibnat.ro/R/MXFS4VACH5XDACLJRR28ATXG7PR369FGL63C1SHGV4YA5M92IL-05809?func=results-jump-full&set_entry=000003&set_number=000054&base=GEN01. Letöltés: 2023. jan. 18.

55 SAS Péter: *Funebria memoria. A kolozsvári piarista templom emléktáblái, halotti címerei és kriptájának sírfeliratai*. Kvár, Verbum, 2010. 48, 95; NAGY Iván: *Magyarország családai. VIII. Pest, Ráth Mór, 1861. 102. (1693, 1698, 1702); BÍRÓ Lőrinc: A dési szentferencendi kolostor története. 1712–1912*. Kvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1912. 10. (Az 1712-es adományt még ismerteti: SZABÓ 1921, 234.) A családnak Désen kívül birtokai voltak Ispánmezőn és Felőrön is. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. IV. A vármegye községeinek részletes története*. TAGÁNYI Károly, RÉTHY László és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta KÁDÁR József. Dész, kiadja Solnok-Dobokavármegye közönsége, 1901. 134–135, V. 343–344.

56 Laurentius Surius 12 részből álló, szentek életrajzait tartalmazó kötetét. BÁNYAI 2022, 727. sz.

Johann Herolt domonkos szerzetes (?–1468) egy prédikációskönyve (Lyon, 1511. *Melléklet*, 26. tétel) somlyói Kozma deáké, 1581-ben a csíkszéki „vénekkel” kapcsolatosan említett Madaras Tamásé volt, majd 1603-ban Incze Máté páter ajándékozta gyergyói Ferenczi Györgynek. Incze Máté 1623–1654 között Szárhegyen plébános, legalább 1633-ban gyergyói esperes is volt. Ferenczi 1573/1574-ben született, 1602-től pap, 1614 és 1633 között plébános Gyergyószentmiklóson, 1634 és 1641 között generális vikárius. Sok kegyes adományt tett, mások mellett a mikházi kolostort is támogatta, a csíksomlyói rendháznak pedig könyvet is adott (Szilvási János: *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae* című, 1597-ben kiadott munkáját).⁵⁷

Cicero: *Tusculanae quaestiones* (Velence, 1510. *Melléklet*, 27. tétel) példányába 1583-ban Újváron, bizonyára Szamosújváron egy Pávai Péter írt be, talán az, aki az 1612-ben elhunyt Petky János kancellár és udvarhelyszéki főkirálybíró Zsuzsa lányát vette el feleségül.⁵⁸ Kötése alapján kinyomtatása után nem sokkal kötötték egybe Juvenalis szatíráinak 1512. évi velencei kiadásával, melyet 1608-ban Eenkel Demeter adott Csíki Gergely csíkdelnei iskolamesternek.

Johann Herolt egy prédikációskönyvét (Nürnberg, 1514.) Csatári Bálint bírta, majd 1584-ben Gyarmati Miklós a konventuális ferences Ráski Péternek adta, akinek halála után Enyedi Miklós paphoz került, végül utolsó ismert birtokosa Bakó András páter volt, 1675-ben. Utóbbi 1688-ban a Mikháza melletti Székelyhodoson volt plébános és marosi esperes, így nyilván tőle jutott a kolostorba a könyv.⁵⁹

57 A bejegyzés szövege: *Sum liber Ch(os?)me Lit(era?)ti de Sumljomlj [...] Zent marton [co?]ndam miserima (?) paup(er)cula 15[81/5?]; [P]ertinet ad me Thoma(m) madaras [...] senior(um) sediu(m) chikien(sis) Anno d(omi)ni 1581; [Patr?]i Georgio Franczi dono dabat p(ate)r Mateus incze hunc lib[rum] In anno 1603 dum venera(m) manere In Z(ent) mihalj. Inczére lásd: FERENCZI 2009, 276. Ferenczi György: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. II. Ed. István György TÓTH. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) Roma–Bp., [MTA Történettudományi Intézet], 2003. 1562–1563. (1573/1574, 1602); GALLA Ferenc: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából. Első közlemény*. Levéltári Közlemények 24. (1946) 105–106; *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. Szerk. és kiadja VESZÉLY Károly. Kvárt, a római kath. lyceum nyomdájának betüivel, 1860. 118 (1614–1641); MUCKENHAUPT Erzsébet: *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*. I. (1498–1710). *Katalógus*. (CsSzM RMK-Kat). (A Csíki Székely Múzeum gyűjteményei 1.) Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009. 18, 46. sz.; FERENCZI 2009, 242. Alapításaira lásd még: *Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706*. I. Szerk. BENDA Kálmán. Bp., Magyarágkutató Intézet, 1989. 309. Könyvadománya összefügghet avval, hogy 1647-ben már nem látott (ekkor azt írta, hogy „szemem világa nem szolgál”). TÓTH 2003, 1563.*

58 *Scriptum Anno 1583 Petrus Pauai Vjwarini*. BÁNYAI 2022, 196. sz.; KÖVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kvár, Barráné és Stein Bizománya, 1854. 204; NAGY Iván: *Magyarország családai*. IX. Pest, Ráth Mór, 1862. 271.

59 *Melléklet*, 28. tétel. A bejegyzések szövege : *Chy(?)athary Balynth; Reuerendo fratry*

A két velencei kiadású *Missale Romanum* egyikét (1493. *Melléklet*, 29. tétel) szintén budai reneszánsz kötése alapján sorolhatjuk ebbe a csoportba, ezt a ferences Franciscus de Barilla ajándékozta 1588-ban Csíki Balázs papnak, aki a neve alapján vagy csíki származású lehetett, vagy valamikor a csík(somlyó)i ferences kolostorban működött.⁶⁰ Petrus de Palude említett beszédgyűjteményének egy másik kiadását (Strassburg, 1484) egy hiányosan megőrződött bejegyzés alapján 1593-ban *Betlemben*, értelmezésünk szerint a Fogaras melletti Bethlenben vásárolta Vince Mátyás,⁶¹ aki Csíkszentmihályról

*D(omi)no Petro Raskj conuentuali Nicolaus Germathj d(e)d(i)t Anno D(omi)ni 1584; Quo defuncto postea Nicolaus Enyedj p(re)sb(ite)r cum consensu fr(atr)um accepit sibj [más kézzel:] flo. 1 pro refrigerio a(n)i(m)ae erogans pauperibus; Nicolai Eniedi Sacerdotis; Patris Andreae Bako 1675. Bakóra: FERENCZI Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Bp.–Kvár, Szent István Társulat – Verbum, 2009, 160. Bakótól további három vallásos könyv jutott a mikházi kolostorba. BÁNYAI 2022, 143, 400, 574. sz. A címlap verzóján két, 16. században lejegyzett magyar nyelvű recept olvasható: „Az kyn weer waghyon, keressenek megh azalth kokenth, egy thiztha fazekba teghyek, feyer borba fozek erossen megh, chyak az egy lewebe oly igon (!) megh fozek, hogy olyan swrv leghyen, minth az parna keno, oztan kalannal ighya az lewet, az kokenhyetis bathor megh eghye, ha kedigh igen sawalyv lezen, bathor megh edossyche mezzel, megh ha ghyengberth vetnek beleis, igen yo, ha ezzel eel, el hal rola. Az fogh fayasrul ninch yob ennel: asd az nadnak az toweth es az tharkon thoweth, thord ozwe, thed az fayog foga, tharch, azzal megh ghyoghywl, es soha tobbe nem fay.” Párnakenő: szekérkenőcs. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. X. Anyagát gyűjtötte SZABÓ T. Attila. Főszerk. Vámszer Márta. Bp.–Kvár, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000. 520.*

60 Barilla 1565-ben a szakolcai ferences rendház főnöke. KARÁCSONYI 1924, 155. A legfrissebben megjelent papi névtár Csíki Balázst az 1591-ben Csíkban szolgáló papok között említett Csíki Balázssal azonosítja, magyarázat nélkül és számunkra nem meggyőző módon: FERENCZI 2009, 212; VESZÉLY 1860, 307. Elképzelhető, hogy Csíki Balázs vagy a somlyói kolostorban, vagy a másik három magyar szalvatoriánus rendház egyikében találkozott Barillával – analógiaként megemlítjük, hogy 1563-ban a szakolcai gvardián *Johannes de Csík* volt, 1586-ban pedig egy szakolcai frátert küldtek Csíkba. ZVARA Edina: *Ferencesek Szakolcán a 16–17. században*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22. (2010) 3–4. sz. 28, 35. A kötetéről lásd még: BÁNYAI 2020, 366–367.

61 *Emptus in Betlem A[nn]o Domini 1593 a q[ui]l[us] Concionatore p[er] Mattiam Vinczje fl. 1. Melléklet*, 30. tétel. Azért tartjuk valószínűnek, hogy nem a Beszterce, hanem a Fogaras környéki Bethlenben történt a vásár, mert itt 1591-ben a jezsuiták katolizálták az 1576 után oda beköltözött mintegy 50 szász családot, és (mint szó volt róla) 1590-ben Vince jelenléte adatolt Fogarason jezsuita fogadott apjával együtt, Ladó pedig az utóbbi településen 1590 és 1592 nyara között tevékenykedett (majd Szászfenesen, 1593-ban pedig Gyulafehérváron). *Carrillo Alfonz jezsuita-ataya levelezése és iratai (1591–1618)*. Gyűjtötte és közrebocsátja VERESS Endre. (Monumenta Hungariae historica. Scriptores / Magyar történelmi emlékek I. Okmánytárak XXXII.) Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1906. 2, 9, 13, 31, 33, 35, 43. (A betelepítésre és a 16. század végére adatolt áttérésre: BINDER Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Bukarest, Kriterion, 1982. 183). Elképzelhető, hogy Vince egy paptól szerezte be a kötetet, de a *Concionator* kifejezés a szerzőre is vonatkozhatott, amint ez Palude egy másik kötetének

származott, 1590-ben a jezsuita Ladó Bálint fogadott fiaként említik (akitől ekkor két, szintén vallásos könyvet kap Fogarason), 1602-ben a Kézdivásárhely melletti Ozsdolán katolikus papként szolgált, és 1627. május 13-án hunyt el csíkszentmihályi házában (1602-ben megneemesített édesapja is még ott élt); a haláláról tudósító könyvbejegyzés is katolikus papként nevezi meg.⁶²

Johannes de Nenizanis posztilláinak 1518-as kiadását (*Melléklet*, 31. tétel) 1594-ben magyar nyelvű, gazdasági jellegű feljegyzései szerint ekkor már a Kárpát-medencében forgatták, hátsó előzékén 1629-ben és 1633-ban Cserei Mihály⁶³ rögzített Erdély történetére vonatkozó eseményeket (valamikor korábban a számunkra ismeretlen *Apicus (?) Villanovitae Petri*, illetve *Petrus Benedicti* volt a tulajdonosa).

Egy Titus Livius (Párizs, 1510) és idősebb Plinius (Velence, 1507) műveit tartalmazó kolligátumkötet (*Melléklet*, 32. tétel) bejegyzései alapján 1594-ben már Lőcsén cserélt gazdát. A kötet supralibrosa (*I. L. L. 1594*, azaz *Ioachimi Leibiceri Leutsheviensis*) és egyik bejegyzése (*Sum Joachimi Leibiceri Anno Domini 1594*) szerint egyik tulajdonosa az evangélikus diakónusként és rektorként a városban, lelkészként Ólesznán szolgáló, krónikaíró ifj. Joachim Leibitzer (1566–1623) volt.⁶⁴ Közvetlenül az ő beírása alatt a következő

azonos kötésfelirata sugallja. Utóbbira: BÁNYAI 2022, 19. sz. Előfordulhat, hogy emberünk az a Mátyás pap, aki 1614-ben Csíkszentmihályon egy jobbágyot váltott meg. *Székely oklevéltár. Új sorozat. IV. Székely népesség-összeírások, 1575–1627.* Bev., jegyz. DEMÉNY Lajos. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 518.

62 BÁNYAI 2022, 114, 279. sz.; *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. 1569–1602. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602.* Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléseszi FEJÉR Tamás – RÁCZ Etelka – SZÁSZ Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.) Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2005. 1828. sz. (1602).

63 A (Csík)csicsón keletkezett bejegyzés szerzője lehet az a madéfalvi Cserei Mihály is, aki a krónikaíró Cserei Mihály anyai nagyapja volt. NAGY Iván: *Magyarország családai. III.* Pest, Ráth Mór, 1858. 141.

64 CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. I: A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). I/1: A–L. / Pastores evangelico-lutherani in Hungaria. Pars prosopographica. I. Ab initiis reformationis usque ad synodum Solnensem (1610). I/1: litterae: A–L.* Bp., MEDiT, 2014. 962–963; *Magyar művelődéstörténeti lexikon. VI.* Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Bp., Balassi Kiadó, 2006. 479. Történeti írásaira lásd: BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Bp., 1975. 140–142; SZABÓ András – SZABÓ András Péter: *Joachim és Israel Leibitzer történeti feljegyzései.* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 30. (2011) 432–435. Id. Joachim Leibitzert azért zárhatjuk ki a tulajdonosok köréből, mert ő már 1588-ban meghalt (65 évesen). *Analecta Scepusii sacrii et profani. Pars II.* Collegit et notis illustravit Carolus WAGNER. Viennae, typis Joannis Thomae de Trattnern, 1774. 63. (Vö. HAIN Gáspár *lőcsei krónikája. Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeitbeschreibung. I. rész.* Kiadták BAL Jeromos – FORSTER Jenő – KAUFMANN Aurél. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1910. 128, *II. rész.* Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1911. 278, ahol ugyan Johann Leybitzerként szerepel, de utóbbit CSEPREGI 2014, 962. is id. Joachimmal

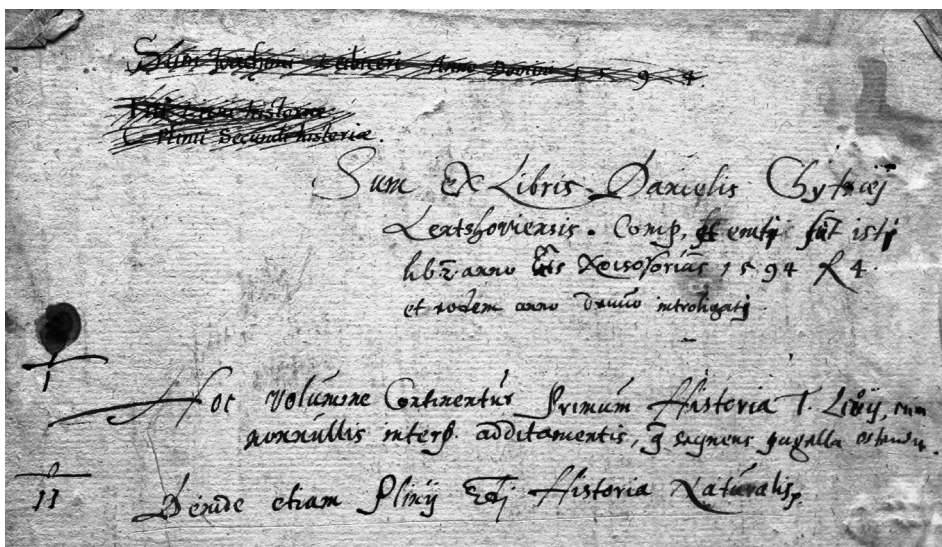
sorok állnak: *Sum ex Libris Danielis Chytraej Leutshoviensis. Comp(arati?) et emti su(n)t isti lib(ri) 2 anno [...] 1594 f. 4 et eodem anno denuo intriligati*, melyekből nem lehet kideríteni, melyikük köttette újra. Mindazonáltal Chytraeusnak kellene a második tulajdonosnak lennie, annak alapján, hogy az ő bejegyzése nincs áthúzva, Leibitzeré viszont igen. A szintén lőcsei Daniel Chytraeus 1579 novemberében iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1592-ben megvásárolta Johannes Sleidanusnak a reformáció történetéről szóló, a 16. és 17. században több nyelven többször is kiadott fontos munkáját (*De statu religionis et reipublicae Carolo quinto Caesare commentarii.* Argentorati, 1556), amelyben Daniel Chytraeus sive Coppifer Leutschouiensis néven tüntette fel magát, és akinek élénk történelmi érdeklődését a lőcsei reformáció korai szakaszáról és a tizenöt éves háború 1593 és 1596 közötti eseményeiről szóló terjedelmes könyvbejegyzései is bizonyítják.⁶⁵

13. kép: A Titus Livius és id. Plinius műveit tartalmazó kötet első kötéstáblája Joachim Leibitzer 1594. évi supralibrosával

azonosította. Az biztos, hogy az utóbbi első házasságát 1553-ban kötötte. SZABÓ – SZABÓ 2011, 434.) Ifj. Johann Leibitzer 4 további könyve a podolini könyvtárba került. *Magyar művelődéstörténeti lexikon. VI.* Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Bp., Balassi Kiadó, 2006. 479.

65 KEVEHÁZI Katalin – MONOK István: *Egy Sleidanus-kötet története. Adalék Lőcse művelődéstörténetéhez és a tizenöt éves háború eseményeihez.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 25. (1988) 153, 155–162.

14. kép: Joachim Leibitzer és Daniel Chytraeus tulajdonosbejegyzései, 1594.

Petrus Comestor „bibliai történelme”⁶⁶ (Hagenau, 1519), mivel Gritti Lajosra vonatkozó 16. századi bejegyzést tartalmaz, ekkor már szintén Magyarországon lehetett, de 1634-ben már biztosan, hiszen ekkor egy bizonyos Szentgyörgyi István jegyzi. 17. századi tulajdonosai közül még Bodoki András is ismerjük, aki neve alapján a háromszéki vagy esetleg a felvidéki Bodokról származhatott.⁶⁷ Egy prédikációk összeállításához használható útmutató (Bázel, 1495. *Melléklet*, 34. tétel) tulajdonosai közül csak a még azonosíthatatlan, kézírása alapján valamikor a 16–17. században élt Gadóczy Bálint szeredahelyi parókus ismeretes.⁶⁸ Egy 1509-ben megjelent mise-

66 *Melléklet*, 33. tétel: Petrus Comestor: [Historia Scholastica Sacrae Scripturae.] Hagenau, 1519.

67 *Is liber pertinet ad me Andreas Bodokij emptus fl. 1; Stephani Szentgyörgy emptus d. 40. 1634.*

68 *Valentini Gadoczy Parochj Mercuriopolitani Idibus Septembris Qui (?)*. Az írásképp alapján nem tűnik azonosnak az 1588 és 1594 között komáromi seregbíró és még 1588 előtől naszádosvajda nemes Gadóczy Péter testvéreivel, aki 1583 és 1586 között Konstantinápolyban és Kis-Ázsiában utazott. Vö. http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=15845, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=15885, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=15802 (Gadóczy Bálint 1583. évi autográf bejegyzései Konstantinápolyban). Letöltés: 2023. márc. 12.; JEDLICKSKA Pál: *Adatok erdódi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához, 1552–1600*. Eger, Érseki Lyceumi Könyvnyomda, 1897. 269, 329. Péterre: PÁLFFY Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, 1995. 224. A műre (amelyet a 14. században állítottak össze délnémet területen) lásd: F. J.

könyvben (*Melléklet*, 38. tétel) 16. századi magyar nyelvű bejegyzéseket és 17. századra datált, a kézdi főesperesre, illetve „Kézdi Berecki”-re vonatkozó mondatokat olvashatunk.⁶⁹ 16. századi magyar nyelvű margináliák alapján ekkor már magyar tulajdonosa volt további három kötetnek (*Melléklet*, 35–37. tételek): egy 1521-ben Lyonban kiadott bibliának és két magyar szerzőjű, a korban sokat forgatott szentbeszédgyűjteménynek (Laskai Osvát: *Biga salutis*. Hagenau, 1497, valamint Michael de Hungaria: *Evagatorium... Optimus modus praedicandi*. Köln, 1503.)⁷⁰

A másik ősnymtatvány-bibliát (Bázel, 1491) marosvásárhelyi idősebb Szabó Ferenc 1604-ben Kolozsváron özvegy Huszár Ferencnéől vásárolta, és 1641-ben köttette újra.⁷¹ A vásárlót a marosvásárhelyi céhmester, polgárkrónikás Nagy Szabó Ferencsel (1581–1659) azonosítjuk, mivel a század közepén élt marosvásárhelyiek közül csak róla tudjuk, hogy id. Szabó Ferencnek is nevezte magát,⁷² Huszár Ferencet pedig Nagy Szabó nagybátyja

WORSTBROCK: *Prunner, Erhard*. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. XI. Nachträge und Korrekturen. Hrsg. Burghart Wachinger et alii. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2011. 1280–1281.

69 *In Kesdi Archidiaco(ni/nus?) Lucas Braunsberg fuit; Kesdi Beretzky poss[...].t ad Tatross*. Erősen kérdéses, hogy az előbb említett személy a Dancka (Gdańsk/Danzig) melletti Braunsberg (ma Braniewo) jezsuita kollégiumában 1590 és 1593 között tanuló erdélyi Lucas Rasttal azonos lenne. Utóbbiról nincsenek további ismereteink. BALÁZS Mihály – MONOK István: *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Adalék a jezsuita iskoláztatás kezdeteihez*. Bev. BALÁZS Mihály. (Peregrinatio Hungarorum 7.) Szeged, [József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszéke], 1990. 39. Vö. SZABÓ – TONK 1992, 1583.

70 A feltehetően a 14. század közepén valamelyik angliai ferences kolostorban élt Michael de Hungariára lásd: BORSA Gedeon: *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*. Bp., Borda Antikvárium, 1997; Uő: *Ki lehetett Michael de Hungaria? Magyar Könyvszemle* 116. (2000). 3. sz. 374–378.

71 *Melléklet*, 39. tétel. A bejegyzés szövege: *Franciscus Szabo de marosuarhely senior denuo Conpingi fecit: Emerat enim a vidua nomine Hwzár Ferenczne vocata Claudiopoli in Anno 1604 (id est) 1604. fl. 3. tunc lacer erat at Postea Anno 1641 Compactus est*. Az igényes reneszánsz kötésű könyvre Kelemen Lajos már 1899-ben felfigyelt, a mikházi kolostor könyvtárának kincsei között úgy emlegeti, mint német nyelvű bibliát 1491-ből. KELEMEN Lajos: *Nyárádmenti műtárgyak az 1900. évi párizsi világkiállításon*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. 2. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1982. 261. Nagy Szabóra lásd Kelemen Lajos további tanulmányait: *Nagy Szabó Ferenc és a marosvásárhelyi szabó céh*. In: Uő: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. S. a. r., szerk., bev. Sas Péter. Kvár, Kriterion Könyvkiadó, 2006. 197–205; Uott: *Nagy Szabó Ferenc ifjúkora*. 211–224. Legújabbban: GYÖRFI Zalán: *Nagy Szabó Ferenc, „az első magyar polgárkrónikás”*. In: 700 és 400 éves mérföldkövek a marosvásárhelyi római katolikus egyházközségben. Szerk. Tamási Zsolt. Marosvásárhely, Keresztelő Szent János Plébánia, 2023. 103–107.

72 Azért nevezhették öregnek a krónikáirót, hogy azonos keresztnévű (1609-ben született) fiától megkülönböztessék, amint ezt egy 1655-ös adóösszeírás is sugallja: „öreg Szabó Ferenc fia, kisebbik Szabó Ferenc”; 1658-ben maga is „Öregbik Szabó Ferencnek” írja magát.

(Borsos Tamás) Kolozsváron élő apósával, aki ott 1569-ben százéves, 1580-ban pedig szenátor volt.⁷³

Egy esztergomi misekönyv (Velence, 1507. *Melléklet*, 40. tétel) egy 1605-ös erdélyi csatára vonatkozó bejegyzést tartalmaz, valamikor a 17. században pedig a háromszéki Szárazpatakon lakó udvarhelyi Szopós Mihály pap tulajdonában volt, aki minden bizonnyal az 1630-as években Székelyudvarhelyen lakó, azonos vezetéknevű katolikus személyeknek lehetett a rokona.⁷⁴ Johannes Marchesinus *Mamotrectus super Bibliam*

PÁL-ANTAL 2006, 287; BORSOS Sebestyén *krónikája. 1490–1583. Folytatta NAGY SZABÓ Ferencz 1580-on kezdve 1658-ig*. In: Erdélyi történelmi adatok. I. Szerk. és kiad. MIKÓ Imre. Kvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1855. 83, 167. Csupán néhány évvel könyvbejegyzése előtt kezdtek rendszeresebben Nagynak is nevezni, legalábbis a szabócéh jegyzőkönyvében 1604 és 1635 között, 1637-ben, 1649-ben, 1651-ben és 1655-ben, a város polgárkönyvében 1604-ben és a legkorábbi fentmaradt, 1620. évi adójegyzékében egyszerűen Szabó Ferencként említik, és az előbbi forrásban csak később: 1630-ban, 1636–1648 között, 1650-ben, 1654-ben és 1656–1659 között Nagy Szabóként. KELEMEN 2006, 199–205; PÁL-ANTAL 2006, 241–242, 340. Mindezekkel egybevetve az 1653-ban elkezdett emlékiratában legtöbbször Nagy Szabóként hivatkozik magára [(mint ahogyan nagyapjára és édesapjára is: BORSOS – NAGY SZABÓ 1855, 16, 17, 21, 39, 55, 62, 68, 75, 81, 98, 112, 121, 123–124). Uo. 9, 21, 33, 35, 36, 39, 83, 119, 125, 145, 155, 167], és csak ritkán Szabóként (öccsét és Ferenc fiát 3-3, apját, István bátyját, Sebestyén öccsét és Nagy Szabó Pétert egy-egy alkalommal nevezi eképpen). Uo. 17, 21, 139, 144, 146, 147, 149, 151–152, 155. A memoáriró még két további Nagy Szabót említ, Mihályt és Pétert, anélkül, hogy rokonságukra utalna (utóbbit egyszer csak szomszédjának mondja). Uo. 71, 75, 122, 124, 140. (Mihály), 112, 145, 148, 151, 152. Az ekkor még nem teljesen kiforrott vezetéknev-használatot leginkább az szemléltetheti, hogy az utóbbi személy egyszer „Nagy alias közepibb Szabó Péter” néven tűnik fel (máskor pedig Középső Szabóként). Uo. 150, 143. Megjegyezzük, hogy az emlékiratban még feltűnik Kovács Szabó Ferenc és Magocsi alias Nyíró Szabó Miklós is (egy 1652., ill. egy 1653. évi esemény kapcsán). Uo. 155. Úgy látjuk, hogy a 17. század első felében a Szabó nevű felnőtt marosvásárhelyiek általában csak akkor használták egy második vezetéknevet, amikor közülük többen ugyanazt a keresztnévet viselték.

73 BORSOS Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. S. a. r., bev., jegyz. Kocziány László. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1972. 41; BINDER 1982, 287; FLÓRA 2019, 139. (Borsos 1585 és 1601 között volt Huszár Borbála férje. BORSOS 1972, 41, 52. Borsos és Nagy Szabó rokonságára: KELEMEN 2006, 217. (forráshivatkozás nélkül); BORSOS – NAGY SZABÓ 1855, 9, 21, 29, 39, 93, 117, 122, 145.)

74 *Anno 1605 Raczy Geörgj megh vere az sekeleket Ebesd falwanal aldozo chjuteorteoko(n)*. A székelyudvarhelyi Szopós család tagjaira lásd: VESZELY 1860, 344, 348, 410–411. (1646, 1656, 1654); *Székely oklevéltár. Új s. IV*. 1997, 93, 371, 807. (1602, 1614, 1627, vallásuk említése nélkül); JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1840-ig*. Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T., 1901. 327. (1613, főbíró). Megjegyzendő, hogy a 17. század második felében Csik-, illetve Maroszára is laktak Szopós vezetéknevű személyek. *Székely oklevéltár. Új s. IV*. 1997, 84, 512–513, 669. (Csikszentimre) 511, 679. (Csikmindszent), 120, 257. (Havadtő); *Székely Oklevéltár. VI*. 1603–1698. Szerk. SZÁDECZKY Lajos. Kvár, A Székely Történelmi Pályadíj-Alap Felügyelő Bizottsága, 1897. 189. (1662, mindszei Sz.); VESZELY 1860, 281–282. (1690, felcsík-széki szenttamási).

című munkája, amely a késő középkor egyik legfontosabb ferences teológiai tankönyvének számított (Metz, 1511), egy 1613-as maroszári utazásról szóló bejegyzés alapján⁷⁵ ekkortájt már Erdélyben lehetett. Egy budai reneszánsz kötés stílusában díszített,⁷⁶ többször kiadott latin nyelvű könyv (*Melléklet*, 42. tétel) bejegyzése szerint a 17. században Szombatfalvi János deáké volt, aki 1613-ban a vezetéknevével azonos előnévvel egy szombatfalvi (azaz Székelyudvarhely melletti) udvarház tulajdonosaként, 1630-ban és 1632-ben udvarhelyszéki ügyvédként tűnik fel. A könyv tulajdonosa 1658-ban is a mondott faluban vagy annak környékén élhetett, mert az egyes szám első személyben, a possessorbejegyzéssel azonosnak tűnő írással a hátsó kötés-tábla belsején feljegyzett adószáma mind ebben a helységben vagy a környékbeli Zetelakán és Küküllőkeményfalván laktak.⁷⁷

Bartholomaeus Platina, valamint Raffaele Maffei Volaterranus pápa-életrajzát (Velence, 1511. *Melléklet*, 43. tétel) *P. Thordai* jegyzi, majd *Demetrius C. Abaj*. Egy Abai Demeter 1620-ban írta alá a debreceni református kollégium anyakönyvét, és bizonyára ő volt az a Demetrius Abaj, akit 1630-ban a debreceni közzsínaton a Nagykárolytal szomszédos Mezőteremre ordináltak.⁷⁸ Egy *P. Thordai* Sallustiusnak egy 1546-ban kinyomtatott történelmi tárgyú könyvét is bírta, de elképzelhető, hogy az azonos név mögött egy másik Tordai rejtőzik.⁷⁹

Egy dramatizált kaj-horvát nyelvű Mária-síralmat jegyez *Andreas Knezajich* neve egy kolligátumkötetben (*Melléklet*, 44. tétel). Knezajich személye talán azzal a Zágrábi András néven ismert horvát származású ferencessel azonosítható, aki 1624-ben a szalvatoriánus provinciában, Gyöngyösön lépett be a rendbe, 1628-ban Szokolcán tanult, majd Csíksom-

---

75 *Batori Gabor regnalsanak het eztendeie vagio(n) mostan* (fol. 5r); *In Anno Dominj 1613 vigesima mensis Aprilis jovem haza Maroszekrol (?)* (a hátsó szennylapon). *Melléklet*, 41. tétel.

76 Muckenaupt Erzsébet azonosítása.

77 *Sum ex libris Joannis literati Zombatfalvi* [utána kihúzza: *ensis*]. FERENCZY Géza: *A székelyudvarhelyi Ugron-kúria*. Acta [(Aluta 20., Acta Hargitensia 3.) A Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve 2.] (1996) 2. sz. 59. (1613); MIHÁLY János: *Mindennapok a XVII. századi Udvarhelyszéken*. Székelyföld 21. (2017) 3. sz. 86, 88, 94. (1630, 1632). Az 1650-es években a család két tagja római katolikusként tűnik fel (István 1656-ban, Pál 1658-ban). VESZELY 1860, 426, 434. A család 16–17. századi történetére lásd: FERENCZY 1996, 59–60; BALOGH Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 254.) Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2005. 63, 108, 144, 197. – Az 1658-as adóslajstrom első két sora: *Adossagim, melliet fel irtam in anno 1658 memoriae cause Zetelakan / Nagy Janos egy arannyal és egy tallérral és d. 80.*

78 BOROVSZKY Samu: *Debreczeni írók és tanárok. 1588–1700*. Irodalomtörténeti Közlemények 8. (1898) 4. sz. 450; *Tiszántúli ev. ref. papok. 1597–1679*. Közli BOROVSZKY Samu. Magyar Történelmi Tár 21. (1898) 629.

79 BÁNYAI 2022, 330. sz.

lyón is szolgált 1646-ban, Erdélyben bekövetkezett haláláig, így az 1626. évi keltezéssel záródó szövegméletről feltehető, hogy a királyi Magyarországon került lejegyzésre.⁸⁰

Czene Imre „és barátai” egy *Missale Romanum*nak (Velence, 1498. *Melléklet*, 45. tétel) voltak boldog tulajdonosai,⁸¹ Czene életútjának – igen hiányos – ismerete alapján feltehetőleg más katolikus papok és esetleg világiak alkothatták e könyvtulajdonosi közösséget. Tudjuk ugyanis, hogy 1626-ban Váradon megkapta Pázmánynak *Igazságra vezérlő kalauzát*, a három társával a bosnyák ferencrendieket 1630-ban Erdélybe behívó Bálintfi Kristóf testvérétől, Bálintfi Istvántól, amely könyvet Czene 1638-ban szászfenesi katolikus plébánosként végrendeletileg Simay Tamásnak hagyott.⁸²

80 A kérdésre lásd: LUKÁCS István: *Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből (1626)*. In: A magyar színjáték honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére. Szerk. Demeter Júlia. (A Régi Magyar Színház 2.) Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003. 76–77, 86–88, legújabbban: MUCKENHAUPT Erzsébet: *Robertus Caracciolus Sermones de laudibus sanctorum című művének példányai Csíksomlyón. Possessorok, történeti kötések, töredékek*. In: Eruditio et magnanimitas. Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére. Szerk. Farmati Anna et alii. Bp., Reciti, 2023. 26. Az említett Zágrábi András elvileg azért nem lehet azonos avval a *frater Andrea Croata*val, aki 1622-ben egy később Mikházára került könyvet bírt (és aki azonos lehet az 1623-ban a gyöngyösi kolostorban egy másik könyvet kapott *Frater Andreas Croata Szagrabiensissel*), mert Zágrábi csak 1624-ben lépett be a ferences rendbe. Másrészt igen szokatlan lenne, ha egyszerre két azonos nevű ferences lett volna Gyöngyösön (amennyiben az 1623-ban ott adatolt fráter a következő évben is ott maradt volna) – már ha nem elírás az 1624-es belépés egy 1622-nél korábbi év helyett, de ezeket az egymásnak meglehetősen ellentmondó adatokat itt most nem tudjuk tisztázni. BÁNYAI 2022, 217. sz.; *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya. Katalógus. 1701 előtti külföldi nyomtatványok. Régi Magyar Könyvtár*. Összeáll. EMÓDI András. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 5.) Nagyvárad, Szatmári Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó, 2010. 672. sz. Muckenhaupt Erzsébet szíves segítségét e kérdés értelmezésében is köszönjük.

81 *Emerici Czene et amicorum*. A közös könyvtárhasználat gyakorlatára: MONOK István: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”. Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. (Humanizmus és gratuláció) Bp., Balassi, 2009. 266–276; OLÁH Róbert: *Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez*. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. [Bp., Kossuth Kiadó, 2016.] 521–526.

82 *A Batthyány-Intézet régi magyar könyvtára*. Batthyáneum 2. (1913) 64. Bálintfi feltehetően 1616-tól a bécsi egyetemen tanult, ez évben Marosjárán birtokos, legkésőbb 1622-től Bethlen Gábor alkalmazásában állt, 1624-ben *cubicularius*ként (a fejedelemtől 1628-ban egy birtokot is kapott Nagymeregyón), 1633-ban a kolozsvári adójegyzékben írták össze, és ez év táján halhatott meg, de biztosan 1639 előtt. Pázmány művét azért kaphatta Váradon, mert felesége odaválási volt, és talán evvel összefüggésben lehetett ott (pld. 1625-ben biztosan járt e városban). Bálintfi Istvánnak Fenesen szőlője volt, így elképzelhető, hogy vagy szerepe volt Czene Szászfenesre való kerülésében, vagy onnan ismerte ez utóbbit. Bálintfi egy további

Symphorien Champier orvosi munkákat összegyűjtő könyvét (*Rosa Gallica*, Párizs, 1514) 1633-ban az ismeretlen Stephan Walczehoffer pap Paul Huetter köpcsényi plébánosnak ajándékozta, valamikor azelőtt pedig *Stephan Betzhord (?) in Bergstatt* volt a birtokosa. Közülük csak a plébánosról találtunk további adatokat: 1656-ban Huetter Pál, László és Gábor nemességét kihirdették vagy arról bizonyáglevelet állítottak ki Komárom megyében.⁸³

Az előbb már említett Ferenczi György 1648-ban is gazdagította a mikházi kolostor könyvtárát, nevezetesen Johann Dietenberger *Contra temerarium Martini Lutheri, de votis monasticis iudicium* című művével (Köln, 1525).⁸⁴

katolikus teológiai munkát is birtokolt, az *Evangéliumok es epistolák ...* című, Kopcsányi Márton szerkesztette könyvet. DÁNÉ Veronka: *Cubicularius, követ, áruló (?)*. A marosjárai Bálintffyak a 17. század közepéig. In: Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás. (Erdélyi Tudományos Füzetek 287.) Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017. 29–38; *Memoriálé egy ismeretlen feljegyzőtől a Magyarországon és Erdélyben elhalt fő- és köznemesekről*. Közli: Ifj. BIÁS István. Genealógiai Füzetek 5. (1907) 69. (1639); JENEY-TÓTH Annamária: *Szőlőtermesztés és borfogyasztás a 17. sz évtizedeiben Kolozsváron*. Korunk 3. folyam, 19. (2008) 9. sz. 62–68; JENEY-TÓTH 2012, 39, 150, 219, 229, 262, 272, 290; TÓTH 1994, 295; FŐRIŠOVÁ, Marta: *17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai*. Magyar Könyvszemle 116. (2000) 4. sz. 489.

83 *Melléklet*, 46. tétel: *Ex libris Stephani Betzhord (?) [...] in Bergstatt(?)*; *Dono datus a D(omi)no Stephano Walczehoffer Sacerdote 633*; *Ex libris Pauli Huetter Plebani Köpcziniensis 1633 mp*. [Köszönjük Ősz Sándor Elődnek, hogy hibás olvasatunkat (*Plebani Köpecziensis*. BÁNYAI 2022, 191. sz.) javította.] *Komáromvármegye nemes családai*. Összeáll. ALAPI Gyula. Komárom, Spitzer Sándor könyvnyomdája, 1911. 212. Nem ismeretes, hogy Huetter 1681 előtt evangélikus lelkészként szolgált volna Magyarországon, Köpcsényben sem. Vö. CSEPREGI 2014; Uő: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. II/1. *A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)*. II/1: *Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület)*. / *Pastores evangelico-lutherani in Hungaria*. II/1. *A synodo Solnensi (1610) usque ad comitia Semproniensia (1681)*. II/1: *Hungaria occidentalis (districtus Transdanubianus, Bajmocenensis necnon Danubianus Superior)*. Bp., Reciti, 2020. (Köpcsényre: Uo. 463–464); Uő: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. *Proszopográfiai rész II. A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)* II/2: *Észak-Magyarország (a biccsei egyházkerület) = Pastores evangelico-lutherani in Hungaria. Pars prosopographica II. A synodo Solnensi (1610) usque ad comitia Semproniensia (1681)* II/2: *Hungaria septemtrionalis (districtus Bitsensis)*. Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház MEDiT Kiadó, 2019; Uő: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)* II. *A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)*. II/3: *Kelet-Magyarország (az ötvárosi egyházkerület és az erdélyi magyar evangélikus gyülekezetek) = Pastores Evangelico-Lutherani in Hungaria II.: A Synodo Solnensi (1610) Usque ad Comitia Semproniensia (1681)*. II/3: *Hungaria Orientalis (Districtus Pentapolitanus Necnon Ecclesiae Hungarico-Lutheranae in Transylvania)*. Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház MEDiT Kiadó, 2021.

84 *Georgius Ferenczi de Girgio qui votitur (?) eo oret Deum pro eo Iesus. Offert Monasterio Michaziensi in memoriam aeternam, et quotidie legatur ad mensam Coram p(at)rib(us) et*

Egy korai antikvát (*Missale ad usum Romane ecclesie*. Lyon, 1505. Melléklet, 48. tétel) Bakai András pusztakamarási református lelképásztor adott Szentpáli Ignácnak. Utóbbi erdélyi nemes volt, akiről azt tudjuk, hogy 1673-ban a Pusztakamarás mellett fekvő Báldon álló udvarházra tartott jogot (amelyet végül nem kapott meg).⁸⁵ 1696-ban a mikházi kolostor által ellátott nyáradsellyei leányegyházban használták a kötetet, de már előbb a zárdában kellett lennie, mert előzékeit, címlapját, illetve a címlapverzót sűrűn teleírták bosnyák nyelvű imádságszövegekkel.⁸⁶ Végül Laskai Osvát egy prédikációskötetét (Hagenau, 1506) 1742-ben a csíksomlyói kolostor birtokolta, és onnan kerülhetett Mikházára.

Szót kell ejtenünk a mikházi gyűjteményben fellelhető középkori kötések kérdéséről is. A vizsgált anyagban 12 olyan könyv található, melyeket 15. század végi – 16. század eleji magyar reneszánsz kötéstáblák védenek (néhányukat a tartalmi ismertetés során már érintettük). Legtöbbjük azonosítását és részletes leírását Muckenhaupt Erzsébet és Rozsondai Marianne végezte el. Egy-egy kötetet az Egidus-, GA/GR-, Erasmus II., illetve a Virginia- és Nagyszombati-kódex kötécsoportjába tartozóként határoztak

---

fratribus, Anno 1648. Melléklet, 47. tétel. Itt említett három könyve közül kettőben possessor-bejegyzésének első mondata megegyezik.

⁸⁵ *Perpetuae benevolentiae et observantiae erg[o] offert et donat Generosae indolis juva[minis?] D(omi)no Ignatio Sz. Pali. And(reas) Bakai p(ro) t(empore) p(asto)r Eccl(esiae) P. Kamarasien(sis) mpria; Ex Conventu Mikhaziensi datum pro usu Ecclesiae Sellyiensi 1696.* ZSINKA Ferenc: *Losonczy Bánffy Dénes és kora. (Életrajzi vázlat.)* (Történeti értekezések 4.) Bp., Havas és Lehner, 1914. 61; BALOGH Zsuzsánna: *Bánffy Dénes alakja Cserei Mihály Erdélyi történetében.* In: *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban. Fialok Konferenciája, 2015.* Szerk. Gesztelyi Hermína – Görög Dániel – Maróthy Szilvia. Bp., Reciti, 2016. 187–189. Családfájára és családjára még lásd: LÁZÁR Miklós: *Kolos-vármegye 1634-iki lustrája.* Történelmi Tár évf. n. (1878) 198–199; KOMÁROMY András: *A homoród-szentpáli Szentpáli család.* Turul 10. (1892) 139–144. Testvére, János 1667-től 1669. évi haláláig Csík, Gyergyó és Kászon székek főkapitánya volt. LÁZÁR 1878, 199; KOMÁROMY 1892, 140. Valamikor 1742 előtt „ezeres kapitány volt Szentpáli Ignác”, de rangfokozata alapján ő a 18. században lehetett katonatiszt. *Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752.)*. Szerk. SZÁDECZKY Lajos. (Monumenta Hungariae historica. Scriptorum / Magyar történelmi emlékek II. Írók 36.) Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1903. 214.

⁸⁶ A kolostort alapító bosnyák ferencesek 1666-ig tartózkodtak Mikházán, e dátum után csupán Francesco Bankovich di Derventa (1628–1688) maradt itt közülük, haláláig. A bosnyák és magyar ferencesek között kialakult, több évtizedes konfliktusról és Erdélyből való távozásukról lásd: GYÖRGY 1930, 81–87; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. IV. Ed. István György TÓTH. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) Roma–Bp., (MTA Történettudományi Intézet), 2005. 2476–2486. Bankovichra: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. V. Ed. István György TÓTH. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) Roma–Bp., (MTA Történettudományi Intézet), 2008. 3076.

meg, míg két kötetet Lucas Coronensis munkájaként azonosítottak, aki az 1510-es években működött Budán (ezek egyikét 1520-ban Bácsban adták el).⁸⁷ E 12 könyv közül három súlyos rongálódásokat szenvedett, részben a nem megfelelő tárolási körülményeknek köszönhetően: kettőt az 1940-es években Mikházán bealazták, 2000. évi feltárásuk után részlegesen sikerült restaurálni őket;⁸⁸ már csonkán érkezett a zárdába az első, kifejezetten magyar használatra nyomtatott misekönyv⁸⁹ (*Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*. Verona, 1480) egy példánya, melynek kalandos útját egy török bejegyzés jelzi.⁹⁰ A könyvtestek mindhárom esetben kiváltak a könyvtáblákból, de a magyar reneszánsz kötések stílusa azonosítható.

15. kép: 15. század végi magyar reneszánsz kötés, Egidus-kötécsoport, első kötéstábla. Melléklet, 13. tétel (Gordán Edina felvétele)

---

⁸⁷ *Melléklet, 9. tétel.*

⁸⁸ *Melléklet, 16–17. tételek.*

⁸⁹ Norbert MÁTYUS: *Il primo messale ungherese a stampa.* Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 54. (2014) 247–258; Uő: *Il Missale ultramontanorum e il mercato editoriale in Ungheria nel Quattrocento.* Line@editoriale 7. (2015) <http://interfas.univ-tlse2.fr/lineaeditoriale/624>. Letöltés: 2023. márc. 10.

⁹⁰ *Melléklet, 15. tétel.* A kötetről lásd BÁNYAI 2020, 366, fényképek a kötésről, bejegyzésről és a könyv állapotáról Uo. 491–493, illetve BÁNYAI 2022, XXIII.

16. kép: Magyar reneszánsz kötés, Lucas Coronensis budai műhelyéből, első kötéstábla. *Melléklet*, 14. tétel

18. kép: Magyar reneszánsz kötés, hátsó kötéstábla. *Melléklet*, 7. tétel

17. kép: Budai reneszánsz kötés, Virginia- és Nagyszombati-kódex csoportja, első kötéstábla. *Melléklet*, 6. tétel (Gordán Edina felvétele)

19. kép: Magyar reneszánsz kötés, első kötéstábla. *Melléklet*, 29. tétel

20. kép: Budai reneszánsz kötés, első kötéstábla. *Melléklet*, 42. tétel

Összefoglalásként elmondható, hogy a Mikházán megőrzött középkori könyvek többnyire népszerű teológiai művek, zömmel alpmunkák, és pedig egyfelől gyakran forgatott szerzetesi regulák és liturgikus könyvek: bibliák, misszálék, istentiszteletről szóló traktátus, miseének-szövegek, másfelől posztilláskötetek, szentbeszédgyűjtemények és teológiai kézikönyvek: teológiai szintézis (Aquinoi Tamásé), ferences teológiai tankönyv, morálteológiai lexikon, „bibliai történelem” – mindezek mellett még néhány egyházatya és Lodovico Vivaldi több teológiai műve. A kötetek kézikönyv-jellege érthetővé válik, ha egy pillantást vetünk középkori tulajdonosaikra. Ezeket ugyanis egyfelől az egyházi hierarchia alján elhelyezkedő személyekként határozhatjuk meg: falusi papok, egy-egy falusi tanító, városi káplán, egyetemi hallgató; másfelől ferences, pálos és domonkos szerzetesek, illetve kolostorok birtokában volt további néhány könyv. Ez pedig megerősíteni látszik az alsópapi könyvgyűjtemények szegényes és nem túl változatos jellegét megállapító kutatás eddigi eredményeit,⁹¹ ugyanakkor azonban bővíti valamelyest ismereteinket a könyvvel rendelkező papokról.⁹²

91 CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., Gondolat, 1987. 48–50, 76; MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., Műszaki Kiadó, [2007]. 126, 129–133, 139–140, 150, 285–315.

92 Annál is inkább, mivel az említett világi papok az erdélyi egyházmegye lelkészeit összeíró

Közvetlenül Mikházára kerülésük előtt vagy legalábbis a 17. században a könyvek tulajdonosai nagyrészt katolikus és protestáns papok, nemesek voltak (egy közülük ügyvédként is működött), emellett egy jezsuita rezidencia (a karánsebesi) is a possessorok közé tartozott. Az erdélyi birtokosok zömmel a Székelyföldről kerültek ki, a közép- és nyugat-erdélyi tulajdonosok csekély száma részben avval magyarázható, hogy a reformáció során megszűnt(etett) katolikus intézmények, főleg kolostorok régi könyveinek egy jó részét, legalább 200 művet, 1600 körül már begyűjtötték a kolozsvári jezsuita kollégium számára⁹³ – azonban e könyvtár 1589. évi menekítése (a jezsuiták Erdélyből való kitiltásának folyamányaként), a kollégium 1603. évi felszámolása és a jezsuiták 1606-os kiutasítása következményeként több könyv is elkerült Kolozsvárról (utóbbi esemény során mások mellett mintegy 40 székelyföldi paphoz), Mikházára például három 1570–1580 között nyomtatott kötet,⁹⁴ így ide akár egy-két régebbi könyv is juthatott az e tekintetben is kincses városból.⁹⁵

Azt inkább csak találgathatjuk, hogy miképpen gyarapodott a mikházi kolostori gyűjtemény: a legtöbb könyvet bizonyára adományként kapták a nyárádmenti ferencesek, de az kérdéses, hogyan és mit kértek (amikor igénylőként léptek fel, hiszen akár kérés nélkül is juthattak adományokhoz), és hogy egyáltalán létezett-e a könyvtárfejlesztésre egy alaposabban kidolgozott tervük, azon túl, hogy a fő cél a vallásos munkák megszerzése lehetett. A viszonylag sok régebbi kiadású, többé-kevésbé elavultnak tekinthető kiadvány alapján úgy tűnik, hogy nemigen engedhették meg maguknak a válogatás luxusát (kivéve, ha a felajánlott könyvet károsnak

adattárakban nem szerepelnek. Vö. VESZELY 1860; BEKE Antal: *Az Erdély egyházmegyei papnövelde történeti vázlat*. Károly-fehérvár, Püspöki Könyvnyomda, 1870; FERENCZI 2009.

93 JAKÓ 1976, 299; JAKÓ 1991, 14–15.

94 BÁNYAI 2022, 114, 182, 317. sz. A kolozsvári jezsuiták és könyveik viszontagságaira: JAKÓ 1991, 17–31. Néhány Kolozsvárról kikerült kötet: Uo. 118, 120–121, 138, 161, 164, 167, 196, 200, 202, 215–218, 220, 241, 243–256, 265, 273, 277–278, 320. sz. 15 (mind 1526 után nyomtatott) könyv a csíki ferences kolostorba jutott: Uo. 36–42, 89–90, 159, 357, 372, 380, 417, 421. sz.

95 A nagyobb tisztánlátáshoz a kolozsvári jezsuiták minden egyes kötetének sorsát végig kellene követni, de erre itt nem vállalkozhatunk, most csupán egynek (Henricus Stephanus: *Thesaurus graecae linguae*. S. I., s. a.) a Kolozsvárra vezető útját ismertetjük, illetve ennek a végállomását. Supralibrosa alapján 1585-ben Laskói Csókás Péter volt a kötet, amelynek Kolozsvár előtt (egyik) utolsó tartózkodási helye Gyulafehérvár kellett legyen, ahol a jeles humanista 1586-tól 1587. október 4. előtti haláláig élt, és, mint mondtuk, 1585-ben a nyomtatvány még az övé volt. Egy másik kötetét özvegye adta el (1588-ban), ennél fogva bizonyára a kolozsvári könyvet is, talán éppen közvetlenül a jezsuitáknak. DANKANITS Ádám: *Laskai Cs. Péter könyvei*. *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* 2. (1990) 34; JAKÓ 1991, 422–423. sz.; GÁLFI Emőke: *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 295.) Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021. 58.

vagy esetleg számukra érdektelennek, haszontalannak tartották). A 10 világi jellegű nyomtatvány (történelmi, természettudományi, klasszikus irodalmi, nyelv- és szónoklattani alapművek) aránya a vizsgált anyagban reprezentánsan tükrözi a teljes állomány összetételét: az 1732-es könyvjegyzék 562 tételéből 61 világi tartalmú könyv szerepel külön fejezetben és néhány további a rendtagok celláiban felsorolt 161 munka között. Ezek bekerülése talán szintén esetleges lehetett, e tekintetben sokatmondónak tartjuk azt, hogy a Thuróczy-krónika mikházi példánya valószínűleg kölcsönként került a rendházba, úgy, hogy az annál korszerűbb és teljesebb Bonfini-históriát nem birtokolták.

Mindez a rendház (és részben a Székelyföld kisebb mértékű) fejedelemségkori könyvségével magyarázható: Szalainai 1638-ban a Hitterjesztés Szent Kongregációját az „Isten szerelmére” hivatkozva kérte arra, hogy a szegény plébániáknak misekönyveket, a mikházi kolostor számára *psalteriumot*, graduálét és nagyméretű breviáriumot vegyenek, Bécsben vagy Velencében.⁹⁶ A teljes állomány ismeretében úgy tűnik, számos, a környéken/Erdélyben keringő könyv alkalomszerűen került a nyárádmenti zárdába, a ferencesek patrónusaitól (Haller-család, Kovacsóczy István, Bornemisza Ferenc) és másoktól, akár oly módon is, hogy az előző tulajdonosok hasznosabbnak ítélték meg, ha az általuk nem használt könyvek Mikházára kerülnek.

Annak dacára, hogy a mikházi ferencesek igen szerény anyagi lehetőségekkel rendelkeztek és hogy könyvtáruk összeállítását jórészt külső tényezők befolyásolták, a régi könyvek gyűjtésében akaratukon kívül meglehetősen sikereseknek bizonyultak: ha figyelembe vesszük, hogy a 2000-2500 kötetesre becsült *Bibliotheca Corvinianán* kívül a késő középkori Magyarország legnagyobb – majdnem mind egyházi – könyvtárai 100-200 kötetből álltak, éppúgy, mint a jelenlegi könyvtáraknak az 1526 előtt a Kárpát-medencében használt köteteiből álló része, továbbá, hogy a (katolikus) fejedelmi támogatással 1600 táján létrehozott kolozsvári jezsuita könyvtár sem tartalmazhatott 200-nál sokkal több középkori könyvet, a mikházi középkori könyvekből álló könyvtárrész ebben az összehasonlításban a középmezőnybe sorolható be, még ha annak a végére is – és ezt pozitívumnak tarthatjuk, még úgy is, hogy a kolostor Mohács előtti könyvanyaga jóval 1526 után, ráadásul meglehetősen esetlegesen állt össze.

⁹⁶ Az iratot közli és ismerteti: TÓTH István György: *Bosnyák ferencesek a Székelyföldön 1638-ban. (Szalainai István misszióprefektus beadványa a Hitterjesztés Szent Kongregációjára)*. Acta [(Aluta 23., Acta Hargitensia 6.) A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 5.] (1999) 1. 300–301.

MELLÉKLET

Sorsz.	Tulajdonos- és egyéb bejegyzések, bejegyzés dátuma, helye/kötések	Szerző, cím, kiadási adatok	Lelőhely és jelzet	Konkordancia (tételszámok)
1526 ELŐTTI HAZAI BEJEGYZÉST TARTALMAZÓ KÖTETEK				
1.	– Johannes Flassbart brassói káplán a megyeyesi ferenceseknek hagyja, 1500. – Fehéregyháza, ferences kolostor, 1515. – Haller Péter (Fehéregyháza), 1639. – Szalainai István ferences szerzetes (mikházi rendház, 1652 előtt)	Angelus de Clavasio: <i>Summa angelica</i> . Speyer, 1488.	Dés FR 1251	Adattár 19/3, 187. BARÁTH 1942, 9. GORDÁN 2019, 51. BÁNYAI 2022, 2.
2.	– Kozárvát, 1501.	<i>Missale Romanum</i> . Velenice, 1508.	TBK 0777	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, M 156. BÁNYAI 2022, 290.
3.	– Conrad Seyfried (16. sz. eleje) – Kolozsvári ferences kolostor, 1512. – Bujtúl György/Gheorghe Buitul jezsuita szerzetes, 1628. – Karánsebesi jezsuita rezidencia (1628–1642)	Petrus de Paludé: <i>Sermones thesauri novi de sanctis</i> . Strassburg, 1488.	TBK 0671	Adattár 19/3, 187. Cat. Inc. TB, 35. BH II, 1981. BÁNYAI 2022, 21.
4.	– Budai reneszánsz kötés, GA/GR kötéscsoport – Kolozsvári ferences kolostor, 1512. – Bornemisza Ferenc adta Szalainai István ferencesnek Nyárádköszvényesen, 1635.	<i>Singularissimum eximiumque opus univervis mortalibus sacratissimi Ordinis Seraphici patris nostri Francisci</i> . Rouen, 1509.	TBK 0647	Kötésre: ROZSONDAI 2019, 18. bélyegzőtábla, 6b, 8, 11. Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, S 107. BÁNYAI 2022, 335.
5.	– 15. század végi magyar reneszánsz kötés, italo-arab fonadékkal díszítve – Mánavölgyi pálos kolostor (15. sz. vége–1618) – Kovacsóczy István erdélyi kancellár, Pozsony, 1619.	Thomas de Aquino: <i>Summa theologiae. Pars tertia</i> . [Velenice], 1478.	Dés FR 1255	Kötés: Muckenhaupt Erzsébet meghatározása BARÁTH 1942, 3. GORDÁN 2019, 1452. BÁNYAI 2022, 26.

6.	<ul style="list-style-type: none"> – Budai reneszánsz kötés, Virginia- és Nagyszombati-kódex csoportja – Mihály, <i>zotrusi</i> plébános (16. sz. eleje) 	Coll. 1. <i>Textus Sequentiarum cum expositione</i> . [Köln, 1500.] Coll. 2. [Hilarius]: <i>Expositio hymnorum</i> . Köln, 1500.	Dés FR 1262	Kötésre: ROZSONDAI 2019, 20. bélyegzőtábla, 8, 10. <i>Adattár 19/3</i> , 187. BARÁTH 1942, 10. GORDÁN 2019, 1442. BÁNYAI 2022, 24, 9.
7.	<ul style="list-style-type: none"> – Joannes Megyesiensis vásárolta Bécsben (1517 körül) – Magyar reneszánsz kötés – Mikháza, 1764. 	Joannes Ludovicus Vivaldi: <i>Opus regale</i> . Lyon, 1508.	TBK 0663	<i>Cat. Saec. 16</i> , V 63. BÁNYAI 2022, 360.
8.	<ul style="list-style-type: none"> – Lénárd bocsárdi iskolamester 1520. – Lénárd marosszentannai pap, 1522. (Talán azonos az előzővel.) – Bonchidai Pál plébános (Esztelnek, 1617; Kurtapatak, 1620) – Mikháza, 1700. 	<i>Postille maiores in Epistola et Evangelia</i> . Bázsel, 1512.	TBK 0594	<i>Adattár 19/3</i> , 187. <i>Cat. Saec. 16</i> , G 99. BÁNYAI 2022, 319.
9.	<ul style="list-style-type: none"> – Magyar reneszánsz kötés, – Lucas Coronensis budai műhelyéből – 1520-ban Bácsban adták el. 	Jodocus Chlichtoveus: <i>Elucidatorium ecclesiasticum</i> . Bázsel, 1519.	TBK 0410	Kötésre: ROZSONDAI 2002, 321, 337; ROZSONDAI 2019, 231. 27. bélyegzőtábla, 1–3, 7–9, II. <i>Cat. Saec. 16</i> , C 195. BÁNYAI 2022, 193.
10.	<ul style="list-style-type: none"> – 1515–1524 közöttre datált magyar nyelvemlék – Ersiki György, kányádi pap – Kányádi Miklós, muzsnai plébános – György, dályai pap, 1545. (Talán azonos Ersiki Györggyel.) – Moldovai Albert, 1634. 	Johannes de Nenizanis: <i>Postille maiores</i> . Lyon, 1515.	TBK 0533	<i>Adattár 19/3</i> , 187. <i>Cat. Saec. 16</i> , G 100. BÁNYAI 2022, 268.

11.	<ul style="list-style-type: none"> – 16. sz. eleji magyar nyelvemlék – Mikháza, 1672. 	Jacobus de Voragine: <i>Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia</i> . Lyon, 1509.	TBK 0465	<i>Adattár 19/3</i> , 197. <i>Cat. Saec. 16</i> , Libri incerti IV. BÁNYAI 2022, 263.
KÖTÉS ALAPJÁN 1526 ELŐTT MAGYARORSZÁGON HASZNÁLT KÖNYVEK				
12.	<ul style="list-style-type: none"> – Magyarországi reneszánsz kötés, 1520–1525 körül – Kolozsvári Jakab domonkos magiszter, 1541. – Váradi Gábor – Debreceni János, 1626. – Mikháza, 1680. 	Cyprianus: <i>Opera...</i> Bázsel, 1521.	TBK 0415	Kötésre: Muckenhaupt Erzsébet meghatározása. <i>Adattár 19/3</i> , 188. <i>Cat. Saec. 16</i> , C 277. BÁNYAI 2022, 205.
13.	<ul style="list-style-type: none"> – 15. század végi magyar reneszánsz kötés, Egdus-kötéscsoport – Mikháza, 1700. 	Leonardus de Utino: <i>Sermones quadragésimales de legibus</i> . Vicenza, 1479.	Dés FR 1258	Kötésre: ROZSONDAI 2019, 12. bélyegzőtábla, 1, 6, IIb, 15–17. <i>Adattár 19/3</i> , 187. BARÁTH 1942, 21. GORDÁN 2019, 918. BÁNYAI 2022, 13.
14.	<ul style="list-style-type: none"> – Magyar reneszánsz kötés, Lucas Coronensis budai műhelyéből 	Antonius de Vercellis: <i>De fidei christiane duodecim mirabilibus excellentiis</i> . Hagenau, 1513.	TBK 0498	Kötésre: ROZSONDAI 2002, 321, 337. ROZSONDAI 2019, 231. 27. bélyegzőtábla, 1–3, 7–9. <i>Adattár 19/3</i> , 187. <i>Cat. Saec. 16</i> , A 81/a. BÁNYAI 2022, 119.
15.	<ul style="list-style-type: none"> – Magyar (budai) reneszánsz kötésmaradvány – Török nyelvű bejegyzés – Mikháza, 1696. 	<i>Missale ad usum dominorum Ultramontanorum</i> . Verona, 1480.	TBK 0418	<i>Adattár 19/3</i> , 186. BARÁTH 1942, 18. <i>Cat. Saec. 16</i> , M 162. BÁNYAI 2022, 14.

16.	– Magyar reneszánsz kötés töredéke a 16. sz. második évtizedéből, Erasmus II. kötéscsoport	Bernardinus de Bustis: <i>Mariale...</i> Hagenau, 1513.	CsK Mikháza 5. töredék	Kötésre: BENEDEK 2006, 337–338, 345–346. ROZSONDAI 2019, 29. bélyegzőtábla, g1, g3, b2, b3, b6, bio, b12, b14. Kiadás: Muckenhaupt Erzsébet azonosítása <i>Adattár 19/3</i> , 187. BÁNYAI 2022, 170.
17.	– Budai reneszánsz kötés töredéke	Oswaldus de Lasko: <i>Sermones dominicales Biga salutis intitulati.</i> Hagenau, 1498.	CsK Mikháza 4. töredék	Kötésre: BENEDEK 2006, 336–337, 344–345. A kötés és a kiadás azonosítása: Muckenhaupt Erzsébet. <i>Adattár 19/3</i> , 187. BARÁTH 1942, 16. BÁNYAI 2022, 18.

1526 UTÁNI MAGYAR VONATKOZÁSÚ BEJEGYZÉSEKET TARTALMAZÓ KÖNYVEK

18.	– Bálint, berzencei pap, 1528. – Mikháza, 1700.	[Nicolaus de Plove]: <i>Tractatus sacerdotalis de sacramentis.</i> Strassburg, 1503.	TBK 01297	<i>Cat. Saec. 16</i> , T 49. BÁNYAI 2022, 348.
19.	– Torjai Péter (talán 1530–1543 között említett altozjai plébános, esetleg angyalosi prédikátor, 1646, vagy barátosi pap, 1655.) – Kovacsics Miklós, 1670.	Johannes de Thurocz: <i>Chronica Hungarorum.</i> Brünn, 1488.	KEK BMV II	<i>Adattár 19/3</i> , 187. BCU Inc. 81. BÁNYAI 2022, 27.

20.	– Valpói Dénes fráter vásárolta ismeretlen szerzetesétől, 1531. – Barnabás István, 1590. – Haranglábi Zsigmond 1671-ben adományozza a mikházi rendháznak.	Coll. 1. Umbertus de Romans – Hugo de Saint Victoire: <i>Expositio Umberti generalis magistri Ordinis Predicatorum super Regulam Beati Augustini episcopi.</i> – <i>Expositio Hugonis de Sancto Victore: super eandem regulam Beati Augustini.</i> Hagenau, 1505. Coll. 2. [Gyöngyösi Gergely]: <i>Declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite...</i> Róma, 1520 körül.	KEK Rare 18, 21, 208.	<i>Adattár 19/3</i> , 187. BCU Cárri rare, 18, 21, 208. (Az első művet két külön kolligátumként írták le.) BÁNYAI 2022, 353, 245.
21.	– A 3. kötet: Nicolaus Hiripinus orbai esperes, 1541. – A 3. és 4. kötetet Rácz Mihály deák adta Szalmai István ferencesnek, 1649. – Mindhárom kötet: Rácz Mihály; Mikháza, 1700.	Antonius Florentinus: <i>Summa theologica.</i> <i>Pars II-IV.</i> Speyer, 1487–1488.	Dés FR 1254, 1253, 1256	<i>Adattár 19/3</i> , 186. BARÁTH 1942, 2. GORDÁN 2019, 73–75. BÁNYAI 2022, 3.
22.	– 1554. évi pestisre vonatkozó bejegyzés – 16-17. századi magyar bejegyzés – Szárhegyi János deák (talán a szárhegyi iskola rektora a 17. század elején)	<i>Breviarum fratrum predicatorum.</i> Velence, 1494.	TBK 0393	<i>Adattár 19/3</i> , 187. BÁNYAI 2022, 7.
23.	– Makrai Dániel, 1558. – Mikháza, 1700.	Petrus de Palude: <i>Sermones quadragesimales thesauri novi.</i> Strassburg, 1494.	TBK 0641	<i>Cat. Inc. TB</i> , 34. <i>Adattár 19/3</i> , 187. BÁNYAI 2022, 19.
24.	– Jakob Schobel, segesdi pap adta L. K. B.-nek 1563-ban.	Petrus de Natalibus: <i>Catalogus sanctorum.</i> Lyon, 1514.	TBK 0364	<i>Cat. Saec. 16</i> , N 2. BÁNYAI 2022, 312.

25.	– Jakob, besztercei pap, 1573–1574. – Csepregi Ferenc, 16. század – Nápolyi György nemes, 1705.	<i>Biblia.</i> Nürnberg, 1482.	Dés 1257	<i>Adattár 19/3, 187.</i> BARÁTH 1942, 7. GORDÁN 2019, 185. BÁNYAI 2022, 5. sz.
26.	– Somlyói Kozma deák – Madaras Tamás, 1581. – Incze Máté katolikus pap adta Ferenczi György katolikus papnak 1603-ban.	Johannes Herolt: <i>Sermones discipuli de tempore de sanctis et quadragesimale eiusdem.</i> Lyon, 1511.	TBK 0692	<i>Adattár 19/3, 187.</i> <i>Cat. Saec. 16, H 58.</i> BÁNYAI 2022, 250.
27.	– Pávai Péter, 1583. – 1608-ban Enkel Demeter adta Csiki Gergely delnei iskolamesternek.	Coll. 1. Marcus Tullius Cicero: <i>Tusculanae quaestiones.</i> Veleence, 1510. Coll. 2. Decimus Junius Juvenalis: <i>[Satyrae.] Opus quidem divinum antea impressorum vitio...</i> Veleence, 1512.	TBK 0429	<i>Adattár 19/3, 187.</i> <i>Cat. Saec. 16, C 181, J 65.</i> BÁNYAI 2022, 196, 272.
28.	– Csatári Bálint – 1584-ben Gyarmati Miklós a konventuális ferences Ráski Péternek adta, akinek halála után Enyedi Miklós paphoz került. – Bakó András hódosi plébános, 1675.	Johannes Herolt: <i>Sermones discipuli de tempore et de Sanctis.</i> Lyon, 1514.	TBK 0431	<i>Adattár 19/3, 187.</i> <i>Cat. Saec. 16, H 59.</i> BÁNYAI 2022, 251.
29.	– Magyar reneszánsz kötés – Barillai Ferenc ferences szerzetes adta Csiki Balázs papnak, 1588.	<i>Missale Romanum.</i> Veleence, 1493.	TBK 0779	<i>Adattár 19/3, 186.</i> <i>Cat. Saec. 16, M 158.</i> BÁNYAI 2022, 15.
30.	– Fogarashelyen vásárolta Vince Mátyás katolikus pap, 1593.	Petrus de Palude: <i>Sermones thesauro novi de sanctis.</i> Strassburg, 1484.	Dés FR 1259	<i>Adattár 19/3, 187.</i> GORDÁN 2019, 1184. BÁNYAI 2022, 20.
31.	– Villanoviteae Petri – Petrus Benedicti – Magyar nyelvű gazdasági feljegyzések 1594-ből – Cserei Mihály, 1629, 1633.	Johannes Nenizanis: <i>Postille maiores.</i> Lyon, 1518.	TBK 0466	<i>Adattár 19/3, 187.</i> <i>Cat. Saec. 16, P 172.</i> BÁNYAI 2022, 269.
32.	– Joachim Leibitzer lőcsei evangélikus lelkész, 1594. – Daniel Chytaraeus, Lőcse, 1594.	Coll. 1. Titus Livius: <i>Decades.</i> – Lucius Florus: <i>Epitome.</i> Párizs, 1510. Coll. 2. Caius Secundus Plinius: <i>Historiae naturalis libri XXXVII.</i> Veleence, 1507.	TBK 0432	<i>Adattár 19/3, 192.</i> <i>Cat. Saec. 16, L 78, P 126.</i> BÁNYAI 2022, 276, 315.
33.	– 1538. év eseményeire vonatkozó magyar vonatkozású bejegyzés – Bodoi András, 17. század – Szentgyörgyi István a mikházi rendháznak adományozza, 1634.	Petrus Comestor: <i>Historia Scholastica Sacrae Scripturae.</i> Hagenau, 1519.	TBK 0445	<i>Cat. Saec. 16, P 70.</i> BÁNYAI 2022, 311.
34.	– Gadóczy Bálint (16. század)	<i>Sermones „Amici” dicti...</i> Bázel, 1495.	Dés FR 1263	<i>Adattár 19/3, 189.</i> BARÁTH 1942, 1. GORDÁN 2019, 44. BÁNYAI 2022, 1.
35.	– 16. századi magyar nyelvű bejegyzések – Mikháza, 1696.	Oswaldus de Lasko: <i>Sermones de sanctis... Biga salutis.</i> Hagenau, 1497.	TBK 0565	<i>Adattár 19/3, 187.</i> BÁNYAI 2022, 17.

36.	-16. századi magyar nyelvű bejegyzés	<i>Evagatorium... Optimus modus praedicandi...</i> – Michael de Hungaria: <i>Sermones XIII.</i> Köln, 1503.	BMV 52, Inc. 51.	BCU Inc. 51. Adattár 19/3, 187. BÁNYAI 2022, 229.
37.	-16. századi magyar bejegyzések	<i>Biblia.</i> Lyon, 1521.	TBK 0405	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, B 117. BÁNYAI 2022, 139.
38.	-16-17. századi magyar nyelvű bejegyzések	<i>Missale Romanum.</i> Velence, 1509.	TBK 0778	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, M 157. BÁNYAI 2022, 291.
39.	- Matrosvásárhelyi id. [Nagy] Szabó Ferenc özv. Huszár Ferencnélől vásárolta Kolozsváron, 1604-ben. - Mikháza, 1700.	<i>Biblia.</i> Bázél, 1491.	Dés FR 1252	Adattár 19/3, 187. BARÁTH 1942, 8. GORDÁN 2019, 186. BÁNYAI 2022, 6.
40.	-1605. évi erdélyi eseményekre vonatkozó bejegyzés - Szopos Mihály pap. Szárazpatak (17. század)	<i>Missale secundum chorom Alme Ecclesie Strigoniensis.</i> Velence, 1507. (Johannes Paep budai könyvtáros számára készült)	TBK 0781	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, M 160. BÁNYAI 2022, 292.
41.	- Magyar bejegyzés 1613-ból	Johannes Marchesinus: <i>Mamotrectus super Bibliam.</i> Metz, 1511.	TBK 0626	Cat. Saec. 16, M 43. BÁNYAI 2022, 285.
42.	- Budai reneszánsz kötés - Szombatfalvi János deák (1613-ban udvarhelyszéki birtokos, 1630-ban udvarhelyszéki ügyvéd)	Johannes Reuchlin: <i>Vocabularius breviliquus.</i> Nürnberg, 1494.	CsK 810	A kötésre: Muckenhaupt Erzsébet meghatározása. BARÁTH 1942, 22. BÁNYAI 2022, 22.

43.	- P. Thordai - Abaji Demeter (debreceni diák 1620-ban, 1630-tól mezőteremi pap) - Mikháza, 1680.	Bartholomaeus Platina: <i>De vitis maxi. ponti. historia pericunda.</i> – Raffaele Maffei: <i>Historia de vita quattor maxi. ponti.</i> Velence, 1511.	TBK 0435	Adattár 19/3, 191. Cat. Saec. 16, P 112. BÁNYAI 2022, 314.
44.	- Andreas Knezajich, 1622; kaj-horvát nyelvű dramatisztált Mária-síralom 1626-ból Andrea Knezajich aláírásával.	Coll. 1. Guido de Monte Rochen: <i>Manipulus curatorium.</i> Strassburg, 1490. Coll. 2. Jacobus de Gruytrode: <i>Lavacrum conscientie omnium sacerdotum.</i> Nürnberg, 1487-1493.	CsK 805	Adattár 19/3, 187. BARÁTH 1944, 14. CsSZM RMK-Kat, 22-23. BÁNYAI 2022, 8, 10.
45.	- Czene Imre (1638-ban katolikus plébános) és barátai	<i>Missale Romanum.</i> Velence, 1498.	TBK 01123	Adattár 19/3, 186. Cat. Inc. TB, 24. BÁNYAI 2022, 16.
46.	- Stephan Betzhord (?) in Bergstatt - Stephan Walczehoffer pap Paul Huetter kőpcsenyi plébánosnak ajándékozta.	Symphorien Champier: <i>Rosa Gallica.</i> Párizs, 1514.	TBK 0721	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, C 124. BÁNYAI 2022, 191.
47.	- Ferenczi György katolikus pap adta 1648-ban a mikházi kolostornak.	Johann Dietenberger: <i>Contra temerarium M. Lutheri.</i> Köln, 1525.	TBK 0893	Cat. Saec. 16, D 58. BÁNYAI 2022, 209.
48.	- Bakai András pusztakamarási református lelkipásztor adta Szentpáli Ignácnak. - 1696-ban a mikházi kolostor által ellátott nyárádsellyei leányegyházban használták.	<i>Missale ad usum Romane ecclesie.</i> Lyon, 1505.	TBK 0427	Adattár 19/3, 186. Cat. Saec. 16, M 159. BÁNYAI 2022, 289.

49.	– Csíksomlyói ferences kolostor, 1742.	Osvaldus de Lasko: <i>Quadragesimale bige salutis.</i> Hagenau, 1506.	CsK 819	Adattár 19/3, 187. BÁNYAI 2022, 303.
-----	--	---	---------	---

1526 ELŐTT KÜLFÖLDÖN LEVŐ KÖTETEK

50.	– Hermann Lockhorst, az utrechti Szent Szalvátor egyház dékánja a mondott egyháznak adományozza, 1503. – Jacobus Henrici – Peter Lydecktke	<i>Biblia.</i> Bazel, 1502. I, III, V, VI. kötetek	CsK 797	BÁNYAI 2022, 141.
-----	--	---	---------	-------------------

51.	– 1584-ben Anton Schneeberger orvos és Sylvester Roguski között cserélt gazdát. – Alexander Bruni, 1601.	Coll. 1. Klaudios Ptolemaios: <i>Almagestum.</i> Velece, 1515. (Később egybekötve a következőkkel: Coll. 2. Eukleidész: <i>Analyseis geometricae sex librorum.</i> Strassburg, 1566. Coll. 3. Erasmus Oswald Schreckenfüchs: <i>Commentaria, in Sphaeram Ioannis de Sacrobusto...</i> Bazel, 1569. Coll. 4. Klaudios Ptolemaios: <i>Almagestum.</i> – Johannes Noviomagus: <i>Isagoge...</i> <i>ad stellarum inerrantium longitudines et latitudines.</i> Köln, 1537.)	TBK 0359	Adattár 19/3, 191. Cat. Saec. 16, P 202. BÁNYAI 2022, 322.
-----	---	--	----------	--

52.	– 1601-ben még a felső-lausitzi Zilmsdorf (ma Cielmów, Lengyelországban) <i>administrátoré</i> , egyben az azonosítatlan Sancta Crux parókusáé – Paulus Talpa, Gönitzben (Goricia) született hotimi parókus, 1609, 1618. – Dengelegi Balázs (1622 és 1636 között a fejedelmi nagyobb kancellária írnoka, meghalt 1646. aug. előtt) – Dengelegi Péter (1597/1598–1648) iskolarektor, tanár, református lelkész, esperes.	<i>Biblia.</i> Velece, 1519.	TBK 0817	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, B 116. BÁNYAI 2022, 138.
53.	– Warendorffer, Großkrut (Böhmisch Krut) parókusa (17. század)	Sophronius Eusebius Hieronimus: <i>Vitae patrum mortalibus celumque aperiens.</i> Lyon, 1509.	TBK 0461	Cat. Saec. 16, H 69. BÁNYAI 2022, 253.
54.	– Nicolaus Bosnensis adta a mikházi zárdának.	Hugo Argentiniensis: <i>Compendium theologicae veritatis.</i> Velece, 1510.	TBK 0643	Cat. Saec. 16, C 211. BÁNYAI 2022, 261.
55.	– Andreas [...] – Jacobus Paulus Haager – Joannes Georgius Hackhl – Lámprik János Imre (1660–1738), ferences szerzetes 1699 után hozta Kamenyec-Podolszkból.	Coll. 1. Thomas Kempis: <i>De imitatio Christi.</i> Brixen, 1485. Coll. 2.: Aurelius Augustinus: <i>Sermones ad heremitas.</i> Brixen, 1486.	CsK 829–830	Adattár 19/3, 193. BARÁTH 17, 6. BÁNYAI 2022, 25, 4.

A KOLOSTOR ELŐTTI TULAJDONOS VAGY HOVATARTOZÁS NEM AZONOSÍTHATÓ

56.		Johannes Vercellensis: <i>Sermones vademecum de tempore et de sanctis.</i> Strasbourg, 1487–1492.	TBK 0569	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, J 37. BÁNYAI 2022, 12.
57.		Jacobus de Voragine: <i>Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia.</i> Bázel, 1490.	TBK 0629	Adattár 19/3, 187. Cat. Inc. TB, 18. BÁNYAI 2022, 11.
58.		<i>Missale secundum usum carmelitarum.</i> Velece, 1504.	TBK 0776	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, M 155. BÁNYAI 2022, 293.
59.	–Mikháza, 1700.	Jaimé Pérez de Valencia: <i>Divina plane expositiones in centum et quinquaginta Psalmos Davidicos.</i> <i>In canticorum officialium expositionem. Contra iudeos.</i> Párizs, 1509.	TBK 0355	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, P 56. BÁNYAI 2022, 308.
60.		Marcus Fabius Quintilianus: <i>Institutiones oratoriae libri XII.</i> Párizs/Lyon, 1510.	TBK 0790	Cat. Saec. 16, Q 3. BÁNYAI 2022, 324.
61.	–Mikháza, 1689.	<i>Sermones parati de tempore et de sanctis.</i> Hagenau, 1513.	TBK 0665	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, P 28. BÁNYAI 2022, 333.
62.		Johannes de Nenzanis: <i>Postille maiores totius anni.</i> Lyon, 1515.	TBK 08854	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, P 173. BÁNYAI 2022, 268.
63.	–Mikháza, 17[...]	Coll. 1. Niccolo de Tudeschi: <i>Repertorium aureum...</i> Lyon, 1520. Coll. 2. Niccolo de Tudeschi: <i>Aurea et pene divina abbatis siculi...</i> Lyon, 1518.	TBK 0391	Cat. Saec. 16, T 62, T 61. BÁNYAI 2022, 350, 349.
64.		<i>Antiphonarium Pataviense.</i> Bécs, 1519.	TBK 0385	Adattár 19/3, 187. BÁNYAI 2022, 115.
65.		<i>Biblia.</i> Lyon, 1522.	TBK 0664	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, B 126. BÁNYAI 2022, 140.
ELDÖNTETLEN BESOROLÁSÚ TÉTEL				
66.	–Fr. Antoninus Radiucitus P. (valószínűleg dél-szláv szerzetes)	Johannes Nenzanis: <i>Postille maiores.</i> Lyon, 1518.	TBK 0593	Adattár 19/3, 187. Cat. Saec. 16, P 171. BÁNYAI 2022, 269.

A főszövegben nem használt rövidítések jegyzéke

CsK – Csíksomlyói Ferences Kolostor

Dés FR – Dési Ferences Rendház

KEK – „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár

TBK – Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely

- BARÁTH 1942. BARÁTH Béla: *Ősnyomtatványok a Székelyföldön és Délerdélyben*. Erdélyi Tudósító XXI. (1942) 2. sz. 31.
- BCU Cărți rare HOTEA, Meda-Diana – KOVÁCS Mária – SOPORAN, Emilia Mariana: *Catalogul cărții rare din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” (sec. XVI-XVIII)*. Cluj-Napoca, Argonaut, 2007.
- BCU Inc. *Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Catalogul incunabulelor*. [Red. Elena MOSORA – Doina HANGA]. Cluj-Napoca, Dacia, 1979.
- BENEDEK 2006. BENEDEK Éva: *A Mikházi Ferences Templomban megtalált könyvek konzerválása*. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005. (2006) 333–353.
- BH II. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II. Fennmaradt kötetek: 2. K–Z. Lappangó kötetek*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 31./106./) Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993.
- Cat. Inc. TB *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*. [Composuerunt BALÁZS Lajos et alii.] Tîrgu-Mureș, s. n., 1971.
- Cat. Saec. 16. *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai. Novum Forum Sicularum. I–II*. Composuerunt SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály et alii. Marosvásárhely, Lyra – Biblioteca Județeană Mureș, 2001.
- ROZSONDAI 2002. ROZSONDAI Marianne: *A magyar kötéstörténeti kutatások újabb eredményei*. In: Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Szerk. Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakarcz Szilárd. Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány – Mentor Kiadó, 2002. 317–340.

Bíró Gyöngyi

Református peregrinusok könyvei nyomában:

Keresztesi József és Lészfalvi József esete

Keresztesi József (Veszprém, 1748 – Szalacs, 1812) lelkész könyvtárának egyik fennmaradt kötete adta az ötletet, hogy magyar és erdélyi református peregrinusok könyvei után kutassak a Ráday Könyvtárban.¹ Keresztesi életrajza naplójának köszönhetően jól ismert, ezért itt csak németalföldi peregrinációját és hazatérése utáni lelkészi szolgálatait (Vértes, Nagyvárad, Szalacs) említem meg. Az Amszterdamban általa 1779-ben megvásárolt Cassius Dio-kötetere még abban az időben figyeltem fel, amikor leírtam a készülő antikvakatológus számára.² A napló Ráday Kézirattárban őrzött másolatából tudtam, hogy ez az antikva is azon hét mázsa könyv között volt, amellyel Bécsben hajóra szállt 1780-ban: „1.º die 21. Octobr(is) Bétsben a’ könyveimért a’ Harminczadot (me)g adván Tsászár hajóján d. 26. 8br(is) Két Láda könyveimmel % 7 másával útra indúltam haza...”³

Bellágh Rózsa szerint később valószínűleg készített katalógust bibliotékájáról, amely azonban elveszett vagy lappang.⁴ Halála után könyvtára Szakács József (1796–1867) szalacsi rektorhoz került, aki néhány könyvet még 1821-ben eladhatott egy aukción.⁵ Szakács halálakor egyik nekrológiója,

¹ Keresztesi 1779 és 1780 között tanult Franekerben és Utrechtben. BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.) Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007. (A továbbiakban: BOZZAY – LADÁNYI 2007.) 1206, 1864. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. 308.

² Jelzete: 1-31622 Ant. Az antikvak leírását és a katalógus szerkesztését rajtam kívül álló okok miatt félbe kellett szakítanom, ezért a kötet leírása még nem jelent meg nyomtatásban. – BÍRÓ Gyöngyi: *A Ráday Gyűjtemény Könyvtárának készülő antikvakatológusa*. In: Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből. Szerk. Berecz Ágnes. (Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 18.) Bp., Ráday Gyűjtemény, 2019. 70–78.

³ A *peregrinatio academica* leírása az eredeti kéziratból hiányzik, csak ebben a másolatban maradt fenn. *Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma, mellynek ..., II. része Akadémiai útát, s más Országokon való járását, ... Az eredeti Kéz-Írásról leírta Szakács József, Szalacsi Rektorságában. 1821. és 1822. eszt.* Jelzete: K.1.27/1. 319. – Modern kiadása: KERESZTESI József: *Napló 2. Akadémiai út*. Gondozta és s. a. r. Tavaszi Hajnal. Ford. Nemes István. Nagyvárad, Várad Kiadó, 2018. 242.

⁴ BELLÁGH Rózsa: *Keresztesi József és a Magyar Athenas todaléka*. Magyar Könyvszemle 110. (1995) 1. sz. 93.

⁵ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában őrzött egyik RMK-kötet bejegyzése alapján tudunk erről: „Cessit Bibliothecae Ill[ustris] Collegii Ref[ormatorum]

Nyerges Ferenc mattyi tanító mintegy 800 kötetre becsülte a Keresztési–Szakács gyűjteményt. Ezt követően a könyvek még a Szakács-család két generációjának – Lajos, József fia (1844–1917) és annak gyermekei – tulajdonában voltak.⁶ A gyermekek Melegh Dezső mattyi lelkész szerint a gyűjteményt felajánlották megvételre a Ráday Könyvtárnak, amely azonban csak bizonyos köteteket vásárolt meg.⁷ A Ráday Könyvtár tehát elszalasztotta annak lehetőségét, hogy a széki gróf Teleki Sámuellel (1739–1822) barátságban lévő Keresztési egykori könyvtárát megszerezze?⁸ Erre a kérdésre a Keresztési-bibliotéka rekonstrukciójának befejezése után szeretnék választ adni.⁹

Ezért a possessorkutatás során talált kötetek közül kiválasztottam egy Keresztésinél kevésbé ismert peregrinus könyvét, aki Teleki Sándor (1679–1754)¹⁰ pártfogoltja volt. A feltehetően a háromszéki Lécfalváról származó diák Telekinek küldött levelét „Lészfalvi Josef”-ként írta alá,¹¹ ezért én is ezt a névalakot használom. Az életrajzával kapcsolatos problémák és könyvtártöredékének bemutatása kitűnő példa arra, hogy nemcsak a peregrinációkutatásnak, hanem az olvasmánytörténeti kutatásnak is megvannak a maga korlátai.¹²

Debrecinensi ex Auctione Librorum Josephi Szakács Sign[at] die 29^a Nov. 1821. Joh[annem] Szilágyi mpr. B.thecarius.” Ez a könyv pedig Keresztésitől került Szakácshoz. – Jelzete: RMK 974. A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa. Összeáll. és a mutatókat szerk. Oláh Róbert. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjtemények, 2021. (A továbbiakban: A TTRF Nagykönyvtár RMK-katalógusa 2021.) B 156.

6 Talán a Szakács által összeállított katalógus alapján, amely szintén elveszett vagy lappang. NYERGES Ferenc: Gyászír. Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 10. (1867) 11. sz. 348–349.

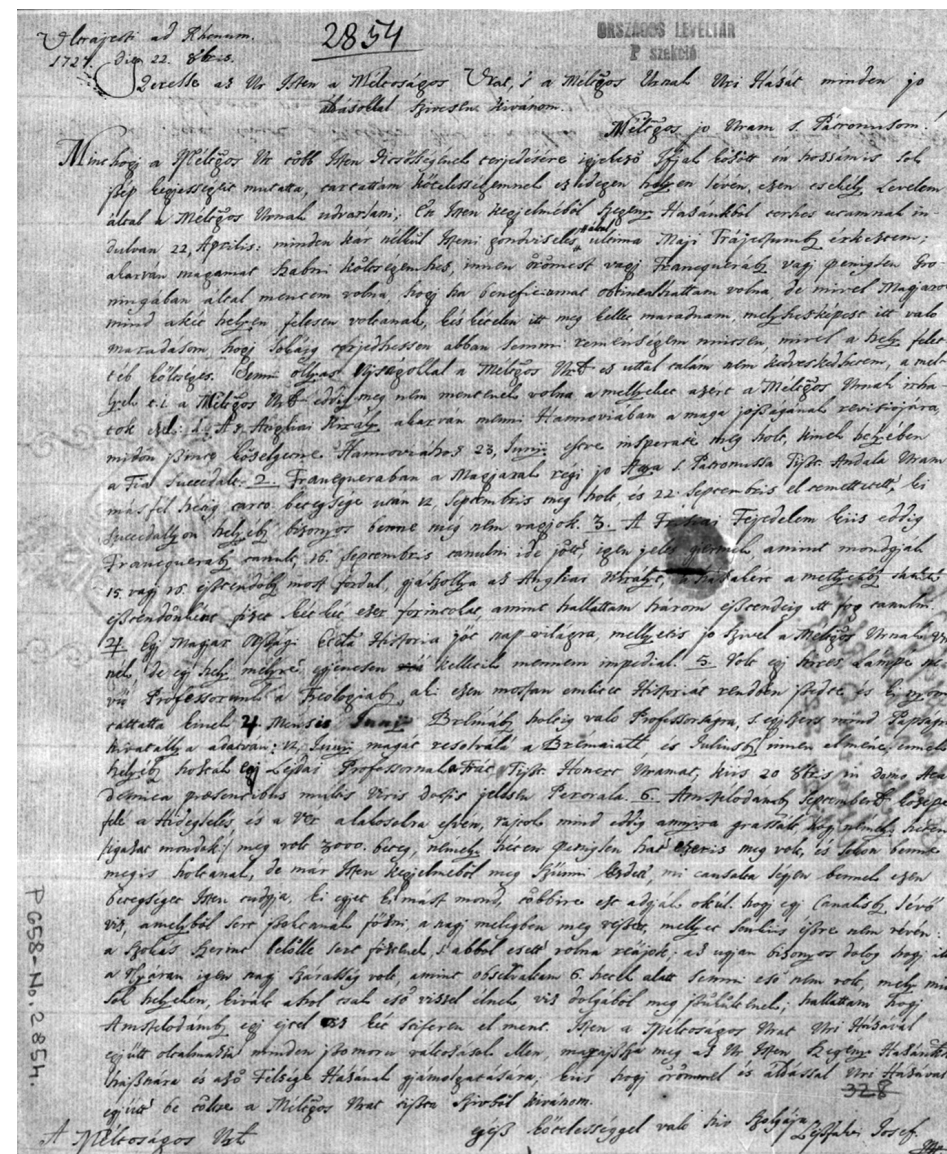
7 Melegh levélbeli közlése alapján írt erről MÓDIS László: Kállai Albert magyar nyelvű unikum műve 1599-ből (A teljes mű hasonmásával). Könyv és Könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1. (1958) 8485.

8 PÁLFI József: „Bátor szívvel és okos ésszel a Krisztus nyája körül...” Keresztési József tudós lelképásztor életműve. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 18.) Debrecen–Nagyvárad, Partium Kiadó, 2017. 79–83.

9 A Ráday Könyvtár mellett a MOKKA – Régi Nyomatványok (–1850) adatbázisa szerint jelenleg Magyarországon a debreceni Nagykönyvtár, valamint a Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár őriz Keresztési könyvtárából származó köteteket. – <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>. Remélem, hogy később más magyarországi vagy erdélyi gyűjteményben is felbukkannak könyvei.

10 Teleki Sándor rövid életrajzát lásd GORDÁN Edina: Teleki Sándor (1679–1754) ismeretlen könyvjegyzéke. In: Hagyomány és újítás a 21. századi könyvtárban. Erdélyi évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyve III. (2018) 195–202.

11 Mai lelőhelye, jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, P 658 Új rendezés, 12. cs. Külföldön tanulók levelei 2854. Kiadása: Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szerk. HOFFMANN Gizella. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6.) Szeged, (József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara), 1980. (A továbbiakban: Peregrinuslevelek 1980.) 315–316.

1. kép: Lészfalvi Teleki Sándornak írt levele – Utrecht, 1727. okt. 22.

12 SZABÓ András: A kora újkori magyar és erdélyi peregrináció kutatásának lehetőségei és korlátai. In: Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária. Kvár, Erdélyi Múzeum–Egyesület, 2020. 415–422.

Lészfalvi, a marosvásárhelyi kollégium egykori diákja 1727. május 31-én iratkozott be az utrechti egyetemre.¹³ Öt hónappal később innen küldte el levelét patrónusának. Különösen azok a sorai érdekesek, amelyekben Friedrich Adolph Lampe (1683–1729) munkáját ajánlja figyelmébe:

„4. Egj Magjar Országí Eccl(esi)a Historia jőt nap világra, mellyetis jo szivel a Mélt(ósá)gos Urnak Vinnék, de egj hely melyre egjenesen réa [áthúvva] Kelletik mennem impediál. 5. Volt egj hires Lámpé nevű Professorunk a Theologiab(an), aki ezen mostan említet Historiát rendben szedte és ki nyomtattatta kinek 4. Mensis Iunij Brémáb(an) holtig valo Professorságra, s egjszers mind Papságra hivatállya adatván: 12, Iunij magát resolválá a Brémaiak(na)k, és Juliusb(an) innen el méne;...”¹⁴

Természetesen Lészfalvinak nem lehetett információja arról, hogy az utrechti professzor Debreceni Ember Pál (1661–1710) egyháztörténeti kompendiumát szerkesztette át és adta ki.¹⁵ Teleki jelenleg ismert könyvei között hiába keressük ezt a munkát. Ezért nem tudjuk, valóban sikerült-e megszerezni az ígért példányt.¹⁶

A *Peregrinuslevelek* névmutatója szerint további sorsa így alakult: 1738 után, 1740-ig albisi, 1744-ben bacai lelkész, valamint „hihetőleg azonos azzal, aki 1741-ben mezőbándi mester.”¹⁷ A *Peregrinuslevelek* megjelenése utáni kutatások azonban még ezt az igen vázlatos életrajzot is lerövidítik. Megtaláltam Lészfalvi nevét az Érmelléki Református Egyházmegyéhez

tartozó Albissal kapcsolatos később keletkezett forrásokban, azonban ezek csak itteni lelkészségét említik: nem ismerik életének előbbi vagy későbbi szakaszait.¹⁸ A Széki Református Egyházmegyéhez tartozó Bacában nem József, hanem János szolgált Ősz Sándor Előd tájékoztatása szerint. A Marosi Egyházmegyéhez tartozó Mezőbándra pedig nagy valószínűséggel nem egy egykori peregrinust küldtek ki tanítani, vagyis egy másik azonos nevű személyről lehet szó.¹⁹

Lészfalvi életrajza tehát még rövidebb lett az újabb források felbukkanásáig: a marosvásárhelyi kollégium után az utrechti egyetemen tanult. Utrechti beiratkozása után két héttel szerezte meg azt a Streso-kolligátumot, amelyet az 1601 után megjelent, rendezetlen külföldi nyomtatványok között találtam.²⁰

A Hartlib-körhöz tartozó Caspar Streso (1603–1664) monsteri (1637–1638) és hágai (1638–1664) lelkész volt.²¹ Munkái két kivételtől eltekintve csak Németalföldön – Amszterdamban, Hágában és Leidenben – jelentek meg latin és holland nyelven.²² Művei a könyvjegyzékek és a fennmaradt példányok alapján eljutottak a Kárpát-medencébe is, recepciójának vizsgálatát ugyanakkor itt nem tekintem feladatomnak. Mint kivételes példát fontosnak tartom megemlíteni a leideni egyetemen tanult Szathmárnémethi Mihályt (1638–1689), aki Streso holland nyelven kiadott kátéját latin nyelvű jegyzetekkel látta el.²³ Lészfalvi azonban most előkerült

13 [1718] „Josephus Lészfalvi 6 Jul., praec. etym., praes linguae Hebraicae acad. salutavit.”

A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. Bev. közléteszi TONK Sándor. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.) Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1994. 1576.; BOZZAY – LADÁNYI 2007, 1533. HEGYI Ádám – SZÖGI László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919.* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 23.) Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2016. 490: egy azonos nevű diák iratkozott be a berni egyetemre 1736. június 22-én. Késeinek tartom a kilenc évvel későbbi másik egyetemen való tanulást, ezért a teljes személyazonosságot megerősítő vagy azt cáfoló forrás esetleges előkerüléséig csak az utrechti peregrinációt tekintem biztosnak. Hegyi és Szögi is kérdőjellel jelzik ezt az azonossággal kapcsolatos kételyt.

14 *Peregrinuslevelek* 1980, 316. Az említett mű: *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transilvania, inter perpetua certamina & afflictiones à primordiis praecipue repurgatorum sacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conservate: Ex monumentis fide dignissimis a Viro quodam doctissimo magna parte congesta; nunc autem accessionibus multis locupletata, & hoc ordine concinata, a Frid. Adolpho Lampe, SS. Th. D. & Hist. Eccles. in Academia Ultrajectina hactenus Prof. Ordin.* Trajecti ad Rhenum, apud Jacobum van Poolsum, 1628. Bibl.: Petrik I. 613; Short Title Catalogue Netherlands (A továbbiakban: STCN) 203281772.

15 CSORBA Dávid: *Debreceni Ember Pál könyves műveltsége.* (Nemzet, egyház, művelődés IX.) Debrecen, Hernád Kiadó, 2018. 24–25, 27.

16 Köszönöm Gordán Edina szíves tájékoztatását.

17 *Peregrinuslevelek* 1980, 403.

18 *Az Érmelléki Traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított históriája.* Mutatóval ellátva közreadja EMŐDI András. (Editiones Archivii Districtus Reformatorem Transtibiscani XXI.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2018. 9.; *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára. 1849-ig.* Összeáll. EMŐDI András. (Editiones Archivii Districtus Reformatorem Transtibiscani XXV.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2022. 83.; BALLÁNÉ BAKÓ Erzsébet – TÖRÖK Ferenc: *Albis. Kismonográfia.* (Partiumi Füzetek 28.) H. n., Partiumi és Bánsági Múemlékvédő és Emlékhely Bizottság et alii, 2003. 41.

19 IMREH Barna: *Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században.* Egyháztörténet II. (1944) 1–2. füzet, 149.

20 Szokatlan módon nem tudom megadni a jelzetét: ugyanis még nem született döntés arról, hogy a több folyóméternyi feldolgozatlan könyvek milyen típusú új jelzetet kapjanak. Ezért egyelőre a kolligátumot engedéllyel kiemelttem a még Törökbálinton őrzött kötetek közül és jelenleg az irodámban van.

21 <https://www.dbnl.org>. Utolsó letöltés: 2023. márc. 5.

22 A rómaiakhoz írt levelet magyarázó beszédeket *Fundamenta sanctitatis* és *Fundamenta patientiae* címmel először Johann Jacob Bodmer (1617–1676) zürichi nyomdász jelentette meg 1659-ben. <https://doi.org/10.3931/e-rara-12991>. Utolsó letöltés 2023. márc. 5. <https://doi.org/10.3931/e-rara-13062>. Utolsó letöltés 2023. márc. 5.

23 CSORBA Dávid: *Néderlandikák – 17. századi kálvinista ereklyék Hollandiából.* In: *Németalföld emlékei Magyarországon – Magyar-holland kapcsolatok.* Szerk. Bárány Attila et alii. (Loci Memoriae Hungaricae 5.) [Debrecen], Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 97, 108.

könyvébe a tulajdonosi bejegyzésen kívül nem írt be egyebet. Mózes első könyvéből (22:8) választott jelmondata pedig igen népszerű volt a korabeli könyvtulajdonosok között.

A könyv leírása:

STRESO, Casparus

Coll. 1. Commentarius practicus in Actorum apostolicorum per Lucam evangelistam Descriptorum capita priora sedecim, Studio & operâ Caspari Stresonis, Anhaltini, verbi divini Ministri, CLXXXV. Concionibus florentissimae Ecclesiae Hagiensi propositus, et, in usum Candidatorum SS. Ministerii, praelo subjectus. Editio novissima, priori correctior. Amstelodami, Apud Joannem Janssonium, Anno M D C LVIII.

[32], 593 pag. – 4°

Coll. 2. Commentarius practicus In Actorvm Apostolicorum Per Lucam euangelistam descriptorum Capita posteriora duodecim Studio & operâ Caspari Stresonis, ... CVI. Concionibus florentissimae Ecclesiae Hagiensi propositus et in usum Candidatorum SS. Ministerii proelo subjectus. Amstelodami, Apud Joannem Janssonium. Anno M DC LV.

[36], 582, [2] pag. – 4°

Bibl.:

Coll. 1. az STCN által még nem ismert kiadás!

Coll. 2. STCN 090969596

Prov.: 1) Ex Libris Josephi Lészfalvi Comp(actus). Trajecti ad Rhen(um) 1727. 16, Juny Symb. Deus Providebit Mp. (Coll. 1. cl.) 2) Steph. Kegyes Comp: Felgyhazi A(nn)o 174[.] Cuius Symbol(um) G(r)a(ti)a Dei Su[n!] quid su(m) (Coll. 1. cl.) 3) NAGY KÖRÖSI EV. REF. EGYHÁZ KÖNYVTÁRA (pecsét, cl.)

Megjegyzések:

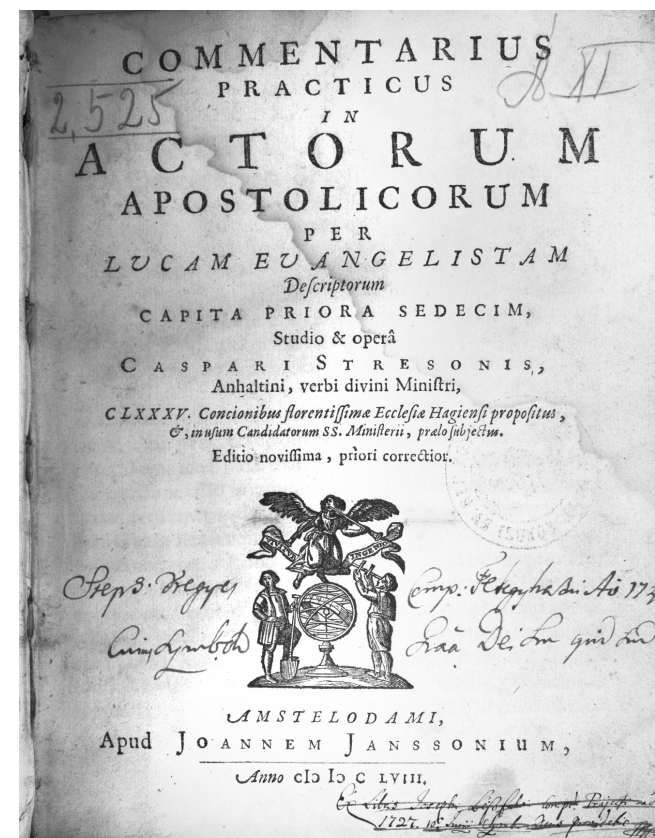
A coll. 1. kollációja, fingerprintje megegyezik az augsburgi Staats- und Stadtbibliothekenben őrzött példányával. Jelzete: 4 Th Pr 934. – Digitalizált másolatát lásd: MDZ (Münchener Digitalisierungszentrum Digitale Bibliothek), amelyet a PRDL-en (The Post-Reformation Digital Library) keresztül is el lehet érni. Nem azonos az STCN által leírt következő két kiadással: STCN 090951344, STCN 413864324! (Utolsó letöltés 2023. márc. 5.)

Uő: „Netherlandicas” – Calvinist Relics from the 17th Century Holland. Acta Neerlandica 14. (2017) 132–133. A könyv mai lelőhelye: Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Kolozsvár. Egy Streso-kolligátumkötet része, amelynek jelzete: R 84146-84147.

Kötés: díszítetlen, sárga színű, keménytáblás, egészpergamen

Gyarapítási szám: 92/1964 – 1964. január 6-án írták be a gyarapítási naplóba.

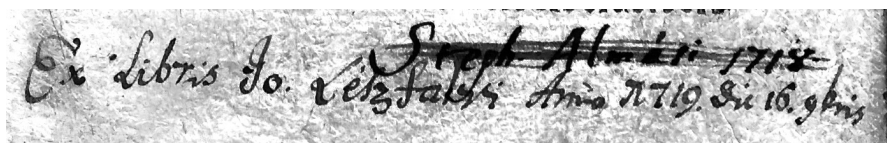
A Streso-kolligátum második tulajdonosát, Kegyes Istvánt talán azonosítani lehet egy, a szatmári és a debreceni református kollégiumban tanult diákkal.²⁴ Pál apostol Korintusbeliekhez írt első leveléből (15:10) választott magának jelmondatot, azonban nem pontosan idézi: „Gratia Dei sum id quod sum” helyett „G(r)a(ti)a Dei [S]u(!) quid su(m)”.

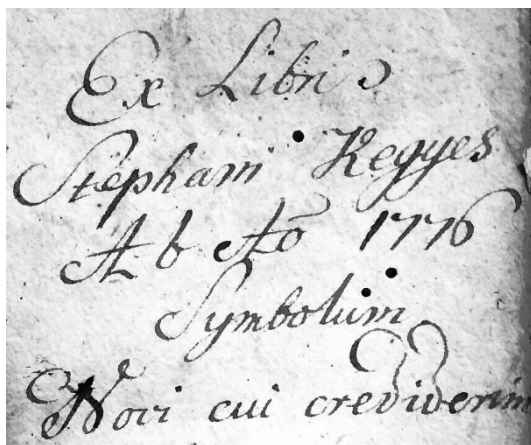
2. kép: Lészfalvi tulajdonosi bejegyzése a Streso-kolligátum első részének címlapján

²⁴ Szatmári diákok 1610–1852. Közreadja BURA László. (Fontes Rerum Scholasticarum V.) Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1994. 2455; *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I.* A kötetet szerk., a kísérő tanulmányokat írta és a képeket vál. SZABADI István. (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére I.) Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013. 5084. (A továbbiakban: SZABADI 2013.)

Meglepetésemre a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára őriz egy olyan Tolnai Dali-kötetet, amelyben szintén egy Lészfalvi- és egy Kegyes-bejegyzést találunk. A kezek összevetése után azonban hamar kiderült, hogy egy egy másik Lészfalvi (János) és egy másik Kegyes István tulajdonában volt.²⁵

3. kép: Lészfalvi János tulajdonosi bejegyzése a Tolnai Dali-kötet címlapján

4. kép: Kegyes István egyik tulajdonosi bejegyzése a Tolnai Dali-kötet előzéklapján

A Streso-kolligátum mellett azonban sikerült Lészfalvi József még egy könyvét azonosítanom a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében, amelyhez egy tanulmányban említett „Ex Libris Jos. Lészfalvi [...]” bejegyzés vezetett el.²⁶ A még református Otrókocsi Fóris Ferenc (1648–1718)²⁷ Franekerben adta ki azt az irénikus művét 1692-ben, amelyet Lészfalvi marosvásárhelyi diák korában szerzett meg. A könyv

²⁵ Jelzete: Rmk 542. A TTRF Nagykönyvtár RMK-katalógusa 2021, T 49. Itt szeretném megköszönni Oláh Róbert szíves segítségét.

²⁶ KNAPP Éva: *Ismeretlen források Otrókocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez*. Magyar Könyvszemle 122. (2006) 2. sz. 207–208.

²⁷ Otrókocsi Fóris két évvel később konvertált.

későbbi körülvágása miatt az „Agropol” utáni szavak megsemmisültek.²⁸ Itt sem találunk – a fent leírt kolligátumkötethez hasonlóan – olvasásra utaló jelet.

Igazán érdekes, hogy a következő ismert tulajdonost Kegyes Istvánnak hívták. Thaly István bejegyzése szerint ugyanis tőle kapta ajándékba a könyvet.²⁹ Ez a Kegyes István valószínűleg azzal a Kovácsiból származó diákkal azonos, aki 1777. április 21-én iratkozott be a debreceni kollégiumba.³⁰ A kötet további tulajdonosait Thaly után nem ismerjük egészen addig, mígnem a Vigyázó család könyvtárába került.³¹ A budapesti Károly körúti palotában őrzött könyv gróf Vigyázó Ferenc (1874–1928) végrendelete szerint a Magyar Tudományos Akadémiára szállt.

A könyv leírása:

OTROKOCSI FÓRIS Ferenc

EIPHNIKON, seu pacis consilium, pro Ineunda Unione & Concordiâ, inter Fratres Protestantés, Augustanæ & Helvetic[ae],³² ceterisque cognatis Confessionibus addictos; Ecclesiae Dei, hoc tempore infausto, inprimis in afflictissima Hungaria, saluberrimum: pandens simul pacificè, brevem Controversiae enarrationem, & sententiae utriusque Partis de Eucharistia, veram ante Reformationem, originem. Profectum à charitate et labore, Francisci [F]oris³³ Otrókocsi ... In Hungaria primùm A. 1682. rudiori Minervâ elaboratum; at Oxonii [A.] [169]1. limatius & perfectius [f]a[ct]um. ... Franekeræ Apud Joh. Gyzelaar, Ord. Acad. Typogr. 1692.

[32] fol., 162 pag., [7] fol. – 8°

Bibl.: App. H. 1433. – RMK III. 3727.

Prov.: 1) Ex Libris Jos. Lészfalvi Anno 1721 Compar(atus). Agropoli [...] [...] [...] ³⁴ (cl.) 2-3) Ex obla(ti)one gratuita [...] [...] ³⁵ Steph Kegyes est Stephani

²⁸ Marosvásárhely egyik latin neve Agropolis.

²⁹ A komáromi származású Thaly 1776. április 25-én iratkozott be a debreceni kollégiumba. SZABADI 2013, 9254.

³⁰ SZABADI 2013, 9454.

³¹ A hagyatéki leltárba 1928. november 23-án vették fel: Vigyázó-hagyaték leltára 1928. 337. tétel. Mai lelőhelye, jelzete: MTA KIK Kézirattár, K 875. Lásd még: *A nem magyar nyelvű, de magyar szerzőktől külföldön megjelent nyomtatványok jegyzéke III.* 3727. Mai lelőhelye, jelzete: MTA KIK Kézirattár, Bibliogr. 49/3.

³² Elhalványult betűk és vessző.

³³ A kézirással pótoltt részeket itt és a továbbiakban szögletes zárójelben jelzem.

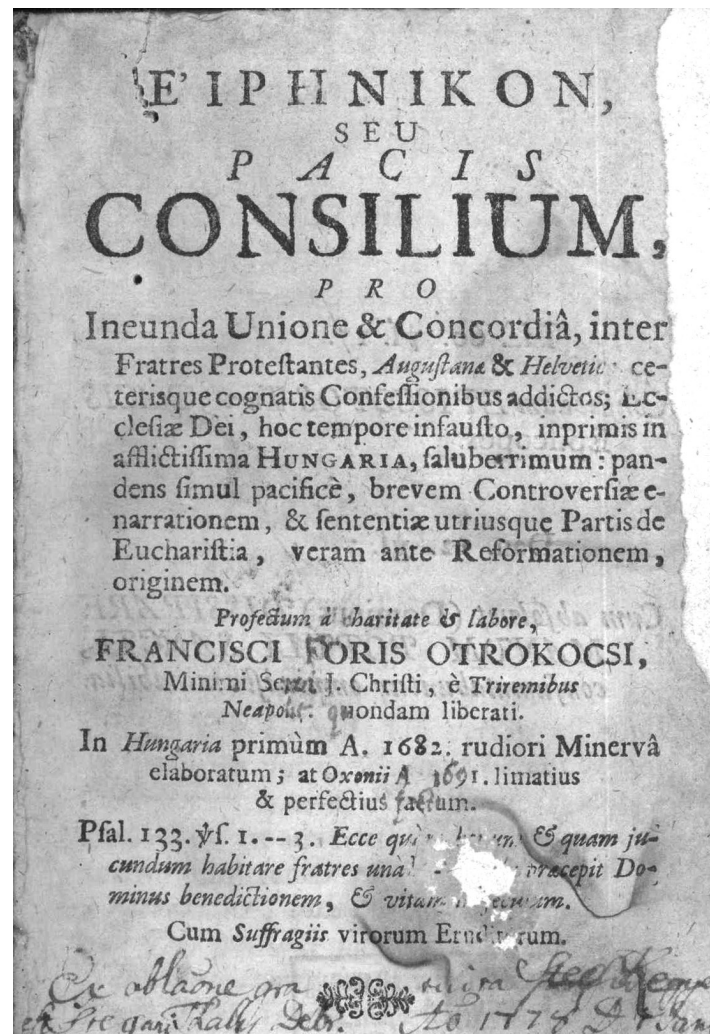
³⁴ A lap körül vágása miatt olvashatatlan.

³⁵ Thaly talán egy másik személy nevére írta rá Kegyes nevét.

TLaly[!] Debr(ecini). A(nn)o 1778 D [7] Januar(is). (cl.) 4) C. III. E. 39. (a hátsó kötéstábla belső oldalára tintával írt jelzet) 5) A MAGY. TUD. AKA-
DÉMIA VIGYÁZÓ FERENC KÖNYVTÁRA. 3974. sz. (pecsét a cl. versóján,
tintával beírt szám)

Kötés: félbőr, papírtáblákkal, spriccelt világosbarna papírral. A négybordás
kötésgerinc u hullámos lineával díszített.

Mai lelőhelye, jelzete: MTA KIK, RM III 797.

5. kép: Lészfalvi József és Thaly István tulajdonosi bejegyzése az Otrokocsi Fóris-kötet címlapján

Lészfalvi József most azonosított könyvei egy eddig ismeretlen református magánkönyvtár töredékei, amelyek kiegészíthetik a Németalföldön peregrinált diákok olvasmányairól való ismereteinket.³⁶ A Teleki Sándorral való kapcsolata mellett azért őt választottam ki, mert szerettem volna bemutatni a személye és a könyvei utáni nyomozás nehézségeit. Reményeim szerint mind életrajzáról, mind egykori könyvtáráról többet tudunk meg a jövőben.³⁷ Possessorokutatásom alapján pedig biztosan állíthatom, hogy más református olvasmánytörténeti érdekességeket is rejt még a Ráday Könyvtár.

36 MONOK István: Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákeik alatt a korai újkorban. Erdélyi Múzeum LXXII. (2010) 1-2. füzet 6-7. Uő: The Readings of Hungarian Students during their Studies in the Netherlands in the Early Modern Period. In: Peregrinus sum. Studies in History of Hungarian-Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday. Ed. by Margriet Gosker – István Monok. Bp. – Amsterdam, s. n., 2015. 107.

37 Lészfalvi mellett persze a Kegyes István nevű possessorok pontos azonosítása is igen érdekes lehet a később előkerülő források segítségével.

Bogdan Florin

Old Romanian Printings in Sámuel Teleki's Library

The library bequeathed by Count Sámuel Teleki is one of the cultural landmarks of Transylvania. Open to the public since 1802, the library is – together with Baron Samuel von Brukenthal's library in Sibiu or Ignác Batthyány's library in Alba Iulia – one of the most important reference libraries in Romania today. A distinctive feature of the institution is the existence of the catalogue of the library in five volumes, the first four of which appeared during the lifetime of the founder. The last volume, identified relatively recently in the form of a manuscript, was published in recent years and is accessible to researchers interested in the books that made up the Târgu Mureş library.¹

Among the dozens of incunabula, manuscripts and bibliophilic rarities acquired by Sámuel Teleki there are several old Romanian prints from the 18th and 19th centuries. The works in question deal with various subjects: history, geography, philology, theology, didactic works, poems, legislation, etc.

A first attempt to scientifically valorise the old Romanian prints in Sámuel Teleki's library belongs to the researcher Carmen Munteanu, who has filed and catalogued – according to the current rules – these books.² The article gives an overview of the presence of old Romanian books in the Teleki Library and in its edited catalogue, without going into the details of a thorough description of each volume.

The present research aims at a review of the books themselves, and in subsequent material, we will also present the special printings – we refer here to the flysheets and the booklets containing, in general, poems.³ The approach of the subject tries to touch on descriptive elements such as pagination, binding, state of preservation and presence of manuscript notes and ownership marks.

The earliest copies of old Romanian books owned by Count Teleki appeared in the first half of the 18th century,⁴ two editions of Nicolae Mavrocordat's,

¹ *Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék. Pars Quinta. Libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatas catalogi partem quartam comparatos complexa.* Curam gerebat Anikó DEÉ Nagy. Budapestini – Novi Fori Siculorum, Bibliotheca Nationalis Hungariae – Bibliotheca Teleki-Bolyai, 2002. (Further on: TELEKI 2002.)

² MUNTEANU, Carmen: *Reflectarea cărții vechi românești în Catalogul Bibliotecii Teleki.* Libraria I. (2002). 24–40.

³ A special category of these prints is the so-called *Elegies*, whose author was Vasilie Popp.

⁴ The chronological reference is strictly to the volumes that belonged to Count Sámuel Teleki, not to the entire collection of old Romanian books currently preserved at the library

Peri tōn kathēkonton biblios/Liber de officiis printed in Leipzig (1722) and London (1724). Originally published in Greek – in Bucharest (1719)⁵ – with a pronounced moralising nature it was the first review printed for a work by a Romanian author⁶ – it was reprinted by Thomas Fritsch, in Leipzig in 1722,⁷ accompanied by a portrait of the author signed by the engraver Johann G. Wolfgang in Berlin and dated 1721. The copy⁸ is complete, contains [3] leaves + 212 pp. + [1] leaf, and is in a good state of preservation. The binding of the volume is made of leather-covered cardboard, the covers are undecorated; the spine has gilt floral ornaments. The volume's belonging to the library of Sámuel Teleki is attested by the presence of his ex-libris on the inside of cover 1 (*Ex bibliotheca Sam. S. R. I. Com. Teleki de Szék*) and by the mention of the work in the library's catalogue,⁹ under the category *Scriptores doctrinae moralis*. The second copy¹⁰ belongs to the 1724 London edition,¹¹ printed by Samuel Palmer, which also has a portrait of the author engraved by J. Clark. The volume is complete, comprising [6] leaves + 212 pp., with a leather-covered cardboard binding, the covers ornamented with a simple line border, completed with floral ornaments. On the book spine there are gilt floral ornaments, framing a book title label. The overall condition of the volume is good, minor signs of a xylophagous attack are visible. As in the case of the previous volume, the belonging to the library of Sámuel Teleki is attested by the presence of his ex-libris on the inside of cover 1 (*Ex Bibliotheca Sam. S. R. I. Com. Teleki de Szék*) but also by the mention of the

in Târgu Mureş. See more at AVRAM, Olivia Monica – BOGDAN, Florin: *Cartea românească veche din secolul al XVII-lea în colecțiile Bibliotecii Județene Mureş / XVIIth Century Old Romanian Book from the Collections of Mureş County Library.* Sibiu, Editura Armanis, 2018.

⁵ A copy of the work is preserved in the current collections of the Teleki-Bolyai Library, coming from the library of the Reformed College of Târgu Mureş. BIANU, Ion – HODOȘ, Nerva: *Bibliografia Românească Veche (1508–1830)*. Tom. II. 1716–1808. București, Editiunea Academiei Române, 1910. (Further on: BRV II.) 178, 1–2.

⁶ RĂPĂ-BUICLIU, Dan: *Bibliografia Românească Veche. Additamenta I. 1536–1830.* Galați, Editura Alma, 2000. 178-II.

⁷ BRV II. 181. RĂPĂ-BUICLIU, Dan: *Bibliografia Românească Veche. Additamenta I. (1536–1830)* Galați, Editura Alma, 2000. (Further on: RĂPĂ-BUICLIU 2000) 181-II, 232–233.

⁸ Call number Tf-698. See also MUNTEANU 2002, 29.

⁹ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda. Classes Theologicam, Historico-Ecclesiasticam, Juridico-Politicam, Philosophicam, Antiquariam, Historicam et Litterariam complexa. Praemittuntur Leges Bibliothecariae cum Supplementis et Emendationibus Partis Primae.* Viennae, typis Mathiae Andreae Schmidt, 1800. (Further on: TELEKI 1800) 218; MUNTEANU 2002, 29–30.

¹⁰ Call number To-2047 b/1.

¹¹ BIANU, Ion – SIMONESCU, Dan: *Bibliografia Românească Veche (1508–1830)*. Tom. IV. *Adăogiri și îndreptări.* București, Editiunea Academiei Române, 1944. (Further on: BRV IV.) 59, RĂPĂ-BUICLIU 2000, 188-II, 59-IV, 234.

work in the library catalogue.¹² In this case, there is additional documentary information, there is a second manuscript owner's mark on the title page: *Joannis Rétseij. Trajecti ad Rhenum. 1785.*¹³

Dimitrie Cantemir's work was a great success in the 18th century.¹⁴ In Sámuel Teleki's encyclopaedic library are kept two extremely important works written by Cantemir. An edition in 4° published in Paris in 1743 by Barois' son, of the work *Histoire de l'Empire Othoman*,¹⁵ in two volumes with [4] leaves + XLVIII pp. + 300 pp. (volume I) and [2] leaves + 389 pp. (volume II) is also listed in the library catalogue under the category *Historia Turcica*.¹⁶ The volume¹⁷ benefits from a leather-covered cardboard binding with gilt geometric and floral ornaments placed on the spine; the overall condition is good. Sámuel Teleki's bookplate is found on the inside of cover 1. After it originally appeared as a series in the German periodical *Magazin für die neue Historie und Geographie (1769–1770)*¹⁸, *Historisch-Geographisch-und politische Beschreibung der Moldau* was published in Frankfurt and Leipzig in 1771.¹⁹ The copy part of the original Teleki collection²⁰ contains the portrait of the author engraved by Joseph Friedrich Rein and [3] leaves + 341 pp. + map of Moldavia. The volume, which is in a good state of conservation – minor traces of a xylophagous attack are visible on the binding – is bound in leather-covered cardboard, on the spine are gilt ornaments framing a label with the title of the book. The volume is also listed in the second part of the library catalogue, under the category *Scriptores particulares de statu et rerum publicarum*²¹ but also under the chapter *Historia Valachiae et Moldaviae*.²²

12 TELEKI 1800, 218; MUNTEANU 2002, 29–30.

13 Joannes Rétsey (1754–1836) pupil of the Reformed College from Debrecen, he studied first in Franeker (1781–1782), then between 1782 and 1787 at the University from Utrecht. BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918.* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007. 1899.

14 Regarding the reception of Dimitrie Cantemir's work at European level see also PLOEȘTEANU, Grigore: *Receptarea operei și a personalității lui Dimitrie Cantemir în Europa.* Tîrgu-Mureș, Editura Veritas, 2007.

15 BRV II. 231; RÂPĂ-BUICLIU 2000, 231-II, 246–248.

16 TELEKI 1800, 397; MUNTEANU 2002, 31.

17 Call number Tq-1387.

18 DUDAȘ, Florian: *Ediția princeps a cărții lui Dimitrie Cantemir "Descrierea Moldovei". "Beschreibung der Moldau" Hamburg, 1769–1770.* Oradea, Editura Lumina, 2013.

19 BRV II. 375; RÂPĂ-BUICLIU 2000, 375-II, 284–285.

20 Call number To-1250 a; MUNTEANU 2002, 31.

21 TELEKI 1800, 164.

22 TELEKI 1800, 400.

The interest of the Chancellor of Transylvania in Romanian authors led to the appearance, on the shelves of his library, of works by personalities of the Transylvanian Enlightenment. The series of these works is opened by Ioan Molnar Piuaru's work, *Deutsch-walachische Sprachlehre*, published in Vienna in 1788.²³ The work of the Transylvanian doctor²⁴ is preserved in a complete copy,²⁵ with [8] leaves + 445 pp. + [40] leaves. The volume, bound in cardboard and in a good state of preservation (minor lack of the spine cover), on the inside of cover 1 presents the ex-libris of Count Teleki. As in the previous cases, this volume is also listed in the library catalogue under the category *Script. grammatici divers. linguarum*.²⁶

A special work, disputed by the bibliography, is that of Ernst Traugott von Kortum: *Magna Charta von Gallizien oder Untersuchung des Beschwerden des Gallizischen Adels*.²⁷ Although the title page mentions Iași as the place of publication, the work was printed in Lemberg in 1790.²⁸ The volume held by the Teleki Library,²⁹ in 8° format, contains 365 pp. + [1] leaf, which indicates a complete copy. The binding is simple, made of paper, the volume being in a good state of preservation, with a minor lack of the spine cover. The inside front cover retains Count Teleki's bookplate, plus a handwritten note: *Auctor est Korthon Silesita Consiliaris Gubernialis*, written by Sámuel Teleki. In the library catalogue, the title is listed under *Scriptores particulares de statu et rerum publicarum*.³⁰ Although the work was printed in Lemberg (Lvov/Liov) – the library catalogue indicates *Jassy (Wien)* – it has been listed by Romanian researchers as an old Romanian book by virtue of the title sheet which lists *Jassy* as the place of printing.

23 BRV II 521; VERESS, Andrei: *Bibliografia română-ungară.* Vol. II. București, Editura Cartea Românească, 1931. 53; RÂPĂ-BUICLIU 2000, 521-II, 325; CHINDRIȘ, Ioan et alii: *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități culturale.* Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016. (Further on: CHINDRIȘ 2016) 888–890; *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. Összeáll. PETRIK Géza. I–IV. Budapest, kiadja Dobrowsky Ágost, 1888–1892. (Further on: PETRIK) Tom. II. 778.

24 On the activity and biography of Ioan Molnar Piuaru see also POPA, Mircea: *Ioan Molnar Piuaru.* Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2015.

25 Call number: To-1454.

26 TELEKI 1800, 273; MUNTEANU 2002, 32–33.

27 About the contents of the volume and biographical data of the author see WOLFF, Larry: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* Stanford, Stanford University Press, 2010. 36–40.

28 See also POENARU, Daniela: *Contribuții la Bibliografia Românească Veche.* Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița, 1973. 87–89.

29 Call number: To-1241 a.

30 TELEKI 1800, 160.

The *Supplex Libellus Valachorum Transilvaniae*, published in Cluj in 1791 in the workshop of Martin Hochmeister's son³¹ was of real importance for the political activity of the Transylvanian Romanians. The library has two complete copies of the work,³² of 59 pp., colligated with other titles. While the first copy is bound in leather-covered cardboard with gilt floral decoration on the spine, the second copy is bound in paper-covered cardboard without ornamentation. On the inside of the first cover of both colligations, which bear the title mentioned above, is the bookplate of Sámuel Teleki. The title is also listed in the library catalogue, under the category *De comitiis, actis comitiorum et administratione publica*.³³

The presence of the Blaj Bible (1795)³⁴ in the library's original collection is remarkable. The second translation of the Bible into Romanian is kept in two copies in the collections of the Teleki-Bolyai Library, but – at the moment – we are interested in the copy that comes from the original Teleki collection.³⁵ The volume is complete, with [10] leaves + 894 pp. + 246 pp., with several errors in the numbering of the pages (pp. 132-135 are repeated twice, p. 229 is wrongly numbered 239). The volume is in a good state of preservation, the binding is made of leather-covered cardboard; there are gilt floral ornaments on the spine; at the binding, there is visible restoration work following a possible xylophagous attack, cloth has been applied under the leather cover. The binding of the copy seems to have been made in a workshop that had no connection with the workshop in Blaj. The fact that it belongs to Sámuel Teleki's library is revealed by the presence of his bookplate on the inside of the front cover. The copy was identified in the original library catalogue under the title *Biblia Valachica. fol. Balásfalva 1798* (sic!) under chapter *Classis I. Theologica. Sect. I. Biblia Sacra Vet. et Nov. Test. from Supplementum partis secundae inde ab ann. 1800 usque ad 1811*.³⁶

31 BRV II. 548; PETRIK III. 463; VERESS 1931, 76–77; CHINDRIȘ 2016, 615–616. See also PRODAN, David: *Supplex Libellus Valachorum*. București, Editura Enciclopedică, 1998.

32 Call number: Tq-1570 b coll. 8 and Tq-590 d I coll. 12.

33 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Tertia. Scriptores Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa, cum catalogo librorum hungaric. conjugis desideratissimae Susannae com. Bethlen de Iktar. Accedunt: supplementa catalogi partis primae et secundae*. Viennae, Typis Antonii Pichler, 1811. (Further on: TELEKI 1811) 193; MUNTEANU 2002, 33–34.

34 BRV II. 595; RĂPĂ-BUICLIU 2000, 595-II, 338–340; *Bibliografia Românească Veche*, vol. I (A-C). Târgoviște-București, CIMEC, 2004, 126–127; CHINDRIȘ 2016, 261–263; *Biblia de la Blaj*. Jubilee edition. Rome, Tipografia Vaticana, 2000; PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. Tom. V. Pótlások. Szerk. Komjáthy Miklósné. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1971. 62.

35 Call number: Tf-4 b 2.

36 TELEKI 1811, 426; MUNTEANU 2002, 35.

A particularly important title was printed at Buda in 1805. It is the second edition of the work *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*.³⁷ While in the case of the Viennese edition of 1780 the names of both Samuil Micu and Gheorghe Șincai appear on the title page, in the present edition only Șincai's name appears on the title page. The copy in question³⁸ is a complete copy, with 110 pages, in a good state of conservation, with traces of a xylophagous attack. The volume has a leather-covered cardboard binding, with gilt floral and geometric ornaments on the spine, framing a label with the title of the book. The book's belonging to Count Teleki's library is shown, as in the previous cases, by the presence of the bookplate. The volume was listed in the latest volume of the library catalogue, recently published.³⁹

The medical doctor George Constantin Roja, of Macedonian-Romanian origin,⁴⁰ published in Pest, in 1808, in German and Greek, the work *Unthersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen*.⁴¹ In the collection of the Teleki Library of Târgu Mureș there is a complete copy, with [1] leaf + 159 pp. + [1] p., in a good state of preservation, colligated with other titles.⁴² The binding has been made of cardboard, with a label on the spine with the title and name of the author of the work. As in the case of the other works listed above, the book's belonging to Samuel Teleki's library is shown by the presence of the bookplate label and by the mentioning of the book in the library's catalogue,⁴³ under chapter *Classis II. Bibliotheca geographico-statistica. Sect. III. De incolis Hung. et Transylv. from Supplementum Partis Tertiae, scriptores rerum Hungar. et Transylv. complexae*.

In the same colligation there are other works by Romanian authors, to whom we will refer in the following lines. In 1812, two works were published in Pest – reduced in length – written by Costin Toma, mainly

37 BRV II. 687; PETRIK III. 389; VERESS 1931, 144; RĂPĂ-BUICLIU 2000, 687-II, 360–361; CHINDRIȘ 2016, 410–411. The work also has a critical edition, see MICU, Samuil – ȘINCAI, Gheorghe: *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*. Studiu introductiv, traducerea textelor și note de Mircea Zdrenghea. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.

38 Call number: To-1413 c.

39 TELEKI 2002, 77.

40 On the life and activity of George Constantin Roja and other students from Banat at European universities see also the paper ȚIGĂU, Dragoș-Lucian: *Studenti din Timișoara la școli și universități europene (1730–1850)*. Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-Istorie XVIII. (2010), 151–171.

41 BRV II. 753; BRV IV. 753; RĂPĂ-BUICLIU 2000, 753-II, 368; CHINDRIȘ 2016, 660.

42 Call number: To-3476/b coll. 1.

43 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Quarta. Nova accessiones ad tres priores partes complexa*. Viennae, Typis Antonii Pichler, 1819. 127; MUNTEANU 2002, 38.

polemical: *Észrevételek Tekéntetes Schwartzner Márton úr' Magyar ország statistikájában az oláhokról tett jegyzésekre*⁴⁴ and *Discussio, descriptionis Valachorum Transylvanorum...*⁴⁵ The two anonymous texts attempt to combat the denigration of Romanians based on official statistics and the text of the historian Márton Schwartzner (*Statistik des Königreichs Ungarn*. Buda, 1809–1811).⁴⁶ The first work – *Observări asupra statisticeii lui Schwartzner Márton*⁴⁷ – contains 23 pp., which indicates a complete copy, and the second – *Discussio, descriptionis Valachorum*⁴⁸ – 47 pp. + [1] p., also pointing to a complete copy. Both titles are listed in the library catalogue,⁴⁹ under the same chapter as the previous work.

Completion of higher studies required the defence and publication of a dissertation. One such work in Count Teleki's library is the dissertation of George Constantin Roja,⁵⁰ defended and published in Vienna – where he studied medicine, having begun in Pest – in April 1812, under the title *Dissertatio inauguralis medica De luxu in medicamentis, ejus fontibus et damno*.⁵¹ The text is preserved in a colligation with the general title *Ferrago Libellorum*⁵² and contains 64 pages, a complete copy.⁵³ The binding of the volume is a simple cardboard binding without ornamentation; on the spine there is a label with the title of the colligation. The inside front cover retains Sámuel Teleki's bookplate label. The title is also mentioned in the library catalogue,⁵⁴ under *Novae accessiones ad supplementum Partis Secundae. Classis IV. Philosophica. Sect. XVI. Medici, Pharmaceut. Anatom. et chirurgi*.

44 BIANU, Ioan – HODOȘ, Nerva – SIMONESCU, Dan: *Bibliografia Românească Veche (1508–1830)*. Tom. III. 1809–1830. București, Edițiunea Academiei Române, 1936. (Further on: BRV III.) 806; CHINDRIȘ 2016, 661–662.

45 BRV III. 805; CHINDRIȘ 2016, 661.

46 MITU, Sorin: *Die ethnische Identität der Siebenbürger Rumänen. Eine Entstehungsgeschichte*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2003. 237. See also CHINDRIȘ, Ioan – IACOB, Niculina: *Petru Maior în mărturia antologică*. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016. 35–36, where the influence that Petru Maior might have had on the young student Toma Costin is also discussed.

47 Call number: To-3476 b coll. 2.

48 Call number: To-3476 d coll. 1.

49 TELEKI 1819, 128.

50 ȚIGĂU 2010, 160.

51 BRV III. 812; CHINDRIȘ 2016, 915–916.

52 Call number: To-3661 c 2 coll. 3.

53 In the current collection of the Teleki Library there is another copy of the work, coming from the Library of the Reformed College of Târgu Mureș.

54 TELEKI 1819, 83; MUNTEANU 2002, 38.

The series of titles belonging to the Transylvanian School also includes a work written by Petru Maior⁵⁵ and printed in Buda in 1814 – *Animadversiones*⁵⁶ – preserved in a colligation, together with the writings of Costin Toma.⁵⁷ The work, which is only 40 pages in length, has a polemical subject, practically a response by Maior to the opinions of Bartholomäus (Jernej) Kopitar⁵⁸ on the *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* (Buda, 1812). The volume is bound in paper-covered cardboard, the spine cover is no longer preserved. In the library catalogue, the title is listed under the category *Supplementum Partis Tertiae, scriptores rerum Hungar. et Transylv. complexae, Classis II. Bibliotheca geographico-statistica. Sect. III. De incolis Hung. et Transylv.*⁵⁹

Another work signed by Petru Maior and printed in Pest in 1815 has a similar topic: *Reflexiones in responsum*.⁶⁰ The copy is found in the same colligation,⁶¹ being complete with 38 pages. In the library catalogue, the title is listed immediately after *Animadversiones*.⁶² The next title in the colligation is also a polemical work of Petru Maior, written in the same context as the first two, *Contemplatio recensiois in Valachicam Anticriticam*,⁶³ printed in Buda in 1816. The copy⁶⁴ contains all 24 pages and is – like the other titles – in a good state of conservation. This third work by Petru Maior has not been identified in the library catalogue.

The existence of Alexandru Sturdza's work, *Betrachtungen ueber die Lehre und den Geist der Orthodoxen Kirche*, printed in Leipzig in 1817,⁶⁵ might be of interest to scholars, as it is the third edition (Stuttgart, 1816; Weimar, 1816), the first in German (the first two editions appeared in French), and is preserved in the Teleki Library as a complete copy,⁶⁶ with [4] leaves + 207 pp. + [1] p., in a good state of conservation. The binding of the volume is made of cardboard, the spine – as well as the corners of the covers – is made of leather; there are gilt ornaments on the spine. The work concerned with

55 For the life and work of Petru Maior see also STANCIU, Laura: *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760–1821)* Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2003.

56 BRV III. 854; PETRIK I. 81; VERESS 1931, 193; CHINDRIȘ 2016, 474.

57 Call number: To-3476 d coll. 3.

58 Director of the Imperial Court Library in Vienna.

59 TELEKI 1819, 128; MUNTEANU 2002, 37.

60 BRV III. 880; VERESS 1931, 197; CHINDRIȘ 2016, 662.

61 Call number: To-3476/d coll. 5.

62 TELEKI 1819, 128; MUNTEANU 2002, 37.

63 BRV III. 912; PETRIK I. 441; VERESS 1931, 204; CHINDRIȘ 2016, 492.

64 Call number: To-3476 d coll. 6. See also MUNTEANU 2002, 37.

65 RÂPĂ-BUICLIU 2000, 278, 127.

66 Call number: To-183 g.

the Orthodox faith, is listed in the library catalogue,⁶⁷ under chapter *Novae accessiones ad supplementum Partis Secundae. Classis I. Theologia. Sect. VI. Historia Dogmatum rel. Chr. et apolog. Reform.*

The last work considered is the dissertation of the physician Vasile Popp,⁶⁸ *De funeribus plebejis Daco-Romanorum*, printed in Vienna in 1817.⁶⁹ It should be noted that Vasile Popp is the author of the first history of printing in the Romanian area: *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări, de la începutul lor până în vremile noastre* (Sibiu, 1838).⁷⁰ Returning to Vasile Popp's dissertation, we must note that it has raised great interest among Romanian historians, also having a critical edition.⁷¹ The copy in question⁷² contains [2] leaves + 55 pp. + [1] p., with a cardboard binding covered in leather, with gilt ornaments on both covers, but also with decorative registers with floral motifs on the spine. The volume is in a good state of preservation and retains, on the inside of the front cover, the bookplate of Count Teleki. The work is also included in the library catalogue,⁷³ in *Supplementum Partis Tertiae, scriptores rerum Hungar. et Transylv. complexae, Classis II. Bibliotheca geographico-statistica. Sect. III. De incolis Hung. et Transylv.*

The review of the old Romanian books in Sámuel Teleki's library, highlighted in the library catalogue, contributes to the knowledge of the collections of old Romanian books preserved in the libraries of the present territory of Romania – even more so as these volumes were published in the first catalogue of a library that operated on the current territory of Romania. The titles identified reveal the interest of Teleki for these books and his level of education.

---

67 TELEKI 1819, 22.

68 About Vasile Pop's medical activity and his medical works see MATEI, Cristian Nicolae: *Ideea de sănătate în Transilvania iluministă în cărți și documente*. Cluj-Napoca-Alba Iulia, Editura Mega – Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, 2021. 195–196.

69 BRV II. 943; BRV IV. 943; VERESS 1931, 217–218.

70 The work also had a critical edition, see POPP, Vasile: *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări, de la începutul lor până în vremile noastre. Sibiu, 1838*. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice Eva Mârza și Iacob Mârza. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995.

71 POPP, Vasile: *De funeribus plebejis Daco-Romanorum sive hodiernorum valachorum et quibusdam circa ea abusibus – Despre înmormântările comune la daco-romani sau la românii de astăzi și despre unele superstiții, Viena, 1817*. Trad. Andreea Mârza. Alba Iulia, Editura Aeternitas, 2004.

72 Call number: Tq-1576 c.

73 TELEKI 1819, 128; MUNTEANU 2002, 37.

Together with other printed works that survived in the first public library from the current geographical area of Romania, the old Romanian books – reviewed above – contribute to a better knowledge of one of the most important institutions holding movable heritage in the mentioned area, an integrant part of the common European and world heritage.

Kimpián Annamária
„Irattassék a Cancellarius G. Teleki Sámuel Ur
Ö Excelentiájának erről a dologról
egy jelentés tanács kérésül...”
Teleki Sámuel és a marosvásárhelyi
református kollégium kapcsolata

Nyugat-európai tanulmányútja (1759–1763) során Teleki Sámuel az erdélyi oktatás hiányosságaival is szembesült. Hazatérte után ezért is fogadta el a Református Főkonzisztórium felkérésére a nagyenyedi református kollégium főgondnoki tisztségével járó feladatokat (1767)¹; részt vett a Litteraria Comissio munkálataiban (1769),² javaslatokat fogalmazott meg a tanítás jobbítására³ és mecénáskodott: adományozott iskolák építésére, javítására, iskolai könyvtárak fejlesztésére, diákok alumniájára, pénz- és könyvjutalmaira. A támogatott iskolák sorában ott találjuk a marosvásárhelyi református kollégiumot is. Az évek során egy, a többi tanintézettől eltérő jellegű, kölcsönös segítségen alapuló, mindkét fél számára gyümölcsözőnek bizonyuló kapcsolat alakult ki a gróf és a professzorok között. Amellett, hogy a kollégium a működését segítő jelentős pénzádományokat kapott (a legnagyobb pénzüsszeggel támogatott iskola volt), tanárai és diákjai az anyagi segítség mellett Teleki kapcsolathálójának köszönhetően szellemi támogatásban is részesültek, a kancellár viszont könyvtárának gondos felügyelőit találta meg a professzorokban. A kapcsolat annyira bensőségesé vált, hogy a könyvtár megnyitása után a professzorok számos ügyes-bajos dolgukban kértek segítséget, megoldást, tanácsot nagyhatalmú pártfogójuktól, ennek nyomát a kollégiumi levéltárban is fellelhetjük. Tanulmányomban a nem mindennapi kapcsolat kialakulásának miértjeit, mikéntjeit és hogyanjait igyekszem megválaszolni.

1 A megkeresésre írott válaszlevélben Teleki Sámuel azt kérte, hogy csak a tanítással kelljen törődnie, ennek ellenére a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött Teleki levéltár iratainak tanúsága szerint a kollégium életének minden aspektusával foglalkoznia kellett, az építkezéstől a termények értékesítéséig, a személyi konfliktusok feloldásáig.

2 Az egységes református tanterv kidolgozására összehívott bizottság munkálataiban Teleki a nagyenyedi kollégium főgondnokaként vett részt.

3 *Observationes circa Methodum et Materiam Examinorum publicae habendorum.* Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely (a továbbiakban: TBK), Chartophyl[aceum] Miscellaneorum, Tf-1157 MS 160. 547–557.

„Mi lehet pedig egy jó Hazafia iparkodásának, törekedésének neme-sebb tárgya: mint a köz haszonnak előmozdítása, a Nemzetnek boldogsága, és abban a Tudományoknak kiterjesztések?”⁴ Teleki Sámuel 1788-ban veti papírra ars poeticájának is beillő sorait Révai Miklóshoz címzett levelében. Hogy ezek nem csak szépen hangzó szavak, bizonyítják a családi levéltárban ma is fellelhető, Teleki Sámuel mecenatúrájához köthető adománylevelek és az azokat megköszönő válaszok. A dokumentumok a támogatások széles skáláját tanúsítják: az iskolai élet minden területére kiterjedő adományok mellett ott találjuk az egyházak, a tudósok, az értelmiségiek, a birtokain élő és dolgozó lakosság támogatásáról árulkodó iratokat. A különböző nagyságú pénzádományok mellett termények, dézsmák, eladásokból származó bevételek alkotják a gróf által nyújtott segítséget, illetve a jobbágyok/parasztok esetében ezek beszolgáltatásának elengedése.

Az iratokat tanulmányozva elmondhatjuk, hogy a kérelmezők nyitott kapun zörgettek: a támogatást igénylők szinte mindig meghallgatásra találtak. Időnként kérés nélkül is adományozott, mintegy köszönetképpen: Bod Péternek a *Magyar Athenas* ajánlásáért,⁵ Kovásznai Sándornak⁶ és Zilahi Sámuelnek⁷ feltehetően a Janus Pannonius-kiadás körüli tevékenységért ajándékozott különböző pénzüsszegeket. Vagy éppen kegyúri minőségében, melynek haszonélvezői Sáromberke népe és lelkésze voltak: új templomot és papilakot építtetett, gazdag alapítványokkal támogatta a helyi lelkészt és kántortanítót⁸ – ezek a megvalósítások természetesen saját reprezentációját is szolgálták.

Mecenatúrája részint otthonról hozott mintán alapul, ugyanakkor a korszellem is ezt diktálta, hiszen a 18. század második fele még Európa-szerte is a nagylelkű támogatók korszaka.⁹ Nagypapa, Teleki Mihály¹⁰ és apja, Teleki

4 DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 118.

5 „Az Athenast ajánlottam gróf Teleki József úrnak, Teleki Sámuel és T(eleki) Ádám uraknak. Ezért méltóságos gróf Teleki Sámuel úrfi önagsága ajándékozott nekem fh. 60, d(ie) 11 Lunii jövén hozzám.” *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása.* Bev. Jancsó Elemér. (Erdélyi ritkaságok) Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1940. 139.

6 DEÉ NAGY 1997, 119.

7 DEÉ NAGY 1997, 243.

8 ORBÁN János: *A sáromberki református templom építéstörténete.* In: Erdély XVII-XVIII. századi építészetének forrásaiból. Szerk. Kovács Zsolt. Kvár, Scientia Kiadó, 2004. 169–210.

9 F. CSANAK Dóra: *Értelmiségi pályakezds a 18. században.* In: Gazdaság-könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) Bp., k.n., 2001. 69.

10 Lásd pl: *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681).* Bev., jegyz. és mutatóval közléteszi FEHÉR János. Kvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2007.

Sándor¹¹ is kultúrátámogató főúr volt, mint ahogy a tágabb Teleki család több tagja.¹² Apja házában feltehetően korán találkozott a mecenatúra jeleivel: apjához címzett levelekkel, az ezekre írott válaszokkal, a támogatott személyek udvarló látogatásával. A rendelkezésünkre álló források alapján elmondhatjuk, hogy az adakozás Teleki Sámuel egész felnőtt életét végigkíséri, nem csupán időskori fellángolás, melyet a haláltól, az utolsó ítélettől való félelem táplál. A már említett, Révai Miklóshoz címzett levélből is úgy tűnik, hogy a könyvtáralapításhoz hasonlóan adományozásai is programszerűen történnek. A gróf fiataalkori és időskori mecenatúrája közötti különbség csak ez utóbbi célzottabb voltán és az adományozott pénzüsszegek nagyságán érhető tetten. Bőkezűségének állítottak emléket a megemlékező halotti prédikációk, amelyeket Kolozsváron, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Udvarhelyen és Zilahon 1822. november 17-én tartottak a felkért professzorok és lelkészek. Méhes Sámuel, a kolozsvári református kollégium matézis- és fizikatanára ír a legrészletesebben az elhunyt kancellár mecenatúrájáról: „...de gyűjtött a' nagy Haza' Embere különösön Templo-moknak, Oskoláknak, 's az egész Hazának. – A' Bécsi, Debretzeni, S. Pataki, Pápai, Losontzi, Miskoltzi, Szigethi, Körösi, Szathmári, így Erdélyben a Kolo'svári, N. Enyedi, M. Vásárhelyi, Udvarhelyi, Szászvárosi, Zilahi Oskoláknak, Bibliothecák' gyarapításokra, Professori fizetések' javításokra, az Ifjak által készitendő tudományos értekezésekre jutalmúl, a' jobb igyekezetű szegény Tanulók felsegüllésekre, így a' Vátzi nemzeti Katonai Academiának több, mint 70,000 forintokat rendelt, 's ezeket halála előtt ki-is adta. – Ezen kívül sok helyeken Jóságáiban termő gabona, és Malomjövedelemnek dézmájit a' Templom' szolgáinak hagyta adattatni. – Több, mint fél Millioban került gazdag Könyv-tárát, Természeti gyűjteményeit, M. Vásárhelyi két nagy Házait, Majorját, 's minden ottan lévő fekvő külső Örökségeit hagyta hazájának.”¹³

Teleki Sámuel 1820. február 1-én elküldte az Erdélyi Református Főkonzisztóriumnak a különböző alapítványait összesítő nyilvántartás egyik másolatát. Az iratról több másolat is készült, az eredeti a Teleki

¹¹ *Peregrinuslevelek 1711-1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Szerk. HOFFMANN Gizella. Szeged, (József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara), 1980.

¹² A Teleki család említett két tagja mellett lásd pl. jelen tanulmánykötetben Rácz Emese dolgozatát Teleki József mecenatúrájáról.

¹³ MÉHES Sámuel: *A' nagy Cancellárius képe, melyet római sz. birodalombéli grófszéki Teleki Sámuel úr ő excellentiájának ... élete leírásában ... egy halotti beszédben elő-adott...* In: Néhai udvari cancellárius gróf széki Teleki Sámuel ur Ő Excellentiája emlékezetének tiszteletére Kolo'svárt, N. Enyeden, M. Vásárhelyen, Udvarhelyen, és Zilahon tartatott halotti beszédek. Kolo'sváron, Nyomtatott a' Ref. Kollégium betűivel, 1825. 83–84.

Téka levéltárában maradt fenn.¹⁴ A listát elemezve azt látjuk, hogy az általa támogatott iskolák közül Teleki Sámuel a marosvásárhelyi református kollégiumot látta el a legnagyobb bőkezűséggel: a sáromberki allodiális búza termésének dézsmája mellett 6900 forintot adományozott (a nagyenyedi kollégium számára, melynek kurátora volt, ugyanakkor a terménydezsmák mellett 1900 forint értékben tett alapítványt). Emellett 1815. január 20-án úgy rendelkezett, hogy az 1812. szeptember 15-én a bécsi református egyház és iskola számára tett 1500 rénus forintos alapítvány is szálljon a vásárhelyi kollégiumra, a tanári fizetések kiegészítésére abban az esetben, ha a bécsi intézmények megszűnnének.¹⁵ Levéltári forrásokból tudjuk, hogy az alapítványok mellett 1800 júliustól kezdődően előbb egy, majd két diáknak juttatott 30–30 forintot *vivum beneficium*ként.¹⁶

A kiemelkedően jelentős pénzadomány háttérében egyrészt az húzódhat, hogy az erdélyi kollégiumok közül a vásárhelyi kollégium volt a legszegényebb (az udvarhelyi mellett),¹⁷ és az alapítványokat összesítő listán azt látjuk, hogy Teleki előszeretettel támogatott kisebb, jelentéktelenebb, szegényebb intézményeket. A megszokottól eltérő gazdag alapítványtételben egy esetleges érzelmi szál is közrejátszott: ez az az iskola, amely kora gyermekkorában, mint lehetséges tanulmányi helyszín szóba került, celnai házitanítóinak és külföldi peregrinációs tanulótársának alma matere volt. Véleményem szerint azonban létezik egy racionális magyarázat is, ugyanis ez az az intézmény, amelynek mindenkori tanárai az időközben Marosvásárhelyen felépített és a nagyközönség számára megnyitott könyvtár körüli tevékenységben a kancellár segítségére lehettek. Nem véletlen tehát, hogy az adományozott összeg kétharmadát, vagyis 5000 forintot a tanárok fizetésének javítására szánt. Mint ahogy feltehetően az sem véletlen, hogy a búzadézsmát leszámítva, minden pénzadomány 1800 utáni keltezésű (1799. április 24-én tették le a könyvtár épületének alapkövét).¹⁸ Mindezt nem csak a Teleki Sámuel adományait összesítő lista, illetve a kollégium számára tett adománylevelek alapján állítjuk. 1800-ban a Főkonzisztórium jelentést kért

¹⁴ TBK, Teleki személyi levéltár, 530/a.

¹⁵ KONCZ József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895).* Második, átdolgozott, szerk., bőv. kiadás. [Szerk., átdolg., a mutatókat összeáll. Dóczy Örs – Vida Erika. A latin szövegeket ford. és jegyzetekkel ellátta Dóczy Örs.] Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006. 596.

¹⁶ Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale ale României (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala a továbbiakban: ANR SJMureș), Colegiul Reformat din Târgu Mureș (Marosvásárhelyi Református Kollégium Levéltára, a továbbiakban: MvhelyRefKollLvt), Documente școlare (Iskolai dokumentumok, a továbbiakban: Isk. dok.) 327.

¹⁷ ANR SJMureș MvhelyRefKollLvt, Isk. dok. 800.

¹⁸ TBK, Teleki személyi levéltár, 706.

a kollégium anyagi helyzetéről. Ekkor táblázatba foglalták az alapítványokat, feltüntetve, hogy ki és milyen céllal adományozta az egyes összegeket, és azokat kiknek kölcsönözték ki kamatra. A Dósa Gergely rektor és Borosnyai Lukács László perceptor aláírásával ellátott összeírást ugyanazon év július 5-én megküldték a Főkonzisztóriumnak is. Az itt felsorolt 71 alapítvány egyike sem Teleki Sámuelé.¹⁹ Nevével 1800. július 1-től kezdődően találkozunk az alumniák 1792-től 1810. évig tartó nyilvántartásában a már említett *vivum beneficium* adományozójaként, aki 30 forint alumniát biztosított előbb egy, majd két diáknak.²⁰

Mint előbb említettük, a még csak tizenegy esztendőes gyerek Teleki Sámuel a marosvásárhelyi kollégiumba, a professzorok keze alá készült tanulni, mint ahogy ő maga írta Celnáról nagyanyjának, Kovács Juditnak címzett levelében.²¹ Ezt erősíti meg az apának, Teleki Sándornak két kisebbik fia, Sándor és Sámuel tanítására vonatkozó utasítása, amelyet a fiúk tanítójának, Simon Istvánnak is tudomására hozott.²² Végül ez csak terv maradt. Apja halála után Teleki Sámuel ismét Marosvásárhelyre készült tanulni. Az akkori rektor, Intze István preceptort is keresett és talált Kovásznai Sándor személyében. Azonban most sem sikerült az ifjú grófnak kollégiumi diáknak lenni: mivel édesapja végrendeletében a tanítót név szerint feltüntette, a tanító személyének megváltoztatása a végrendelet egyéb kitételeire is hatással lett volna.²³

A sikertelen próbálkozások ellenére úgy tűnik, a vásárhelyi iskola megmaradt Teleki Sámuel jó emlékezetében. Tanulótársául Kovács József egykori kollégiumi diákot választotta.²⁴ Peregrinációja alatt írt leveleiben

19 ANR SJMureş MvhelyRefKollLvt, Isk. dok. 408.

20 ANR SJMureş MvhelyRefKollLvt, Isk. dok. 327.

21 *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*. S. a. r. ifj. Biás István. Marosvásárhely, Kossuth nyomda, 1908. XVI.

22 Uo., XVII.

23 „... a nagy Teleki Sándor még régen a vásárhelyi kollégiumból szokván praeceptorokat tartani fiainak a maga házához, a kisebbik fiát, g. Teleki Sámuel úrfit, mivel Celnán taníttatta, amíg maga megholt, és osztán az úrfi bójóván a kollégiumba, Lécfalvi helyibe más praeceptorot kívánt maga mellé. Azért Intze István lehvátván Kovásznai Sándort, praeceptornak akarta oda rendelni, de Kovásznai Sándor örökké irtózott az udvari élettől és semmiképpen nem akarta vállalni (...) Osztán felvállalá, de olyan conditional, hogy mikor az úrfi benn leszen a kollégiumban, tanítja, de mikor kimegyen, ne legyen Kovásznai Sándor obligatus, hogy az úrfival kimenjen. (...) már a praeceptorságból nem lenne semmi, mert Lécfalvi, aki eddig praeceptor volt, az úrfi apja testamentomában belé lévén írva, nem lehet megváltoztatni a testamentomat.” KOVÁSZNAI Sándor: *Az ész igaz útján*. Válogatott írások. S. a. r., bev. tanulmány, jegyz. Kocziány László. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970. 109–110.

24 Kovács József 1747-ben írta alá a kollégium anyakönyvét. Neve mellé feljegyzik, hogy matematika és retorika praeses, Teleki Lajos gróf tanítója, iskolai jegyző (assessor),

említi, hogy a vásárhelyi kollégium számára „jó és oltsó” könyvet keres.²⁵ Arról azonban jelenleg nincs tudomásunk, hogy a keresés sikerrel járt-e, vásárolt-e ekkor az ifjú főúr könyveket a skólának.²⁶

Hazatérte után az ifjú gróf Sáromberkén rendezkedett be, ez a Maros menti falu lett birtokainak központja, ott építtetett magának és családjának lakóházat és alakított ki főúri udvart ennek minden velejárójával: kegyúri minőségében új papot hozatott, templomot és parókiát emeltetett, az arisztokraták mellett vendégül látta a szűkebb és tágabb régió értelmiségét.²⁷ Udvarában gyakran megfordultak a marosvásárhelyi kollégium tanárai is, a főúr vagy felesége, Bethlen Zsuzsanna meghívására. Ezeknek a látogatásoknak állít emléket Kovásznai Sándor az 1782-ben megjelent Cicero-fordítás előszavában, a Bethlen Zsuzsannának címzett ajánlásban: „Már több tíz esztendejénél, hogy másokkal együtt sokszor jártam Sáromberkére...”²⁸ Bethlen Zsuzsanna férjének írt leveleiben említést tesz a vásárhelyi professzorok látogatásáról: 1782. május 19-én így ír: „Holnap ha Isten engedi, bé küldök Vásárhelyre és a két Proffesort is ki hozatom”, 1783. június 11-én pedig megemlíti, hogy pünkösdkor ebéden voltak nála „Tiszt[eletes] Basa és Kovásznai uraimék”.²⁹

akadémia, udvarhelyi, majd nagyenyedi professzor. *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Bevezetéssel közléteszi TONK Sándor. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.) Szeged, (József Attila Tudományegyetem), 1994. 2188.

25 DEÉ NAGY 1997, 163.

26 Későbbi könyvadományozásairól is mindössze annyit tudunk, hogy 1790-ben ajándékozott egy könyvet az iskolai tékáknak: Antal János iskolai könyvtáros jegyzi fel Samuel Grondski *Historia belli cosacco-polonici* című, 1789-ben, Pesten, Koppi Károly gondozásában megjelent művének az első szennylapjára, hogy a könyvet Teleki Sámuel kancellár ajándékozta a kollégiumi bibliotékának, míg a második szennylap aljára maga Teleki Sámuel írja be: *Bibliothecae Coll[egii] Ref[ormatorum] Agrop[oliense] d[ono] d[edit] Sam. S.R.I. Com. Teleki*. A könyv jelzete: Bo-1648. A művet Koppi Teleki Sámuelnek ajánlotta. – Teleki Sámuel dátum nélküli kézírását könyvtára katalógusának első kötetében is megtaláljuk az előzéklapon, ezt az iskolai könyvtáros, Baranyai Mihály, ugyancsak dátum nélküli bejegyzése követi: *Liber Bibliothecae Ill. Collegi Refor. Agropolitani*. A kötet jelzete: Bo-8535. Feltehetően a további köteteket is Teleki Sámuel ajándékozta a kollégiumnak, már csak azért is, mert az iskolai könyvtáros feladata volt a könyvtárkatalógusok terjesztése és nyilvántartása. A kötetek azonban nem hordozzák a gróf kézjegyét, és a könyvtáros sem jegyezte fel, hogy milyen úton került a nyomtatvány a gyűjteménybe.

27 Lásd Orbán János és Deé Nagy Anikó már idézett munkáit.

28 *Marcus Tullius Ciceronak nagyobbik Catoja, Laelliussa, Paradoxumai és Scipio álma*. Magyarra fordítottak Kovásznai Sándor által. Kolosvárat, Nyomt. A Reform. Collegium Betüivel, Kaprontzai Ádám által, 1782. [4]

29 DEÉ NAGY 1997, 87, 267.

Úgy tűnik, hogy a vásárhelyi professzorok és Teleki Sámuel közötti viszony közelinek volt mondható. Volt, akivel a peregrinatio academica ideje alatt mélyült el a barátságuk, mint a már sokszor emlegetett Kovásznaival.³⁰ Volt, akinek ajánló levelet írt, mint Fogarasi Pap Józsefnek, akit Jakob Beck³¹ és Johann Bernoulli³² bázeli professzorok figyelmébe ajánlott, majd gondoskodott számára egy németországi ösztöndíjról is,³³ és aki tanulmányai végeztével 1779-ben a vásárhelyi kollégium mennyiségtan- és bölcsészettanára lett.³⁴ Mások az ő anyagi támogatásával végezték tanulmányaikat, mint Zilahi Sámuel vagy Antal János. Ez utóbbi kollégiumi tanulmányi ideje alatt is Teleki Sámuel alumnusa volt,³⁵ míg Zilahi utrechti tanulmányai idején a Janus-kiadás körül tevékenykedett³⁶ (a könyvek vásárlása mellett, mely, mondhatni, minden Telekivel kapcsolatban álló diák állandó feladata volt).

A szegény sorsú diákok támogatásában, külföldi tanulmányútnak finanszírozásában nincs semmi rendkívüli, hiszen ez egy bevett szokás volt, amely 1752 után értékelődött fel, amikor Mária Terézia megtiltotta a peregrinációra való gyűjtést. Az említett támogatások inkább abból a szempontból érdekesek, hogy a gróf és a professzorok közötti kapcsolat nem ez utóbbiak Vásárhelyre kerülésekor alakult ki. Az a tény pedig, hogy alumnusain keresztül információt szerzett a nyugati világ tudományos újdonságairól, eseményeiről, kapcsolatot tudott tartani a protestáns egyetemek professzoraival, könyveket tudott rendelni, vásárolni és kiadni, Teleki Sámuel számára is jelentős hozadékkal bírt. A mindkét fél számára gyümölcsözőnek bizonyuló kezdet jó alapot szolgáltatott a későbbi, közvetlenebb kapcsolat kiépítésére.

Másik jelentős kapcsolódási pontot jelentett Teleki Domokos beiratása a vásárhelyi kollégiumba.³⁷ Az intézmény rangját jelezte és emelte fényét, hogy az ekkor már az erdélyi közéletben jelentős funkciót betöltő főúr

30 Teleki Sámuel és Kovásznai Sándor kapcsolatára lásd KOVÁSZNAI 1970, passim.

31 Teleki Sámuel Jakob Beckhez. TBK, *Epistolae variorum eruditorum*. Tf-1169, MS 285. 31.

32 Fogarasi Pap József említi a Bernoullihoz címzett ajánlólevelet Teleki Sámuelnek küldött levelében. A levelet közli: DEÉ NAGY 1997, 237.

33 Az előbbi lábjegyzetben említett, 1769. december 22-én keltezett levélben Fogarasi kéri Teleki Sámuel segítségét a frankfurti ösztöndíj elnyeréséhez. 1770. december 4-én már Frankfurtból címezi patrónusának írt levelét, közli: DEÉ NAGY 1997, 240–241.

34 KONCZ 2006, 184.

35 KONCZ 2006, 213.

36 A Janus-kiadás körüli munkákra lásd DEÉ NAGY 1997, 143–156.

37 Teleki Domokos 1780-ban írja alá nevét az alsóbb osztályok tanulóinak anyakönyvében: „Ego Dominicus Teleki de Szék, nomen meum apposui Anno 1780 ipsis Nonis Septembris, aetatis noni de altero.” TONK 1994, Inf. 215.

örökösének oktatását a vásárhelyi professzorokra bízta.³⁸ Elképzelhető, hogy Domokos vásárhelyi tanítatásával függ össze Teleki Sámuel közbenjárása a Főkonzisztóriumnál a kollégium építkezési törekvései érdekében. 1782. február 20-án Sáromberkéről címzett levelében kéri az egyházi előjárók segítségét az iskola építési engedélyének kiváltásához, valamint az intézmény felsőbb szervek előtti képviselését ebben az ügyben.³⁹

A könyvtár 1802. évi megnyitása a gróf és az oktatási intézmény között újabb kapcsolódási pontot jelentett. Teleki Sámuel féltő gonddal vigyázza könyvtárát, úgy emlegeti, mint „...kincsemet, melynél drágább az életem, feleségem és gyermekeimen kívül nincsen.”⁴⁰ Természetesnek mondható, hogy a kancellár a Téka könyvtárosa mellett más, a könyvtár ügyét szíven viselő személyeket vagy intézményt is szeretne gyűjteménye mellett tudni, erre a szerepre vált ideális jelöltté a kollégium.

A gyűjtemény Marosvásárhelyre kerülése és a nagyközönség előtti megnyitása után a kollégium tanárai és diákjai a megszokottól eltérő feladatokat is elláttak, mint például a könyvtár katalógusának terjesztése (árusítása, más intézményi könyvtáraknak, magánszemélyeknek való elküldése – ez a kollégium diákkönyvtárosának feladata lett),⁴¹ a könyvtárba érkező könyvek átvétele, helyretétele, az állomány időnkénti ellenőrzése (ez kiemelten Antal János feladata volt).

Felértékelődött Antal János szerepe is, aki Teleki alumnusából előbb udvari papja, majd a kollégium tanára lett.⁴² Teleki bizalma Antalban mindig töretlen, vásárhelyi könyvtárának felépítésénél és rendezésénél is az ő segítségét vette igénybe, a Bécsből leküldött könyveket Antal vette számba, ő gondoskodott, illetve ajánlott az alapítónak könyvtárórt is;⁴³ Teleki Domokossal is jó viszonyt ápolt.⁴⁴ Teleki Sámuel könyvtárosaihoz címzett levelében mindig érdeklődik Antal iránt, üdvözetét küldi és elvárja a professzor beszámolóit. A helyi intézők, a könyvtárosok is rá hagyatkoznak, ami a

38 1774-ben Mária Terézia Küküllő vármegye főispánjává, 1777-ben erdélyi kormánybiztosnak nevezte ki Teleki Sámuelét. DEÉ NAGY 1997, 53–54.

39 ORBÁN János: *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár*. In: Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat II. (XII). kötet. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2007. 265–266.

40 DEÉ NAGY 1997, 193.

41 TBK, A marosvásárhelyi református kollégium könyvtárának iratai, CB I. 27.

42 Antal János életére lásd: KIMPIÁN Annamária: *Antal János lelkész, tanár, püspök*. In: Teremtő életek. Marosvásárhelyi személyiségek. Szerk. Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2011. 75–82.

43 DEÉ NAGY 1997, 184, 186, 301, passim.

44 KONCZ 2006, 214.

könyvtár ügyeit illeti (például annak megoldásánál, hogy az olvasóterem fűtése kinek a feladata).⁴⁵

A kollégium ekkor lép ki a megszokott patrónus-kliens szerepből és válik, ha egyenrangúvá nem is, de mindenképp jelentősebb szereplővé. A kancellár lesz az, akihez apró-cseprő dolgaikkal, vagy komoly, a kollégium gazdasági életét érinthető ügyekkel fordulhatnak, akitől megoldást, segítséget, tanácsot várnak.

Az iskola előjárói előbb 1804-ben a petresi quarta ügyében kérik Teleki Sámuel segítségét.⁴⁶ A kollégium legkorábbi búzadézmája volt a petresi, melynek eredete homályba veszett. 1785-ben a kollégiumot a *productionale forum*⁴⁷ elé idézte a fiskus. A kollégium Teleki Sámuelről az ügy sürgetését remélte. 1813-ig folyt a per, melyet végül a kollégium elveszített.⁴⁸

Az 1808. június 28-án tartott professzorális gyűlés jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy egy Jantsó Mihály⁴⁹ nevű teológiai kandidátus ifjú elhunyt Bécsben és a kancellárt kéri meg, hogy foglaltassa le és tegye pénzzé az elhunyt vagyonát, az összeget adja át Csiki Márton marosvásárhelyi kereskedőnek, aki majd hazahozza.⁵⁰

1813-ban már egy, a kollégium életét megnehezítő ügyben informálják a kancellárt: a Gubernium 7218. számú rendeletében megtiltja a kollégiumoknak a kéregetést „akár mi névvel nevezendő Institutum, Templom, sat. számára.” Ez a rendelkezés a kollégium szerint rossz hatással lesz a diákok előmenetelére nézve és arra kéri a Főkonzisztóriumot, hogy orvosolják sérelmüket, ugyanakkor „tudossittassék ezen dolog felölli a Cancellarius Ur Ő Ex.l.ája is”.⁵¹

Egy évvel később egy igencsak kényes ügy kapcsán merül fel a kancellár neve, mint akinél a megoldás kulcsa lehet. Az 1814. november 16. tanári gyűlés második pontjában ismertetik a következő problémát: a néhai gróf Bánffy Dénesné báró Barcsai Ágnes (?–1782) viszolyai és örményesi

búzadézmájának adományleveléről hiányzik a kancellár aláírása. A jelenlévők azon tanakodtak, hogy bizonyoságlevelet kérnek Teleki Sámuelről arról, hogy ő volt az egyik megbízott (*regius*). Végül az a döntés születik, hogy gróf Kemény Miklós, az iskola egyik főkurátora által a kollégium nevében „Irattassék a Cancellarius G. Teleki Sámuel Ur Ő Ex.l.ájának erről a dologról egy Jelentés tanács Kérésül.”⁵²

Az örményesi, szilvási és vizolyai földeken termő őszi és tavaszi búza dézsmáját még gróf Bánffy IV. György (1689–1735) adományozta a kollégiumnak. 1754–1764 között vargyasi Dániel István is beszolgáltatta a dézsmát, ebben az időszakban ugyanis zálogban volt nála a birtok, amit végül Barcsai Ágnes, Bánffy III. Dénesné váltott ki. Barcsai Ágnes 1767. július 4-én kelt végrendeletében örökösének kötelességévé teszi a dézsma beszolgáltatását, annak ellenére, hogy ezek Bánffy-birtokok voltak. Azonban a már 1755-ben katolizált Bánffy III. Dénes (1724–1780), és ugyancsak áttért fia, a későbbi kormányzó Bánffy V. György (1746–1822) megtagadták a kérés teljesítését⁵³ – részint vallási, részint gazdasági okokból. A családi viszály⁵⁴ tehát a kollégium gazdasági helyzetére is hatással volt, ezért is vált fontossá az adománylevel hitelességének alátámasztása és ezért vált szükségessé a legmagasabb állami közjogi méltóság tanácsa.

Mint láthattuk, a kollégium előjárósága különböző ügyekben kereste meg a kancellárt és várta segítségét: peres ügy megsürgetése (petresi quarta), ügyintézés (Bécsben elhunyt diák hagyatéka), tájékoztatás (a kéregetés megtiltása kapcsán), tanácskérés (Barcsai Ágnes adománylevele). A kollégium vezetősége, amint a professzorális gyűlések jegyzőkönyvének soraiból is kitetszik, szinte gyermeki bizalommal fordult Teleki Sámuelhez, mint olyan személyhez, aki mindig mellettük áll, számítani lehet segítségére, tanácsaira.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Teleki Sámuel és a marosvásárhelyi református kollégium hosszú évtizedeken át több szálon is érintkezésbe került, míg végül egy, mindkét fél számára előnyös, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló kapcsolat alakult ki közöttük. A kollégium a különböző céllal létrehozott alapítványokon keresztül jelentős anyagi támogatáshoz jutott, a gróf pedig hozzáértő könyvtárfelügyelőket nyert a professzorok személyében. Így történhetett meg, hogy a megszokott, patrónus és patronált közötti hierarchikus társadalmi válaszfal fokozatosan leépült.

52 ANR SJMureş MvhelyRefKollLvt PR EB nr. 11. 232 v.

53 KONCZ 2006, 618.

54 PAPP Klára: *Sajátosságok az erdélyi arisztokrácia nők társadalmi-közéleti kapcsolataiban a 18-19. században*. In: *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalásai*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente – Novák Ádám. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2019. 183–184.

45 TBK, Teleki személyi levéltár, 1701.

46 ANR SJMureş MvhelyRefKollLvt, Protoziale şi registre (Jegyzőkönyvek és regiszterek), EB sorozat (a továbbiakban: PR EB), nr. EB 11. 182 r.

47 A *productionale forum a fiscusi* (kincstári) adományok visszaszerzésére indított pereket tárgyalt. Elnöke a főkormányzó, tagjai főkormányzói, királyi táblai tagok és főtisztek. BOCSOR István: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre*. 4. kötet. Pápa, nyomtatott a Reform. Főiskola betűivel, 1869. 1769.

48 A petresi dézsmáról részletesebben: KONCZ 2006, 616–617, 661–668.

49 Vélhetően azonos azzal a gidófalvi Jantsó Mihállyal, aki 1800. június 30-án subscribál a marosvásárhelyi református kollégiumban. TONK 1994, 3049.

50 ANR SJMureş MvhelyRefKollLvt PR EB nr. 11. 214. r.

51 ANR SJMureş MvhelyRefKollLvt PR EB nr. 11. 229 r-v.

Az adománylevelek keltezési idejéből egyértelművé válik, hogy Teleki jelentős pénzádományát összefüggő könyvtára megnyitásával. Az oktatási intézmény anyagi támogatása az 1800. július 1-én tett *vivum beneficium*mal kezdődik, amelyet az 1813-ban a tanárok fizetésére tett 5000 forintos alapítvány követ.⁵⁵ Az ezt követő alapítványokban más református kollégiumok is részesülnek. 1814. május 14-én a kolozsvári, enyedi és udvarhelyi iskolákkal együtt a vásárhelyi is 300 forint adományt nyera diákok számára, kézikönyvek vásárlása céljából.⁵⁶ A következő év novemberében a gróf az enyedi, kolozsvári és vásárhelyi kollégium számára adományozott 1000 forintot, rendelkezése szerint ennek kamatjából a görög és héber nyelvből jó vizsgaeredményt elérő két teológus diák részesüljön egyenlő pénzjutalomban; 600 forintot pedig arra a célra, hogy a papi hivatásra készülők közül az a tógátus, aki a professzorok által megadott témában a legjobb prédikációt írja, a kamatból származó összeg kétharmadát kapja, egyharmad részét pedig a következő díjazott.⁵⁷ 12000 rénus forintot adományoz a Református Főkonzisztóriumnak azzal a céllal, hogy annak jövedelmét egyenlően osszák szét a három kollégium pénzjutalomra érdemes diákjai között.⁵⁸ Az 1877. évi iskolai értesítőben arról olvashatunk, hogy Teleki Sámuel alapítványából az intézmény 57 diákja részesült könyvjutalomban.⁵⁹ Ugyancsak ebből az alapítványból vásárolták azt a könyvet, amelyet 1854-ben az iskola IV. classisát végzett Dósa Miklósnak ajándékoztak és amely később a kollégium könyvtárába került.⁶⁰ Azonban sem a kollégium, sem a Teleki család levéltárában nem

55 A professzorok köszönőlevele 1813. szept. 6-án kelt. TBK, Teleki személyi levéltár, 464.

Az arányok érzékeltetésére álljanak itt a hasonló céllal egyéb iskolák által kapott adományok: Szászváros (1000 ft.), Székelyudvarhely (2000 ft.), Nagysziget (feltehetően Máramarosziget) (2000 ft.) A rektori fizetések kiegészítésére 600–600 forintot kaptak a felsőbányai, nagybányai és szatmárnémeti iskolák.

56 A következő módon kell az összeget évente kézikönyvek vásárlására fordítani: minden tizedik könyvet egy szegény, de jó képességű diák ingyen kap meg, árát a többi kilenc között kell elosztani, így a 300 forint visszatérül, ebből kell biztosítani a könyvvásárlást a következő évben is. A közös adománylevél: TBK, Teleki személyi levéltár, 474. A vásárhelyi skólának írt adománylevél: TBK, Teleki személyi levéltár, 474/a. A professzorok 1816. június 17-én nyugtázzák az adományozott összeg megérkezését: TBK, Teleki személyi levéltár, 475.

57 Teleki Sámuel saját kezű fogalmazványa: TBK, Teleki személyi levéltár, 504. A marosvásárhelyi iskola adománylevele: Uo. 503. A köszönőlevél az 1600 ft.-ról 1816. január 18-án kelt, TBK, Teleki személyi levéltár, 473.

58 Az összeg Teleki Sámuel halála után érkezett meg Kolozsvárra: 1824. február 23-án nyugtázza Szatmári Papp Dániel. TBK, Teleki személyi levéltár, 505/a.

59 A *Maros-Vásárhelyi helvét hitvallású Főtanoda Értesítője az 1876-77-ik tanévről*. Szerkesztette URR György tanvezető-tanár. Maros-Vásárhelytt, Ny. Imreh Sándor az ev. ref. főtanoda gyorssajtóján, 1877. 112.

60 *Album des Balaton. Erinnerung an Füred und seine Umgebung*. Pest, 1855. Bo-4133.

találtunk jutalomkönyvek vásárlására tett alapítványról szóló iratot. Nem szerepel ezen a címen adomány a Teleki Sámuel által 1821-ben összeállított listán sem. A kutatás jelen állása szerint nem tudjuk, hogy a kancellár tett-e jutalomkönyvek vásárlására alapítványt, vagy valamelyik egyéb alapítványát alakították át legkésőbb 1854-re erre a célra.⁶¹

A pénzüsszegeket és az alapítványok célját tekintve arra a következtetésre jutottam, hogy a marosvásárhelyi kollégium mindenkori tanárainak fizetésére tett jelentős (a többiekkel összehasonlítva, akár rendkívülinek is nevezhető) adomány minden bizonnyal a támogatottaknak a Teleki Téka körül kifejtett munkáját honorálta, illetve a könyvtár felügyeletének Teleki Sámuel halála utáni további biztosítását kívánta szolgálni.

Teleki Sámuel mecénatúrájáról általánosságban elmondhatjuk, hogy míg fiatal korában esetenként egyéneket (diákokat, tudósokat, papokat, tanárokat) segített anyagiakkal és kapcsolathálójának felhasználásával, idős korában intézmények támogatására (iskolák, templomok, ispotályok) fordított nagyobb összegeket és ezeket is meghatározott célokra szánta. Zárszóként álljon itt Bodola Sámuel méltatása a Teleki Sámuel emlékére írt gyászbeszédéből: „...amit egy Bethlen Gábor, vagy Hazánknak más fejedelmei, a nemzetéből tettek, azt ő a magájából tette.”⁶²

Ellentmondás van a könyv megjelenési éve (1855) és a jutalomkönyv ex librisén szereplő dátum között (1854). Petrik I. 44.: 1854-et adja meg kiadási évként. Az ex librist közli: DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp. – Kvár, Balassi Kiadó – Polis Kiadó, 2001. 212. kép.

61 Az 1823. december 20-án tartott professzorális gyűlésen arról határoztak a jelenlévők, hogy a megszokott pénzjutalmak egy részét ezentúl könyvjutalomként kapják meg a diákok, „mégpedig adattassanak vagy szükséges Auctorok, vagy pedig manuális könyvek.” Azonban itt sem hangzik el, hogy mely alapítványt/alapítványokat alakítanak át. ANR SJMureş MvhelyRefKollLvt PR EB nr. 20. 73 v.

62 BODOLA Sámuel: *A nagy ember vallásos-tudományos, és polgári tekintetbe...* In: Néhai udvari cancellárius gróf széki Teleki Sámuel ur Ö Excellentiája emlékezetének tiszteletére Kolo'svárt, N. Enyeden, M. Vásárhelyen, Udvarhelyen, és Zilahon tartatott halotti beszédek. Kolo'sváron, Nyomtattatott a' Ref. Kollégyom betűivel, 1825. 248–249.

K. Weisz Szidónia

„...és imé Vénségemben is egyik bánatomra, más következik...” Bethlen Zsuzsanna és Teleki Domokos halotti búcsúztatása

„A' keserűségnek árjai öszve ütökzenek fejem felett, és el borítottanak engemet; Gyermekségemtől fogva, egész Életemben, a' Szenvedésnek, Kereszt viselésnek oskolájában gyakoroltattam; és imé Vénségemben is egyik bánatomra, más következik”¹; idéz Teleki Sámuelnek egy hozzá írt, vélhetően 1797–1798-ban keltezett leveléből Szathmári Pap Mihály. Az idős főúr szavai nem meglepőek, hiszen hosszúra nyúlt élete során számos személyes tragédiával, komoly veszteséggel kellett szembenéznie. Korán elhunyt szülei mellett hat kisgyermek is idejekorán csatlakozott az eltávozott szerettek körébe, de mindezek mellett vélhetően a legnagyobb csapást feleségének és legidősebb fiának halála jelentette.

A kevesebb, mint egy év alatt bekövetkezett két szomorú esemény kapcsán számos halotti emlék született gyászjelentések, halottbúcsúztató versek, prédikációk formájában. Jelen tanulmány célja azon kéziratos forrásmunka bemutatása, elemzése, amely egybegyűjtötte az édesanya és fia, Bethlen Zsuzsanna, valamint Teleki Domokos halála és búcsúztatása kapcsán keletkezett írásokat. A dolgozat négy részre tagolódik; a kötet általános ismertetése után következik a három forrásdokumentum-csoport tematikus vizsgálata, olyan kérdésekre keresve a választ, hogy mikorra datálható a kötet, kik a szerzői, mi jellemzi ezeket a fogalmazványokat, milyen képet festenek az eltávozottakról, miért került sor az összegyűjtésre, és miért maradt végül kéziratban.

*

„Voltanak ebben a Néhai Grofné Aszszony ő Excellentiája és Grof Domokos Úr ő Nga felett mondott Prédikátziok”²

Forráskötetünket a Teleki Téka állományának a történelmi tárgyú munkákat gyűjtő részében helyezték el. Kötése barnás árnyalatokban márványozott kartonból készült, első kötéstáblájának belső oldalán a kancellár ex librise látható, további tulajdonosbejegyzést nem tartalmaz. 225 lapját folytonosan számozták, a felhasznált papír mérete és színárnyalata beszédneként változik. A szövegeket több kéz másolta, az esetek többségében letisztázott változatok kerültek bekötésre, néhány esetben viszont találkoztunk utólagos javításokkal, kiegészítésekkel.

Címlap jellegű első oldala csupán a kötet első részére, a halotti prédikációkra vonatkozik, *Halotti Prédikátziót mondottak* címmel, kiemeli a szerzők nevét, illetve Teleki Domokos gyászbeszédei esetében a helyszíneket is. A továbbiakban a beszédek mindegyike előtt külön címlap található a szerző és a búcsúztatott elhunyt nevével, az alkalom, egy kivétellel a helyszín és a dátum megjelölésével. Struktúráját tekintve, az elemzett gyűjtemény három tartalmi egységre osztható. Az első, és egyben leghosszabb a két személy halála kapcsán lejegyzett és elmondott halotti beszédeket foglalja magába.³ A második rész a sáromberki kriptában található sírfeliratok nyomtatott szövegét tartalmazza,⁴ míg a kötet harmadik fejezete egy különleges búcsúzás Teleki Domokostól, amelyben családtagok és ismerősök versbe szedett, magyar és latin nyelvű gondolatait olvashatja az érdeklődő.⁵

Ami a kötet datálását illeti, a kutatás jelen állásában csak hozzávetőleges időpontokat sikerült megállapítani. Az egyes dokumentumok legtöbbször jó körülmények között keletkezésük ideje, kérdéseket inkább az egybefűzésük időpontja vet fel. A gyászbeszédek esetében – egy kivétellel⁶ – tudjuk, hogy mikor hangzottak el, a kriptá- és sírfeliratok kinyomtatása legkésőbb a sírbolt 1803-as elkészültének⁷ környékére tehető, míg a Domokost búcsúztató

² DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 350.

³ [*Halotti predikátziok*], 3–198v.

⁴ Uo. 199–203v.

⁵ Uo. 205–225.

⁶ SZATHMÁRI PAP Mihály: *Halotti oratio (...) Bethlen Susánna (...) áldott emlékezetét, halhatatlanná tenni... é. n.* Kézirat. In: [*Halotti predikátziok*]. 156–198v. (A továbbiakban: SZATHMÁRI PAP é. n.)

⁷ ORBÁN János: *Egy főúri család temetkezőhelyének kialakulása a 18-19. században. Adatok a sáromberki Teleki-kripta építéstörténetéhez*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtarából. Új sorozat I. (XI.) (2006). 208–209. (A továbbiakban: ORBÁN 2006.)

¹ [*Halotti predikátziok*], Teleki-Bolyai Könyvtár, Teleki állomány, Tq-1579 d, MS. 225. 195. (A továbbiakban: [*Halotti predikátziok*].)

versek 1798 körül kerülhettek papírra. A kilenc búcsúztató beszéd közül csak egy esetben tudjuk pontosan, hogy a szerző mikor küldte el munkáját⁸ a családnak: Abacs János püspök 1799. március 2-án írt Teleki Sámuelnek, kifejezve afölött érzett sajnálkozását, hogy személyesen nem vehetett részt Domokos temetésén, egyúttal jelezve azt is, hogy vigasztalásul küldi az erre az alkalomra írt prédikációját.⁹ A következő években a további hét szerzőtől is megszerzhették a javított, kiegészített munkákat, ugyanis 1806. április 15-én Antal János¹⁰ Marosvásárhelyről már azt írta Teleki Sámuelnek, hogy a Zsuzsanna és Domokos fölött elmondott prédikációkat kivették a kancellár által Bécsből leküldött ládából.¹¹ Feltehetően az Antal János által említett munka még nem volt azonos a mai kötettel, mivel a sírkő-feliratokat és a verseket nem említi, ezeket vélhetően a későbbiekben kötötték a parentációk után.

„Halotti Predikációt mondottak ...” A prédikációk, búcsúztató beszédek¹²

Vizsgált forráskötetünk első egységét, a dokumentum nagyjából 90 százalékat a két elhunyt emlékére lejegyzett 9 szöveg teszi ki. A kötéskor felállított besorolás nem követ kronológiai sorrendet, ugyanis a hamarabb elhunyt grófnőnek az első két, illetve a kilencedik beszéd állít emléket, a hat további írást pedig az utána eltávozott fia búcsúztatására szentelték.

8 Elképzelhető, hogy a Csíki János prédikációjának címlapján feltüntetett 1798. október 21-i dátum is az elküldés idejét jelzi, mert maga a szöveg a temetésen, 1797. október 15-én hangzott el.

9 „...vajha azt a' mit szivem érzett nyelvem ki beszélhetne volna, és azon nagy kötelességemnek eleget tehettem volna, hogy most midőn azt írásban Excellentiád ortzája eleibe botsátom, avagy tsak valamennyire Excellentiád bánatos szívének enyhülést szerezhetne. Mind erőtelenkedéseim, mind Nehai naponn távol történt halála miatt hosszas útozásam késleltették ezen munkámat; a' melyről Excellentiádtól alázatosan engedelmet Instálok”. ABACS János: *Istentől vezéreltetett Ifju.* 1799. Kézirat. In: [Halotti predikációk]. 107–107v. (A továbbiakban: ABACS 1799.)

10 Antal János (1767–1854) a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, majd 1794-től Jéna, Bécs és Göttingen egyetemeit látogatta. Rövid sáromberki, majd marosvásárhelyi papi tevékenysége után kinevezték a marosvásárhelyi református kollégium tanárává, ugyanakkor Teleki Sámuel egyik megbízott könyvtár-felügyelőjeként is ügyködött. 1835. október 10-től haláláig püspök. KIMPIÁN Annamária: *Antal János református püspök.* In: *Protestáns Marosvásárhely.* Szerk. Ötvös József – Berekméri Árpád-Róbert – Gálfalvi Ágnes. Marosvásárhely, Dokumentum Egyesület – Lector Kiadó, 2018. 67–72.

11 „Ezeken kívül Voltanak ebben a' Néhai Grofné Aszszony ő Excellentiája és Grof Domokos Úr ő Nga felett mondott Prédikációk, melyeket ki is vettünk.” DEÉ NAGY 1997, 350.

12 A kutatás során a prédikációk második egységét, az alkalmaztatást vizsgáltuk, melyből főként az életrajzi adatokat, jellemzéseket, valamint a halál és a temetés körülményeire vonatkozó információkat próbáltuk megragadni.

A grófnő 1797. október 10-én, este hat órakor hunyt el Marosvásárhelyen. Búcsúztatását, temetését – férje távollétében – idősebb fia, Domokos szervezte meg, nagybátyjai és nagynénjei segítségével. Az esemény részleteiről főként Domokos önéletrajzából értesülünk, melyekhez a gyászbeszéd is hozzájárulnak néhány további kiegészítő adattal. A holttestet október 12-én helyezték el a Vártemplom sekrestyéjébe, majd a 15-én történt búcsúztatás után a koporsót elszállították Sáromberkére, ahol a grófnőt korábban elhunyt kisgyermekével mellé temették.¹³

Bethlen Zsuzsanna temetésén két prédikátor kapta meg a lehetőséget, hogy gondolatait megossza a gyászolókkal, mindkét parentáció a marosvásárhelyi Vártemplomban hangzott el. Az első szerző Csíki János lukafalvi pap, aki igehirdetését¹⁴ – a címlap tanúsága szerint – a temetésen mondta el; mindamelllett a feljegyzett dátum nem helyes, ugyanis 1798. október 21-e szerepel a beszéd elején. Őt követte a szószéken Antal János, aki *Halotti prédikáció néhai nagyméltóságú gróf iktári Bethlen Zsuzsanna utolsó tisztességére* címmel foglalta össze gondolatait.¹⁵ A harmadik beszéd szerzője Szathmári Pap Mihály;¹⁶ halotti orációjának azonban sem a címlapja, sem a szövege nem jegyzi a felolvasás idejét vagy helyszínét. A prédikáció vizsgálata alapján valószínűsíthető azonban, hogy nem a temetésen hangzott el, ugyanis a szerző a még a gyászceremónián prédikáló Antal Jánosnál is részletesebben sorolta fel az elhunyt családtörténeti adatait, az egyazon eseményen történő ilyen mértékű ismétlés pedig nem lett volna indokolt, így elképzelhető, hogy a felolvasás helyszíne Kolozsváron lehetett.

Teleki Domokos alig 11 hónappal élte túl édesanyját, halálának pontos idejéről eltérő adataink vannak. Noha a sáromberki református egyház anyakönyvébe 1798. szeptember 15-ét jegyezték fel,¹⁷ úgy a gyászbeszédekben, mint sírfeliratán egyaránt szeptember 16-a szerepel, mint az a nap, amikor „az ő nemes és nagyra született Lelke testétől meg oszlatott”.¹⁸

13 DEÉ NAGY Anikó: *Ifjú gróf Teleki Domokos.* Erdélyi Múzeum LVI. (1994) 1–2. sz. 35. (A továbbiakban: DEÉ NAGY 1994.)

14 CSÍKI János: *Három drága füvekből, ugysmind Reménységből, Békességes türesből, és Könyörgésből készült hasznos orvosság.* 1797–1798. Kézirat. In: [Halotti predikációk]. 1–20v. (A továbbiakban: CSÍKI 1798–1799.)

15 ANTAL János: *Halotti Prédikáció melyet Néhai Nagy Méltóságú Grof Iktari Bethlen Susánna ő Excellentiája utolsó tisztességére...*, 1797. Kézirat. In: [Halotti predikációk]. 21–50v. (A továbbiakban: ANTAL 1797.)

16 Szathmári Pap Mihály (1737–1812) Kolozsváron, majd Svájcban és Hollandiában tanult. 1765-ben hazatért, több helyre hívták lelkésznek, 1767-től teológiát tanított a kolozsvári kollégiumban. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* X. Bp., 1980–1981. 345–346. (A továbbiakban SZINNYEI X.)

17 ORBÁN 2006, 206–207.

18 ANTAL János: *Halotti Prédikáció melyet Néhai Méltóságos R. Sz. B. Grof Széki Teleki*

A holttestet egy későbbi, meg nem nevezett napon Sáromberkére szállították, ahol szeptember 30-án édesanyja és testvérei mellé temették. Ezen a napon hat parentáció hangzott el különböző helyszíneken. A temetést celebráló Székely Márton Sáromberkén olvasta fel utolsó tisztességtételét.¹⁹ A marosvásárhelyi Vártemplom szószékéről Antal János mondott halotti prédikációt,²⁰ míg Kolozsvárott Szilágyi Ferenc²¹ szólalt fel²² „a Reformátusok kisebb Templomában, nem lévén a' nagyobb Templom a' szörnyű égés után ki javítva”²³ Nagyenyeden maga a püspök, Abacs János²⁴ tartotta meg halotti tanítását,²⁵ ugyanitt Benke Mihály²⁶ is elbúcsúztatta²⁷ „kedves tanítványát, legháládatosabb és hívebb barátját”. Szeben sem maradt ki a megemlékezés helyszínei közül, itt Pápai István foglalta össze elmélkedéseit.²⁸

Domokos Urfinak (...) utolsó tisztességére elmondott a' Maros Vásárhelyi Réformata Ekklesia nagy Templomában ..., 1798. Kézirat. In: [Halotti predikatzio]. 83v. (A továbbiakban: ANTAL 1798.)

19 SZÉKELY Márton: *Halotti tanítás melyjel tisztességet tett a' néhai Méltóságos R. Sz. B. ifjabb Gróf Széki Teleki Domokos Ur fi Ö Nagysága kedves emlékezetének ...*, 1798. Kézirat. In: [Halotti predikatzio]. 51–62v. (A továbbiakban: SZÉKELY 1798.)

20 ANTAL 1798, 63–89v.

21 Idősebb Szilágyi Ferenc (1762–1828) Leidenben és Göttingenben tanult, majd rövid nevelői tevékenység után 1794-től Kolozsváron lett lelkész. 1797–1821 között a kolozsvári református kollégium történelem- és klasszika-filológia, 1821-től teológiaprofesszora. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* XIII. Bp., 1980–1981. 890–891. (A továbbiakban: SZINNYEI XIII.)

22 SZILÁGYI Ferenc: *Halotti Tanítás a' Keresztyén Lakadalamrol, melyben R. Sz. Birodalombéli Néhai M. G. Ifjabb Széki Teleki Domokos Ur ö Nagyságának (...) Földi Jegyesse helyet (...) menyével való égyesülése beszéltetett elő*. 1798. Kézirat. In: [Halotti predikatzio]. 90–103v. (A továbbiakban: SZILÁGYI 1798.)

23 Uo. 90.

24 Abacs János (1746–1815) nagyenyedi tanulmányait Franeker és Marburg egyetemén folytatta. 1774-től dési lelkész, 1782-től esperes, 1796-tól haláláig püspöki hivatalt töltött be. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. 11.

25 ABACS 1799, 106–124v.

26 Benke Mihály (1755 k.–1817) nagyenyedi, jénai és göttingeni tanulmányai után nevelői tisztséget töltött be Teleki Lajos mellett. P. SZATHMÁRI Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed, k. n., 1868. 301. Deé Nagy Anikó kutatásai alapján ismert, hogy 1785-től már a Teleki Domokos mellé való kerüléséért folytak az egyeztetések, 1788-ban pedig már Domokossal utazott Bécsbe. DEÉ NAGY 1997, 91–92. 1791-től a nagyenyedi kollégium filozófia tanára. P. SZATHMÁRI 1868, 301.

27 BENKE Mihály: *Halotti beszéd az okos fiurol*. 1798. Kézirat. In: [Halotti predikatzio]. 126–138. (A továbbiakban: BENKE 1798.)

28 PÁPAI István: *A Pályafutónál gyorsabb és e világi Jókban kevés Részt vett rövid élet napjairól*. 1798. Kézirat. In: [Halotti predikatzio]. 142–155v. (A továbbiakban: PÁPAI 1798.) Pápai Istvánt 1787-ben nagyenyedi diákként említik a források. 1798-ban Nagyszzebenben református lelkész, majd Nagyenyedre helyezik. SZINNYEI X. 370; PÁPAI 1798, 142.

A kötetbe foglalt kilenc parentáció nyolc személy írása. Képzettségüket tekintve, heten közülük lelkészek voltak, a beszédek lejegyzésekor azonban ketten már nem teljesítettek aktív egyházi szolgálatot, világi szónokként pedig egy személy vállalt feladatot. A papok között egyaránt előfordulnak magasabb és alacsonyabb rangúak. Székely Márton Sáromberkén, míg Pápai István Szebenben volt lelkész, Antal János első beszéde elmondásakor Bethlen Zsuzsanna udvari papja és sáromberki káplán, második beszédének idején már marosvásárhelyi káplán. Csíki János lukafalvi papi hivatala mellett a marosszéki esperes tisztét is ellátta, míg Abacs János püspöki rangban volt. A korábban lelkészként tevékenykedő parentátorok közül Szilágyi Ferenc a kolozsvári református kollégium professzoraként,²⁹ míg Szathmári Pap Mihály az ugyanazon intézményben egyháztörténetet és teológiát tanító professzori³⁰ minőségében jegyezte munkáját. Benke Mihály, a nagyenyedi református kollégium filozófia professzora és a néhai Domokos egykori nevelője³¹ az egyedüli szerzőnk, aki kizárólagosan világi pályán tevékenykedett.

Elemzett forrásaink több alkalommal kitérnek úgy Bethlen Zsuzsanna,³² mint Teleki Domokos³³ gyenge, egyre romló egészségére, azonban haláluk konkrét körülményeiről rendszerint általánosságban vagy szűkszavúan tesznek említést. A grófnő halála vélhetően nem érte váratlanul a családot, ugyanis – mint Antal Jánostól megtudjuk – a halál beálltát négy hétig húzódo szenvedés előzte meg,³⁴ azonban ennek ellenére Zsuzsanna „ép elmével, tsendes lélekkel” távozott.³⁵ Domokos maga is számított közelgő

---

29 SZILÁGYI 1798, 90.

30 SZATHMÁRI PAP é. n., 156.

31 BENKE 1798, 126.

32 „Nehéz szenvedéseket, melyeket szinte egész életében a' testi nyavalyák Vele éreztettek ...” ANTAL 1797, 35v. „...ha pedig az ő életét ostromlott, és tsak nem szüntelenül tartott nyavalyákat meg gondoljuk, gyakori nehéz és terhes szenvedésekben huszanhét esztendőket, és egy néhány hónapokat töltött el.” Uo. 43. „Gyógyítása a' leghiresebb orvosoktolis tsak nem minden haszon nélkül próbáltatott. Nyavalyái megvizsgálhatatlanok, és tsudállatosok, fájdalmasok, és az érzékeny szivet sebhethők voltak; éppen ez előtti mint egy esztendővel láttattak valamennyire enyhülni; de fájdalom a' testében lappango méreg mintha tsak azért rejtette vala el magát, hogy ujra nagyobb erőben meg jelennyék.” Uo. 43–43v.

33 „Az ő már régtől fogva gyengélkedő testének ereje naponként el apadt.” ANTAL 1798, 83v. „A testi gyengeség volt az ő tökéletességeiben a' leg nagyobb fogyatkozás. Tsak ugyan az ő Lelkének nemesebb eszközei a' gyenge testben is épek voltak.” BENKE 1798, 134.

34 „... míg végre a' folyo esztendőben, négy hetekig tartott leg kinosabb szenvedések után ezen Honapnak 10kén, minek utána negyven három esztendőket nyoltz hónapokat, és egy néhány napokat élt volna, halhatatlan Lelke a' boldog örökké valóságra ki szollitattott”. ANTAL 1797, 43v.

35 „MVásárhellyen MDCCXCVIIdik gyászos Esztendőben October Honapnak Xdik napján

elmúlására,³⁶ ugyanis „ereje naponként el apadtott”,³⁷ míg nem szeptember 16-án elhunyt.³⁸

A búcsúztatók a temetések egyes részleteiről is közölnek adatokat; ezek alapján megállapítható, hogy a grófnő egyértelműen részt vállalt vég-tisztességadásának előkészítésében. Saját maga készítette el a koporsóját,³⁹ amelyet több forrás is *fekete boltotskaként* mutat be.⁴⁰ Mi több, az Antal János által magyarázott ígét,⁴¹ a 116. zsolttár 7. versét is ő maga választotta,⁴² ezért is hangsúlyozta ki a lelkész, hogy a temetésen résztvevők úgy hallgassák szavait, mintha az elhunyt grófnő szólna hozzájuk.⁴³ Domokos sírhelye az édesanyjái mellett került kialakításra Sáromberkén.⁴⁴ A temetését celebráló

(...) Ép elmével, tsendes Lélekkel, erős reménységgel, e' Földről El-Költözék!" SZATHMÁRI PAP é. n., 194. Az ún. jó halál módjának a kérdéséről bővebben lásd V. LÁSZLÓ Zsófia: *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest, Ráció Kiadó, 2020. 76. (A továbbiakban: V. LÁSZLÓ 2020.)

36 „Tudjátok (...) milyen tsendességgel várta a' közelgető halált?" ANTAL 1798, 84v.

37 „Az ő már régtől fogva gyengélkedő testének ereje naponként el apadtott; (...) ezen folyó Honapnak 16ik napján, estvéli hat orakor az ő nemes és nagyra született Lelke testétől meg oszlatott és végképpen meg szüent verni az a' szív, melyben a' virtusnak oly jóhathatos rugója munkálodott." ANTAL 1798, 83v.

38 „Ezen végződő Holnap 16dik Napján ez az Istentől vezéreltetett Ifiu a' Halál arnyékának völgyén által utazván világi Pálya futásának utyát el végezté." ABACS 1799, 123v. „Ezen hónap 16kának estvéjén M Vásárhelyen el költöztvén a' jobb életre". BENKE 1798, 136v. „De hamar észre vevé 's meg irigylé a Halál az ő ragyogó Virtussait, (...) és az ő Napjainak Tavaszszában Életének 25ik Esztendejében, ezen folyó 1798ban September 16kán a Sirba taszítá őtet". PÁPAI 1798, 154.

39 „...romlando teste pedig azon koporsoba szállittatott, melyet maga magának ez előtt sok esztendőkkkel készítettett vala". ANTAL 1797, 43v.

40 „Kinek meghidegedett tetemei még ez előttünk lévő gyászos Theatrumra helyheztetett setét boltotskában vagynak." CSÍKI 1798–1799, 19. „A' nagy Lelkü aszszonyi állat, a' kinek Teste az előttünk lévő fekete boltotskában záratott ..." ANTAL 1797, 35.

41 „Térj meg én lelkem a' te nyugadalmadba, mert az Ur jól [sic!] tett te veled." ANTAL 1797, 22.

42 „Olyan Szent Irásbéli igék adattattak vala nékem a' magyarázatra és az elmélkedésre, melyeket életében az Isten Beszédéből tulajdon maga váloztott vala ki ezen gyászos alkalmatosságra. Szoros kötelességemnek tartottam úgy beszélni azokrol; a'mint egy felől az ő világos, és hasznos esméretekkel meg gazdagított Lelkének igazat szollani szeretett Tolmácsa". Uo. 40. „És haljátok meg az ő gondolkozását, melyet ha különböző szokkal is, de nem különböző értelemmel életében közöltt én velem". Uo. 27v.

43 „...mellyeket tölem hallottatok (...) tsak a' dolognak köntössét tulajdonittsátok nékem; magát pedig a' valóságot képzelyétek mintha az a' (...) Néhai Méltóságos Iktári Grof Bethlen Susánna Aszszony ő Excellentiája (...) mondotta volna néktek." Uo. 39v–40.

44 „1798 szept. 16-án Marosvásárhelyen, honann az ő tisztességet érdemlett meg hidegedett tetemei Sáromberkére kísértetvén, boldogult édesanyjának tölle készített Sirhalmában el-helyheztettek." SZILÁGYI 1798, 103.

Székelly Mártonnak ez volt az első ilyen szolgálata, mely ceremónia fényét az ifjú gróf által korábban támogatott sáromberki gyermekek éneke emelte.⁴⁵

A gyászbeszédek rendszerint megbízható adatokat nyújtanak az elhunyt életéről, családi összeköttetéseiről és neveltetéséről. A Bethlen Zsuzsannát méltató szövegek – Csíki János munkáját kivéve⁴⁶ – is eleget tesznek ennek az elvárásnak, alapos részletességgel dokumentálva úgy származását, mint gyermekkorát,⁴⁷ taníttatását,⁴⁸ valamint a Teleki Sámuellel közös életét.⁴⁹ Zsuzsanna fizikai gyengeségét lelki erősségeinek hangsúlyozásával próbálták ellensúlyozni. Jellemének bemutatására Antal János prédikációja a legrészletesebb forrásunk, hiszen a három parentátor közül ő állt mindennapos kapcsolatban a grófnővel, de Szathmári Pap Mihály is hozzájárult az ideális keresztény asszony portréjának a megrajzolásához. *Vele született szép virtussairól*,⁵⁰ szelíd lelkéről⁵¹ részletesen értekeznek

---

45 „S úgy akarta é a' vezetés, hogy éppen az én jótévőm légyen az a' kinek temetés pompájával kezdődjék papi hivatalomnak szomorubbik fele?" SZÉKELY 1798, 61.

46 A részletekről lásd a 81. lábjegyzetet.

47 „... midön MDCCLIV-dik esztendőben Januariusnak XXIX Napján (...) Világra születteték (...) Grof Iktári Bethlen Susánnának (...) még kicsiny korában is nagyon igaz, már kised korában [...] meg kostolá a' kised Susánna, a Leg nagyobb Arvaságot, (...) mind a' két Ágon levő Méltóságos nagy atyák és nagy anyák szeretettel vetélkednének egy más között, melyiké légyen ez isten kedves ajándékának fel nevelése. Gyözedelmeskedett az Atyai Ág, és egy ideig Héderfája, 's ottan a' (...) Bethlen Sámuel úr Nagy Atyai háza leve az a kis Paraditsom, a'holott (...) neveltetni kezdé". SZATHMÁRI PAP é. n., 189–189v.

48 „Nagy Attyainak Házokban, nemes elméje jó idején a' világos és hasznos esméretekkel ki palléroztatott; a' szívnök tisztaságát, ártatlanságát, a Léleknek belső nyugadalmát tsendességét egyedül osztogató jó erkölcsökben meg erősítettetett. Ezeknek édes oktatások, és bölts fenyttegek alatt még kitsiny korában a' Jésus Tudománával meg esmérkedett, az ő Szent Parantsolatának követésére szoktattatott, és így az isteni félelemben, mint a' Valóságos böltsességben neveltetett." ANTAL 1797, 42.

49 „(...) házassági életre lépett, el fogadván magának Féjűl Nemes Hazánknak mostani egyik nagy oszlopát, a' Tsászári Apostoli Királyi Felső arany Koltos Hivét, Valóságos Titkos Tanácsossát, az Erdélyi nagy Fejedelemségbeli Udvari Cancelláriának nagy Böltsességű Cancelláriussát, Nemes Bihar Vármegye Fő Ispányát Méltóságos Romai Szent Birodalombeli Grof Szeki Teleki Sámuel Ur ő excellentiáját; a' kivelis (...) huszanhét esztendőket, és egy néhány hónapokat töltött el." Uo. 42v–43.

50 CSÍKI 1798–1799, 19v. „A' nagy Lelkü aszszonyi állat ..." ANTAL 1797, 35. „N. Méltóságos Grof iktári Bethlen Susánna az Aszszonyi nemnek egy olyan ditsősége tisztessége, az emberi testben lakozo Virtusnak egy olyan példája vala, a' kivel a' mi időnk méltán ditselkedhetik, és a' kinek követésére, ha sokan fel serkennének a' Keresztényi névnek gyalázattyára és a' mostani erköltsi romlattságra talán semmi alkalmatosság nem adattatnék." Uo. 41v.

51 „Ama szelid böltsességű léleknek Róthadhatatlanságával ékeskedett választott urasszony". SZATHMÁRI PAP é. n., 159. „Az a' drága Kints ugyan is melyet ő magával hordoz vala, az a' nagy és nemes Lélek, mely a' Virtusnak oly eleven képét szemléltette benne, egy gyenge, és sok erőtelenségnek alája vettetett testbe lévén helyheztetve". ANTAL 1797, 43v.

vizsgált szövegeink, továbbá kitérnek mélyen megélt vallásosságára⁵³ és keresztényi türelmére⁵³ is. Ugyanakkor *a' Bölts Nevelésben szorgalmatoskodó édes anyja (...) és az előre néző Takarékos szem-fül gazda aszszonyként* is bemutatott elhunyt „gyönyörködött a hasznos tudományokban is.”⁵⁴ Szathmári Pap Mihály nem csak az elhunyt keresztneve által biztosított lehetőséggel („E kedves lilium szálatska⁵⁵) élt, hanem mitológiai hasonlattal is, *A' mi Keresztény Helénánknak* nevezte, hangsúlyozva a grófnő ritka szépségét.⁵⁶

Domokosról, a *néhaj kedves grófról*⁵⁷ a legrészletesebb jellemzést hajdani nevelőjétől kapjuk, de kiválóságának, különféle erényeinek⁵⁸ a kihangsúlyozása mindegyik beszéd központi elemét képezi. A források vallásosságát⁵⁹ is kiemelik, példákat hozva „tisza kereszténységére”,⁶⁰ „ártatlan jó erkölcsére”,⁶¹

„Az örökkévalóságban magának tsendes nyugodalmat talált Galambotska”. CSÍKI 1798–1799, 19.

52 „Vigasztalását (...) a Kegységnek gyakorlásában, és a Sz. Írásoknak szorgalmas olvasásokban.” SZATHMÁRI PAP É. N., 192. „(...) az a' meg tántorithatatlan Hit”. ANTAL 1797, 44. „Gyönyörködött (...) a keresztény vallásban.” SZATHMÁRI PAP É. N., 192.

53 „Hogy tartoztathatta meg szívet a' békélenkedéstől, nyelvét a zugolodástól?” ANTAL 1797, 35v. „Békességes türés és az Isten akarában való megnyugvás, ez pedig nemcsak a zugolodástól tartoztatta meg, hanem vidámsággal is megajándékozta.” Uo. 44. „(...) nem tsak tsendes és békességes türe, hanem még mások felett való vidám lelket (...)”. Uo. 35v.

54 SZATHMÁRI PAP É. N., 191–192. „Az ő házat oly bölcstsen elrendelé, hogy annak udvaráról, e Világnak és a testnek minden Hívásai, s rendeletlenségei ki zárva lennének, annyira, hogy még azok is kik magokat ezeknek titkos rabjaikba adták, soha az ő udvarának küszöbén bé ne léphetnének, míg az ő kapuja előtt, a Hijábanvalóságot le vetkezvén, a Kegységnek avagy tsak némi nemű Áll-ortzájában fel nem öltöztetnének, látván azt, hogy az ő háza egészen a kegységnek s jó erköltsöknek Temploma, és a Jó téteményenek ki folyó Tárháza.”

55 Uo. 189v.

56 Uo. 193, 190.

57 SZÉKELY 1798, 57.

58 „Mindent el követtek a szülék, hogy ötet a' hasznos tudományokban, és Isteni félelelmben nevelhessék, a virtusokra mind tanácsokkal, mind példájokkal szoktassák.” ABACS 1799, 122. „...meg szünt verni az a' szív, melyben a' virtusnak oly hathatos rugója munkálodott”. ANTAL 1798, 83v. „Az oknak tselekedeteiből tanulta az alázatosságot, a' betsülletességet, a' szelidséget, az igazságot, az egyenességet. Beszédjeikből az igaz mondást, a' nyájasságot az elmés az okos ítéletet és böltsességet.” BENKE 1798, 134v. „Benne ragyogó ritka virtusoknak magvai”. PÁPAI 1798, 153.

59 „A' Vallás és az Emberiség körül mutatott Szorgalmatosságának ismét maradando jeleit adta.” SZILÁGYI 1798, 102v.

60 „Tiszta kereszténységének minden kétség kívül csalhatatlan jelei az ő jó cselekedetei”. SZÉKELY 1798, 58v. „... dicséretesen, hasznosan és példásan élt, bé töltötte a jó Urnak, hasznos polgárnak, szelid ifjunak kötelességeit”. Uo. 58.

61 „Ártatlan jó erköltséit nincsen miért számláljam”. SZÉKELY 1798, 58v. „Az ő gondolkozása az erköltsről és vallásról jozan, Principiumi erősek, de ártatlanok, tudománya tiszta, szive buzgó és kegyes volt, és ezeket meg tartani, és tőkéltesíteni soha meg nem szünt, értelmes,

felebaráti szeretetére,⁶² mindez főként a közhaszonra, közjóra való törekedésében⁶³ nyilvánult meg. Hosszasan elhúzódó betegségét, testi gyengeségét békés türéssel⁶⁴ viselte el, mindaddig, míg a halál „hamar észre vevé és meg irigylé az ő ragyogó virtussait.”⁶⁵

Az elhunyt ifjú szellemi nagyságát alátámasztandó, a szövegekbe beépítették a neveltetésére vonatkozó információkat. Kihangsúlyozva szüleinek ezirányú erőfeszítéseit,⁶⁶ megismertetik a hallgatókkal, olvasókkal az iskoláit,⁶⁷ illetve konfirmációjának körülményeit⁶⁸ is. Kiemelkedő pályafutását,

eszes, és okos fiu volt. Szentek voltak az erköltsnek törvényei előtte, és utálatos a' bűn. Az ő szíve kész volt az emberi szeretetre és segítségre.” BENKE 1798, 136.

62 „...felebaráti szeretet, tudván, hogy minden ember, ember [sic!] Isten képét hordozza, akármely külömbséget tégyenis a születés, szerentse”. PÁPAI 1798, 153v. „Jól tudjátok, hogy mily fáradhatatlan volt a ti jó szerencsétek előmozdításában, mely nagy igyekezettel kívánta a kegyeséget, a becsülletet, a tudományt, szép rendet és szorgalmatosságot közöttetek fel állítani”. SZÉKELY 1798, 61.

63 „Virágozott a köz-haszonra való törekedés, gyöngye lelkébe belé lehellette vala Méltoságos Édes Attya a Hazának, Vallásnak szeretetét és a köz-haszonra való igyekezetét”. PÁPAI 1798, 153v. „Érzékeny lelke, szánakozó szíve, a közönséges boldogságnak előmozdítására törekedő és kívált a gyermekek jólneveltetésekre vágyódó indulatja.” SZÉKELY 1798, 58v. „Az ő éles bé látása hamar ki tapogatta a' mi Hazánk köz rendi fiai nyavalyájának leg első részszét; látta mi módon kellene azon orvosolni; kötelesnek esmérte magát azoknak igaz boldogságát munkálkodni, kiket az Isteni gondviselés az ő tutorsága alá bizott vala; nem tsak Ura, hanem Édes Attya kívánt lenni alatta valoinak; mint Világosságnak fia, világosságot akart tamasztani a' setétségben ülöknek”. ANTAL 1798, 82–82v.

64 „Soha gyengélkedő egészségéért nem zugolodott, soha az Isteni gondviselésnek bölcs munkáit nem piszkálta; hanem békességes türéssel szenvedte azokat melyek ötet találták.” ANTAL 1798, 84.

65 PÁPAI 1798, 154.

66 „Ennek a tudományokat szerető Tudos és gondos nagy Lelkü Attyának, ennek az érzékeny szívé és a virtust kedveltetni tudo Anyának szorgalmatos dajkálkodása által az értelmet világosító tudományokban és a szívet formáló erköltsökben gyermekiségétől fogva olyan elő menetellel neveltetett”. ANTAL 1798, 80v.

67 „Tanulását kezdette ezen Maros Vásárhelyi Nemes Réformátum Collegiumban folytatta Nagy Méltoságu Édes Attya Házában, végezte a Bétsi Tsászári Univeritásban, két nemes Hazája törvényeinek esmérését Nagy Méltoságu Attya házán kívül nevelte Nemes Magyar Ország Buda és Pest Várossaiban folyó Törvény székek mellett”. ANTAL 1798, 80–80v. „Ugyan ezen Esztendőnek Septemherében (...) már az alsobb tudományokra el készülve és meg próbáltatva, kezdé velem egygyütt járni a Bétsi felsőbb oskolákat az Univeritásban”. BENKE 1798, 135.

68 „A vallásban (...) bizonyosságot tett (...) 1778ban a Bétsi refor. Pap és Superintendens, nagy érdemű férfi tiszt. Hilchenbachur előtt. Meg vagon máig is az ő keresztényi Hitéről való Vallástétele, melyet a' Nevezett Tiszt. Férfiunak Szinte kétszáz fontos kérdéseire, az egy Biblián kívül, minden könyv és más segedelem nélkül, a' mint Szive és elméje javalotta ki dolgozott és írásban bé adott; mely mellett kevés Napokkal azután az ott lévő Réfor. Templomban egész gyülekezet előtt szoval vallást tett, azok szerint élni és meg halni fel fogadta – és azt job keze bé adásával meg erősítette”. BENKE 1798, 135.

karrierjét a címlapon⁶⁹ vagy főszövegben⁷⁰ minden méltató taglalja. Jó hazafiként⁷¹ szükségesnek tartotta megismerni a hazáját, utazásai⁷² során szerzett tapasztalatait pedig több szinten is próbálta kamatoztatni. Fontosnak tartotta az anyanyelv gyarapítását,⁷³ az oktatás megreformálását és hatékonyá tételét,⁷⁴ főként a falusi iskolák és diákok támogatását tartva szem előtt.

69 Abacs János, Benke Mihály és Pápai István beszédeinek címlapja szinte szó szerinti egyezéssel sorolja fel tisztségeinek listáját. ABACS 1799, 106; BENKE 1798, 126; PÁPAI 1798, 142.

70 „Olyan ifju korában a' Fels. Csász. Királyi Kegyelemből Camerariusságot, Tek. Bihar Vár Megyében honorarius Notariusságot, a' Nagy Erdélyi Méltóságos Királyi Táblánn Supernum (sic!) Adsessorságot, a' Jénai ásovány gyűjtő tudós társaságban praesességet (...) érdemelt magának”. SZÉKELY 1798, 58v. „... az uralkodó Királyi Felső hozzája valo kegyelme és iránta valo ítélete legelsőben azzal nyilatkoztatta ki magát, hogy ötet a' maga arany Koltos Hivei közé számlálta; az után pedig tsak hamar az Erdélyi Nagy Fejedelemségbeli Méltóságos Törvényes Királyi Táblának Tisztességéből szolgáló Assessorának is ki nevezte”. ANTAL 1798, 81v. „Felsőes Urunknak arany koltos Hive; A nagy Erdély Országi Méltóságos Törvényes Királyi Táblának egyik itelő Birája, a' Jénai és Erdélyi Tudos Társaságokk tagja, a Fogarasi ref. Ekklesiának és oskolának fő Curátora”. SZILÁGYI 1798, 91.

71 „... jó pátriota”. SZÉKELY 1798, 58. „Mint vérzett az ő szíve, mikor 1795ben N. Magyar Országnak némely résziben, és azok között N. Bihar Vmegyében is, a' hol akkor V. Notáriusi hivatalt viselt, az akkori terméketlenség miatt, a' drágaság és szükség annak lakossait szorongatta (...) mint igyekezett (...) a szegénységen segíteni”. BENKE 1798, 136.

72 „Minekutánna pedig illyen módon, mind a' szükségesebb és felsőbb Tudományokban eröss fundamentomat vetette, mind pedig ezeknek a köz haszonra valo fordítására magát késznek és alkalmazatosnak érzette volna, hogy hazájával, annak természeti vagyonyyaival Rendtartásaival, Szokásaival, s ember Társainak gondolkozása modjával a tulajdon szemlélés és tapasztalás által is jobban meg esmérkedhessék. Nemes Magyarországnak és az erdélyi részeknek nevezetesebb részeit bé utazta, azokban a mit a Természet a mesterség, szorgalmatosság, és polgári alkotás meg jedzésre méltokká tett, nem tsak futo szemekkel el nézte, hanem éles bé látással meg vizsgálta, hasznos voltokat, hijánosságokat leirta, és mindezekről egy olyan tudositást dolgozott, mely egy felöl az ő hasznos esmérteinek, más felöl a köz haszonra valo törekedésének betses emlékezetét, örökkössé tészí, és minden jó hazafiaktól háládatos érzéssel olvastatik”. ANTAL 1798, 80v–81. „Hazafiui szorgalmatosságának örökös oszlopot emelt a' két Magyar Hazában tett utazásainak világ eleibe valo botsátásával”. SZILÁGYI 1798, 102. „Szükségesnek tartotta a maga Hazáját meg esmérni. El járta e' végre N. Magyar Országnak, és Erdélynek nevezetesebb részeit az ugy nevezett Littoralékkal Fiumével és Triestel egyetemben; és mitsoda szorgalmatossággal kivánta ezen minden természeti jokkal meg áldatott két Magyar hazát minden tekintetben meg esmérni, arrol bizonyoságot tészén, az ő Hazai utazások neve alatt készített, és ki adott munkája, ez a' maga nemében, nemzeti nyelvünkön egygyetlen egy munka.” BENKE 1798, 135v.

73 „Mint buzgott, mint dolgozott (...) anyanyelvünk gyarapításán”. BENKE 1798, 135v–136.

74 „... érzékeny lelke, szánakozó szíve, a közönséges boldogságnak előmozdítására törekedő és kivált a gyermekek jólneveltetésekre vágyódó indulatja. Innen voltak azok a sok szép intézetek is, melyeket nohavéghez nem vihett, de amelyekkel azonbansoknak boldogításokra célzott.” SZÉKELY 1798, 58v. „Ez a jóra törekedő nemes pedig, nem tsak tsupán az ő alattvalói között munkálodott; hanem által ment a' közönséges, és a' nagyobb oskoláknak jobb rendbe valo hozására, és a' tudományoknak virágoztatására is (...) arrol tanácskozott: mi modon

Szerzőink közül hárman vettek aktívan részt a temetési ceremóniákban, a többiek tisztelgésüként az elhunytak, valamint családjuk előtt, más helyszíneken teljesítették szolgálatukat. Ezekre a feladatokra esetenként konkrét felkérést kaptak, máskor vélhetően az elhunythoz való személyes kötődésük vagy a Teleki Sámuel felé való lekötelezettségük lehetett a motivációs tényező. Az eltávozott grófnőt búcsúztató, méltató három szerző közül kettő esetében alátámasztható a személyes kapcsolat. Szathmári Pap Mihály a könyvbeszerzések segítségével hozzájárult Sámuel könyvtárának bővítéséhez,⁷⁵ ugyanakkor lelkészként volt jelen ez utóbbinak Zsuzsannával a drági kastélyban 1769. november 17-én tartott eljegyzésén.⁷⁶ A *tisztelt Grófné asszonynak udvari Papjaként*⁷⁷ tevékenykedő Antal János valószínűleg napi kapcsolatban lehetett patrónájával (mi több, felesége, Péterffi Mária is Bethlen Zsuzsanna udvarában nevelődött⁷⁸), így őt kérték fel a temetés celebrálására.⁷⁹ A vele együtt szolgáló Csiki János marosszéki esperesként⁸⁰ szót kapott ugyan, de az Antalénál lényegesen rövidebb beszédet tartott, amelyben nem tért ki családtörténeti adatokra, ezt valószínűleg a közelebbi ismeretség miatt Antal János tette meg.⁸¹

lehetne az oskolai tudományokat hasznosabb elő menetel le tanítani?” ANTAL 1798, 82v–83. „Vérzett az ő szíve valaholott járt és költ a sok fogyatkozásoknak, el pusztult vagy pusztulo félben lévő oskoláknak, hanyatlásban indult tudományok műhelyeinek látására”. BENKE 1798, 136. „A' Vallás és az Emberiség körül mutatott Szorgalmatosságának ismét maradando jeleit adta. Az elsőben, annak világosítására irt, és közönségesé tett, könyvecskéjében, a' másiban az al-oskoláknak gyarapításában. Ő látta, hogy az ezekben Tanulóknak és töbnyire mezei gazdaságra menendőknek, egy holt nyelvnek vocabulariumára semmi szükségek nincs. Ezt azért ki vévén kezékből, a' szükségben Segítő hasznos könyveket adta helyében; a' Vallás ágazatait, és a' Hazának történeteit”. SZILÁGYI 1798, 102v. „Az ő figyelmetessége leg elsőben is egy olyan Tárgyat választott magának, melynél sem szükségesebbet, sem pedig hasznosabbat nem találhat az igaz emberek báratya (...) a' Gyermekek és Ifjak jobb moddal valo nevelése, a' Falusi oskoláknak job moddal valo fel állítása, a' Tanítóknak azokban munkásságba valo hozása: ezek voltak az ő leg első ditséretes foglalatasságai.” ANTAL 1798, 82.

75 A részletekről lásd DEÉ NAGY 1997, 161, 166.

76 „... ha szabad, és lehet sok zajjal folyt világi Életemnek valami pontotskájával ditsekednem! én! én egyedül lehetek az a' Szerentsés Pap! a' ki MDCCLXIX dik Esztendőben, Novembernek XVII-dik [sic!] Napján a' Drági Kastélyban, a' Házassági Életnek Arany Lantzával az igaz Hitnek formája szerént, egybe köthetném, E' Pár nélkül valo ifju párt és az ő egygyütt leendő Életeket, szívenben még most is forro Buzgósággal meg-áldhatnám.” SZATHMÁRI PAP é. n., 190.

77 ANTAL 1797, 21.

78 DEÉ NAGY 1997, 107.

79 „Ne nézzétek azt, hogy egy ujj, és kitsiny tehetségü, 's még kisebb gyakorlásu Tanította bizattattak mindezek, hanem míg rollok beszélgetek illendő figyelmetességgel halgassátok meg”. ANTAL 1797, 25.

80 Más kapcsolódását az elhunythoz, vagy a Teleki családhoz a kutatás jelen állása szerint egyelőre nem sikerült azonosítani.

81 Az egyszerre felszólaló parentátoroknak a témák, feladatok egymás között való felosztásának kérdéséről bővebben lásd V. LÁSZLÓ 2020, 75.

Nem tisztázott a kutatás jelen állásában, hogy Domokos búcsúztatói közül ketten, Pápai István és Szilágyi Ferenc milyen minőségben kötődtek az elhunytához.⁸² Antal János és Székely Márton sáromberki lelkészként állhattak kapcsolatban az ifjúval, míg Abacs püspök – saját elmondása szerint – többször találkozott vele,⁸³ beszéde megtartására – vélhetően magas hivatali rangja miatt – pedig felkérést kapott.⁸⁴ A legbensőségesebb megemlékezést kétségtelenül Benke Mihály orációja nyújtja a *régi kedves Tanítványom, és utolsó orádig leg háládatosabb és hivebb barátomnak*⁸⁵ nevezett fiatalemberről. A kezdetben nevelő–diák, majd később diáktársak⁸⁶ közötti szoros kötődés⁸⁷ tette indokolttá a szöveg felolvasását, a szerző nem tért ki arra, hogy szövegét felkérésre írta-e.

Mindkét temetés nagy távollévője maga a gyászoló férj, illetve édesapa, a hivatali kötelezettségei miatt Bécsben tartózkodó Teleki Sámuel volt.⁸⁸ A gyászszertartásokon azonban szép számban vettek részt megemlékezők, búcsúzóik; a vizsgált beszédek alkalmaztatásának utolsó egysége, a vigasztalási rész alapján részlegesen rekonstruálható a jelenlevők listája. Zsuzsanna közvetlen családtagjai – három gyermeke és veje, Rhédei Ádám, nővére, Bethlen Katalin és annak férje, Kemény Sámuel gyermekeikkel jelen voltak a grófnő temetésén,⁸⁹ majd Domokos végtisztességére hasonlóképpen összegyűltek. Az ifjú grófot jegyese, Teleki Anikó is siratta, de jelen voltak barátai⁹⁰ és a Királyi Tábla képviselői is.⁹¹ A Teleki, Bethlen és Wesselényi rokonság mindkét ceremónián felvonult, név szerint kiemelve olvashatunk

82 Deé Nagy Anikó szerint a Domokost búcsúztató hat szerző mindegyike vagy a családot szolgálta, vagy nevelőként tevékenykedett a fiatal gróf mellett. DEÉ NAGY 1994, 26.

83 „...egy néhány izben lévén szerentsém az ifju Groffal találkozni...” ABACS 1799, 123.

84 „Arra kérettetvén hogy énis a' Néhai Méltóságos Gróf Urfi eő Nagyságának halotti tanítással utolsó tisztességet tégyek”. ABACS 1799, 107.

85 BENKE 1798, 127v.

86 „...kezdé velem egygyütt járni a Bétsi felsőbb oskolákat az Universitásban”. Uo. 135.

87 „Engedjétek meg nékem hogy ezen Mélt. Ifju Grófot a' ki sokaknak közülletek tsak Nevétől, többeknek még Nevéről sem volt esmértes, ugy a' mint én ötet esmértem, rajzolyam le, és sirassam meg.” Uo. 127. „Viszsa hozlak tehát képzeletemmel, minekutánna többé nem láthatlak, Őszve szedem tőkélletességeidet, azokra függesztem emlékező erőmet. Egy képet tsinálók belöllek, és nevezem azt az Okos ifjunak.” Uo. 127v. „Én pedig mit mondjak néked kedves Domokosom! (...) De emlékezni fogok rólad, emlékezni, mig emlékező tehetség léssen bennem.” Uo. 138.

88 „Még e mai napon, e rajtad esett nagy tsapást nemis tudod, és nem érzed”. CSÍKI 1798–1799, 19v–20. „Neveli kétség kívül mély bánatodat terhes és fontos Hivatalodbol következett mostani távolléted.” ANTAL 1797, 46.

89 ANTAL 1797, 48–48v.

90 SZÉKELY 1798, 60.

91 ANTAL 1798, 88–88v.

Zsuzsanna nagybátyjairól, Bethlen Sámuelről és Wesselényi Farkasról, özvegy Alvinczi Gáborné Teleki Katáról, idős Teleki Domokosról és Kendeffi Zsuzsánáról, Teleki Mihályról és Földvári Druziánáról.⁹² Bethlen Zsuzsanna „Házában és Jozágaiban lévő külső vagy belső Hivatalossai, kisebb vagy nagyobb rangban helyheztesett szolgálói”,⁹³ Domokos gazdatisztjei és volt cselédei is lerótták tiszteletüket, „továbbá sáromberki mindkét nemen lévő Keresztyének, vénnek, ifjak, gyermekek”, a tanító, iskolaigazgató és diákok is megjelentek.⁹⁴

Nyomtatott szövegek

A kötet második egységeként a kéziratok közé három egyleveles nyomtatványt kötöttek, ezek közül az egyiket három példányban. Az elemzett tárgy körhöz tematikájukban tökéletesen illeszkedő, latin nyelvű szövegek már ismertebbek lehetnek a nagyközönség előtt, ugyanis mindhárom olvasható a sáromberki kriptában is. Az első nyomtatvány Bethlen Zsuzsanna sírfelirata, a harmadik pedig Teleki Domokosé. A második szöveg (3 példányban), — megegyezik a családi sírbolt falába elhelyezett emléktábla szövegével. A nyomtatvány hátoldalán levő megjegyzés alapján a táblát maga Teleki Sámuel állíttatta, a szöveg pedig összefoglalja az idősödő gróf gondolatait életről és halálról. A Tékában őrzött Teleki-levéltárban pedig további 19 példány lelhető fel ebből a nyomtatványból.

„Hektornak halálát siratván...” A Teleki Domokos halálára írt versek

A vizsgált kötet harmadik, egyben záró egysége a teológia hangzatos eszköztáráról eltávolodva, a költészet útján kísérli meg az ifjú gróf emlékének magasztalását. A 203–225. oldalakon 10 vers került lejegyzésre, néhányat közülük többször is lemásoltak. Ismeretlenek, ismert helyi személyiségek, illetve a korszak egy ismert költőjének neve is felbukkan a szerzők között, a Teleki családtagok mellett. Kilenc magyar és latin nyelvű munka ifjabb Teleki Domokos halálát siratja, a tizedik vers a gyászoló édesapa, Teleki Sámuel vigasztalására fókuszál.

92 ANTAL 1797, 48v–49.

93 Uo. 49.

94 SZÉKELY 1798, 60v–61.

Galántai Fekete János gróf⁹⁵ kétségtelenül a legismertebb költő a szerzők között, verse⁹⁶ három példányban szerepel a kötetben. A 64 soros búcsúztatót október 11-én jegyezte le és küldte el részvétkívánó levelével együtt egy meg nem nevezett személynek.⁹⁷ Az első másolat *Ifjabb Gróf Teleki Domokos Úr halálára* címmel szerepel, a következő egy levélrészletbe ékelve, cím nélkül, míg a harmadik *Néhai Ifjabb G. Teleki Domokos Halálára írott Versei G. Fekete János Urnak* címet kapta. A szerző jól ismerte az ifjú gróft,⁹⁸ levelezőtársa is volt,⁹⁹ így nem meglepő módon méltató szavai pontos életrajzi adatokat közölnek a Hektórként, Marcellusként bemutatott Domokosról.

A búcsúztató versek sorában két, Bécsben tanult magyar orvos munkája következik. Elsőként Szotyori József (1767–1833)¹⁰⁰ méltatta az eltávozott érdemeit *Méltóságos Romai Sz. B. Gróf Széki Teleki Domokos ö Nagysága*

*halálára*¹⁰¹ írott költeményével, majd Sándorffi József (1767–1824)¹⁰² foglalta össze gondolatait: *A Magyar Minerva így kesereg Mélt. R. Sz. B. Gróf Széki Teleki Domokos Úr ö Nagysága halálán*¹⁰³ cím alatt. Mint az a versből is kiderül, Sándorffi úgy a Bethlen Zsuzsanna, mint a Teleki Domokos támogatását élvezte,¹⁰⁴ az ifjú grófhhoz köthette irodalmi érdeklődése is és az a tény, hogy annak elnöklete alatt vették fel a Jénai Ásványtani Társaságba 1798-ban.¹⁰⁵ Maga a búcsúztató szöveg is inkább az elvesztett patronálás miatt érzett kesergés lecsengésének tűnik. A két orvos által megfogalmazott versek nyomtatásban is megjelentek a *Magyar Hírmondó* 1798. október 9-i számában.¹⁰⁶ Soraikat két latin nyelvű költemény kíséri, az elsőben Bodoki Sámuel táblai gyakornok méltatta Domokost,¹⁰⁷ míg a második, szerző nélkül jegyzett munka Teleki Sámuelhez intézi vizsgálató szavait.¹⁰⁸

Fekete János költeményére két válasz-vers is érkezett a Teleki rokonságtól, az apósjelölt idős Teleki Domokos († 1824),¹⁰⁹ valamint Teleki László (1764–1821)¹¹⁰ tollából. *Idősb G. Teleki Domokosnak az elebbeni versre való feleletye* kilencedikként¹¹¹ sorakozik a kötetben. A szerző 1815-ben publikált

95 Galántai Fekete János (1741–1803) a csabrendeki családi birtokon, majd Bécsben tanult. Már fiatal korától érdeklődött a költészet iránt, több nyelven is írt verseket, levelezett Voltaire-rel. 1767-től katonai pályára lépett, ezredesi rangig jutott. MORVAY Győző: *Galánthai gróf Fekete János. (Első közlemény).* Irodalomtörténeti Közlemények 11. (1901) 1. sz. 26–52.

96 A költemény olvasható a *Néhai Galánthai Fekete János gróf Magyar Költői Munkái* című, két kötetes kéziratban. MORVAY Győző: *Galánthai gróf Fekete János. (Harmadik és befejező közlemény).* Irodalomtörténeti Közlemények 11. (1901) 3. sz. 285–286. Az 1800-ra datált kéziratot K 684/III. jelzettel a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzik. 1815-ben nyomtatásban közölte idős Teleki Domokos. TELEKI Domokos: *Az emberi sorsnak változandósága.* Kološvárt. 1815. 177–179. (A továbbiakban: TELEKI 1815.)

97 „Midönn ezt irnám, el terjedett azon Szivemet fájdalomba borító hir: hogy Ifjabb Gr. Teleki Domokos, az Egek Hazáinak irigylették; 's ezen nagy reménységű Ifiutol minket megfosztottak. Nékem annál érzékenyebb Halála: hogy utolso Levelébenn Mennyegzőre hívott; 's Nékie még arra Felelettel Tartozom; a' kit talán egykor Elisiumba fogok küldeni. Addigis keseredett Musám ilyen versekre fakadott: (...) Ezen hevenyében költ Versek Szivemből folytanak (...) Küldje meg a' T. Úr, ezen elfelejthetetlen Ifju Nagy Erdemü Attyának; 'S amaz öregbik Gr. Teleki Domokos Urnak.” [Halotti predikatzio]. 216, 217v.

98 „De ki, mint én, szivét közelébb esmérte...” [Halotti predikatzio]. 205v. A fiatal gróf teljesített közvetítői szerepet az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és Fekete János között. A részletekről lásd ENYEDI Sándor: *Galánthai gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.* Irodalomtörténet 17. (1985) 4. sz. 939–955.

99 „A' N[agy]sád és Fő Ispány Gr[óf] Teleki Domokos Ur között szép versekben folytatott érzékeny Levelezést, a' Gr[óf] által adván, magam kezemmel le irtam a' Társaság számára, és első Gyűlés alkalmatosságával bé fogom mutatni, emlékezetül.” ENYEDI Sándor: *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben.* Irodalomtörténet 21. (1990) 2–4. sz. 445.

100 Szotyori József 1800. november 19-én kapott orvosi címet, 1801-től Marosvásárhelyen teljesített szolgálatot. Haladó orvosi eszméket vallott, támogatta egy helyi kórház felállítását. SPIELMANN József: *Szotyori József (1767–1833).* In: Teremtő életek. Marosvásárhelyi személyiségek. Tanulmányok. Szerk. Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2011. 242–243.

101 [Halotti predikatzio]. 207.

102 Sándorffi József 1804-ig Bécsben gyakorolta hivatását, amikor Bihar vármegye főorvosává nevezték ki. Táblabíróként is tevékenykedett, számos mecénási intézkedés fűződik nevéhez. Több verse jelent meg nyomtatásban, a kultúra, művészetek iránti érdeklődése pedig a színjátszással való szoros kapcsolatában is megmutatkozott. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* XII. Bp., 1980–1981. 147–150.

103 [Halotti predikatzio]. 208.

104 „Patronám Bethlen 'Susánna (...) a Fiában az Ég újabb gyámolt tett alám”. [Halotti predikatzio]. 208. A Bethlen Zsuzsanna halálára írt versét meglepő módon nem kötötték a többi gyászemlék mellé, nyomtatásban közölte a Magyar Hírmondó. SÁNDORFFI József: *Nagy-Méltóságú R. Sz. Birodalombéli Gróf Széki Teleki Sámuelné, született G. Iktári Bethlen Su'sánna Ö Excellentziája' halálára.* Magyar Hírmondó 12. szakasz 33. sz. 1797. okt. 24. 542–544.

105 BENEDEK Klára: *A jénai ásványtani társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez.* Budapest, Danubia Könyvkiadó, 1942. 18.

106 Magyar Hírmondó 14. szakasz, 29. sz. 1798. okt. 9. 455–457.

107 [Halotti predikatzio]. 209–211.

108 [Halotti predikatzio]. 212–213.

109 Teleki Lajos és Bethlen Kata fia, katonai pályája után kamarás, majd Torda vármegyei főispán. *Széki Gróf Teleki-család írói.* Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1910. 5–6. A gyulafehérvári református egyházmegye gondnoki tisztségét is betöltötte. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* XI. Pest, 1865. 97.

110 Teleki László a marosvásárhelyi református kollégiumban, majd Bécsben és Göttingenben tanult. 1789-től erdélyi kormánybiztos tiszteletbeli titoknok, két évvel később királyi kamarás, majd táblabíró. 1796-tól áttelepült Magyarországra, ahol kinevezték a pesti királyi tábla bírójává, később pedig Somogy vármegye főispán-helyettesévé. SZINNYEI XIII, 1413–1415.

111 [Halotti predikatzio], 220–222.

verses önéletrajzában¹¹² írt is a sajnálatos haláleset kapcsán született vers és válaszvers elkészültéről, mi több, mindkét verset közölte is nyomtatásban.¹¹³ Sorai jól illusztrálják fiatal névrokonához való kötődését, ugyanakkor szemléletes képet nyújtanak a jegyesét sirató Teleki Anikó, valamint a gyászoló édesapa szenvedéseiről is. A vers végkicsengése a vigasztalásnyújtás, úgy a felsorolt gyászolóknak, mint önmagának is.

Az elemzett kéziratos kötetben két példányban – hatodikként,¹¹⁴ illetve tizedikként¹¹⁵ – szerepel Teleki László munkája, melynek egyik példányát cím nélkül másolták le, míg a második változat előtt címként jegyzett *G. Teleki Lászlónak az elebbeni két versre való Feleletye* is inkább a keletkezés körülményeire és időpontjára tesz utalást. A vers néhány sorban ugyan méltatja az elhunytat, azonban – idős Domokos munkájához hasonlóan – fő céljául a gyászolók megvigasztalását tűzte ki.¹¹⁶

Következtetések

A vizsgált kéziratos kötet egy különleges szeletét képezi a Bethlen Zsuzsannáról és Teleki Domokosról szóló forrásoknak. E dokumentumok egybegyűjtésével a két elhunyt emlékének örökös fenntartását, érdekliknek, kiválóságuknak kidomborítását kísérelték meg. A beszédek, versek forrásértékét több kutatásterület is hasznosíthatja, hiszen e szövegek tovább színesítik ismereteinket a Teleki Sámuel közeli hozzátartozóival történekről, tevékenységükről, kapcsolataikról. Édesanya és fia sorsa között párhuzam vonható, hiszen mindketten fiatalon, idejekorán távoztak, kiváló elméjük, erényeik, jó tulajdonságaik is hasonlóak voltak, mindazonáltal testi szenvedéseikben, a betegségben is társakként haladtak.

Noha a szövegek teológiai és költői értéke vitathatatlan, meg kell jegyeznünk azt, hogy a kötet szerkezete nem következetes. Történhetett akár a könyvkötő hibájából is, azonban a dokumentumok egymás után kötése nem tükrözi minden esetben a kronológiai sorrendet. A Bethlen Zsuzsanna

temetésén elhangzott két gyászbeszédet a fiát búcsúztató parentációk követik, majd az utolsó beszéd újból a grófnőt méltatja. A gyászversek esetében furcsa megoldásnak tűnik, hogy bizonyos szövegeket több példányban is betettek, de nem feltétlenül egymás után és a megfelelő keletkezési sorrendben (ez a könyvkötő számlájára is írható).

A kéziratok némely esetben nem rögzítették a keletkezésükkel kapcsolatos információkat, mint például Szathmári Pap Mihály prédikációja elhangzásának az időpontját és helyszínét. A kutatás jelen állásában megválaszolatlan maradt, hogyan juttatták el a családhoz a gyászbeszédeket; alig ismertek továbbá a kötet összeállításának állomásai is. A legnagyobb kérdést azonban az jelenti, hogy miért nem került sor a kézirat kinyomtatására, hiszen az összegyűjtött anyag szélesebb körű terjesztésének a fő módja ez lett volna. Az emlékéllítási szándék így csak korlátozottan valósulhatott meg, ugyanis az érdeklődő, emlékezni kívánó nagyközönség kizárólag a Teleki könyvtár olvasótermében idézhette fel a „keresztény Heléna” és a „néhai kedves gróf” méltatásait.

112 „A' kedves Domokos ki vólt, mit vesztetem/ Benne,' s ezen vesztést mennyire érzettem,/ Legjobban mutatja azon Versezésem,/ Kit katonakori vólt Ezredésem/ Majd Generálisnak emeltetett Urral,/ Gróf Fekete János ritka jó urammal/ Folytaték ...”. TELEKI 1815, 176.

113 A saját versét cím nélkül, a kézirathoz képest minimális változtatásokkal a következő megjegyzéssel publikálta: „Ezeket küldvén a' Generális nékem, így feleltem”. TELEKI 1815, 179–182.

114 [Halotti predikációk]. 214–215v.

115 [Halotti predikációk]. 222v–225.

116 „Ha lehetne inkább akarnék gyogyítani.” 214v., 223v.

Lázok Klára

Iktári Bethlen Zsuzsanna könyves kapcsolatainak hálója

A tanulmány iktári Bethlen Zsuzsanna könyves kapcsolatainak hálózatát szeretné feltérképezni könyvgyűjteményének possessorbejegyzései és dedikációi, a grófnő eddig ismert levelezésének, valamint a személyére és könyvtárára vonatkozó kéziratok feltárása révén.

Bethlen Zsuzsanna könyves hálózatának tagjaiként határoztuk meg mindazokat a személyeket, akik (más jellegű kapcsolatok mellett) potenciálisan könyvtára révén is érintkezhetek vele, és ennek eredményeként könyvadományozásról, könyvbeszerzésről, könyvtárhasználatról szóló adatokkal vagy a gyűjteményre vonatkozó leírással rendelkezünk.

Módszerek és források

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a tanulmány nem a grófnő teljes kapcsolathálóját szeretné feltárni, hanem kifejezetten a gyűjteményszervezéshez kapcsolódó, abból kiinduló könyves kapcsolatokat. Tisztázni szeretnénk, hogy bár lehetséges feltérképezni a kapcsolatok hálózatelméletek beépítésén a kutatásba,¹ végül arra a következtetésre jutottunk, hogy ezek használatához a vizsgált keresztmetszet túlságosan szűk lenne.

A grófnő könyvjegyzékei értékes források ugyan, de ennek a kutatásnak a szempontjából az ezekben foglalt információknak pusztán kiegészítő szerepe van.² A három autográf könyvjegyzék³ segítségével viszonylag pontosan meg lehet állapítani az egyes kötetek gyűjteménybe való bekerülésének

idejét. Az első jegyzék 1770 és 1782 között készülhetett Sáromberkén (továbbiakban: sáromberki könyvjegyzék), a második 1779–1783 között Szebenben (továbbiakban: szebeni könyvjegyzék), a harmadik, a legteljesebb pedig az 1797-ig tartó gyarapításokkal bővíti az eddigi listákat. Tehát azok a kötetek, amelyek már a szebeni jegyzékben is szerepelnek, 1783 előtt kerültek be a gyűjteménybe, azok pedig, amelyek csak a harmadik, 1782-ben elkezdett jegyzékben találhatóak meg, egyértelműen 1782–1797 közötti beszerzések.

A possessor kutatás során egyrészt Bethlen Zsuzsanna bejegyzéseit követtük, másrészt pedig azoknak a tulajdonosoknak a bejegyzéseit, akik valószínűsíthetően közvetlenül a grófnő előtt birtokolhatták a könyvet. A grófnő possessorbejegyzése a gyűjtemény körülbelül egyharmadában jelenik meg, *Gróf Iktári Bethlen Susánna*, *G Iktári Bethlen Susánna*, *G I Bethlen Susánna*, *G Bethlen Susánna*, *G Iktári Bethlen Susannájé*, *Bethlen Susannájé*, *GIBS* formában, követheti évszám és helységneve is (Sáromberke, Bécs, Várad, Buda, Füred). Az évszámok és helységmegnevezések is segítettek a megszerzés időpontjának, és néha körülményeinek azonosításában, a kötet többi tulajdonosával való kapcsolat felderítésében. A családi ajándékként, illetve hagyatékként bekerülő kötetek esetében természetesen nyilvánvaló a kapcsolat, viszont a könyvek útjának felderítése ebben az esetben is sokszor kihívás volt, mint például a Rhédei Zsuzsanna könyveinek esetében, amelyek egy része Wesselényi Kata közvetítésével, míg néhány másik egyenes hagyomány útján került Bethlen Zsuzsanna tulajdonába.

Az egyes kötetek előző possessorainak életrajzi adatait összevetettük a grófnő levelezéséből, a rá vonatkozó levelekből, illetve életrajzából nyert információkkal annak megállapításához, mely személyek esetében valószínűsíthető a tényleges kapcsolat Bethlen Zsuzsannával.⁴

A könyvbejegyzéseknél maradvánnyal, megvizsgáltuk a könyvekben található, a grófnőnek címzett ajánlásokat is, hisz ezek is a hozzá fűződő kapcsolatot jelzik. Beszélhetünk itt nyomtatott dedikációkról, illetve kézzel

4 Ehhez a a következő adattárakat használtam fel: JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok. 1662–1848*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979.; SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998.; SZÖGI László: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 20.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013.; TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1684–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004.; TONK Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.) Szeged, (József Attila Tudományegyetem), 1994.; ÓSZ Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára. A kezdetektől 1848-ig*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 19.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.

1 KŐSZEGHY Péter: *Paksi Mihály kapcsolatainak hálója*. In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3*. Szerk. Biró Annamária – Boka László. Budapest – Nagyvárad, Reciti – Partium Kiadó, 2018. 13–32.; *Hálózatelmélet és irodalomtudomány tematikus szám*. Helikon [Budapest] 63. (2017) 2.

2 A könyvjegyzékeket röviden ismertette DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 205. Bethlen Zsuzsanna könyvjegyzékeiről, könyvtárkezelési habitusáról, illetve a beszerzés dátumainak a könyvjegyzékek alapján való visszakövetéséről lásd bővebben LÁZOK Klára: *The evolution from collector to connoisseur of an 18th century Transylvanian noble woman, Countess Zsuzsanna Bethlen de Iktár: traces, phases and analogies*. In: *Die Frau als Gönnerin. Kulturvermittlung, Repräsentation und (weibliche) Fördernetzwerke in Habsburger Gebieten der frühen Neuzeit*. Hrsg. KRÁSZ Lilla et alii. Wien, Praesens Verlag, 2023. Megjelenés alatt.

3 Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, Teleki személyi levéltár, II c. 836, 833, 835.

írt ajánlásokról, amelyek akár egy személyesebb kapcsolatra engednek következtetni.

A kutatás nagyon fontos forrásanyagát képezték a grófnő eddig közölt levelei,⁵ illetve a Magyar Nemzeti Levéltár dobozaiban rejtőz, eddig még közöletlen levelek.⁶ Ugyanakkor a kortárs possessorok azonosítása során átnéztük Teleki Sámuel levelezésének a Deé Nagy Anikó által kiadott részét,⁷ Benkő József eddig közölt leveleit,⁸ Rettegi György⁹ és Keresztesi József emlékiratait,¹⁰ Fogarasi Sámuel önéletírását.¹¹ A hálózat felrajzolásakor a legszorosabb, vagyis a családi kötelékektől indulva tágítottuk a kört a kapcsolat intenzitási fokát követve, számbavéve mindazokat a személyeket, akik akár ajándékozás vagy könyveladás, akár dedikáció által bizonyítottan, a könyvei, könyvtára által (is) kapcsolatba kerültek a grófnővel.

I. A könyves kapcsolatok legbelső köre: a család

A gyűjtemény kronológiai sorrendben első bejegyzései a grófkisasszonyt felnevelő nagyszülők kezétől származnak. **Wesselényi Ferenc** (1705–1775) 1765-ben ajándékoz „nagyatyai indulatból” egy 1744-es keltezésű, Kolozsváron kiadott zsoltáros kötetet 11 éves unokájának. A nagyanya, **Rhédei Zsuzsanna** (1716–1771) szignóját 26 könyv hordozza a ma Bethlen Zsuzsanna könyveiként számontartott gyűjteményben. Rhédei Zsuzsanna possessorbejegyzését általában a címlapon találjuk, *G. Rhédei Susánna* formában, évszám (1751, 1757, 1760, 1762, 1763 és 1764) kíséretében vagy anélkül. Több kötetben jelzi, hogy átolvasta a könyvet, az első vagy a hátsó kötéstábla belső oldalán: „Elolvastam Rédeji Susanna”; „áldott az Isten a’ki véd segített hogy által olvastam ezen könyvet RS”, és ugyanannak a könyvnek a hátsó bo-

5 DEÉ NAGY 1997.

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, P 661-es fond, Teleki Sámuel osztály, 38. és 39. doboz (A továbbiakban: MNL OL Teleki cs. I., P 661.)

7 DEÉ NAGY 1997.

8 *Benkő József levelezése*. A leveleket összegyűjtötte, a jegyzeteket szerk. SZABÓ György – TARNAI Andor. (Magyarországi tudósok levelezése 1.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988. (A továbbiakban: BENKŐ 1988.)

9 RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.

10 KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868.

11 FOGARASI Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Juhász István. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974.

rítóján: „által olvastam ketszer de még többször is holtomig mind olvasom”; máshol: „Elvégeztem Isten kegyelmességéből”; „Jo istenem segedelmeből atal olvastam Rédei Susanna”. Két cím ajándékként,¹² nyolc közvetve, Wesselényi Kata hagyatékának részeként került a gyűjteménybe, egy további kötet bejegyzéséből tudjuk, hogy Bethlen Zsuzsanna azt nagyanyjától örökölte,¹³ nyolc pedig feltételezhetően ugyanennek a hagyatékának a részeként került be a könyvtárba, további hétnek nem ismerjük a pontos útját.

Wesselényi Kata (1735–1788)¹⁴ Bethlen Zsuzsanna nagynénjeként figyelemmel kísérte a nagyszülők házában nevelkedő lány fejlődését, házasságát, bibliofiliájának alakulását, ennek tudható be az is, hogy könyveit halála után unokahúgára testálta. Bethlen Zsuzsanna gyűjteményének 152 kötetében (318 cím) található meg Wesselényi Kata possessorbejegyzése vagy a könyvtárban elfoglalt jellegzetes sorszám. Wesselényi Kata kézjegyét általában az előzéklapon vagy a szennylap tetején találjuk, nagyon ritkán a címlapon: *B. Wesselényi Kata No...*, *B. Wesselényi Katájé*, *B. Veselényi Katájé*; *BVKjé*; ritkán supralibrosként is előfordul monogramja (*B. W.K.* vagy *B. V.K.*), évvel vagy év nélkül. Könyvei közül néhány már Wesselényi Kata életében átkerült unokahúga tulajdonába;¹⁵ Bethlen Zsuzsanna könyvjegyzékeinek általam elkészített konkordanciátáblázatából az is kirajzolódik, hogy pontosan melyek ezek a kötetek.

A 152 kötetből 63 hordozza előzéklapjának rektóján a *G Iktári Bethlen Susánna 1792* vagy *1792 GIBS* possessorbejegyzést, további egy-egy a *Gróf Iktári Bethlen Susánna Bécs 1790*, illetve *Gróf Iktári Bethlen Susánna Bécs 1791* bejegyzést. Ugyancsak a Wesselényi Kata-hagyaték részeként került át a gyűjteménybe Rhédei Ferencnek, Wesselényi Kata korán elhunyt fiának

12 Egy helvét katekizmus az egyik kötet (*Confessio et expositio Fidei Christianae Helvetica*. S. I., 1743), mely egyszerre hordozza Rhédei Zsuzsanna 1763-as possessorbejegyzését és Bethlen Zsuzsanna egyik legelső bejegyzését: „Kezdettem ezen könyvet könyv nélkül tanulni én G Iktári Bethlen Susanna jó Istenemnek segedelmével Drágban kedves Nagy Anyám házában való laktomban 1766ban zödik februarii.” Emellett egyetlen olyan kötetet találtunk az állományban, Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*ának 1695. évi kolozsvári kiadását, amely Bethlen Zsuzsanna 1770-es possessorbejegyzését hordozza a *Rhédei Susánna* bejegyzés mellett, tehát elképzelhető, hogy ez is nagyanyja és nem Wesselényi Kata ajándékként került Bethlen Zsuzsanna tulajdonába.

13 „Ezen könyv szálott ram kedves Nagy Anyámról B Weselenyi Ferenczne G Rhédei Susannáról” – áll a szennylapra bejegyezve a CZEGLÉDI P. István: *Már minden épületivel s-fegyveres házaival edgyütt, el-készült, Sion vara...* c. kötetben (Rosnyai Jan. által, Kezdetett nyomtatása Saros-Patakon, s el-vegeztetett Colosvarat. RMK I. 1187).

14 Életét és tevékenységét Deé Nagy Anikó dolgozta fel néhány éve megjelent munkájában: DEÉ NAGY Anikó: *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony*. Kolozsvár, Kriterion, 2017.

15 Uo., 64.

egyik könyve, mely a *Francisci C. Rhédei* 765 bejegyzést viseli. Rhédei Ferenc könyveit édesanyja fia halála után a marosvásárhelyi református kollégiumnak adományozta,¹⁶ ez a kötet talán véletlenül maradhatott az anyánál, és így került át a hagyaték többi részével Zsuzsanna könyvtárába.

Iktári Bethlen Zsuzsanna édesapja, **Bethlen Domokos** (1726–1796/1797) nevét két kötetben találjuk meg, illetve egy harmadik őrzi a „Bethlen Domokos úrnak” bejegyzést. Bethlen Domokos halála után leánya megörökölte könyveit vagy azok egy részét: „Huszonhárom darab deák, 28 darab magyar könyv. Ezek között kikértem magamnak az néhai édes anyám Bibliáját, énekes és imádságos könyveit, melyeket az Wesselényi háztól vitt volt édes atyám, magánál hagyta volt oly ígérettel, hogy holta után visszaadodik nékem” – írta Bethlen Zsuzsanna Teleki Sámuelnek Sárdról, 1797. április 10-én.¹⁷ Talán egyike lehetett ezeknek az örökölt köteteknek az az 1751-es bázeli kiadású Biblia, amely a *B. V. M. Anno 1752*¹⁸ supralibrosszal rendelkezik, szennylapjára pedig Bethlen Domokos jegyezte be családi élete fontos eseményeit, köztük Zsuzsanna születését.

Teleki Sámuel possessorbejegyzése a mai gyűjtemény több kötetében megtalálható, e kötetek egy része a grófnő halála után került be a polcokra, férje utólagos állományrendezése következtében. E tanulmányban viszont csak azt a 25 kötetet vizsgáljuk, amelyek vagy bírják Bethlen Zsuzsanna possessorbejegyzését vagy szerepelnek könyveinek valamelyik listáján, tehát bizonyíthatóan részei voltak már 1797 előtt a gyűjteménynek. Kifejezetten ajándékként került Zsuzsannához egy Szenci Molnár Albert fordította, 1740-es kiadású zoltároskönyv, mely őrzi Sámuel édesapjának keze nyomát is (1746, *Celna*), és amelyet első közös karácsonyukon ajándékozott feleségének a gróf.¹⁹ A további huszonnégy kötet: a Teleki családi könyvtárból örökölt könyvek, amelyek némelyike Teleki Sámuel édesapjának supralibrosát hordozza; Teleki Sámuel által 1753 és 1773 között vásárolt könyvek; Teleki Sámuelnek a szerző/fordító (Bod Péter, Aranka György, Rác Sámuel, Sófalvi József) által ajánlott könyvek, amelyek mindegyike hordozza a grófnő bejegyzését is. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le,

¹⁶ Uo., 43.

¹⁷ Közli DEÉ NAGY 1997, 320.

¹⁸ A supralibros feloldása: *Báró Wesselényi Mária 1752*. Bethlen Zsuzsanna szülei, gróf Bethlen Domokos és báró Wesselényi Mária 1752-ben kötöttek házasságot, tehát ez alkalomra készült ajándék lehetett a kötet.

¹⁹ *Szent Dávid király és próféta, száz ötven sóltári a' frantzia nótáknak és verseknek módjokra, magyar versekre fordítottak és rendeltettek Szent Molnár Albert által. Mellette: a' nagy Catechismus és az Apocryphus könyvek*. Kolozsvár, 1740. Bejegyzése: „G. Teleki Sámuel adta Kedves Feleségének G Iktári Bethlen Susannának AD 1770 december 24.”

hogy egyrészt a hetvenes években, amikor felesége elkezdte kialakítani könyvtárát, Teleki Sámuel átadta neki a családból örökölt, illetve addig vásárolt, és a grófnő gyűjtési körébe betaláló könyveket, másrészt pedig a neki ajánlott munkák közül átadta feleségének a tematikailag ide illő magyar nyelvű köteteket.

Levezésükben a grófnő könyvtára és könyvgyűjtése nem foglal el kiemelkedő helyet, az erre vonatkozó megjegyzések a hétköznapi tennivalók és események leírásai között találhatóak. Az viszont kiderül a levélváltásból, hogy a hetvenes évek végén, amikor Teleki Sámuel hivatali kinevezése és odaköltözése nyomán a teljes könyvtárat leköltöztették Szebenbe, a gróf már különálló egységként tekint felesége tékájára. 1781 szeptemberében egy Nadányi-kötetről kérdezi, hogy felesége nem adta-e kölcsön valakinek, mivel nem találja,²⁰ ugyanazon év decemberében egyik levele mellett a grófnő könyveinek katalógusát küldi Sáromberkére „egy Paquetában pecsét alatt”.²¹ A „Kedves Asszonyanyámnak ajánlom” beírást viseli a fiuk, Teleki Domokos által fordított kötet, J. M. Birkenstock: *Sándor Leopoldnak... Magyar' ország' Nádor- Ispánnának nevét örökösítő emlékeztető irás* (Bécs, 1796).

II. A belső kör. Ajándékozók, beszerzők, felhasználók

A Bethlen Zsuzsanna-állomány kötetekben a családtagokon kívül még 86 korábbi tulajdonos szerepel 124 cím előző birtokosaként. A 86 possessor jelenléte nagyon széles szórást jelez, és azt szerettük volna megvizsgálni, hogy létezik-e bármilyen rendszer e kötetek gyűjteménybe kerülési módjában. Mivel ezek a kötetek a grófnő egyes könyveiben található saját possessorbejegyzései szerint nem egyszerre kerültek be a könyvtárba, arra voltunk kíváncsiak, hogy modellezhető-e valahogyan a beszerzésük. Ez azért volt lényeges, mivel ezáltal tulajdonképpen a nagyasszony könyves kapcsolatrendszerének egyik halmazát is rekonstruálni tudnánk. Ezért tehát, mellőzve a 16-17. századi tulajdonosokat, azokat a possessorokat próbáltuk megtalálni, akik a lehetséges időkeretbe illeszkedve, potenciálisan a grófnő szűkebb vagy tágabb ismeretségi köréhez tartozhattak.

A tulajdonosok egy kis hányadáról visszakövethető, hogy ebbe a körbe, a hálózat belső körébe illeszkednek: azok, akik ténylegesen 1) személyesen

²⁰ Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. szeptember 2. MNL OL Teleki cs. I., P 661. 2319.

²¹ „Levelem mellett ki küldöttem (...) Számodra pedig egy ujj pléh ládában hat font Chokoladet és a Könyveid Catalogussát, egy Paquetában pecsét alatt”. Teleki Sámuel Bethlen Zsuzsannának. Szeben, 1781. december 11. MNL OL Teleki cs. I., P 661. 2341.

ajándékozhatták vagy adhatták el könyveiket a grófnőnek, 2) neki ajánlották munkájukat, támogatást kértek munkájuk kinyomtatásához, 3) beszerzői hálózatához tartoztak, illetve 4) használták könyvtárát.

1. Személyes ajándékozások/eladások

Feltételezhető a személyes kapcsolat **Benkő Ferenc**cel.²² Bethlen Zsuzsanna gyűjteményében két, korábban Benkő tulajdonában található könyvről tudunk: a Kéri Sámuel által fordított *Keresztyén Senecáról* (Bécs, 1740) és Bányai György: *Lydius... Lelki próbakő* c. munkájáról (Szeben, 1666), ezekbe Benkő Ferenc 1774-ben és 1775-ben jegyezte be nevét, tehát peregrinációja előtt. A könyvek megjelennek már a grófnő sáromberki könyvjegyzékében is, tehát 1782 előtt kerültek be gyűjteményébe. A tudós szakmai életét végigkíséri a Teleki házaspárral fenntartott kapcsolat. 1784. évi erdélyi utazása során Teleki Sámuel szebeni könyvtárát is megtekintette, utóbb lelkendezve méltatja a gyűjteményt.²³ Ugyanabban az évben Benkő József, a gróf patronáltja, Teleki Sámuelnek címzett levelében, természet-történeti és német nyelvet tanító professzornak ajánlotta Benkő Ferencet Marosvásárhelyre.²⁴ 1784-től nagyszebeni lelkész, '86-tól a Református Főkonzisztórium papja, ebben a minőségében valószínűsíthető a személyes kapcsolata Teleki Sámuellel, aki 1778-tól 1785-ig Szebenben töltötte be az erdélyi udvari tanácsosi funkciót. Teleki Sámuel 1785-től kinevezik Bihar megyei főispánnak, és egész családjával Váradra költözik. Itt is feltételezhetünk akár egy személyes találkozást is, hiszen Bethlen Zsuzsanna possessorbejegyzésének tanúsága szerint (*Várad 1786 GIBS*) 1786-ban Váradon kerültek a grófnő könyvtárába a Benkőnek a Johann Beckmann göttingeni gazdaságtanprofesszor előadásairól (talán már eleve eladásra készített)²⁵ magyar nyelvre fordított jegyzetei.²⁶ 1786-ban kiadott főművét, a *Magyar mineralógiát* pedig többek között Teleki Sámuelnek ajánlja a tudós. Benkő könyvtárának további darabjairól keveset tudunk, egyetlen kötetet

22 Benkő Ferenc (1745–1816) mineralógus, református lelkész, író és tanár, a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban folytatott tanulmányai után Zürichben (1776), majd 1780–1782 között Göttingában peregrinált. Vö. HUBBES Éva: *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum, 2004. 6, 23–27.

23 BENKŐ Ferenc: *Parnassusi időtöltés 1794. Hatodik darab. Egy kis hazabéli utazás*. Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1800. 11–12.

24 BENKŐ 1988, 223. Benkő marosvásárhelyi tanári kinevezésére nem került sor, 1790-ben a nagyenyedi református kollégium tanárává nevezték ki. VARGA Árpád: *Benkő Ferenc*. Erdélyi Múzeum, 55. (1993), 1-2. sz. 32.

25 VARGA 1993, 29.

26 THq-5-6 MS 227-228.

ismerünk még, egy négykötetes egyháztörténeti munkát, amely jelenleg a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban található, és a *Fran Benkő* possessorbejegyzést viseli.²⁷

Személyes kapcsolatot feltételezhetünk **Vásárhelyi Sámuel** orvossal is,²⁸ kinek nevét balneológiai kutatásai kapcsán Mátyus István marosvásárhelyi főorvos neve mellett hivatkozva le az osztrák korabeli szakirodalom (Lucas Wagner és I. H. Crantz).²⁹ Az ő possessorbejegyzésével ellátott kétnyelvű hitvallás, a *Compendium Doctrinae Christianae... Az keresztyéni tudománnak... rövid Summája* (Sárospatak, 1665) Bethlen Zsuzsanna bejegyzése szerint Füreden került birtokába (*GIBS Füred 1789*), ahol a grófnő betegségeit kezelte. Ugyanakkor Vásárhelyi saját munkája, *Az egészséges hosszú életről való szabad elmékedések...*, amelyet 1792-ben Kolozsváron adtak ki, már a megjelenés évében eljutott Bethlen Zsuzsanna gyűjteményébe, ezt tanúsítja a grófnő possessorbejegyzését kísérő dátum (*GIBS Bécsben 1792*).

Ugyancsak személyes kapcsolatot rejthet egy másik possessor, **Sándorffi József**³⁰ tulajdonosi bejegyzése Házi János: *Machumet proféta vallásán lévő egy fő írástudó doktornak írásából törökből magyarrá fordított könyv* (Kassa, 1626) című könyvének előzéklapján. Akárcsak Vásárhelyi Sámuel esetében, Sándorffi saját munkája is (*Ujj esztendei ajándék*, Bécs, 1793) már a megjelenés évében bekerült Bethlen Zsuzsanna könyvtárába. Sándorffinak a grófnő könyvgyűjtési buzgalma iránti tiszteletét bizonyítja a *Magyar Hírmondóban* megjelentetett gyászverse, melyben a grófnő életének legfontosabb elemeként könyvtárának összegyűjtését nevezi meg.³¹

27 HUBBES 2004, 9.

28 Vásárhelyi Sámuel (?-?) 1751-től Enyeden tanult, 1765-ben iratkozott be orvosi tanulmányokra a bécsi egyetemre, 1784–1817 között Alsó-Fehér vármegye tisztiorvosa, gyakorló orvos Nagyenyeden. SZABÓ – SZÖGI 1998, 4239. Neve már bécsi diákkora idejében, 1768-ban feltűnik, mint a Türi Sámuel, a református udvari ágens bizalmasaként dolgozó orvostanhallgatóé, akin keresztül az ágens fontos információkat szivárogtatott ki a leideni magyar diákoknak az előkészületben lévő könyvvizitációs szigorításokról: MIKLÓS Ödön: *Magyar diákok a leideni Staten Collegeben*. Theológiai Szemle 4. (1928) 5-6. sz. 317.

29 SPIELMANN József – SZÓKEFALVI NAGY Zoltán – SOÓS Pál: *A kémikus és balneológus Mátyus István és kora*. Orvostörténeti Közlemények 45. (1968). 28.

30 A Csokonai orvosaként emlegetett Sándorffi József (1767–1824) Váradon és Debrecenben tanult, 1794-ben iratkozott be a bécsi tudományegyetem medikusi karának III. évfolyamára, itt 1797-ben szerzett diplomát (SZÖGI 2013, 212), utána néhány évig Bécsben maradt gyakorló orvosnak. Hazatérése után Nagyváradon praktizált, 1804-től Bihar vármegye tisztiorvosaként dolgozott. Irodalmi munkássága is ismert, versei a *Magyar Hírmondóban* és az *Uj Bécsi Magyar Musáiban* jelentek meg, kapcsolatot tartott a bécsi magyar írókkal ottléte idején. *Magyar művelődéstörténeti lexikon X.* Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2010. (A továbbiakban: *MAMÚL* 2010) 221.

31 „A' Magyar Minerva jajgatva

Sándorffi nemcsak Bethlen Zsuzsanna, de Teleki Domokos halálának tiszteletére is írt halotti megemlékezést a *Magyar Hírmondó*ba, melyben patrónájának nevezi Zsuzsannát, illetve Domokost is segítőkjeként említi.³² A patronátus mibenléte többek közt talán abban állt, hogy Sándorffi már említett, Bécsben kiadott munkáját újranyomták Marosvásárhelyen is 1794-ben.³³ Ugyanakkor Sándorffi kapcsolata a családdal később is megmaradt, 1798-tól tagjává választja a jénai Ásványtani Társaság,³⁴ amelynek akkor épp Teleki Domokos volt a választott elnöke, illetve Teleki Sámuel őt ajánlotta be Kazinczy egészségügyi problémáinak kezelésére.³⁵

Borosnyai Nagy Pál ugyancsak orvos volt,³⁶ a könyvet, amely később Bethlen Zsuzsanna birtokába került, a possessorbejegyzés tanúsága szerint 1770-ben kapta édesapjától.

Ugyanakkor a grófnő könyves hálózatához tartoztak könyveinek előző possessorai közül azok is, akik Teleki Sámuel patronáltjaiként ajándékoz-

---

könyvezi e' hív Dajkáját

'S ruháit félig meg szaggatva

Nyitja meg ily szókra száját:

,Ezen tizen nyóltzadik Százban

Úgy mond! Patronám ő vala

'S a' rólla maradt Könyves Házbann

Jajgat. – Hogy ez is ki-hala.

Mély'k úgymond az a' Magyar Dáma

Ki szeretetemre így vágy

Hogy szép Magyar Könyvei száma"

Ennyi vólna. – Melyet rám hagy."

Grof Iktári Bethlen Susánna halálára. Magyar Hírmondó, 12. szakasz 33. sz. 1797. okt. 24. 544.

32 „Pátrónám Bethlen 'Susánna sírjánál meg se' száradt

Könyves szemeimbenn ismét újj könyhullatás áradt.

Annak halálán kesergő szívem' úgy vigasztalám,

Hiszem a' Fijábann az Ég újjabb gyámolt tett alám.

Úgy is édes Annya' tüze még sokkal nagyobb ebben

A' Magyar Litteráturát viszi még tüzesebben."

Magyar Hírmondó, 14. szakasz 29. sz. 1798. okt. 9. 455.

33 *Eleven le-festése a magyar nemzetnek...* PETRIK IX. 390. A mindössze 8 lapos nyomtatvány egyelőre lappang, nem leltünk rá sem a grófnő könyvjegyzékeiben, sem könyvtárában.

34 *MAMÚL* 2010, 221.

35 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete.* S. a. r. Orbán László. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. 546.

36 Borosnyai Nagy Pál Enyeden született, apja Borosnyai Nagy Zsigmond tanár volt, Enyeden subscribált 1768-ban, Bécsben tanult az orvosi karon 1776–1780 között, 1780-ban Utrechtben találjuk medikus diákként, ott avatták orvosdoktorrá 1780. május 27-én. SZABÓ – SZÖGI 1998, 527.

hatták vagy adhatták el könyveiket a grófnőnek, mint például **Fogarasi Pap József** (1744–1784),³⁷ a marosvásárhelyi református kollégium mennyiségtan- és bölcselettanára, aki nagyenyedi tanulmányai után, 1769-től Teleki Sámuel ajánlásával Bázelen Bernoullinál, majd később Odera-Frankfurt, Gröningen, Franeker és Utrecht egyetemén tanult.³⁸ Fogarasi Pap József egy 1612. évi, Pozsonyban kiadott Lessius-munka egykori tulajdonosaként lelhető fel Bethlen Zsuzsanna könyvtárában, de jelen van két alkalmi, házassági vers szerzőjeként is, illetve a tiszteletére íródott halotti beszéd³⁹ és a sírhelyének megszenteltetéséhez kötődő pamflet is megtalálható a gyűjteményben.⁴⁰

2. Ajánlások, dedikációk, támogatáskérések

A fentiek mellett mindazokat, akiktől neki szóló személyes ajánlással vagy nyomtatott dedikációval ellátott kötet található a könyvtárban, a grófnő saját könyves kapcsolatrendszerébe sorolhatjuk. Ezek az ajánlások részint a grófnő mecénási gesztusaira való válaszok, részint Teleki Sámuel felé tett közvetett gesztusokként értékelhetők. A leginkább „mediatizált” támogatás **Verseghy Ferenc** Millot-fordításának⁴¹ a második kötetéhez adott segítség volt, ennek a munkának a támogatásáról a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* is hírt ad,⁴²

---

37 Teleki Sámuel és Fogarasi Pap József kapcsolatát illetőleg lásd: DEÉ NAGY 1997, 122, 166.

38 KONCZ József: *Fogarasi Pap József, az első protestáns tanár a pesti egyetemen.* Figyelő 17. (1884). 321–334.

39 *Socrates redivivus seu imago philosophi vere christiani, qua exhibetur ... Josephus Pap de Fagaras...* [Claudiopoli, Typ. Coll. Ref., 1785.] Petrik III. 401.

40 A névtelenül közölt pamflet (*Borosnyan koszorús diploma, Mellyel Meg-ajándékozottat az a nagy fülű ostoba számára ki a' néhai T. T. Professor Fogarasi Pap József Uram (...) koporsóját (...) méltatlanul meg-rugdosta.* H. n., é. n.) a Szacsvey Sándornak tulajdonított, két antiklerikális pamflet (*Zakkariásnak a' papa titkos író-deákjának (...) levelei.* H. n. [Bécs], 1786. és *Az – Izé Purgatóriumba-való utazása.* H. n., 1786.), illetve egy nemesasszonyoknak készült életvezetési tanácsadó (*A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés.* H. n., 1784.) mellé kötte található Bethlen Zsuzsanna könyvtárában, *Várad 1787 G. I. B. S.* possessorbejegyzéssel ellátva.

41 *A' világnak közönséges történetei.* Második kötet. Pesten és Budán, Weingand Ja. M. könyvárosnál, 1791. Az eredeti kiadás: MILLOT, Claude-Francois-Xavier: *Éléments d'histoire générale. Histoire ancienne. II.* Paris, Prault, 1773.

42 Hadi és Más Nevezetes Történetek. 4. szakasz (1791) 540: „Nagy Mélt. Bethlen Susánna Gróf Asszony (...) Gróf Teleky Sámuel ő Kegyelmességének példás jószágú Hitvese, ki is, Munkánk' 3-dik Szakaszának 728-dik lapján tett serkentő kérésünkre szép summa pénzt küldött hozzánk a' végett, hogy azt Millót közönséges Történetei' Fordítójának Tiszt. Versegi Ferentz Úrnak le küldenénk, mellyet mi örvendetes készséggel tellyesítettünk is.”

sőt, versben is felmagasztalták érte a grófnőt.⁴³ A személyes kontaktusnak nyoma is van, mivel a fordító a támogatást a nyomtatott dedikáció mellett személyes levélben is megköszönte.⁴⁴ Az antiklerikális nézeteket hangoztató munka első kötete – melynek megjelenése hatalmas port kavart budai és bécsi körökben, – a nemzet anyáihoz intézett felhívása révén is említést érdemel, mivel a szakirodalom az 1790-es években kibontakozó magyar nőmozgalom első felhívásai közt tartja számon.⁴⁵ Mindkét kötet fellelhető a grófnő könyvtárában, *Bécs 1791 G Iktári Bethlen Susánna* bejegyzéssel.

Szerencsi Nagy István (1747–1789) győri református prédikátor utolsó munkáját, az 1788-ban megjelent *Magyar Concordantziát* ajánlotta „pátróna asszonyának”. Emellett Bethlen Zsuzsanna könyvtárában megvolt a „Magyar Athénás folytatójának”⁴⁶ szinte minden munkája. A kapcsolat a Telekiek és Szerencsi között valószínűleg a nagyváradai évekhez köthető, hisz a szakirodalomból tudunk a szoros szakmai együttműködésről Szerencsi és a Telekiekhez nagyváradai tartózkodásuk idején közel került, Keresztesi József lelképásztor között.⁴⁷ Szerencsi István, akit nagyenyedi és udvarhelyi iskolaévei kötöttek Erdélyhez,⁴⁸ Benkő Józsefhez fűződő ismeretsége révén is kapcsolatba kerülhetett Bethlen Zsuzsannával,⁴⁹ a kötet kiadásának és ajánlásának időpontja mégis inkább a Keresztesi József közvetítését valószínűsíti. Itt jegyeznénk meg, hogy váradai tartózkodásának kezdetén, 1785-ben került a grófnő könyvtárába Szerencsi másik fordítása is, Andreas Meyer *Barátságos oktatás* c. munkája (Pozsony, 1783), mely feltételezhetően hatással volt a grófnő könyveszerzésének alakulására is. A nőneveléssel foglalkozó munka olvasmányokat ajánló részénél ugyanis a fordító kiegészítette az eredetit a magyar hölgyeknek szóló magyar nyelvű címekkel, a régebbiektől kezdődően a legfrissebb, még kéziratban lévő munkákat is felsorolva.⁵⁰

43 „Míg Millótnak fent lessz hire, 's ditsössége, /Élni fog Teleky Sámuel hitvese.” [VIRÁG Benedek]: *A Magyar Nyelv virágzását segítő Hazánk' Leányainak Szentelt Verseik*. Hadi és Más Nevezetes Történetek. 4. szakasz (1791) 649–650.

44 Közli: *A magyar jakobinusok iratai. I. A magyar jakobinus mozgalom iratai* (Magyarország újabbbkori történetének forrásai). S. a. r. BENDA Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 190.

45 Uo.

46 Szerencsi Nagy Istvánról lásd BELLÁGH Rózsa: *Szerencsi Nagy István, a Magyar Athénás folytatója*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986–1990. (1994) 417–433.

47 BELLÁGH Rózsa: *Keresztesi József és a Magyar Athénás toldaléka*. Magyar Könyvszemle 115. (1995) 1. sz. 90–94.

48 BELLÁGH 1994, 417.

49 Uo., 417, 421–422.

50 POGÁNY György: *Nézetek a női olvasásról Magyarországon*. Könyvtári Figyelő 54. (2008) 3. sz. 459.

A dedikáció ugyanakkor nem minden esetben jelentette anyagi támogatás megköszönését, egyes esetekben a lehetséges támogatások esélyét szolgálta. Ilyen jellegű lehet **Sófalvi Józsefnek** a Johann Georg Sulzer: *A' Természet szépségéről való beszélgetések* (Kolozsvár, 1778) c. munkájának szennylapjára bejegyzett ajánlása: „Méltóságos Grof Iktári Bethlen 'Susánna Asszony ö Nagyságának. Mélt. R. Sz. B. Grof Széki Teleki Sámuel Camerarius és Guberniális Consiliarius Úr ö Nsg. Kedves élete Párjának aláza-tonon ajánlja 1779. 29. Oct., a' Fordító”. Sófalvi József 1776 és 1778 között a református főkonvizstórium lelkésze volt Nagyszebenben, valószínűsíthető, hogy ott ismerkedhetett meg a grófnővel.⁵¹ Sokat elárul az is, hogy a lelkész 1778-ban Teleki Sámuelnek ajánlotta előző évben kiadott fordítását,⁵² és a possessorbejegyzés tanúsága szerint ez a munka még abban az évben bekerült a grófnő könyvtárába. A kapcsolat erősségét jelzi az is, hogy Sófalvi possessorbejegyzését is megtaláljuk a grófnő egyik kötetének előzéklapján.⁵³

Kovácsnai Tóth Sándor⁵⁴ (1730–1792) Sófalvihoz hasonlóan a Teleki család több tagját is megtisztelte különböző munkáihoz írt ajánlásaival. Teleki Sámuel kapcsolata a marosvásárhelyi református kollégium klasszika literatúra professzorával még a gróf külföldi tanulmányútjához kötődik, majd a Janus Pannoniusz-életmű filológiai feldolgozása során mélyült el.⁵⁵ A gróf állandó támogatója volt a professzor munkái kiadásának, nagy becsülője volt tanári újításainak.⁵⁶ Ugyanakkor Kovácsnai bejáratos volt a sáromberki kúriára Bethlen Zsuzsanna vendégeként is, 1783 júniusában a grófnő arról írt férjének, hogy a pünkösdi ünnepeken tiszteletes Basa és Kovácsnai urak voltak Sáromberkén ebédelni.⁵⁷ Kovácsnai Sándornak köszönhetjük

51 Sófalvi József (1745–1794) 1764-től Kolozsváron tanult, 1768-tól Kolozsváron könyvtáros. 1771–1775 között Göttingenben és Leidenben tanult a kendilónai Teleki Ádám alumnusaként. 1776-tól a főkonvizstórium papja Nagyszebenben, 1779-től kendilónai pap. 1783-tól haláláig Kolozsváron a teológia segédtanára. GÁL Kelemen: *Sófalvi József*. Erdélyi Múzeum 13. (1896) 10. sz. 469–474. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977. 547–548.

52 [DODSLEY, Robert]: *Oeconomia vitae humanae az az, az emberi életet igazgató bölts regulák*. H. n., A' Ref. Coll. Betüivel, 1777.

53 BUZINKAI György: *A' Christus Tudományának kezdetire való hét napi oktatás*. [Amsterdam, 1735.]

54 Kovácsnai Tóth Sándor 1742-től a marosvásárhelyi kollégiumban, 1760-tól Leidenben tanult, 1764-től a marosvásárhelyi református kollégium professzora, filológus, költő. *Magyar művelődéstörténeti lexikon VI*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2006. 99–100.; BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007. 3083.

55 DEÉ NAGY 1997, 119.

56 Uo., 115.

57 MNL OL Teleki cs. I., P 661. 2891.

az egyik első híradást a grófnő könyvtáráról: „Marcus Tullius Cicerónak régi nagy böltsességű Római Urnak, nagyobbik Cátóját és Leliussát, az az a' Vénségről és Barátságáról írt két darabotskából álló munkáit, régi Római nyelvből Magyarra fordítottam, és imé Ngdnek azokat alázatosan ajánlani kívántam. Már meg van tiz esztendeje, h[ogy] másokkal együtt, sokszor jártam Sáromberkén, és ha valami Magyar könyveket szerezhettem, a' Ngod Magyar könyvekből álló szép Bibliotbékájába valot, magammal együtt kivittem. Kezdettem azért azonn gondolkozni h[ogy] egy olyan könyvet-is vigyek Ngod eleibe, a' mely sehol egyebütt még-eddig nem volt meg, és a hol ez utánn meg-leszen-is, Ngd[na]lk lehesen tulajdonítani h[ogy] meg-találtatt” – írja könyve ajánlásában.⁵⁸

A Teleki Sámuel mellett Bethlen Zsuzsannának is ajánlott, nyomtatott dedikációval ellátott kötetek közül talán a legismertebb munka **Mátyus István Ó és Új Diateticája**. Az 1787-es, pozsonyi kiadás harmadik kötetét az orvos, a Teleki család betegségeinek jó ismerője, iktári Bethlen Zsuzsannának, Teleki Sámuelnek és „csemetéiknek” címezi, „ajánlván a maga tsekély személyét és dolgait az ő excellentiája hajdon éreztetni méltoztatott kegyes industriájába pátróciniumába.”

Mindszenti Sámuel⁵⁹ Robert Broughton-fordítása első kötetének (*A' Religiorol valo Historiai Lexicon*, Komárom, 1792) nyomtatott dedikációja esetében nem a támogatás megköszönése vagy későbbi megszerzése volt a cél, hanem az őszinte tisztelet kifejezése és talán a közönség érdeklődésének felkeltése a munka iránt:⁶⁰ „excellentiátoknak a Felséges Tsászári és Királyi Udvar és a két Magyar Haza előtt való nagy érdemei; mind a Szent, mind a világi tudományokhoz való szeretete, s' erántam való Kegyelmessége, előre arra határoztak engem', hogy ezen munkát Excellentiátoknak nagy Neve alatt botsássam ki.”⁶¹

58 KOVÁSZNAI TÓTH Sándor: *Marcus Tullius Cicerónak Nagyobbik Catoja, Laelliussa, Paradoxumai és a' Scipio álma*. Kolo'sváratt, nyomt. a Reform. Collegium betüivel, Kaprontzai Ádám által, 1782.

59 Mindszenti Sámuel (1752–1806) református lelkész, Debrecenben tanult, ahol 1769-ben subscribált, Heidelbergben, Bázelen és Bernben peregrinált 1780–1783 között, 1783-tól komáromi lelkész, Péczeli József lelkész-társa, a Komáromi Tudós Társaság tagja, a *Mindenes Gyűjtemény* társszerkesztője. ZOVÁNYI 1977, 407; *Magyar művelődéstörténeti lexikon VII.* Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2007. 421.

60 A dedikációk céljának fokozatos megváltozásáról a 18. század végén lásd PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Budapest–Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2013. 48–51.

61 Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy maga a fordító vall később, egy másik műve bevezetőjében erről: „...arra határoztam el volt magamat, hogy ezen Munkát senkinek nem ajánljam: nehogy az ajánlással valakinek terhére legyek, s a magam hasznát ezen a módon láttassam keresni; a mely sem most, sem a Broughton Religioi Magyar Lexiconának

Tormássi János (1745–1814) halasi prédikátor nem saját munkáját ajánlotta, hanem *Az török áfium* 1705-ös kolozvári kiadásáról készített kéziratmásolatot ajándékozta Teleki Sámuelnek és feleségének.⁶² Keresztesi József naplójából ismerjük Tormássi János szerepét a 18. század végi egyházi belső villongásokban, melyek során Teleki József támogatását élvezte.⁶³ Tormássi prédikációs kötete, az *Egynehány prédikátziók, mellyeket a' közelebb el-múlt ország-gyűlésére fel-sereglett úri rendek előtt Budán és Po'sonyban el-mondott* (Pest, 1791) már az országgyűlés évében bekerült a grófnő könyvtárába (*G Iktári Bethlen Susánna Buda 1791 possessorbejegyzéssel*), a kézirat-ajándékozás azonban későbbi, 1794-es keltezésű.⁶⁴

Ugyanitt kell megemlítenünk a család váradi éveikhez köthető **Szelek György** szentjobbi prédikátor 1786-ban keltezett levelét, amelyben a levél mellett elküldött *Énekek éneke*-magyarázata kiadásának támogatásért folyamodik a grófnőhöz. A munka megjelenéséről nincs tudomásunk, viszont a kézirat megtalálható a levél mellé csatoltan.⁶⁵ Az egyetlen híradás a szerzőről és az említett munkáról a már említett Keresztesi József *Toldalék* c. kéziratában maradt listájában maradt fenn, melyet Szerencsi Nagy István *Magyar Athénás*-kiegészítésének megsegítése végett készített.⁶⁶

ki-adásában tzelom nem volt”. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Könyvkiadás, könyvterjesztés, olvasás Komárom és Esztergom vármegyében (1705–1849)*. Esztergom Évlapjai. Annales Strigonienses 1994. 93.

62 [FORGÁCH Simon]: *Symbolum illustrissimi Domini comitis Nicolai Zrinyi... Excusum anno 1705*. THq-32 MS 235.

63 KERESZTESI 1868, 257–258, 262.

64 „Nagy Méltóságú R. Sz. B. Gróf Széki Teleky Sámuel Úr Eö Excellenciájának, az Erdélyi Nagy Fejedelemség Feő Cancelláriusának, Tekintetes Bihar Vármegye Feő Ispánnának Kedves és Drága Élete Párjának Méltóságos Gróf Iktári Bethlen Zsuzsanna Asszonynak, mélységes és örök tisztelete jelélül küldi Halasról, 23 Junj 1794 Tormássi János Halasi pr.”

65 „...Méltóságos Iktári Bethlen Susánna Asszony ő Excellentiája örök emlékezetére emeltett oszlop és ajánló levél... Bölts Salamon Énekek éneke... versekben szedetvén, tizennégy énekben ki adott Szelek György Sz. Jobi prédikátor 1786. esztendőben. THq-45x MS 36, 259–342.

66 Közli: HARSÁNYI István: *Bod Péter Athénásának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból*. Irodalomtörténeti Közlemények 38. (1928) 1–2. sz. 90. Létezik ugyan egy Szelek György, akinek életét végig követhetjük a szakirodalomban: 1748-ban a debreceni református kollégium diákjai közt jelenik meg (*A gymnasium története a debreczeni ev. ref. Kollégiumban*. A debreczeni ev. ref. Főgymnasium értesítője az 1894–1895. iskolai évről. Debrecen, Debrecen város nyomdája, 1895. 191.), 1751-ben a bázeli magyar diákok névsorában (RÉVÉSZ Imre: *A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora 1660–1852*. Magyar Történelmi Tár 1. sorozat 9. (1861) 240.), illetve 1766-ban sarkadi prédikátorként jegyzik (MÁRKI Sándor: *Sarkad története*. Budapest, k. n., 1877. 76.), de a tág időhatárok miatt nem valószínű, hogy 1786-ban ő folyamodjon a grófnőhöz.

3. Beszerzők

A legintenzívebb könyves kapcsolat Benkő Józseffel, a tudós tanárral és lelkiismeretfeltételezhető. Teleki Sámuellel folytatott levelezése több apró részletet felfed, amelyeknek egymás mellé helyezésével kirajzolódik a grófnő könyves hálózatának egy-egy szereplője. Életútjának állomásait Telekiékkel folytatott levelezésével és a köteteknek a grófnő könyvtárába való bekerülési körülményeivel összevetve, világosan követhető a kapcsolat. Benkő, aki egyébként Teleki Sámuel könyvbiztos hálózatának is egyik fontos szereplője volt, a nyolcvanas évek elejétől kezdődően következetesen foglalkozott Bethlen Zsuzsanna könyvtárának gyarapításával is, a grófnő kérésére, illetve Teleki Sámuel sürgető kérdéseire válaszolva. Könyveket kutatott fel, és találta meg a lehetőséget beszerzésükre (1782),⁶⁷ konkrét kéréseket igyekezett teljesíteni (pl. a *Vizsolyi Biblia* beszerzése a grófnő könyvtára számára), illetve többszörösen sürgette a grófnőt egy katalógus átküldésére a beszerzés hatékonyabbá tétele végett:

„...2. A Parajdi Ref. Papnál, Málnási Gábor Uramnál lévő Visolyi Bibliának Mlgs. Consil. Groffné Asszony Ő Ngsa számára való megszerzése felől, Udvarhelyre Tszls Professor Kis Gergely Uramnak kétszeris irtam, köszöntvén az Asszony Ő Ngsa szavával: de nem tudom, véghez vitte é, vagy nem; mert nékem (szokása ellen) nem válaszolt, melyet betegeskedésének tulajdonítottam.

3. (...) Az Asszony Ő Nagysága számára Magyar Könyvet szerezni igen is igyekezném; de nem tudom mit, Catalogus nélkül: instállok azért Ő Nsgának, hogy az ígért Könyvei Catalogussát velem közölni méltóztassék, és alázatos kötelességgel szolgálok. Ő Nsgának mostan bátorkodom egy *Téli bokrétát* küldeni.”⁶⁸

Emellett Benkő József számos olyan kéziratról és könyvről adott vagy kapott tudósítást e levelekben, amelyek később megjelennek a grófnő könyvtárában (pl. az egykor Varjas János professzor könyvtárában található *Az török áfium* c. kéziratról⁶⁹ feltételezzük, hogy azonos azzal, amelyet egy évtizeddel később Tormássi Jánoson keresztül szerez meg Bethlen Zsuzsanna).

Bethlen Zsuzsanna levelezésének félmondataiból szerzünk tudomást a grófnő könyves hálózatának egy másik nagyon fontos szereplőjéről, Türi Sámuelről. **Türi Sámuel**⁷⁰ református bécsi ágensnek, Bod Péter

könyvbiztosának⁷¹ a sáromberki birtokon tett vendégeskedéseiről már a hetvenes évekből vannak forrásaink,⁷² majd 1782-ben a grófnő kifejezetten a Türi által hozott könyvekről tesz említést férjének írt egyik levelében: „Türi az mely könyveket hozott nekem azt mondotta hogy az G. Teleki Ádámné Mosika ladás Ferslagjába rakta és meg irta G. Teleki Ádámnak, hogy küldje el Szebenbe.”⁷³

Ez a híradás azért is fontos, mert arról is tudósít, hogy a többnyire Sáromberkén tartózkodó grófnő számára beszerzett könyveket Szebenbe szállították, ahol Teleki Sámuel gyűjteménye is volt a gróf 1778. évi kormányzati tanácsosi kinevezése óta.⁷⁴

A gyűjtemény 4 könyvében is szerepel előzetes possessorként az egykori leideni diák, **Tholdi Miklós** (1722–?) lelkész⁷⁵ neve: Szenczi Molnár Albert *Imádságos könyvecskéjében* (Heidelberg/Frankfurt, 1621), a grófnő által is szignált Szatmári Pap János *Kegyek ajakak áldozó tulkai* (Kolozsvár, 1707) c. munkában, illetve két, *G I Bethlen Susánna 1776* bejegyzéssel ellátott kötetben (Nánási István: *Szü titka*. Kolozsvár, 1670; Pápai Páriz: *Pax Sepulcri*. Kolozsvár, 1760). Jelen esetben nem a tulajdonos és Bethlen Zsuzsanna kapcsolatát szeretnénk bebizonyítani. Az előző possessor és a gyűjteménybe kerülés éve a szerző személyéről árulkodik, tudjuk ugyanis, hogy a Teleki Sámuel számára is vásárló **Zilahi Sámuel** (1753–1800) 1776-ban a református kollégium számára 26 kötetet vett meg a széki lelkész hagyatékából.⁷⁶ Zilahi Sámuel nevét 1776 és 1780 között a marosvásárhelyi református kollégium rendkívül buzgó és lelkiismeretes könyvtárosaként leljük fel a forrásokban,⁷⁷ később Teleki Sámuel alumnusaként, Kovásznai ajánlásával Utrechtben tanult, Teleki Sámuel Janus Pannonius-kiadásának nyomdai előkészítését felügyelte. Külföldi tartózkodása során Teleki Sámuel egyik legaktívabb könyvbiztosja lett, megbízójához írt leveleinek tanúsága szerint korának egyik legjelesebb könyvszakértőjévé vált.⁷⁸

---

kapcsolatba Bod Péter Bethlen Katával. BOD Péter: *Magyar Athenas*. (Magyar Hirmondó. Bod Péter válogatott művei) Vál., s. a. r., jegyz. Torda István. Budapest, Magvető Könyvkiadó, (1982). 16–17.

71 Türi Sámuel könyvbiztos tevékenységére vonatkozóan lásd MIKÓ Imre: *Bod Péter élete és munkái*. 2. közlemény. Budapesti Szemle 16. (1862) 51–52. sz. 13.; BOD 1982, 61, 64.

72 DEÉ NAGY 1997, 86–87.

73 Uo., 258.

74 DEÉ NAGY 1997, 178

75 SZABÓ – SZÖGI 1998, 4119; BOZZAY – LADÁNYI 2007, 3058.

76 SEBESTYÉN Mihály: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*. Erdélyi Múzeum 57. (1995) 1–2. sz. 7.

77 Uo., 5–11.

78 DEÉ NAGY 1997, 167.

67 BENKŐ 1988, 157, 162.

68 *Benkő József Teleki Sámuelnek*. Középpajta, 1781. november 28. BENKŐ 1988, 150.

69 *Kaprontzai Ádám Benkő Józsefnek*. Kolozsvár, 1782. június 14. BENKŐ 1988, 166.

70 Türi Sámuel Bod Péter tanítványa volt, édesapja, a nagyenyedi kollégium gazdatisztje, Türi Mihály, fia iskoláztatása fejében fogadta házába Bod Pétert, rajta keresztül került

4. Felhasználók

A grófnő könyvtárának név szerint ismert használóit is a könyves kapcsolatokhoz soroltam. Nevükkel a grófnő sáromberki könyvjegyzékének lapjain találkozunk, és ennek alapján 1783 előttre keltezhető kölcsönadásokról van szó. Az egyik felhasználót, aki a sáromberki könyvjegyzékben D. I.-ként jelenik meg, Dániel Istvánként azonosítottam. **Vargyasi Dániel István** udvarhelyszéki királyi főbíró, 1783-tól guberniumi tanácsos, 1786-tól titkos tanácsos volt.⁷⁹

A másik bejegyzés, a „Bruz doktornál vagyon” Apáczai *Magyar enciklopédiája* mellett jelenik meg a sáromberki könyvjegyzék 10. oldalán. **Bruz László** (1743–1786?)⁸⁰ neve gyakran szerepel a házaspár levelezésének lapjain, Teleki Sámuel szebeni életének része volt a szászvárosi orvos, többször olvashatjuk a grófnő betegségeivel kapcsolatos véleményét a levelekben, üdvözlétét Teleki Sámuel gyakran közvetíti feleségének.⁸¹ A grófnő könyveinek olvasójaként is felmerül neve a levelezésben: „Dr. Bruz Uram kérvén most töllem a Nadányi füvekről írt könyvét in 8- magam meg kerestem a Thecadban, de seholt sem kapom.”⁸²

III. A külső kör

Több olyan előzetes possessorral találkozunk, akiknek konkrét kapcsolatáról a grófnővel nincs forrásunk, viszont az általuk birtokolt köteteknek a grófnő könyvtárába való bekerülése kronológiailag köthető a család mozgásához.

A Sáromberke, Szeben vagy Fehér vármegye környéki előző tulajdosok a gyűjtés teljes időtartama alatt kimutathatóak; találunk közöttük lelkipásztorokat, mint például Dobollyi Istvánt,⁸³ a nagyenyedi és maros-

vásárhelyi kollégium tanárait: Benkő Mihályt,⁸⁴ Csernáttoni Vajda Jánost,⁸⁵ illetve egykori diákjait: Málnási Józsefet,⁸⁶ Tordai Máté Pált,⁸⁷ vagy orvosokat, mint például Szabó András.⁸⁸ 1785-től a Nagyvárad, Debrecen, Békés környéki Szilágyi István lelkipásztor,⁸⁹ Szilágyi Sámuel püspök,⁹⁰ Gyenge András helyi tisztségviselő⁹¹ nevét is felfedezhetjük az előző possessorok között.

A hálózatról összességként

A források alapján azt vizsgáltuk, hogy kik voltak azok a személyek, akik kapcsolatban álltak Bethlen Zsuzsannával a könyvtár létrehozása és kezelése során.

A hálózat legbelső körét értelemszerűen a családtagok adják: a nagyszülők, Wesselényi Ferenc és Rhédei Zsuzsanna, a nagynéni, Wesselényi Kata, az édesapa, Bethlen Domokos, a férj, Teleki Sámuel, a fiú, Domokos.

A második kört azok a személyek alkotják, akik közvetlen kapcsolatban álltak a grófnővel, könyvet ajándékoztak vagy ajánlottak neki, könyvbe-

84 Benkő Mihály 1742-ben Marosvásárhelyen subscriált (TONK 1994, 2115), 1753-ban Marburgban, 1756-ban Utrechtben találjuk (SZABÓ – SZÖGI 1998, 316), 1757-től tanár Marosvásárhelyen, a keleti nyelvek és a teológia professzora. 1773-tól felfüggesztették szolgálatából, de meghagyták katekétának. (KONCZ 1884, 200–201).

85 Csernáttoni Vajda János 1739-ben subscriált Nagyenyeden, 1749–1752: Leidenben tanult (BOZZAY – LADÁNYI 2007, 3063), nagyenyedi lelkész és tanár (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893, 318.)

86 Málnási József a nagyenyedi 1775-ös diáknévsorban szerepel, mint cancellárius (JAKÓ – JUHÁSZ 1979, 178.), könyve 1777-ben kerül Bethlen Zsuzsanna tulajdonába.

87 Tordai Máté Pál a szintaxis osztály tanítója 1775-ig Kézdivásárhelyen, 1775-ben kezdi el teológiai tanulmányait az Odera-menti Frankfurt egyetemén. BARABÁSI István: *Egy magyar teológus vándorútjaiból*. Erdély 10. (1901) 6–7. sz. 59.; TAR 2004, 542. További életútjáról nincsenek ismereteink.

88 Szabó András 1776-ban subscriált Enyeden, utána Bécsben találjuk az orvosi egyetemen 1788-ban (SZABÓ – SZÖGI 1998, 3836), hazatérve pedig orvosdoktori címmel Alsó-Fehér vármegye tisztiorvosaként dolgozott (JAKÓ – JUHÁSZ 1979, 179.)

89 Szilágyi István 1751-ben Utrechtben tanult, 1754–1762 között talán a szilágysági Bagonon, majd Horvátiban, 1776–1786 között Varsolcon lelkipásztor. SZABÓ – SZÖGI 1998, 3959.

90 Szilágyi Sámuel (Debrecen, 1719 – Hegyközkovácsi, 1785) 1758-tól egyházkerületi főjegyző, 1765-től 1779-ig püspök, egyben 1766-tól Debrecenben lelkész. 1779-ben betegsége miatt visszavonult. (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1909. 910.) A possessorbejegyzésével ellátott kötet 1785-ben kerül Bethlen Zsuzsanna könyvtárába.

91 Gyenge András 1780-ban főbíróként említi: *Békés város 1714-től 1800-ig. Levéltári adatok nyomán, ismerteti dr. HAJNAL István*. Békésmegyei Közöny (4) 68. sz., 1877. aug. 26., 2.

79 DANIEL Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Budapest, Franklin, 1896. 279, 284.

80 Bruz László a hetvenes évek elején, bécsi orvostanhallgatóként a Telekieket is kezelő marosvásárhelyi Mátyus István és a bécsi balneológus Crantz között közvetített (SPIELMANN–SZŐKEFALVI NAGY–SOÓS 1968, 12.) majd hazatérése után 1781-től gyakorló orvos és Hunyad vármegye tisztiorvosa lett. SZABÓ – SZÖGI 1998, 591.

81 MNL OL Teleki cs. I., P 661, 2244, 2245, 2318, 2319, 2321, 2324, 2344, 2345.

82 Vö. 20. lbj.

83 Dobollyi István 1758-ban subscriált a marosvásárhelyi kollégiumban (TONK 1994, 2374), Alsóölkényben (1771–1772) és Komlódon volt lelkipásztor (1773–1774). ŐSZ 2013, 121.

szerzőkként álltak vele kapcsolatban, illetve használták a könyvtárát. Ide először is azokat az előző possessorokat soroltuk, akikkel forrásaink alapján megállapítható volt a közvetlen kapcsolat, tehát feltételezhető volt a személyes ajándékozás vagy eladás: Benkő Ferenc, Vásárhelyi Sámuel, Fogarasi Pap József, Sándorffi József. Értelemszerűen ehhez a csoporthoz tartoztak azok a szerzők, akik nyomtatott vagy kézzel írt dedikációval ellátott munkáikat ajándékozták a grófnőnek. A 18. századi magyar nyelvújítás és tudományosság jelentős szerzői és fordítói köszönték meg a munkájukhoz adott segítséget: Szerencsi Nagy István, Versegly Ferenc, Kovásznai Tóth Sándor, Mindszenti Sámuel, Sófalvi József, Mátyus István. Egy másik motivációja az ajándékozásnak az illető Teleki Sámuellel való kapcsolatának erősítése lehetett. Tormássi János prédikátor például nem saját munkáját ajánlja, hanem egy ritka kézirattal kedveskedik Bethlen Zsuzsannának.

Fontos új információkkal szolgált a kutatás Bethlen Zsuzsanna könyvbeszerzését illetőleg is, ezeknek az eredményeknek a részletes kikutatása és feldolgozása egy most készülő tanulmány tárgya. Egyrészt a házaspár levelezéséből kiderült, hogy Türi Sámuel, református bécsi ágens volt az egyik személy, aki Bécs irányából szerzett be könyveket a grófnő számára a nyolcvanas évek első felében. Másrészt a vizsgálat azt is sejtetni enged, hogy Zilahi Sámuel a református kollégium és Teleki Sámuel számára beszerzett kötetek mellett, Bethlen Zsuzsanna könyvtára részére is vásárolt a különböző hagyatékokból.

A korabeli levelezésekre alapozva levonhatjuk azt a következtetést is, hogy a kötetek beszerzése egyes fókuszszemélyek köré csoportosul és ennek tudható be a possessorok nagyteljesítési szórása. Ilyen volt Benkő József, aki könyves kapcsolatai révén a belső-erdélyi református lelkipásztortól beszerezte a könyveket a grófnő számára, de a debreceni iskolai, illetve egyházi körökben potenciálisan fellelhető kötetekről, kéziratokról, tudományos törekvésekről is hírt adott. Ugyanilyen fókuszszemélye lehetett a grófnő könyves hálózatának Keresztesi József, nagyváradi református lelkész, a Teleki család híve és bizalmasa váradi éveik alatt és után is. Feltételezzük, hogy a környék lelkipásztorainak possessorbejegyzéseit viselő könyvek az ő közvetítésével kerültek be a grófnő könyvtárába. Mivel Keresztesi több, a grófnő által támogatott szerzővel is közeli kapcsolatban állt, elképzelhetőnek tartom azt is, hogy a grófnő és a szerzők közötti kapcsolat rajta keresztül jött létre. Itt hozhatjuk fel példaként Szerencsi Nagy István nevét, akit már említettünk korábban, de akár a Borosnyai Nagy Pál possessorbejegyzésével ellátott kötet beszerzését illetőleg is elképzelhető Keresztesi József közbenjárása, hisz a lelkipásztor akadémiai naplójában,

megjelent Borosnyai, mint utrechti tanulótlárs.⁹²

A könyves hálózat belső köréhez tartoztak a könyvtár eddig ismert felhasználói is, akiknek neve egyrészt a grófnő autográf könyvjegyzékének lapjairól, másrészt a házaspár leveleiből köszönt vissza: Bruz László és Vargyasi Dániel István.

A kapcsolatháló harmadik szintjére azokat a személyeket soroltuk (református lelkipásztorok és Teleki Sámuellel kapcsolatba kerülő hivatalnokok) az előző tulajdonosok közül, akikről nem tudjuk, hogy kapcsolatban álltak-e a grófnővel vagy közvetítő által kerültek könyveik az állományba, de az általuk birtokolt kötetek bekerülése az állományba időben köthető a Teleki család mozgásához.

Összegezve tehát kijelenthetjük, hogy a grófnő könyves hálózatának legfontosabb láncszemei a család mellett az eddig ismert források alapján egyrészt a Teleki Sámuel környezetében gravitáló tudós emberek, tanárok, tisztségviselők, másrészt a családhoz közel álló református lelkipásztorok, illetve azok az orvosok, akikkel a teljes élete során tartó betegeskedése miatt kapcsolatba került a grófnő és családja.

⁹² *Keresztesi József akadémiai utazásai a külföldön.* Theologiai Szemle 11. (1935) 1–6. sz. 148.

Muckenhaupt Erzsébet A csíksomlyói ferences könyvkötőműhely második korszaka

A csíksomlyói könyvkötőműhelynek különböző periódusai vannak: az első periódus a 17. század negyvenes éveitől a kolostori nyomda alapításáig tartott, míg a második korszak 1676-tól a 18. század elejéig. A harmadik periódusban átmeneti reneszánsz-barokk és barokk stílusú kötések készültek itt. A 18. század elején a barátok polgári könyvkötőt is alkalmaztak, aki fiával együtt dolgozott a kolostori műhelyben és távozásakor magával vitte saját szerszámkészletét. A barokk stílusú, vaknyomásos és aranyozott kötések legyezőmintás bélyegzők is díszítik. A legyeződíszítésű kötések a somlyói könyvkötészet jelentős fejezetét képviselik.¹ A 18. század negyvenes éveiben, amikor a ferencesek a nyomda számára Nürnbergből és Nagyszombatból betűket és cifrákat vásároltak, rokokó stílusú új díszítőszerszámokkal is gazdagodott a műhely készlete.² Ezután, a 19. században főleg egyszerűbb és olcsóbb félbörkötéseket vagy színes papírkötéseket készítettek, amelyeket olykor aranyoztak is.³ A *Csíksomlyói nyomda első korszaka és a könyvkötőműhely második korszaka* című kutatási témám keretén belül hazai (Csíkszeredai Csiki Székely Múzeum, Gyergyószentmiklósi Római Katolikus Plébánia Könyvtára, Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár) és külföldi (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár) gyűjteményekben több olyan somlyói kolostori kötést azonosítottam, amely a 17. század utolsó negyedében és a 18. század elején készült. Dolgozatomban e második korszakhoz tartozó, eddig feltárt és jellegzetesebb kötések ismertetem.

Az első periódus stílusában részben megelőzi, részben átfedi a második korszakot.⁴ A második korszak kötései is ahhoz a 17. századi

erdélyi vaknyomásos kötéstípushoz tartoznak, amely még a magyarországi és erdélyi német típusú reneszánsz kötések stílusának jegyeit viseli. A feltárt kötések az erdélyi iparművészet, művészet- és könyvtörténet jelentős emlékei. A műhely második periódusában nem történt lényeges szerszámgyarapodás. Összesen négy görgető, egy lemez és négy egyesbélyegző díszíti a somlyói kötések. Közülük három görgetős díszítőmotívumnak fennmaradt a szerszáma: a két palmettás és a lombdíszes-medalionos görgető.⁵

A három görgető a német típusú kötések igen kedvelt mintája, kettőn az úgynevezett palmettás motívum, azaz leveles-szalagos fonadék fut körbe, amely nem más, mint az Ulászló-kori magyar reneszánsz kötések akantuszos-palmettás indasorának nagyon stilizált változata. Az egyik görgető szignált, ami önmagában nagyon érdekes, ugyanis az igazi német reneszánsz kötések főleg a figurális görgetőket és lemezeket szignálták. Ezzel szemben a 17. századi erdélyi kötések a növényi díszítésű görgetők szignálása több műhelynél is előfordul.⁶

Nem tudjuk, ki rejtőzik a szignált görgetőn olvasható *Rvdo. L. Pis.* betűk mögött, csupán feltételezzük, hogy a felirat a könyvkötő vagy a metsző nevére utalhat. A harmadik, német mintákhoz igazodó görgető alakos díszítésű, rajta a lombdíszek között egy angyalfej és közelebről meg nem határozott medalionos portrék sorakoznak: király szívből kinövő virággal, két férfiportré, egyikük fején sisak (harcos). A negyedik görgető szerszáma nem maradt meg, díszítése a magyar típusú palmettából adódik. A magyar és a német típusú palmettás görgetők az erdélyi és a somlyói kötések igen kedvelt mintái;⁷ együtt vagy külön-külön a 18. század közepéig láthatók a somlyói kötésméleken. Ez a magyaros, reneszánsz hatású minta a 17.

– Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002. (A továbbiakban MUCKENHAUPT 2002). 341–359.

5 A három könyvkötőszerszám a Csiki Székely Múzeum gyűjteményében található. Jelenleg a somlyói nyomdatörténeti kiállításon láthatók (leltári szám: 110, 111, 112).; MUCKENHAUPT 2007, 51–53., V-1.a.–V-1.b., V-3.a.

6 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985.* Budapest-Kolozsvár, Balassi Kiadó – Polis Könyvkiadó, (1999). 83–84.; Uő: *A Csiki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a I. (1498–1710). Katalógus.* (A Csiki Székely Múzeum gyűjteményei 1.) Csíkszereda, Csiki Székely Múzeum, 2009. 36–37.; ROZSONDAI Marianne: *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, (2019). 328–332.

7 SZENTIMREI Mihály: *Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon.* Magyar Könyvszemle. 90. (1974) 1–2. sz. 29–30.; MUCKENHAUPT (1999), 84–85., 61. kép; ROZSONDAI 2019, 327–332. 82 görgető, 92. és 93. kép.

1 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötőműhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére. Kiállítási katalógus.* (Csíkszereda), Csiki Székely Múzeum, 2007. (A továbbiakban MUCKENHAUPT 2007). 54, 56–57, V-7., V-10, V-11.

2 PAP Leonárd: *A Kajoni (!) János által alapította könyvsajtó működése Csíksomlyón (1675–1900.)* In: Benedek Fidél: *Csíksomlyó (Tanulmányok).* S. a. r., bev. Sas Péter. A kísértőtanulmányt írta és a bibliográfiát összeállította P. Pap Leonárd OFM. (Szent Bonaventura – Új sorozat 22.) Kolozsvár, (Szent Istvánról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány), 2000. 517–518.

3 MUCKENHAUPT 2007. 60–63, V-22.–V-24.

4 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói könyvkötőműhely első korszaka.* In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Szerk. Deé Nagy Anikó

századi erdélyi fafaragványok,⁸ selyemhímzések, később a népi varrottasok egyik gyakori motívuma is.⁹

A négy egyesbélyegző közül az összetett leveles virágdísszel az előző periódusban is találkoztunk. A 17. század nyolcvanas éveitől kezdődően készített kötésekben két újabb dísz is előfordul: egy gótikus palmetta-bélyegző és egy gótikus nagyméretű szabad rozetta. A rombusz alakú mezőben foglalt gótikus ún. viruló palmetta mindenképpen figyelemreméltó, ugyanis a bélyegző Bécs és környékén működő műhelyek és a bécsi típusú 15–16. századi kötések (erdélyiek is) jellegzetes motívuma.¹⁰ Egyelőre nem bizonyítható 15–16. századi somlyói könyvkötő(k) létezése, a kötéskutatásban pedig kötések datálunk és nem bélyegzőket. Ameddig biztosabban nem tudunk, csak feltételezzük, hogy ezek a Csíksomlyóra később került bélyegzők a rozettával együtt egy megszűnt (kiárusított?) világi vagy kolostori műhely szerszámkészletéhez tartozhattak.

A somlyói könyvkötők általában kevés lemezbélyegzőt használtak a táblák díszítésére. Az előző periódusból ismerjük a Marcus Bandinus (?–1650) marcianopolisi érsek és moldvai apostoli adminisztrátor címerét ábrázoló lemezt.¹¹ Figyelemreméltó az a lemezbélyegző is, amely adatárunk két kötésén látható. Rajta a két könyv tartalmára utaló Kempis Tamás (1380–1471) *De imitatione Christi* c. művéből vett idézet olvasható: „Vanitas vanitatum omnia [est] vanitas [omnia] praeter amare Deum.”¹² Nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy a lemezbélyegző Csíksomlyón készült. Valószínű, hogy a barátok a Somlyón működő művészek valamelyikétől rendelték meg a lemezt.¹³ A rendi feljegyzések szerint a tárgyalt

időszakban több képiró és oltárkészítő dolgozott a templom felszerelésének felújításán, az 1661-es tatárbetörés utáni újjáépítések 1682-ben fejeződtek be a templom felszentelésével, Kájoni János (1629/1630–1687) gvárdiánsága idején.¹⁴ A 17. században a csíksomlyói nyomda és könyvkötőműhely Kájoni János vezetése alatt (1675–1687) érte el a virágkorát. Az adattárban közölt közel 30 kötés közül tizenkettő Kájoni János házfőnöksége idején készült. 1681 és 1684 között Kájoni csíksomlyói házfőnök sokat tett a templom és a rendház helyreállításáért, felújításáért, gondozta a kolostori könyvtárat, könyveket köttetett, felügyelte az iskola, a tipográfia és a könyvkötőműhely tevékenységét.

Az említett projekt keretén belül az iparművészeti, művészettörténeti és kötéstechnikai szempontból végzett kutatás során a Csíki Székely Múzeumban őrzött papírtáblás somlyói kötéseknek egy részét megbontásra javasoltam.¹⁵ A vizsgálat során, a szétáztatott papírtáblákból nagy mennyiségű kézirat-, oklevél- és nyomtatványtöredéket, valamint 17. századi somlyói nyomdai makulatúralapot emeltünk ki. A lelet feldolgozásakor megállapítottuk, hogy a táblák merevítéséhez használt papír a somlyói könyvkötőműhelyben három helyről származott: a ferences nyomdából, a könyvtárból és az egykori kolostori levéltárból, ez utóbbi a ferencesek kiselejtezett személyes és hivatalos levelezése volt.¹⁶ A barátok a bibliotékából a rossz állapotba került köteteket vagy a tartalmilag elavult könyveket is átadták a könyvkötőnek. A kiselejtezés mögött Kájoni Jánost sejtjük, aki 1681 és 1684 között volt a somlyói kolostor gvárdiánja, valamint 1675-től kezdődően a nyomda és a könyvkötőműhely vezetője. A megtalált levéltári jellegű töre-

8 BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. kötet. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943. 148; Uő: *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból*. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András et alii. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 17–19.; SZŐCS Miriam: *Késő gótikus tradíció vagy kora barokk rekonstrukció? Adalékok a csíkdélnei oltár keletkezéstörténetéhez*. Művészettörténeti Értesítő LII. (2003) 3–4. sz. 263–271.

9 BALOGH Jolán: *A népművészet és a történeti stílusok*. In: Tárgyalkotó népművészet. Szerk. Bellon Tibor – Fügedi Márta – Szilágyi Miklós. (Jelenlévő múlt). Budapest, Planétás Kiadó, 1998. 155–157.

10 HOLTER, Kurt: *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance Werkgruppen und Stempeltabellen*. Codices manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde. Wien, Verlag Brüder Hollinek, Sonderheft. 1977. 1–62.; MUCKENHAUPT (1999), 71, 75. kép.

11 MUCKENHAUPT 2002, 355, I. lemez.

12 A *Prédikátor könyve* alapján kidolgozott teljes Kempis Tamás-idézet: „Vanitas vanitatum omnia est vanitas (Préd 1, 2) omnia praeter amare Deum et illi soli servire.” Magyarul: „Hiúságok hiúsága és minden csak hiúság (Préd 1, 2) kivéve Istent szeretni és egyedül neki szolgálni.”

13 Kájoni János említi feljegyzéseiben a brassói Nyerges Jánost, aki a főoltárt készítette,

és György kassai képirót. Az utóbiról megjegyzi, hogy „nálunk tanolta volt a képiró mesterséget”. KÁJONI János: *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusstódia története. Kájoni János kézírata 1684*. Domokos Pál Péter anyagának felhasználásával s. a. r., a jegyzeteket és a az utószót írta, valamint a Kusstódia történetét fordította Madas Edit. Az okleveleket fordította Szovák Kornél. (Adattár XVI – XVIII. századi mozgalmaink történetéhez 31.). Szeged, Scriptum Kft., 1991. 64–65.

14 1682-ben Vítus Pilutius moldvai apostoli adminisztrátorral felszenteltette a templomot. KÁJONI 1991, 62; BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld I*. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, 2012. 290–292.

15 Köszönöm Benedek Évának, a Csíki Székely Múzeum nyugalmazott papírrestaurátorának, hogy vállalta a papírtáblák szétáztatását és a könyvek restaurálását. – Magyar nyelvterületen eddig hasonló kutatást végzett Borsa Gedeon (az OSZK Régi Magyarország Nyomtatványok Kutatócsoportjának egykori vezetője) Joannes Manliusnak az 1582–1605 között a királyi Magyarország nyugati városaiban végzett nyomdász, könyvkötői és könyvkereskedői tevékenysége kapcsán. BORSA Gedeon: *Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége*. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971. (1973) 301–321.; Uő.: *Nyomtatványok Manlius kötet-tábláiban*, Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. (1975) 165–203.

16 A ferencesek félevenként selejtezték a kolostori levéltárat.

dékek főleg Damokos Kázmér, Taploczai István és Kájoni János személyéhez köthetők, míg a makulatúralapok kizárólag Kájoni írói, nyomdai korrektori és szerkesztői tevékenységének ékes bizonyítékai.

A teljes lelet feldolgozása folyamatban van, itt csak röviden megemlítjük, hogy a makulatúrákból nyolc somlyói nyomtatványt sikerült azonosítani.¹⁷ Ezek közül a magyar könyv- és nyomdatörténet számára eddig ismeretlen volt öt tétel, melyeket 2020-ban megjelent dolgozatomban röviden bemutatam.¹⁸ A már ismert három tételről 2012-ben és 2022-ben írtam.¹⁹ A megtalált fragmentumok értékét növeli az a tény, hogy ezeken Kájoni János korrektúrajelei és megjegyzései olvashatók.

Régi nyomdai kéziratok és korrektúrák ritkán maradtak az utókorra. Feladatukat betöltve zömükben legrövidebb időn belül megsemmisültek vagy másodlagosan használták fel őket a könyvtáblák merevítéséhez. Így különösen ritkák és értékesek számunkra azok a korrektúrajelekkel ellátott ívek, amelyek a régi 16–18. századi magyarországi nyomdákból maradtak fenn. Hogy ezek nem pusztultak el, az csaknem mindig annak köszönhető, hogy mint nyomdai makulatúrát összeragasztva kötéstáblaként használták fel őket, és így évszázadokon át érintetlenül és ismeretlenül lappanghattak. Az utóbbi évtizedekben több ilyen jellegű leletről számoltak be a szerencsés és hozzáértő felfedezők.²⁰

17 Kájoni János: *Cantionale catholicum*, 1676; *Calendarium*, 1678; Batthyány Ádám: *Lelki kard*, 1678; Haller János: *Pays, a békeséges tőrésnek paysa*, 1682; Emmanuel Alvarus: *Principia*, 1682 k.; *Nova quaedam officia cum propriis sanctorum Regni Hungariae et sanctorum ordinis S. P. N. Francisci*, 1680 k.; *Libellus alphabeticus*, 1680 k.; *Cato bölcs mondásai*, 1680 k.

18 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötőműhely Kájoni János korában*. Székelyföld XXIV. (2020) 8. sz. 72–90.

19 MUCKENHAUPT Erzsébet: *Makulatúrából felismert szedés- és szövegváltozat 1676-ból, Csíksomlyóról*. In: *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-zene-történész tiszteletére*. Szerk. Szalay Olga. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, 2012. 371–384; *Uő: Makulatúrából felismert csíksomlyói nyomtatvány 1678-ból*. *Patina* 2. (2022) 2. sz. 14–23.

20 Jenei Ferenc a Heltai-nyomda 1566. évi termékeiből és azok korrektúraíveiből talált nagyobb mennyiséget. Holl Béla az 1626. évi Káldi-féle Biblia több lapjának nyomdai korrektúrájára bukkant. Csapodi Csaba tévesen bártfainak meghatározott, de valójában debreceni magyar naptár íveinek korrektúráját ismertette. Ezután 1980-ban Szabó Géza és Szelestei N. László további debreceni, Csáktornyai János műhelyéből származó 1593. évi korrektúrajeles töredékeket elemeztek. Ezekhez csatlakoznak az említett kutatási projekt során feltárt, meghatározott és bemutatott korrektúrajeles makulatúralapok Csíksomlyóról, Kájoni János korából. HOLL Béla: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*. Magyar Könyvszemle 75. (1956) 1. sz. 52–58; CSAPODI Csaba: *A bártfai kalendárium egy ismeretlen kiadása*. Magyar Könyvszemle 75. (1959) 2. sz. 196–198; SZABÓ Géza – SZELESTEI N. László: *Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593)*. Magyar Könyvszemle 86. (1980) 3. sz. 301–308.

A megvizsgált somlyói kötésekből kiemeltük még a Kájoni János által összeállított két somlyói nyomtatvány nyomdai kéziratának töredékét: a *Cantionale catholicum* és *Cato bölcs mondásai* kéziratának több lapját.²¹ A leletegyüttes könyv- és irodalomtörténeti szempontból nagy jelentőséggel bír, hiszen eddig csupán két régi magyarországi kiadvány nyomdai kéziratát ismertük: az 1590-ben kiadott *Vizsolyi Biblia* és az 1626-ban nyomtatott Káldi-féle teljes katolikus Biblia nyomdai kéziratát.²² Valamennyi kötés 1681 és 1684 között készült, a hordozókönyvek lapjain pedig a tudós szerzetes vezetése alatt a ferences szabályzat szerint kétévenként végzett rendházi összeírásra utaló bejegyzések olvashatók: *Conventus Csikiensis 1681* és *Conventus Csikiensis 1683*.

A leltározás során a bibliofil barát a rossz állapotba került könyveket javításra és újrakötésre javasolta. A bekötetés előtt a sérült lapokat olykor kiegészítették. Ilyen szempontból érdekesnek tartom a Csíki Székely Múzeumban az 1281-es leltárszámon őrzött *Statuta generalia ordinis minorum reformatorum* c., Varsóban 1662-ben kiadott könyv esetét.²³ Az 1683. évi leltározás során címlapja hiányzott vagy sérült állapotban lehetett, ezért Kájoni bejegyzése a következő oldalra került (*Conventus Csikiensis 1683*, p. 1.). A csíki nyomdász, Kassai András, a csíksomlyói tipográfia betűivel és jellegzetes cifráival,²⁴ de a régi címlap azonos szövegével új címlapot nyomtatott a könyvnek, majd ezzel egyidőben elkészült az új kötés is. Ugyancsak rendhagyó az *Adattár* 27. és 28. száma alatt leírt kötések története is. A 18. század negyvenes éveiben a kolostor kompaktorai felújították az 1683–1684 körüli somlyói kötéseket. A 3917-es leltárszámú kötetnél a borítót márványozott papírra cserélték fel, míg a 866-os leltárszámú kötet új bőrborítást kapott. (Ekkor keletkeztek a gyűjtőkötetek is, vagyis kötötték egybe az addig különálló kiadványokat.) A papírtáblák megbontása során megtalált nagymennyiségű töredékek tartalma mindenképpen jelzi a kutatónak, hogy az eredeti kötések Kájoni János házfőnöksége alatt készültek.

21 MUCKENHAUPT 2020, 72–90.

22 SZABÓ András: *A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke*. Irodalomtörténeti Közlemények 87. (1983) 5. sz. 523–527; ERDŐ Péter: *A Káldi-Biblia kézirat töredékei. Hostiensis Lecturájának és Káldi György bibliafordításának esztergomi kézirat-töredékei*. H. n., Pyteas Könyvmanufaktúra, 2015.

23 Lásd az *Adattár* 8. szám alatt.

24 BÁNFI Szilvia – PAVERCSIK Ilona – PERGER Péter – V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század. 2. kötet: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa. Tanulmányok és katalógus. Illusztrációk*. (Hungaria Typographica II.) Budapest, Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2014. 155–159., 1188., IV/4, 1191., VIII/1, VIII/4, VIII/7.

1676-ban a nyomda alapításával a könyvkötőműhely történetében új korszak kezdődik. Ahogyan a nyomdát jól felfogott érdekből állították fel Kájoni Jánosék, úgy a könyvkötőműhely fejlesztését is a szükség diktálta. Itt kötötték be a nyomdában kiadott könyveket, a híres bibliotéka egyes darabjait, de külső megrendelésre is dolgoztak. Vaknyomásos díszítésű papír- vagy fatáblás kötések készültek itt; az aranyozást később, a 18. században kezdték alkalmazni Somlyón. A nyomda alapítása alkalmával az erdélyi Őrség Róma engedélyével a magyarországi Szűz Máriáról nevezett Rendtartományból kapott könyvkötőt. Modestus a Roma egykori erdélyi őr, az erdélyi ferencesek támogatója, Rómából, 1676. június 25-én Kájoninak küldött levele szerint az erdélyi Őrségbe átlépett könyvkötőnek az új helyen engedelmisséget kell fogadnia. Nem tudjuk, hogy ki lehetett a magyarországi könyvkötő testvér, az erdélyi ferencesek névjegyzékében nem szerepel.²⁵ A rendi feljegyzések és a fennmaradt kötésmélekek alapján a 17. századból két könyvkötőt említenek a források: P. Vásárhelyi Bernardint és P. Róka Mártont.

P. Vásárhelyi Bernardin vagy P. Budni 1629-ben született Kézdivásárhelyen és 1685-ben hunyt el Mikházán. Bernardin atya, amellet, hogy jó szónok volt és definatori szerepet is betöltött a rendben, könyvkötői munkát is végzett.²⁶ Rendtársa, P. Újfalvi Albert a *De origine Custodiae Sancti Stephani regis* (1690) c. történeti művében említi, hogy jó gyakorlati érzékkel rendelkező ferences volt, aki a bekötött könyveket az általa készített vascsatokkal látta el.²⁷

25 A levél elveszett vagy még kallódik, azonban szövegét Losteiner Leonárd átírta a *Propago vitis* c. történeti kézirat munkájában. Modestus a Roma jelzi a levélben, hogy elküldte a bécsi nunciának a nyomda működési engedélyét és a határozatokat az egyik moldvai templom ügyében. Részlet a levélből: „...Spero etiam antequam Fr. Franciscus discedet Transylvaniam mittere licentiam pro typographia et aliquam determinationem pro ecclesia Moldaviensi, quae omnia dirigam Viennam ad manus illustrissimi nuncii. Mitto etiam obedientiales pro laico compactore librorum Provinciae Mariae et etiam missalia, diurnum magnum pro choro et sigillo magnum et parvum custodiae, pro conservare constat ne multiplicatus amplius et alia mitto, quae nunc non recordor...” LOSTEINER, Leonardus: *Propago vitis Seraphicae in Transylvaniam protensa... seu Historia chronologico-topographica Provinciae Seraphico-Transylvanicae tit. S. Stephani protoregis Hungariae fratrum ordinis minorum S. P. Francisci strictioris observantiae...* 1786–1789. Kézirat. Csíksomlyói Ferences Kolostor, jelzet nélkül (csak az első három rész van meg). 292. oldal, 107. szakasz.

26 GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura, 1930. 472.

27 „Fuit et Bernardinus Vasarhely in custodia vir devotus orabat ieiunabat laborabat, erat enim practicus libros compingebat, eis clausulas ex ferro faciebat. Erat solerius aedificationis verba, exempla enim et devotus ad quos divertebat hystorias narrabat, hic in quaesta in aestate in febrim incidit reductus ad Michaza, pie in Domino obiit, cui Deus donet in vitam sempiternam. Amen. Erat et concionator ubi exempla pia adferebat. Hic patrem suum a calvinismo convertit ad fidem catholicam et duas sorores similiter.” – ÚJFALVI, Albertus: *De origine Custodiae Sancti Stephani regis et conventibus in custodia et aliquibus patribus defunctis, 1690*. Csíksomlyói ferences kolostor gyűjteménye, jelzete: A V 11/ 5266, f. 6v.

P. Róka Márton 1646-ban született Székelyudvarhelyen, kiváló szónok és organista hírében állt. Szováta mellett halt meg 1704-ben és Mikházán temették el.²⁸ Kéziratos munkáját, egy kyriálét, a medgyesi ferences kolostor könyvtárában őrzik.²⁹ Könyvgyűjtő ferences volt, aki be is kötötte a használatában lévő könyveket.³⁰ Könyvkötői tevékenységét 2002-ben és 2005-ben a műhely első korszakát bemutató tanulmányokban ismertettem.³¹

A missziós tevékenységgel megbízott két ferences köthette be az adattárban leírt könyveknek egy részét. Az 1729 előtti tabulák nem maradtak meg, azonban György Józsefnek a rendi levéltári iratok alapján a káptalanokról összeállított kézírata³² szerint mindketten Kájoni gárdiánsága és kusztódiái főnöksége alatt munkálkodtak Csíksomlyón is. Végül számolnunk kell még Fr. Balog Leó nyomdai és könyvkötői munkásságával.³³ Valószínűleg ő kötötte be a 18. század elején az adattárban leírt könyveknek egy másik részét. Kassai András, a somlyói tipográfia felelőse vezette be a nyomdászat mesterségébe, a könyvkötészetet pedig P. Róka Mártontól tanulhatta meg.

Az 1676. évi római levélben említett magyarországi ferences kompaktor somlyói jelenléte és tevékenysége egyelőre nem bizonyítható. Vajon ájtott az erdélyi Őrségbe? Nyitott marad az a kérdés is, hogy honnan vásárolták vagy szerezték a 17. században a csíksomlyóiak a díszítőszerszámokat. Még nagyobb talány a német típusú reneszánsz görgetőn olvasható *Rvdo. L. Pis.* felirat megfejtése, és a betűk mögött rejtőző személy kilétének a tisztázása. A kérdések megoldása a további kutatás feladata marad.

28 GYÖRGY 1930, 292, 560.

29 Dénesi Tamás (Pannonhalmi Főapátság Levéltára) és P. Szoliva Gábor OFM szóbeli közlése.

30 1673-ban kötötte be a Csíki Székely Múzeum ferences állományában található Martinus ab Azpilcueta *Enchiridion sive manuale confessoriorum et poenitentium* c., Velencében, 1592-ben kiadott kézikönyvét. (MUCKENHAUPT 2002, 347.) Ugyanott kutatható a Lucantonio de Giunta által 1519-ben nyomtatott *Biblia*, amelyet P. Róka Márton 1673-ban használt (ltsz. 2231). Előzőleg, 1671-ben, Kájoni János adományozta a Szentírás a somlyói kolostornak.

31 MUCKENHAUPT 2002, 341–359; Uő: *A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely (I)*. In: A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. Szerk. Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 1/2). Piliscsaba–Budapest, PPKÉ – METEM, 2005. 521–538.

32 GYÖRGY József: *Capitulomok*. Kézirat. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltár, I. fond: Tartományfőnökség iratai, Hagyatékok: György Lajos P. József OFM (1870–1945). 1–6. doboz.

33 Balog (János) Leó testvér Háromszéken született 1665-ben. 1680-ban öltötte magára a rend ruháját. Csíksomlyón hunyt el 1729. január 8-án. Nyomdász és könyvkötő volt. (GYÖRGY 1930, 472.)

A kötések egyesbélyegzői, görgetői és lemeze

- b1. Gótikus nagyméretű szabad rozetta.
- b2. Palmettabélyegző (viruló palmetta).
- b3. Összetett leveles virágbélyegző.
- b4. Levélbélyegző.
- g1. 134 x 20 mm. Német típusú palmettás görgető. Szignált: RVDO.//L.//PIS.
- g2. 94 x 20 mm. Lombdíszek között három medalionos férfiportré és egy angyalfej: király szívből kinövő virággal, egy sisakos és egy sisak nélküli férfi, angyalfej.
- g3. 88 x 19 mm. Német típusú palmettás görgető liliummal.
- g4. 13 mm széles magyar típusú palmettás görgető.
- l. 24 x 2 mm. Lemezdísz, felirata: +//Vanitas //Vanitatum// Et Omnia// Vanitas// Praeter//Amare Deum

Adattár

A csíksomlyói könyvkötőműhely második korszakának azonosított kötése

1. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 2187.

Thomas de Kempis: Della imitatione di Christo, e del disprezzo del mondo libri quatro... Tradotti con noua diligenza di Latino in Italiano et aggiuntoui nel fine un breue modo di esaminar la conscienza mattina et sera... (In Venetia, Apresso Ventura de Saluator, 1588.) – 16°
STC It. 353.

Kötés: 1681 k.

Papírtáblás natúrszínű bőrkötés két pár szalag nyomával. A kötésből 16. század eleji teológiai kézirat töredékeit emeltük ki. Mérete: 70 x 10 mm. (MUCKENHAUPT 2007. 54, V-6.)

A gerincen két dupla bordát vakvonalak öveznek, három dísztelen mező.

Bélyegzők: g4, l.

Bejegyzések:

Collegii Camen[ecensis] Soc[ietatis] Iesv (p. [1.])

Ex libris R. P. Nicolai Offin[...] (17. századi sérült bejegyzés, p. [1.])

Christo[phori] Teker

Conv[entus] Cikiensis 1681 (p. [3.], Kájoni János kézírása)

F I 6/1656 (könyvtári jelzet az előzéken)

2. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 1021.

Nádasi, Joannes: Seraphinus divini amoris, sive de imitatione seraphinorum exercitationes XXXI. in mensis dies totidem distributae...

Pragae, typis Universitatis Carolo-Ferdinandae, in Collegio Societatis Jesv ad S. Clementem, 1666. – 12°

RMK III. 2360; CsSzM RMK-Kat 81.

Kötés: 1681 k.

Papírtáblás natúrszínű bőrkötés. Címke a gerincen: **G.** [nyomtatott] *Seraphinus divini amoris Joannes Nádasí.* Mérete: 125 x 75 mm.

Bélyegzők: b4, l.

Bejegyzések:

Conv[entus] Cikiens[is] 1681 (Kájoni János kézírása, címlap recto)

F II 16/1052 (csíksomlyói könyvtári jelzet az előzéken)

3. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 2414.

Landsperg, Johannes Justus: Sermones. Tomus primus. 16. század. – 8°

Kötés, 1681 k.

A sérült papírtáblás bőrkötést bőrszalagok zárják. Mérete: 110 x 170 mm.

Bélyegzők: b2, g4.

Bejegyzések:

Conventus Csikiens[is] 1681 (a címlapon, Kájoni János kézírása)

E IV 24/2370 (csíksomlyói könyvtári jelzet a címlapon)

4. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 7.

Seneca, Lucius Annaeus: Scripta quae extant. Ed., comment. Marcus Antonius Muretus et Ferdinandus Pincianus.

Parisiis, apud Petrum Cavellat, (Ex Typographia Petri Ramier, via S. Ioannis Lateranensis, ad insigne serpentis, 1587.) – 2°

ADAMS S 891.

Kötés: 1683.

Papírtáblás vörösesbarna bőrkötés. A könyv széle zöld színű, a gerincen öt dísztelen mező. Címke a gerincen: A [nyomtatott] 12. *Seneca*. Mérete: 204 x 337 mm.

A könyvtest lapjain 18. századi empirikus restaurálás (kiegészítés) nyoma látszik. Ekkor az első füzet hiányzó lapjait három üres lappal pótolták. Ezek a Poreba Wielka lengyel papírmalom 18. századi vízjele van (a koszorús, koronás-pajzsos Lubomirski-címer),³⁴ míg a végén, az előzéken, a kötés készítése során a 17. századi csíksomlyói könyvkötők és nyomdászok által használt zborói papírmalom vízjele, a talpas kereszt (PELBÁRT 2009, 38.) látható.

Bélyegzők: g1, g2, b2, b3.

A kötésből nagymennyiségű nyomtatvány- és kéziratöredéket emeltünk ki. (MUCKENHAUPT 2020.)

Bejegyzések (a könyvtest körülvágása miatt némelyik sérült):

Ego MB 164[?] [...] (p. 103.)

Anno Domini 1641[...] Diluvia fuyt erga nunquam vidi talem Ego MB mpp tunc in Corona fui (p. 291.)

Loquam solers est iracundia ad figendas causas furoris MB mpp (p. 298.)

Infelix futura est etiam victoria mea. MB. 1644 (p. 516.)

Innet tiz levelet ki szakasztottak benne Giogion az [...] vram hazanial melyert Isten büntesse megh azt az ki ki zasztotta [!] innet, pokolra vetessek Belzebub keze alla azt irom neki ide. 1645 (p. 588.)

Sum unus ex libris Michaelis B. mpp. 1645 (p. 94.)

Ira impendit animum ne posit cernere verum. MB mpp 1645 (p. 315.)

Joann[is] Mikó (az előtáblán belül, p. 556.)

Joannis Mikó mpp (p. 79.)

A. 12. Conv[entus] Csik[iensis] (az előtáblán belül, p. 1.)

Conventus Csikiensis (p. 5.)

L III 6 (az előzéklapon csíksomlyói könyvtári jelzet a 19-20. század fordulójáról)

Megjegyzés:

A monogram mögött Bonyhai Moga Mihály neve rejtőzik, akinek a somlyói könyvtárban még négy kötetét azonosítottam. Biztosra vehetjük, hogy nem volt székely születésű, előneve alapján a Küküllő megyei Bonyháról származott el, másik, 1629 után már nem használt neve, a Moga, családjának román

eredetére utal. Feljegyzései, glosszái mindenképpen katolikus vallásúnak sejtetik. 1645-ben részt vett I. Rákóczi György felső-magyarországi hadjárataiban. Erdélyben több helyen fordult meg, így Brassóban (1641), Gyergyóban (1654). Előzőleg, 1612–1629 közt Udvarhelyszéken, a Felső-Nyikó völgyében fekvő Siménfalván készült bejegyzései több értékes rovásírásos emléket őriztek meg az utókor számára. (CsSzM RMK-Kat. 21–22; BENKŐ 2021, 487–495.) Ezután a könyv Mikó János (?–1716) csíkszögödi nemes tulajdona volt, aki családotól támogatta a somlyói kolostort. (KARDA-MARKALY 2022, 32–37.)

5. Csíkszereda, CsSzM, ltsz. 3016.

Barbosa, Augustinus: *Pastoralis sollicitudinis sive De officio et potestate episcopi tripartita descriptio*.

17. század. – 2°

Kötés: 1683.

Papírtáblás sötétbarna bőrkötés. A táblákat összekötő két pár bőrszalagot részben pótolták. A gerincen négy dupla borda van, a könyv széle zöld színre festett. A gerincen található címketöredék szövege Kájoni János kézírása, a barát házfőnöksége idején a kolostorban végzett leltározásra és könyvtárrendezésre utal: *Augustin[us] Barbosa De Ep[iscop]is eorum [...]*

Mérete: 320 x 221 mm.

Bélyegzők: g1, g3, b2, b3.

A 18. században a könyvtest sérült lapjain empirikus restaurálást (kiegészítést) végeztek. Egyúttal a nyomtatvány hiányzó lapjait 16 üres lappal pótolták. Ezek a Poreba Wielka lengyel papírmalom 18. századi vízjele van a koszorús, koronás-pajzsos Lubomirski-címerrel míg az előzéken a kötés készítése során használt zborói papírmalom 17. századi vízjele, a talpas kereszt látható.

A kötésből nagymennyiségű nyomtatvány- és kéziratöredéket emeltünk ki. (MUCKENHAUPT 2020)

Bejegyzések:

Convent[us] Cikien[is] 1[681] (f. [1], p. 1, részben törölt szöveg, Kájoni János kézírása)

Conventus Csikiensis 1683 (f. [1], p. 1, Kájoni János kézírása)

Conventus Csikiensis 1683 Fratrum Minorum (az előtáblán belül, Kájoni János kézírása)

In nomine Dei. Amen (az előzéken, Kájoni János kézírása)

³⁴ Köszönöm Pelbárt Jenő filigranológusnak (Dunaújvárosi Magyar Papírmúzeum) a lengyel papírmalom azonosítását.

6. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 1313.

Bucellenus, Joannes: *Asceticarum considerationum tomus secundus, creatura peccans. De triplici peccato Luciferi, Adami et Caini. Accessit Opusculum de dignoscendis spiritibus, de pleniori eorum intelligentia et de scrupulis...*

Viennae Austriae, in officina typographica Matthaei Cosmerovii, 1667. – 2°
VD 17 12:106302S

Kötés: 1683 k.

Restaurált papírtáblás bőrkötés, amelynek tábláit két pár bőrszalag zárja. A könyv széle spriccelt, három bőrszalag későbbi pótlás. A gerincen látható 4 dupla bordát vakvonalak övezik, az öt gerincmező dísztelen. Címke a gerincen, felirata: **G.** [Nyomtatott] *Asceticarum consider[ationes] Tom. II. Bucelleni.* Mérete: 197 x 315 mm. (MUCKENHAUPT 2007. 53, V-4.)

A 19. században az előzékeket a borgóprundi malomból származó papírral cserélték fel. (JAKÓ 1964, 62–63.) A kötés megbontása során kézirat-, nyomtatvány- és levéltöredékeket emeltünk ki. (MUCKENHAUPT 2020)

Bélyegzők: b2, b3, g1, g4.

Bejegyzések:

Conventus Cikiens[is] 1681 (a címlapon, Kájoni János kézírása)

G II 13/1903 (a címlapon, kék színű ceruza, csíksomlyói könyvtári jelzet)

7. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 1476.

Collig. 1.: Lippeloo, Zacharias: *Vitae sanctorum et probatissimis orthodoxis patribus primum quidem per ... Zachariam Lippeloo Carthusianum fideli compendio conscriptae. Nunc vero recens recensitae, exactissime recognitae ac hactenus tam ex R. P. Ribadeneira S. Societatis Jesu locupletatae. Studio et labore V. P. Cornelii Grasii itidem Carthusiani. Pars 3. Complectens sanctos mensium Iulii, Augusti et Septembris.* – 17. század második fele. – 8°

Collig. 2.: Lippeloo, Zacharias: *Vitae sanctorum et probatissimis orthodoxis patribus primum quidem per ... Zachariam Lippeloo Carthusianum fideli compendio conscriptae. Nunc vero recens recensitae, exactissime recognitae ac hactenus tam ex R. P. Ribadeneira S. Societatis Jesu locupletatae. Studio et labore V. P. Cornelii Grasii itidem Carthusiani. Pars 1. Complectens sanctos mensium Ianuarii, Februarii et Martii.* – 17. század második fele. – 8°

Kötés: 1684 k.

Papírtáblás, vaknyomásos barna bőrkötés bőrszalagok nyomával. A könyv széle márványozott. 1684 körül kötötték egybe az addig különálló könyvtári egységeket. Címke a gerincen: **I.** [Nyomtatott] *Vita Sanctorum.* Mérete: 157 x 95 mm.

A kötésből nagymennyiségű nyomtatvány- és kézirat-töredéket emeltünk ki. (MUCKENHAUPT 2020)

Bélyegzők: b3, g3.

Bejegyzések:

Vita Sanctor[um] Con[ven]tus Csik[iensis] 1684 (az előtáblán belül, Kájoni János kézírása)

Conventus Csikiens[is] 1683 (collig. 1, p. 81, Kájoni János kézírása)

Convent[us] Csikiens[is] 1683 (collig. 2., p. 513, Kájoni János kézírása)

E II 55/2091 (az előtáblán belül, csíksomlyói könyvtári jelzet, piros ceruza)

8. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 1281.

Statuta generalia ordinis minorum reformatorum. In Capitulo Generali Romae celebrato, condita, Anno Domini, 1643. Quae, praecedit Bulla Urbani VIII. pe quam eruguntur Custodiae Reformatorum Cismontanae Familiae in provincias et ejusdem altera subsequitur, per quam eadem Statuta confirmatur.

Varsaviae, Apud Viduam et Haeredes Petri Elert, 1662. – 8°

A 17. század utolsó negyedében, 1683 körül, a címlapot Csíksomlyón újranyomták a kolostori nyomda betűivel és cifráival, a kötés készítésével egyidőben.

Kötés: 1683/1684 k.

Papírtáblás, vaknyomásos, barna bőrkötés. Címke a gerincen: **H.** [Nyomtatott] *Statuta generalia [...] Min. Reformatorum.* Mérete: 188 x 147 mm.

Bélyegzők: g1, b2, b3.

Bejegyzések:

Pro Conventu Csikiensi Ord[ini]s F[rat]rum Minor[um] Ref[ormatorum] (a címlapon, 17. század vége)

Conventus Csikiensis 1683 Fratrum Minorum Strictioris Observantiae (a *Strictioris Observantiae* utólag pótolta rész, az előző szöveg pedig Kájoni János kézírása; p. 1.)

E VII 22/2695 (csíksomlyói könyvtári jelzet az előzéklapon)

9. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 339.

Nova quaedam officia, cum propriis sanctorum Regni Hungariae et sanctorum Ordinis S. P. N. Francisci. Nec non festis ad libitum, a Sacra Rituum Congregatione approbata. Quae necdum passim in Breviariis Romanis impressa habentur. Jussu A. R. P. Antonii Valtsanski, Custodiae S. Stephani

Regis in Transylvania custodis provincialis, aedita.
Impressum in Conventu Csikiensi, typis ejusdem conventus, 1685. – 8°
CsSzM RMK-Kat 92.

Kötés: 1685 k.
Papírtáblás, vaknyomásos vörösesbarna bőrkötés. Mérete: 105 x 168 mm.
A kötésből ősnymtatvány töredékeit emeltük ki: Ludovicus de Saxonia: *Vita Jesu Christi*. Nürnberg, Anton Koberger, 1495. (GW M 19220; MUCKENHAUPT 2013, 177–190.)
Bélyegzők: b2, g4.
Bejegyzés:
E VII 63/1522 (az előtáblán belül, csíksomlyói könyvtári jelzet)

10. Budapest, OSzK, RMK II. 1561a

Nova quaedam officia, cum propriis sanctorum Regni Hungariae et sanctorum Ordinis S. P. N. Francisci. Nec non festis ad libitum, a Sacra Rituum Congregatione approbatis. Quae necdum passim in Breviariis Romanis impressa habentur. Jussu A. R. P. Antonii Valtsanski, Custodiae S. Stephani Regis in Transylvania custodis provincialis, aedita.
Impressum in Conventu Csikiensi, typis ejusdem conventus, 1685. – 8°

Kötés: 1685 k.
Papírtáblás, vaknyomásos vörösesbarna bőrkötés. Mérete: 103 x 167 mm.
A kötésből ősnymtatvány töredékeit emelték ki: Ludovicus de Saxonia: *Vita Jesu Christi*. Nürnberg, Anton Koberger, 1495. (GW M 19220; MUCKENHAUPT 2013, 177–190.; ROZSONDAI 2019, 323–324, 9. kép.)
Bélyegzők: b2, g4.
Bejegyzés:
E VII 63/1522 (az előtáblán belül, csíksomlyói könyvtári jelzet)

11. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, o-43245.³⁵

Nova quaedam officia, cum propriis sanctorum Regni Hungariae et sanctorum Ordinis S. P. N. Francisci. Nec non festis ad libitum, a Sacra Rituum Congregatione approbatis. Quae necdum passim in Breviariis Romanis impressa habentur. Jussu A. R. P. Antonii Valtsanski, Custodiae S. Stephani

³⁵ Köszönöm Bányai Rékának, hogy felhívta a figyelmemet a Teleki-Bolyai Könyvtárban található kötésre.

Regis in Transylvania custodis provincialis, aedita.
Impressum in Conventu Csikiensi, typis ejusdem conventus, 1685. – 8°
BÁNYAI 2022, 1594.

Kötés: 1685 k.
Papírtáblás, vaknyomásos vörösesbarna bőrkötés. Mérete: 165 x 100 mm.
A első kötéstábla egyik mezőjét kivágták, ezen át nürnbergi Anton Koberger-kiadvány fragmentuma látható, amelyet a kötés megbontása után lehet közelebbről meghatározni. Címke a gerincen: 32. (egykori szárhegyi könyvtári jelzet)
Bélyegzők: g4.
Bejegyzések:
Con[ven]tus Szárhegyi[ensis] (a címlapon)
Pecset, körirata: *Biblioteca Teleki-Bolyai* (a címlap verzóján)

12. Budapest, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, 405.

Liber rationum pro conscribendis eleemosynis pecuniariis in conventu Csikiensi Beatae Virginis Visitantis acceptis et expensis, ab anno 1696 die prima Iunii inclusive. Kézirat. Csíksomlyó, 1696–1741. – 2°

Kötés: 1696.
Fatáblás, vaknyomásos barna bőrkötés két fémkapocs nyomával. A háttábla hiányzik. Mérete: 208 x 160 mm.
Bélyegzők: g1, g4.

13. Csíkszereda, CsSzM, ltsz. 3060.

Statvta, constitutiones, et decreta generalia familiae Cismontanae ordinis S. Franc. de obseruantia. Ex Decreto Gen. Cap. Vallisoletani A. D. 1593. celebrati, restituta: reuerendiss. P. Bonaventurae Calatayeronensis... iussu edita. Venetiis, Apud Joannem Antonium Rampazettum, 1598. – 4°
CNCE 19724.

Kötés: 17. század utolsó negyede
Papírtáblás, vaknyomásos barna bőrkötés két fémkapocs nyomával. Mérete: 220 x 152 mm. (MUCKENHAUPT 2007, 53–54, V-5.)
Bélyegzők: g1, g4, b2, b3.
Bejegyzések (a könyvtest körülvágása miatt némelyik sérült):
Statuta Generalia pro Conventu nostro Czykiensi 1642. 20 Iunii Fr. And[reas]

Z[agrabiensis] Guar[dianus] C[onventus] C[sikiensis] indignus [...] (sérült bejegyzés [p. 3])

Pro Conventu Csikiensi Fratrum Minorum Reformatorum [...] (sérült bejegyzés, 17. század, p. 3)

G VII 29/1067 (a címlapon, csíksomlyói könyvtári jelzet)

14. Budapest, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, 125.

Baronio, Caesare: Martyrologium Romanum, Gregorii XIII. pont. max. iussu editum, et Urbani VIII. auctoritate recognitum... Nunc ante mortem auctoris, ab Ipso ... revisum, auctum ... Huic novissimae editioni accesserunt et additae sunt notae, loca Annalium Baronii, ubi de Sanctis fit mentio, vel tempora, quibus floruerunt, aut passi sunt, indicantes...

Moguntiae, Impensis Ioannis Theobaldo Schönwetteri, 1631. – 4°

VD17 12:741460A

Kötés: 17. század utolsó negyede

Sérült fatáblás, vaknyomásos barna bőrkötés két fémkapocs nyomával. Az előtábla hiányzik. Mérete: 235 x 180 mm.

Bélyegzők: g3, g4, b2, b3.

Bejegyzések:

Stephani Boldisar (a címlapon)

Elemosyna Stephani Boldisar pro Claustro Csikiensi. 1656. Orate et cantata Fratres. (p.[1])

Si intestatus, divina dispositione ita ordinanda, in Transylvania decederem, reliqui omnes Libri mei eidem Mon[asterio] proprio motu de facto assignator die 16 Feb[ruarii] Anno notato, manu propria scripsi, sigilloque manivi. (p [1.])

Megjegyzés:

Boldizsár István (1641/1647–1698) csíki esperes könyve. Könyvtárának jelentős részét a somlyói kolostornak adományozta. (FERENCZI 2009, 196–197.)

15. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 475.

Rota, Petrus: Hortus floridissimus variorum, selectissimorumque discursuum praedicabilium, ad quinque vel sex, saepe vel plurimum, pro singulis anni dominicis et festis principalioribus... ad populum declamari possunt, instructus... Hierarchia etiam seraphica, hoc est, concionibus in festa ordinis minorum P. Georgii Rioiani ut et P. Joannis Stravii... concionibus posthumis augmentatus. Nunc in idioma Latinum per P. Brunonem Neusser... translatus. Tomus secundus.

Moguntiae, Sumptibus Johannis Petri Zubrodt, 1673. – 4°

VD 17 824:715570V

Kötés: 17/18. század

Papírtáblás, vaknyomásos bőrkötés. Mérete: 208 x 170 mm.

Bélyegzők: g1, g4.

Bejegyzések:

Conventus Csikiensis 1690 (a címlapon)

Conventus Csikiensis ad tempus concessus ad simplicem usum Residentiae Esztelnekien[is] iam aut[em] redeat ad Dominu[m] qui fuit ante suu[m] Anno Domini verbi abbreviati 1714 5 [Octo]bris (az előzéken)

A III 39/418 (csíksomlyói könyvtári jelzet a címlapon)

16. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 903.

Bonacina, Martinus: Martini Bonacinae vtriusque signaturae referendarii compendium omnium operum de theologia morali, omnibusque conscientiae nobis collectum, et ordine alphabetico digestu per ... Antonium Goffar Leodinensem... editio novissima.

Coloniae Agrippinae, Sumptibus Joannis Wilhelmi Friessem junioris, 1671. – 8°

VD 17 1:074985M

Kötés: 17/18. század

Papírtáblás, vaknyomásos bőrkötés. Mérete: 184 x 100 mm.

Bélyegzők: g1.

Bejegyzések:

Conventus Csik Somlyo Fratrum Minorum Strictioris Observantiae 1698 (a címlapon, p. [16])

H IV 31/387 (csíksomlyói könyvtári jelzet az előtáblán belül)

17. Gyergyószentmiklós, Római Katolikus Plébánia, Itsz. 611.

Illyés András József: Megrövidített igé, az az prédikációs könyv... második része. A Szentséges Szűz Máriáról, Szent Apostolokról, Confeszorokról...

Bécsben, Nyomtatott Sischowitz Mátyás által, 1692. – 4°

RMK I. 1416.

Kötés: 17/18. század fordulóján

Papírtáblás, vaknyomásos barna bőrkötés. A könyv széle piros színű és met-

szett. Mérete: 205 x 158 mm.

Bélyegzők: g1, g2, g4.

Bejegyzések:

Ex Liber (!) Thomae Literati Laszlo de Csik Sz[ent] Imreh vice Judici Regii S[edis] S[ic]ulicis Inferioris] Csik Missit Posoni a Reverendissimo D[omi]no Andrea Illyés A[nno] 1693 (p. 1.)

Ex Libris P. Francisci Barta Parochi Nyujtodiensis 1720 (az előzéken)

Dono venit a R. Patre Francisco Bartis P. Michaeli Anbrus (!) P. Osdolijensi Anno 1720 die 18 Maii mp (az előzéken)

Offero Ecclesiae Szárhegyiensi mp (az előzéken)

Dono Datus ab Admodu[m] R. Do[mi]no [...] Sárhegyiensi (!) [1]767 Die 8va Augusti (az előzéken)

Megjegyzés:

Illyés András erdélyi püspök (1697–1712) küldte el prédikációs könyvét Pozsonyból László Tamás Literatus alsíki alkirálybírónak (1693). Ezután, 1720–1767 között a bécsi nyomtatvány több székelyföldi plébános olvasmánya volt: Barta Ferenc (Nyújtód), Ambrus Mihály (Ozsdola), szárhegyi templom.

18. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, o642.

Osorius, Ioannes: Concionum de sanctis Tomus secundus-tertius.

Venetiis, apud Minimam Societatem, 1595. – 8°

BÁNYAI 2022, 301.

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás, vaknyomásos vörösesbarna bőrkötés. A táblákban nyomtatványtöredék látszik. Mérete: 197 x 146 mm.

Bélyegzők: b2, b3, g3.

19. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 495.

Rioianus, Georgius – Stravius, Ioannes: Seraphica hierarchia variorum selectissimorumque discursuum praedicabilium. – Rota, Petrus: Hortus floridissimus.

Moguntiae, sumptibus Johannis Petri Zubrodt et Haeredum Joannis Baptistae Schönwetteri, 1673. – 4°

VD 17 1:080675Z

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás, vaknyomásos vörösesbarna bőrkötés. Mérete: 216 x 170 mm. (MUCKENHAUPT 2005, 537; MUCKENHAUPT 2007, 58, V-13.)

Bélyegzők: b1, b2, g3, g4.

Bejegyzések:

Convent[ui] Csikiensi Inscripta 1717 (a címlapon)

20. Budapest, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, 155.

Collig. 1.: Sannig, Bernard: Schola philosophica scotistarum, seu Cursus philosophicus complectens ad mentem Doctoris Subtilis Joannis Duns Scoti... Tomus I.

Vetero-Pragae, Typis Catharinae Czernochianae viduae, 1684. – 2°

Collig. 2.: Sannig, Bernard: Scholae philosophicae scotistarum, seu Cursus philosophicus complectens ad mentem Doctoris Subtilis Joannis Duns Scoti... Tomus II.

Neo-Pragae, Typis Joannis Nicolai Hampelii, 1685. – 2°

Collig. 3.: Sannig, Bernard: Scholae philosophicae scotistarum, seu Cursus philosophicus complectens ad mentem Doctoris Subtilis Joannis Duns Scoti... Tomus III.

Neo-Pragae, Typis Joannis Nicolai Hampelii, S. a. – 2°

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás, vaknyomásos barna bőrkötés. A táblákban latin nyelvű nyomtatványtöredék látható. Mérete: 306 x 197 mm.

Bélyegzők: g1, g2, g3.

Bejegyzések:

Conventus Csikiensis (collig. 1. és 2. címlapján)

A. 26, G IX 33/599 (csíksomlyói könyvtári jelzetek)

21. Budapest, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, 20.

Vergilius Maro, Publius: Opera exposita: docte quidem Bucolica et Georgica a Servio, Donato, Mancinello et Probo addito: cum adnotatioibus Beroaldini. Lugduni, impressa ab Jacobo Sacon, 20. Aug. 1517. – 2°

ADAMS V 468.

Kötés: 18. század első negyede

Sérült papírtáblás, vaknyomásos vörösesbarna bőrkötés, bőrszalagok zárták. A háttábla hiányzik. Mérete: 297 x 200 mm.

Bélyegzők: g1, g4.

Bejegyzés:

Conventus Csikiensis 1731 (f. XII.)

22. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 649.

Granatensis, Ludovicus: Sylva locorum commvniū omnibvs Divini Verbi conciontoribus, nec non variarum lectionum studiosis, non minus utilis quam neessaria: in qua tum veterum eclesiae patrum, tum philosophorum, oratorum et poetarum egregia dicta, aureaeque sententiae cuilibet sermonis instituto optissime copiose leguntur...

Lvgdvni, Svmptibvs Petry Landry, 1592. – 8°

BAUDRIER V. 335.

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás, vaknyomásos barna bőrkötés. A kötésben latin nyelvű vallásos jellegű kézirat látszik. Mérete: 173 x 108 mm.

Bélyegző: g4.

Bejegyzések:

Ex libris Andreas (!) Brandin Notary Con[ventus] Cam[enecensis] [...]
(A könyvtest körülvágása miatt a bejegyzés sérült.)

Conventus Cikien[sis] 1681 (a címlapon, Kájoni János kézírása)

A IV 61/468 (csíksomlyói könyvtári jelzet a címlapon)

23. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 1583, 1585, 2388, 3435.

Textor, Johannes Ravisius (Tixier, Jean): Officina, Sive Theatrum historicum et poeticum, ex Nat. Comite, Linocerio et Gyraldo Cum gemino indice, ad perfectionem illustratum, & nova hac editione a J. Jac. Grassero Civ. Rom. cum augmento exornatum. – 8°

VD 17 23:2951925

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás bőrkötés, a könyv széle márványozott. Mérete: 180 x 100 mm.

Bélyegzők: b1, b2, g4.

Bejegyzések:

Ltsz. 1583:

Scholae Csikien[sis] Rhetorices et poeseos (az előzéken)

Conventus Csikiensis (a háttáblán belül)

Conventus Csikien[sis] 1744 (az előzéken)

G VI 27/1284 (az előzéken)

Ltsz. 1585:

Conv[entus] Csikiensis Fr[atrum] Min[orum] Strict[ioris] obs[ervantiae] (a címlapon)

G VI 14 (csíksomlyói könyvtári jelzet)

Ltsz. 2388:

Conv[entus] Csikiensis Fr[atrum] Strict[ioris] obs[ervantiae] (a címlapon)

LaVDetVr VinCeVs reX regVM patre Laborans MDCLXXXVI (az előzéken)

G VI 218/1284 (csíksomlyói könyvtári jelzet az előzéken)

Ltsz. 3435:

Cong[regationis] B[eatae] V[irginis] Csik Somlyo (a címlapon)

Invent. Nro 22, D. 57, G I 29/991 (csíksomlyói könyvtári jelzet az előzéken és az előtáblán belül)

24. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 1464.

Decretum vt omnes regularium superiores suos subditos et religiosos persaepe commoneant de iniuncta omnibus obseruantia, et executione apostolicarum constitutionum, et decretorum ad officium Sanctissimae Inquisitionis aduersus haeticam prauitatem pertinentium nuper editum... Urbano... papa octauo. Necnon constitutionum apostolicarum hactenus editarum, quarum obseruantia, et executio in eodem decreto recolitur in vnum collectio.

Romae, Typis Reverendae Camerae Apostolicae, et Neapoli, per Lazarum Scorigium, 1633. Et denuo per Iacobum Gaffarum, 1640. – 8°

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás, vaknyomásos bőrkötés. Mérete: 160 x 96 mm.

Bélyegzők: b2.

Bejegyzések:

Conventus Czikiensis Ord[inis] F[ratrum] Minorum Reformat[um] (a címlapon)

E II 6/2448 (az előtáblán belül)

25. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 1203.

Libellus Sodalitatis Beatae Mariae Virginis. 16. század vége. – 12°

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás, vaknyomásos fekete bőrkötés. Mérete: 121 x 82 mm.

Bélyegzők: b2.

Bejegyzés: *K II 9* (csíksomlyói könyvtári jelzet az előtáblán belül)

26. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 304–307.

Gavantus, Bartholomaeus: *Thesaurvs sacrorum rituum, seu Commentaria in rubricas missalis, et breuiarii Romani... Novissima hac editione. Accessit Calendarium reformatum... cui adhaeret Manuale episcoporum praxis dioecisanae, synodi et visitationis.*

Venetiis, Apud Ioannem Franciscum Veluasense, 1689–1690. – 4°

Kötés: 18. század első negyede

Papírtáblás, vaknyomásos bőrkötés. Mérete: 230 x 165 mm.

Bélyegzők: g1.

Bejegyzések:

Pro Con[ve]ntu Csik[iensi] Fratrum Minorum datus (az előzéklapon)

Conventus Csikiensis Fratrum Minorum S. P. N. F[rancis]ci Strict[ioris]

Obs[ervan]tiae Provinciae Transylvaniae 1730 (a címlapon)

EX 21 (csíksomlyói könyvtári jelzet az előzéklapon)

27. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 866.

Collig. 1.: Lezana, Ioannes Baptista de: *Consulta varia theologica, iuridica, et regularia pro conscientiarum instructione, circa controversias in alma vrbe, etiam apud sacra tribunalia agitata... Conformiter ad mentem, decreta, declarationes et decisiones S. Sedis Apostolicae, et congregationum. Ad ... cardinalem de Lvgo...*

Venetiis, Apud Franciscum Baba, 1651. – 2°

Collig. 2.: Lezana, Ioannes Baptista de: *Svmmma quaestionvm regularivm, seu de casibus conscientiae ad personas vtriusque sexus valde spectantibus. Iuxta nova decreta, constitutiones, et declarationes summorum pontificum, et sacrarum congregationum, ipsorumque regularium priuilegia. Ev tota ferme theologia morali, quatenus ad ipsos regulares spectat.... Quarta editio... Volumen [primum, pars prima et secunda-] secundum continens tertiam, et quartam partem...*

Venetiis, Apud Iuntas et Baba, 1646. – 2°

Kötés, 1682 k. – 1745 k.

1745 k. felújított papírtáblás, vaknyomásos márványozott bőrkötés. A régi kötésből megtartották a papírlemezket, az előzékeket a zborói papírmalom vízjelével (talpas kereszt) és a címkét a gerincen; 1745-ben egybekötötték az addig külön könyvtári egységként őrzött Lezana-műveket. A könyv széle zöld színű. A kötés megbontása során kézirat- és nyomtatványtöredékeket emeltünk ki.

Címkék a gerincen: *Consulta varia Lezana* (Kájoni János kézírása); **E.** [nyomtatott] (19/20. század)

Mérete: 337 x 228 mm.

Bélyegzők: b2 és a harmadik periódushoz tartozó két lemezdsz (IHS-monogram az előtáblán és Mária-monogram a háttáblán).

Bejegyzések:

Conventus Csik[iensis] B[eatae] M[ariae] V[isitantis] 1681 (collig. 1. címlapján, Kájoni János kézírása)

[...] 1681 [...] (törölt bejegyzés a collig. 1. címlapon, Kájoni János kézírása)

Conventus Cikiensis 1681 (Kájoni János kézírása, collig. 2., második kötet címlapján)

Conventus Csikiensis Fratrum Minorum Strictioris Observantiae 1745 (collig. 2., 1. kötet, p. [2])

Conventus Csikiensis Fratrum Minorum Strictioris Observantiae 1745 (collig. 2., 2. kötet, p. 1.)

C IV 7/323 (somlyói könyvtári jelzet a collig. 1. címlapján)

28. Csíkszereda, CsSzM, Itsz. 3917.

Collig. 1. *Sylvae sacrae. Serenissimo principi ac domino D. Gvillielmo comiti Palatino Rheni, vtriusque Bavariae duci etc., domino suo clementissimo Ioannes et Raphael Sadeleri, sacras has sylvas, vti earundem avthores et sculptores humilime dedicarunt.* [Metszők: Martinus de Vos – Raphael Sadeler]

Monachii, 1594. – obl.

Collig. 2. *Trophaevm vitae solitariae. Illvstrissimo et reverendissimo D. D. Henrico Caetano S. R. E. cardinali et camerario amplissimo Ioannes et Raphael Sadeleri fratres.*

Venetiis, 1598. – obl.

Collig. 3. [Páduai Szent Antal életét ábrázoló rézmetszetek]

Collig. 4. [Metszetgyűjtemény]

Collig. 5. *Ordo ad vespas solemniter decantandas.* Csíksomlyó, [ferences nyomda], 18. század. – 2° (egyleveles nyomtatvány)

Kötés: 1683 k. – 18. század

18. században felújított papírtáblás félbőrkötés, márványozott papír. A régi, 1683 k. készített kötésből megtartották a papírlemezket és az előzékeket a zborói papírmalom vízjelével (talpas kereszt).

Mérete: 286 x 387 mm.

A kötés megbontása során kézirat- és nyomtatványtöredékeket emeltünk ki, amelyek szorosan kapcsolódnak a megbontott kötések fragmentumaihoz.

Bejegyzések:

Conventus Csikiensis 1683 (Kájoni János kézírása, f. 1.)
Ad simplicem usum Fratris Cristonlini Gri[...] concessit ab A. R. P. Joachimo Botar Min[istri] Pro[inciali] In Conv[entu] Csikiensis (!) 1744 Die 11 Januarj (törölt bejegyzés, f. 1.)
1810, 1811, 1896 (évszámok felsorolása az első levélen)

A rövidítve idézett források jegyzéke

- ADAMS ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries. I-II.* Cambridge, 1967.
- BÁNYAI 2022 *A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei. Katalógus.* (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 14.) Összeáll. BÁNYAI Réka, közreműködött Gordán Edina – Muckenhaupt Erzsébet – Sebestyén-Spielmann Mihály. Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2022.
- BAUDRIER BAUDRIER, H[enri]: *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, relieurs et fondeur de lettre de Lyon au XVI. siècle.* I–XII. Lyon, 1895–1921.
- BENKŐ 2021 BENKŐ Elek – SÁNDOR Klára – VÁSÁRY István: *A székely írás emlékei.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.
- CNCE = EDIT 16 *Le edizione italiane del XVI. Secolo. Censimento nazionale. I–III.* Roma, 1989–1993 – <http://www.edit.iccu.sbn.it>
- CsSzM RMK-Kat MUCKENHAUPT Erzsébet: *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. 1498–1710.* (A Csíki Székely Múzeum gyűjteményei 1.) Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2010.

- FERENCZI 2009 FERENCZI Sándor: *A Gyulafehérvári (Erdélyi) Főegyházmegye történeti papi névtára.* Bp. – Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum, 2009.
- GW *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog des Wiegendrucke.* 1–12. Leipzig–Stuttgart–Berlin–New-York, Karl Hiersemann – Anton Hiersemann – Akademie Verlag – H. P. Kraus, 1925–2021. <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>
- JAKÓ 1964 JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlatja (II) 1712–1848.* Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia, Fasciculus 1. (1964) 55–92.
- KARDA-MARKALY 2022 KARDA-MARKALY Aranka: *A csíkszegődi Mikó család szerepvállalása Csíkszéken a 16. század végétől a 18. század közepéig.* Patina 2. (2022). 2. sz. 32–38.
- MUCKENHAUPT 2007 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötőműhely.* A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére. Kiállítási katalógus. (Csíkszereda), Csíki Székely Múzeum, 2007.
- MUCKENHAUPT 2013 MUCKENHAUPT Erzsébet: *Újabb ősnymtatvány azonosítása a Csíki Székely Múzeum somlyói ferences állományában.* Csíki Székely Múzeum évkönyve IX. Csíkszereda, 2013. 177–190.
- MUCKENHAUPT 2020 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely Kájoni János korában.* Székelyföld XXIV. (2020) 8. sz. 72–90.

PELBÁRT 2009

PELBÁRT Jenő: *Fejezetek a magyar vízjelek szimbólumvilágából. 4. rész. Egyházi és vallási jelképek a magyar vízjelekben I.* Papíripar LIII. (2009) 2. sz. 38–41.

RMK I-II.

SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I. Az 1531–1711. között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Kiadó, 1879–1885.

RMK III.

SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. I-II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1896–1898.

ROZSONDAI 2019

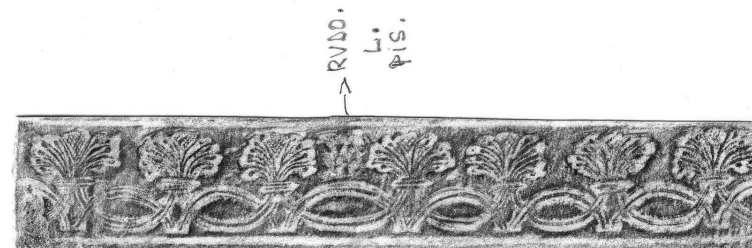
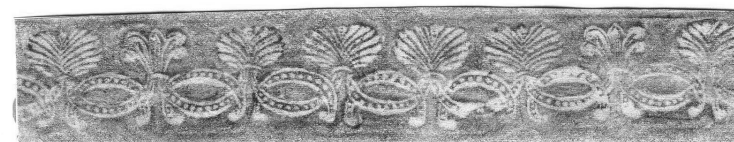
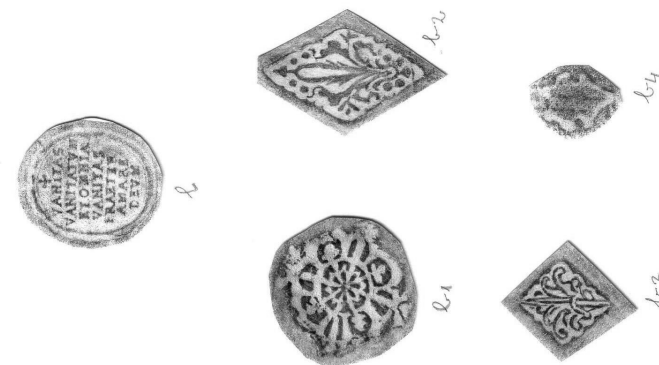
ROZSONDAI Marianne: *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig. Melléklet: Bélyegzőtáblák.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, 2019.

STC Italian

British Museum, London. Short- title catalogue of books printed in Italy and of Italian books printed in other countries from 1465 to 1600 now in the British Museum. London, 1958.

VD 17

Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts – <http://www.vd17.de>

1. kép: Bélyegzőtáblázat

2. kép: Palmettás díszítésű görgető-töredék RVDO. L. PIS. felirattal

3. kép: Palmettás díszítésű görgető, liliummal

4. kép: A lombdíszes-medalionos díszítésű görgető egyik képecskéje: király virággal

5. kép: *Statvta, constitutiones et decreta generalia* c. könyv gótikus és reneszánsz stílusú bélyegzőkkel díszített kötése (Adattár 12.)

6. kép: A *Vitae sanctorum* c. gyűjtőkötet késő reneszánsz stílusú kötése (Adattár 7.)

7. kép: Lemezdíszes késő reneszánsz stílusú kötés (Adattár 1.)

8. kép: Gótikus és reneszánsz stílusú bélyegzőkkel díszített kötés (Adattár 9.)

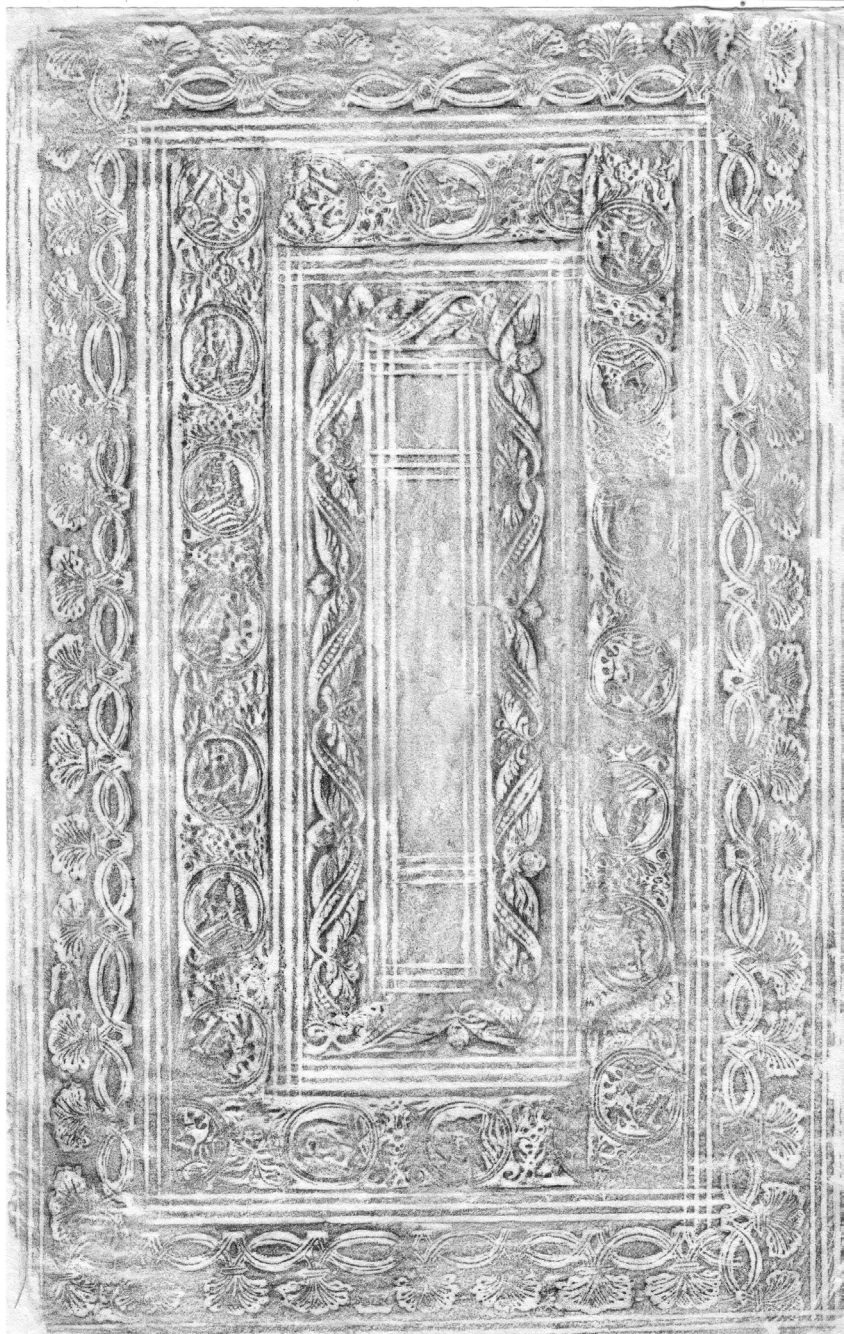
9. kép: Augustinus Barbosa *Pastoralis sollicitudinis* c. művének a kötése (Adattár 5.)

10. kép: Lucius Annaeus Seneca *Scripta quae extant* c. művének kötése (Adattár 4.)

11. kép: Joannes Bucellenus *Considerationes asceticae* c. művének kötése (Adattár 6.)

12. kép: Bernardus Sannig gyűjtőkötetének a kötése, ceruzalevonat (Adattár 19.)

13. kép: Illyés András prédikációskönyvének a kötése (Adattár 16.)

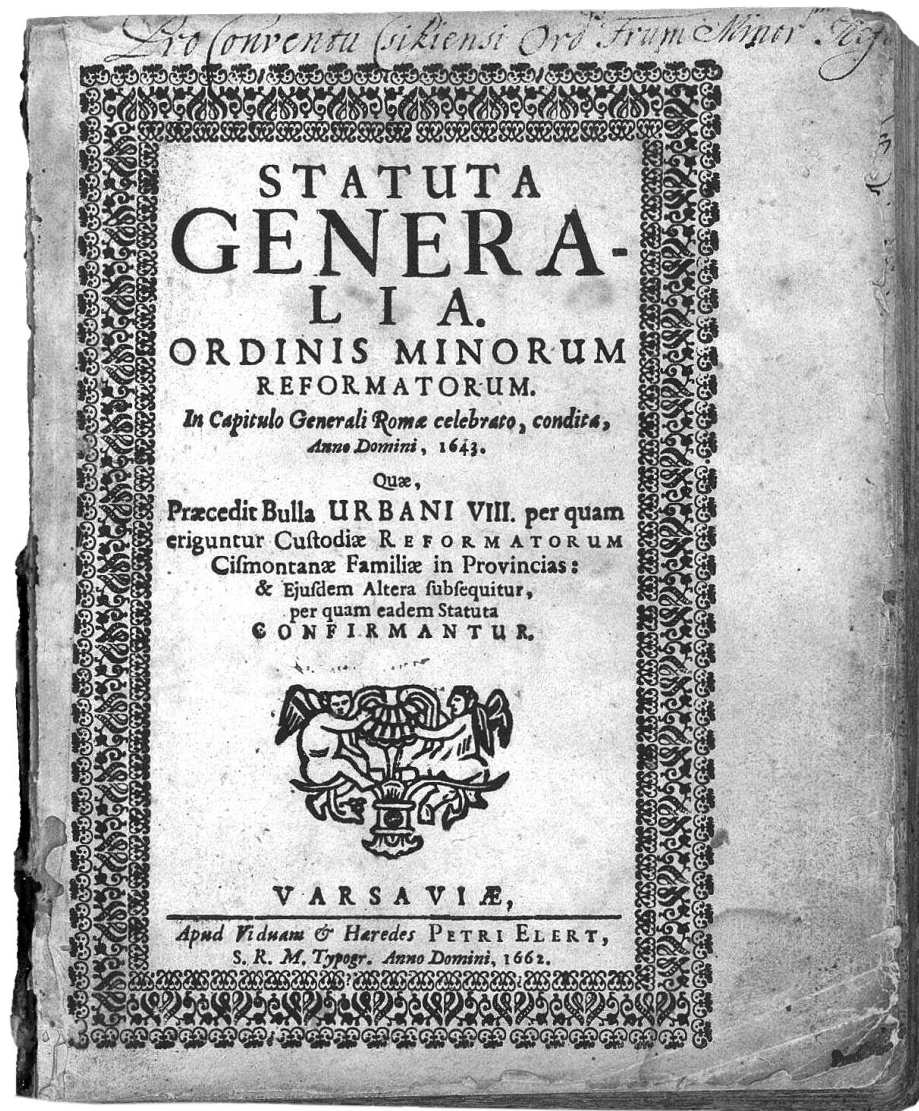
14. kép: Ioannes Osorius prédikációskönyvének a kötése (Adattár 17.)

15. kép: Gótikus rozettabélyegzővel díszített kötés (Adattár 18.)

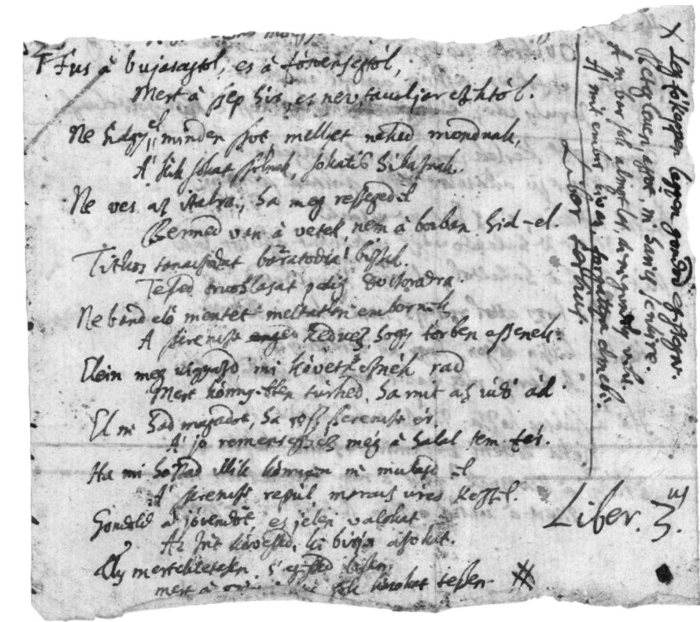
16. kép: A Statuta generalia c. könyv késő reneszánsz stílusú kötése (Adattár 8.)

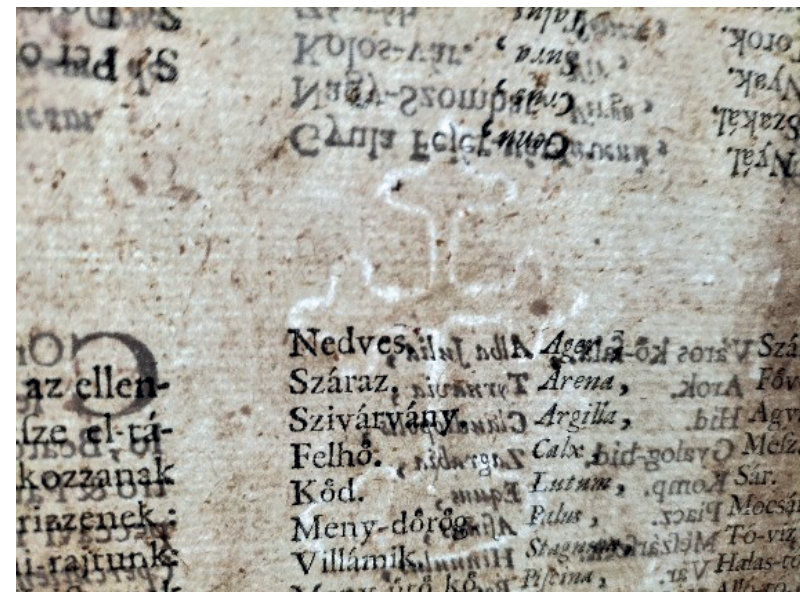
17. kép: A Statuta generalia c. könyv Csíksomlyón újranyomtatott címlapja (Adattár 8.)

18. kép: A Cato bölcs mondásainak (Csíksomlyó, 1680 k.) makulatúralapja Kájoni János korrekúrajeleivel

19. kép: Kájoni János: Cato bölcs mondásai c. tankönyv nyomdai kézírata

20. kép: A zborói papírmalom vízjele, 17. század

21. kép: A Poreba Wielka lengyel papírmalom 18. századi vízjele (Adattár 4-5.)

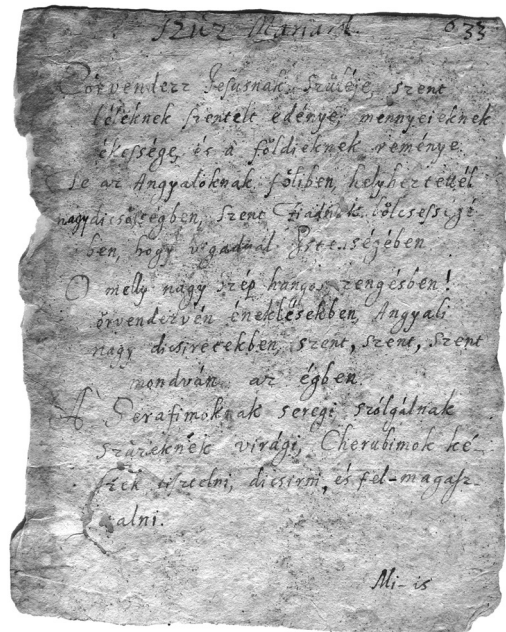
22. kép: A prundborgói papírmalom vízjele, 19. század (Adattár 6.)

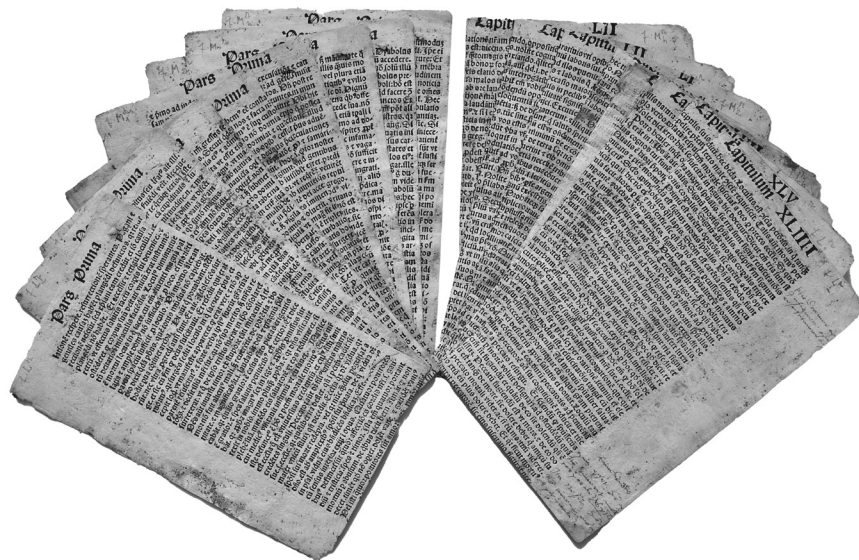
23. kép: Egykori kutatóablak a Teleki-Bolyai Könyvtárban levő példány kötésén (Adattár 11.)

24. kép: Nyomatványok kiemelése a Csíki Székely Múzeum laboratóriumában (Adattár 27.)

25. kép: Kájoni János: A *Cantionale catholicum* (1676) nyomdai kéziratának egyik lapja

26. kép: Könyvtárlából kiemelt ősnymtatványtöredékek (*Adattár 9.*)

Oláh Róbert

Maróthi György könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban

Adalékok egy debreceni tanári könyvtár történetéhez

Maróthi Györgynek (1715–1744), a debreceni református kollégium fiatalon elhunyt tanárának könyvtárát 1745. április 30-án árverezték el az alma mater falai között.¹ A hagyatéék egy részét az iskola szerezte meg, a fennmaradó kötetek szétszóródtak a Kárpát-medencében. A 2003 óta zajló rekonstrukció során eddig közel 600 művet tártam fel az egykori tanári gyűjteményből: teológiai, klasszika-filológiai, grammatikai, filozófiai, történelmi, politikai, államelméleti, jogi, természettudományos és zenei munkákat. Ezúttal a Maróthi-könyvtárnak a Marosvásárhelyi Református Kollégiumból a Teleki-Bolyai Könyvtár állományába került darabjait mutatom be.

Maróthi György életpályája

A debreceni tanár életrajzát monográfusa, Tóth Béla állította össze, az ő művéből közöljük az adatokat.² Ifjabb Maróthi György 1715. február 11-én született, apja tehetős debreceni szenátor volt. A Református Kollégiumban kezdte meg a tanulmányait, majd több mint hat évig európai egyetemeken gyarapította tudását. 1731 szeptemberétől Zürichben, 1732 szeptemberétől Bázelen, 1735 februárjától Bernben, 1736 júliusától Groningenben tanult. 1738 januárjában tért haza Debrecenbe, ahol márciusban elfoglalta a kollégium negyedik tanszékét és haláláig történelmet, ékesszólást, matézist oktatott. Sajtó alá rendezett antik auktorokat iskolai használatra, népszerű aritmetikája három kiadást ért meg néhány évtizeden belül (1743, 1763, 1782). Magyarra fordította a svájci ésszerű ortodoxia képviselőjének, Jean Frédéric Osterwaldnak *A szent históriának rövid summája* című munkáját (megjelent: 1735, 1745, 1753, 1758, 1764) és részt vett a szerző másik munkájának, *A keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságok kútfejeiről való*

¹ A debreceni kollégiumi aukciókra lásd: OLÁH Róbert: *Book Auctions at the Reformed College of Debrecen (1743–1842)*. In: Private Libraries and Private Library Inventories. Leiden, Boston, Brill, 2023. (Megjelenés alatt.)

² TÓTH Béla: *Maróthi György*. Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottsága, 1994.

elmélkedésnek³ fordításában is. Négyszólamú dallamokkal kiadta a Szenci Molnár-féle zsoltárokat. Új katalógust íratott a Nagykönyvtár állományáról és 1743-ban elindította az egy évszázadig évente ismétlődő kollégiumi könyvaukciók sorát. 1744. október 17-én, 29 évesen hunyt el.

Magánkönyvtára az 1745. április 30-án tartott árverésen kelt el. A kollégiumba került könyvek 248 tételes jegyzékét korábban Ötvös János közölte, majd megjelent az *Adattár*-sorozatban is.⁴ Az elhunyt egyházi értelmiségiek könyvtárait gyakran bocsátották kalapács alá, hogy az örökösök napi gondjait enyhítsék. Az alábbiakban kilenc kötet (kilenc mű) ismertetésével mutatjuk be, hogyan vándoroltak Maróthi könyvei Erdélybe.

Maróthi könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban

Johann Heinrich Böckler (1611–1672) *Bibliographia historico-politico-philologica curiosa* című munkája hamis impresszummal jelent meg „Germanopoli”-ban, 1677-ben.⁵ A *Gemeinsamer Verbundkatalog* szerint feltehetően Frankfurt am Mainban látott napvilágot.⁶ A strassburgi professzor tematikus csoportokba rendezett ajánló bibliográfiáját Maróthi haszonnal forgathatta mind a magánkönyvtára, mind a kollégiumi könyvtár gyarapítása során.

Az antik irodalomban gazdag tanári gyűjteménybe jól illeszkedik Titus Petronius Arbiter *Satyriconja*.⁷ Maróthi az addig megjelent kiadásokból az akkor egyik legfrissebbnek számító 1677. évi párizsi edíciót vásárolta meg Jean Bourdelot kommentárjával Hágában, 1736 szeptemberében.

Hieronimus Freyer *Oratoriáját*⁸ Maróthi kollégája, Piskárkosi Szilágyi Sámuel debreceni professzor (1744-től a Nagykönyvtár első „bibliothecae praefectus”-a) adta ki a kollégiumi diákság hasznára Debrecenben, 1742-ben. A tabulákba foglalt latin retorikatankönyv megjelenéséről Maróthi örömmel számolt be a zürichi Jacob Christoph Beckhez (1711–1785) írott egyik levelében.⁹

3 Debrecen, nyomt. Margitai János, 1745.

4 ÖTVÖS János: *Maróthi György könyvtára*. Könyv és Könyvtár 3. (1955) 2. sz. 331–361.; *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750: jegyzékszerű források*. S. a. r. OLÁH Róbert. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.) Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 206–225.

5 Jelzete: Bo-3367

6 <https://kxp.kioplus.de/DB=2.1/SET=4/TTL=1/SHW?FRST=9/PRS=HOL> Utolsó letöltés: 2022. dec. 26.

7 Jelzete: Bo-4636

8 Jelzete: Bo-814

9 TÓTH 1994, 160.

A keresztyén hebraisták a 16. századtól kezdve jelentős mennyiségű héber szöveget fordítottak latinra és adtak ki. A Szentírás és a hozzá kapcsolódó segédkönyvek mellett a zsidó irodalom és filozófia számos darabját is megjelentették.¹⁰ Az ifjabb Johannes Buxtorf héber-latin bilingvis kiadásban rendezte sajtó alá¹¹ a Jehuda Halévi-féle *Kuzárit* (*Liber Cosri*) Bazelben, 1660-ban. A középkori spanyolországi zsidó irodalom kiemelkedő darabja a kazár király és egy rabbi között folyó dialógus, amelyben a zsidó vallást hasonlítja össze a kereszténységgel és az iszlámmal.¹² A példányt Maróthi 1734 novemberében, Bazelben kapta ajándékba Johannes Philippus Ewald hessen-kasseli teológushallgatótól.¹³

A filozófia körébe tartozik Johannes Franz Budde (1667–1729) evangélikus teológus és filozófus *De moribus philosophorum dialogusa* (Jena, 1695).¹⁴ Maróthi 1735-ben, Bernben jutott hozzá a kötethez.

Maróthi könyvtárában Budde egyháztörténeti értekezését is megtaláltuk, amelyben a bíborosi méltóság eredetéről olvashatunk. William Cave (1637–1713) anglikán lelkész, windsori kanonok nagy volumenű enciklopédikus főműve Krisztus születésétől a 14. századig tekinti át az egyháztörténeti szerzőket és műveiket. Ehhez járul az 1517-ig terjedő időszakról Henry Wharton (1664–1695) kiegészítése, valamint Cave három egyháztörténeti értekezése. A kétkötetes munkát Maróthi 1738-ban szerezte.¹⁵ Maróthitól egy széljegyzetet találunk a második kötetben, a harmadik Regensburgi Kollókviumról (1601. november 28. – december 7.) szóló rész mellett, melynek témája főként a „sola Scriptura”-elv volt. Maróthi feljegyezte az esemény évét és utalt Alfonso Tostado Ribera 1608-ban megjelent *Censura Catholica Colloquii Ratisbonensis* című munkájára, amelyre Wharton appendixe is hivatkozik.¹⁶

10 BURNETT, Stephen G.: *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660): Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning*. (Library of the Written Words, 19) Leiden–Boston, Brill, 2012. 1–3.

11 Jelzete: Bo-1004

12 Modern kiadása: JEHUDA, Halévi: *Kuzári: érvek és bizonyítékok könyve a megvetett vallás védelmében*. Ford., jegyz., utószó Maróth Miklós. (Documenta et monographiae, 2). Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 2004.

13 Johannes Philippus Ewald 1731. július 6-án iratkozott be a bázeli egyetemre. Lásd: *Die Matrikel der Universität Basel Im Auftrag der Universität Basel*, V. Bd., 1726/27–1817/18. Hrsg. Max TRIEF – Pius MARRER – Hans RINDLISBACHER. Basel, Verlag der Universitätsbibliothek Basel, 1980. 202.

14 Jelzete: Bo-2550 col. 2.

15 Jelzete: Bf-360

16 WHARTON, Henry: *Appendix ad historiam literariam ... Guilielmi Cave in qua de scriptoribus ecclesiasticis ab anno MCCC ad annum MDXVII, pari methodo agitur*. Geneva, sumptibus Samielis de Tournes, 1693. 75.

Maróthi 1735-ben, Bernben jutott hozzá a Justus Lipsius (1547–1606) történeti és politikai munkáiból iskolai használatra készült kivonathoz (Strassburg, 1617).¹⁷ Az első kötéstábla belső oldalán olvasható possessor-bejegyzése mellett szerepel a jelmondata is: „Utamur foro”, azaz: „Éljünk a nyilvánossággal”. A kivonatos Lipsius-kötet az Athanasius à Valle Quietis álnéven publikáló Johann Joachim von Rusdorf (1589–1640) kommentárjával jelent meg. A kiváló klasszikus műveltséggel bíró pfalzi diplomata a magyarokkal is jó kapcsolatot ápolt: az iktári Bethlen-család tagjaival és Szenci Molnár Alberttel levelezett.¹⁸

Végül a népszerű halotti beszédek köréből említhetjük Friedrich Spanheimnak (1600–1649) a leideni egyetemen elmondott halotti beszédét Frigyes Henrik (1584–1647) orániai herceg fölött, aki 1625-től a Holland Köztársaság kormányzója volt.¹⁹ A genfi, majd leideni ortodox tanárként és a vallon gyülekezet lelkészeként szolgáló Spanheim munkája a leideni Elzevireknél jelent meg 1647-ben. A kötetnek két tulajdonosa is volt 1735-ben. Az első Sárói Sartorius/Szabó István egykori debreceni diák,²⁰ aki 1734. november elsején iratkozott be a berni egyetemre.²¹ Maróthi a jelmondat („Utamur foro”) bővített bejegyzése szerint a kötetet még ugyanazon év júliusában kapta vagy vette meg Sárói Szabótól.

A fent bemutatott kötetek útját addig követtük nyomon, amíg Maróthi tulajdonában voltak. Érdekes azonban megnézni azt is, hogy kik voltak a további tulajdonosok az 1745. évi hagyatéki árverés után.

A legtöbb kötetben a Maróthié mellett az ifjabb Nádudvari Sámuel (?–1754) tulajdonosi bejegyzése olvasható. A sárospataki, majd enyedi diák 1728 januárjától az odera-frankfurti,²² 1730 júliusától a franekeri egyetemen²³ tanult. 1735-től Enyeden szolgált lelkészként. A szószékről hirdetett univerzalista és arminianista tanok miatt előbb megintették, majd a tanok

17 Jelzete: Bo-2219

18 Lásd: VÁSÁRHELYI P. Judit: *Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei*. In: Lymbus Művelődéstörténeti Tár 3. 1991. 99–172.

19 Jelzete: Bo-2189

20 1725. február 8-án iratkozott be Debrecenben. Lásd: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. Szerk., kísérő tanulmány SZABADI István. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013. 399.

21 HEGYI Ádám – SZÖGI László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23) Bp., ELTE Levéltára, 2016. 484.

22 TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11) Bp., ELTE Levéltára, 2004. 408.

23 BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15) Bp., ELTE Levéltára, 2007. 855.

nyilvános visszavonásáig ideiglenesen felfüggesztették. 1740 és 1746 között Marosvásárhelyen tanított, ahol a diákok rajongtak wolffianus szellemű filozófiai előadásaiért. Végül felhalmozott adósságai és erkölcsi botlása miatt távoznia kellett a kollégiumból és hamarosan áttért a római katolikus hitre.²⁴ 1748–1749 folyamán adósságai rendezésére a vagyonával együtt zárolták a főként a 18. században megjelent művekből álló könyvtárát is.²⁵ Összesen három Marosvásárhelyen őrzött Maróthi-kötetben szerepel Nádudvari tulajdonosi bejegyzése: Böckler bibliográfiájában, Petronius Arbiter és Lipsius műveiben. Az *Adattár 16/3*. kötetében és a Kolumbán Vilmos által közölt Nádudvari-jegyzéken²⁶ három tétel azonosítható Maróthi könyvtárából: a kivonatos Lipsius-válogatás (34 dénár értékben),²⁷ Freyer retorikája és Spanheim halotti beszéde (9 dénár értékben).²⁸ Az átfedéseket figyelembe véve tehát összesen Maróthi 5 kötetéről állíthatjuk, hogy Nádudvarhoz kerültek 1745-ben. A Spanheim-beszéd és Freyer retorikája úgy járhatott Nádudvari kezében, hogy nem jegyezte fel a kötetekbe a nevét, miközben Böckler műve, amelyben olvasható a bejegyzése, hiányzik a könyvjegyzékéről. Megszerezte továbbá a Maróthi által kiadott *Soltárok négyes nótáji*-t is.²⁹ Több kötetben olvashatjuk Nádudvari jelmondatát: „Fata viam inuenerunt” („A sors talál magának utat”).

Nádudvari maga is jelen volt az 1745. évi debreceni aukción, ahol Maróthi könyveit árverezték, erre utal a vásárlás helyének és évének feltüntetése Petronius Arbiter művében.³⁰ Családi kapcsolatok fűzték a cívisvároshoz. Hermányi Dienes szerint³¹ az első felesége Pósalaki János

24 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. 420; KOLUMBÁN Vilmos József: *Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen*. Református Szemle 102 (2009) 3. sz., 340–351.; Uő: *Nádudvari Sámuel ingóságai*. Református Szemle 103 (2010) 4. sz., 421–434. Bod Péter szerint Nádudvarit azért távolították el, mivel „nem tsak a’ Kollégyiom Fundusait kezdette vólt vesztegetni; hanem roszt hírbén-is kerekedett vólt egy leányjal”. Lásd: BOD Péter: *Smirnai szent Polikárpus*. [Enyed], [Kis Gy. ny.], [1766]. 175.

25 KOLUMBÁN 2010, 422–423.

26 *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757: A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. S. a. r.* MONOK István – NÉMETH Noémi – VARGA András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3) Szeged, Scriptorium, 1994. 323–328; KOLUMBÁN 2010, 423–434.

27 KOLUMBÁN 2010, 429.

28 KOLUMBÁN 2010, 427. (74.)

29 KOLUMBÁN 2010, 427. (68.)

30 Jelzete: Bo-4636. Az első kötéstábla belső oldalán olvasható bejegyzés szövege: „Post praematura Viri Prae-Clarissimi Fata Samuelis Nadudvari Comp[aravit] Debrecini A[nn]o 1745. Fata viam invenerunt.”

31 A peregrinációból hazatérő Nádudvari „egy Debretzeni Senatornak fel lábára egy kevesse sánta, ’s nem igen formás, de igen tzifra köntösű Léányát el matkásitvan” indult el Debrecenből

(1683–1740) debreceni szenátor³² egyik lánya volt, aki a debreceni egyházi anyakönyv³³ szerint az 1711-ben született Pósalaki Máriával lehetett azonos. 1747-ben pedig, mikor Nádudvari elhagyta Marosvásárhelyet, Debrecenbe küldte gyerekeit „Pósalakiné asszonyomhoz”, azaz feltehetően özvegy Pósalaki Jánosné Seres Katalinhoz (1693–1762), a nagyanyjukhoz.³⁴

A további tulajdonosok között bukkan fel Tétsi Sámuel (1707–1756), aki 1722-ben iratkozott be a marosvásárhelyi kollégiumba, ahol a seniorságig vitte.³⁵ 1735 decemberétől 1739 júliusáig a marburgi egyetemen,³⁶ majd 1739 augusztusától Franekerben tanult.³⁷ Gróf széki Teleki (I.) Ádám javaslatára állítólag Leidenben is járt, ám beiratkozásának nincs nyoma az egyetemi anyakönyvben. 1741-től egykori alma matere tanáraként működött. 1756-ban bekövetkezett halála után adósságai rendezésére az ingóságait elárverezték.³⁸ A marosvásárhelyi református kollégium tulajdonosi bejegyzése 1757-ben kelt, Tétsi hagyatékából ekkor került be az iskola könyvtárába a *Kuzári* Buxtorf-féle kiadása.

Batz István (1722–1790) 1743-ban iratkozott be a marosvásárhelyi tógások közé, később a kollégium seniora volt. Gróf széki Teleki (II.) László támogatásával 1755 augusztusától 1757-ig a marburgi egyetemen tanult, majd patrónusa udvari lelkészeként szolgált.³⁹ 1761-ben hívták meg Borosbocsárdra lelkésznek, majd 1769-től haláláig Tordán lelkészkedett.⁴⁰ Maróthi

---

Erdélybe. Lásd: HERMÁNYI DIENES József *szépprózai munkái*. Bp., Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1992. 93. 354.

32 Nem azonos Pósalaki Jánossal (1652–1727), aki Debrecen város jegyzője, diplomatája és krónikása volt. Pósalaki István (?–1697) bátyja két gyermekének gyámjaként a másik Pósalaki Jánost (1683–1740) nevelhette egy ideig. Lásd: PÓSALAKI János: *Debrecen siralmas állapotának megvilágosítása 1683–1696*. Ford. Balogh István. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1987. 7–8.

33 https://leveltar.drk.hu/online-kutatas/kereszteles/1?apa_vnev=P%C3%B3salaki&apa_knev=J%C3%A1nos&anya_nev=&gyermek_knev=M%C3%A1ria&tol=&ig=&gyermek_neme=122. fol. Utolsó letöltés: 2022. dec. 26.

34 https://leveltar.drk.hu/online-kutatas/halott/1?h_vnev=&h_knev=&nev_elotag=&ht_nev=P%C3%B3salaki%20J%C3%A1nos&tol=&ig=&apa_vnev=&anya_vnev=&ek_tol=&ek_ig=&sz_hely=&megjegyzes=456. fol. Utolsó letöltés: 2022. dec. 26. Balogh István tévesen a másik Pósalaki János (1652–1727) feleségeként azonosította Seres Katalint. Lásd: PÓSALAKI 1987, 8.

35 *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1658–1848*. Bevezetéssel közléseszi TONK Sándor, szerk. Font Zsuzsa. (Fontes rerum scholasticarum, 6) Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1994. 60. (1704.)

36 TAR 2004, 2821.

37 BOZZAY – LADÁNYI 2007, 946.

38 http://www.erdelyweb.hu/mvhely/lexikon/lexikon_t.htm Utolsó letöltés: 2022. dec. 26.

39 TONK 1994, 75. (2122.)

40 <http://www.relatoria.ro/kozossegek/borosbocsard/4> Utolsó letöltés: 2022. dec. 26.

könyvtárából a Spanheim-féle halotti beszéd került hozzá, amelyet 1790-ben, 68 évesen bekövetkezett halála⁴¹ után egykori alma materére hagyott.

(Besenyői) Benkő Mihály (1719 k.?–1797) szintén marosvásárhelyi diák volt. Szinnyei szerint 1742-ben iratkozott be az utrechti egyetemre.⁴² A magyarországi peregrinusok adattára szerint ezzel szemben csak 1755 szeptemberében kezdte meg a tanulmányait Utrechtben,⁴³ azt megelőzően pedig 1753 augusztusától Marburgban tanult.⁴⁴ 1757-től 1774-ig a marosvásárhelyi kollégium tanára volt, majd miután felfüggesztették állásából, haláláig katekétaként működött.⁴⁵ 1757-ben 6 forint 30 dénárért vásárolta meg a William Cave-féle egyháztörténeti munka két kötetét, amely 1773-ban báró hadadi Wesselényi Kata (1735–1788)⁴⁶ útján („ex pia collatione”) 3 magyar forint és 12 dénár értékben került a marosvásárhelyi kollégiumi könyvtárba.

Vagyis a kötetek nagy része marosvásárhelyi tanárok útján került a református kollégium könyvtárába, egy kötet pedig egy korábbi marosvásárhelyi diák hálaadományaként jutott az intézménybe. Az iskola államosítása után, 1955-ben a 80.000 kötetet számláló kollégiumi könyvtár beköltözött a Teleki Téka épületébe, majd 1962-ben egyesítették a két gyűjteményt Teleki-Bolyai Könyvtár néven.⁴⁷ A református kollégium jellegzetes ex librisét 7 kötetbe ragasztották be (kerek virággirland közepén szárnyas angyalfigura látható, melynek a jobbában író toll, a baljában nyitott könyv). A Deé Nagy Anikó által azonosított három variáns közül a 135/a számú ex libris került az egykori Maróthi-kötetekbe.⁴⁸

---

41 Gyöngyössi János művei között találjuk az 1790-ben, 68 évesen elhunyt Batznak mint „Boros-Botsárdi, azután az Ó-Tordai Refor[ormáta] Eklésia’ hiveséges L[elki] Pásztorának” címzett sírverset. https://deba.unideb.hu/deba/gyongyossi/text.php?id=gyongyossi_1_58 Utolsó letöltés: 2022. dec. 26.

42 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. (A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése utánnyomat-sorozata) Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981. I. kötet, 868–869.

43 BOZZAY – LADÁNYI 2007, 1729.

44 TAR 2004, 1834.

45 SZINNYEI 1980–1981, I, 868–869.

46 Életére és tevékenységére újabban lásd: DEÉ NAGY Anikó: *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony*. Kolozsvár, Kriterion, 2017.

47 DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után*. In: Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Szerk. Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány–Mentor Kiadó, 2002. 144–148.

48 Lásd: DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, Balassi Kiadó – Polis Könyvkiadó, 2001. 21, LXIII.

A könyvek leírása

Maróthi György könyveire a Teleki–Bolyai Könyvtár online elérhető 17. századi katalógusában találtunk rá.⁴⁹ A nyomtatásban is megjelent 16. századi katalógus⁵⁰ nem tartalmaz Maróthitól származó tételeket. A tulajdonosi bejegyzéseket kiegészítettük a kötetekben olvasható kéziratos bejegyzések alapján. Köszönettel tartozunk az intézményben dolgozó kollégáknak a fotók elkészítéséért, amelyekről a bejegyzéseket leolvashattuk.

Bo-3367

[BÖCKLER, Johann Heinrich] (ed.): *Bibliographia historico-politico-philologica curiosa*, Cui praefixa [BOSIUS, Johannes Andreas], *Cujusdam viri studio politico bene instituendo dissertatio epistolica posthuma*. Germanopoli [Frankfurt am Main?], [s. n.], 1677, [173] fol., 8°.

K Pergamenkötésben.

P *Geor[gius] MaRóthi* (a címlapon)

Sam[uel] Nadudvari Fil[ius] (a címlapon)

Ill[ustris] Coll[egii] M[aros]Vasárhely[ensis] (a címlapon)

M A hátsó szennylapon kéziratos bejegyz. a mű 94. oldaláról származó tartalmi kiemeléssel.

Bo-2550

Col. 1.

BUDDEUS, Johannes Franz: *De origine cardinalitiae dignitatis schediasma historicum*. Jenae [Jena], sumptibus Joh. Bielckii, Stanno Jo. Zach. Nisi exscriptum, 1692–1693, [12], 179, [1] p., 12°.

K Papírkötésben

P *Geor[gius] MaRóthi a[d] d[iem] VII. Id[us] Sextil[es] MDCCXXXV. Bernae. Utamur foro* (az első kötetábla belső oldalán)

A Maros Vásárhelyi e[vangélium szerint] r[eformált] Fő Oskola könyve (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

Col. 2.

[BUDDEUS, Johannes Franz:] *De moribus philosophorum dialogus*. Jenae [Jena], sumptibus Jo. Bielckii, 1695, [8], 136 p., 12°.

Bo-1004

JUDAH, Halevi: *Kuzari: Liber Cosri continens colloquium seu disputationem de religione*. Rec. et notis ill. BUXTORF, Johannes (jun.) Basileae [Basel], sumptibus auctoris, typis Georgi Deckeri, 1660, [50], 455, [29] p., 4°.

K Félpergamenkötésben, márványozott papírborítással.

P *Georgio MaRóthi donavit a[nno] s[alutis] VII. Kal[endae] Nov[embris] a[n]te c[hristum] n[atam] MDCCXXXIV Praestantiss[imus] Juvenis Johannes Phil[ippus] Ewald Hassus Casselanus Basileae* (az előzéklapon)

Geor[gius] MaRóthi (a címlapon)

A Publica Libr[orum] Biblioth[ecae] Tétsianae Auctione A[n]no 1757. facta tenet Ill[ustris]

Coll[egium] M[aros]Vásárh[elyensis] Comp[aravit] J[osephus] Szil[ágyi]⁵¹ Biblioth[ecarius] (az előzéklapon)

A Maros Vásárhelyi e[vangélium szerint] r[eformált] Fő Oskola könyve (nyomtatott ex libris az első kötetábla belső oldalán)

Bf-360 I–II.

CAVE, William: *Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria, a Christo nato usque ad saeculum XIV. facili methodo digesta*. WHARTON, Henry: *Appendix ad Historiam litterariam ... de scriptoribus ecclesiasticis ab anno 1300 ad annum 1517 pari methodo agitur*. CAVE, William: *Dissertationes tres, I. De scriptoribus ecclesiasticis incerte aetatis, II. De libris et officiis ecclesiasticis Graecorum, III. De Eusebii Caesariensis Arianismo adversus Joannem Clericum*. Genevae [Genève], sumptibus Samuelis de Tournes, 1694–1699, 2°.

Tom. I., [20], XXIV, 523, [4], 141, [20] p.

Tom. II., [6], 328, 48, [22] p.

K Pergamenkötésben. A kötetáblákon vaknyomásos arabeszkés díszítéssel.

P *Georgius MaRóthi* (Tom. I., az első kötetábla belső oldalán)

Georgius Marothi a[n]te c[hristum] n[atam] MDCCXXXVIII (Tom. I., a címlapon)

Michael Benkő A[n]no 1757 fl[oreni] 6 d[ena]r[um] 30 (Tom. I., az első kötetábla belső oldalán)

Liber Ill[ustris] Coll[egii] Ref[ormatorum] S[aros] P[atakinæ] Alb[ensis] M[aros]Vásárhely[ensis] comparatus ex pia collatione illustrissimae L[iber] B[aro] Catherinae Vesselényi de Hadad, Illustrissimi quondam Comitis Sigismundi Rhedei de Kis Rhede relictæ Viduae A[n]no 1773. Fl[oreni] h[ungarici] 3. D[ena]r[um] 12. Bibliothecario Johanne Simon Mpria. (Tom. I., az első kötetábla belső oldalán)

M A 2. kötet 75. p. latin széljegyzet.

49 <http://www.telekitekita.ro/katalogus3510> Utolsó letöltés: 2022. dec. 26.

50 *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai. Novum Forum Sicolorum*. [Comp. SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály et al.] Tg. Mureş, Biblioteca Judeţeană Mureş, 2001. I–II.

51 Ákosfalvi Szilágyi József 1751-ben iratkozott be a marosvásárhelyi református kollégiumba, ahol a könyvtároság mellett számos tisztet viselt. Lásd: TONK 1994, 80. (2257.)

Bo-2219

Facis historicae compendium ex Justii LIPSII operibus cum summa diligentia et studio compositum... per Anastasium de Valle Quietis [RUSDORF, Johann Joachim von]. Argentorati [Strassburg], impensis heredum Lazari Zetzneri, excudebat Conradus Scher, 1617, [6], 377 p., 12°.

K Pergaménkötésben

P *Georg[ius] Marothi a. d. X. Kal[endae] Jul[ii] MDCCXXXV. Bernae. Utamur foro.* (az első kötetábla belső oldalán)

G*eor[gius] Marothi* (a címlapon)

S*am[uel] Nadudvari Fil[ius] Fata viam inuenerunt.* (az első kötetábla belső oldalán)

Liber Ill[ustris] Coll[egii] S[aros] P[atakinae] M[aros]Vásárh[ellyensis] (a címlapon)

A Maros Vásárhelyi e[vangélium szerint] r[eformált] Fő Oskola könyve (nyomtatott ex libris az előzéklapon)

M Erdélyi könyvesházak 3., 324. (29.); KOLUMBÁN 2010, 429.

Bo-4636

Titi PETRONII ARBITRI, *Satyricon*, cum notis Bourdelotii et glossario Petroniano. Parisiis [Paris], apud Claudium Audinet, 1677, [22], 417 p., 12°.

K Aranyozott gerincű bőrkötésben.

P *Geor[gius] Marothi a. d. VII. Eid[us] Qvintileis MDCCXXXVI emi Hagae Comitu[m]* (az első kötetábla belső oldalán)

G*eor[gius] Marothi* (a címlapon)

Post praematura Viri Prae-Clarissimi Fata Samuelis Nadudvari Comp[aravit] Debrecini A[nno] 1745. Fata viam invenerunt. (az első kötetábla belső oldalán)

S*am[uel] Nádudvari Fil[ius]* (a címlapon)

hinc Ill[ustris] Coll[egium] M[aros]Vasarhely[ensis] (a címlapon)

Bo-2189

Friderici SPANHEMII [jun.] ... *Laudatio funebris ... Frederici Henrici ... Arausionensium principis, Nassoviae comitis etc. excelsae memoriae dicta Leidae IV. Eid. Mai. MDCXLVII*, Lugd. Batavor. ex officina Elzeviriana, 1647, [4], 97, [3] p., 12°.

K Márványozott papírkötésben

P *Steph[anus] S. Sárói Comp[aravit] Bernae Helv[etiorum] 1735.* (a hátsó kötetábla belső oldalán)

G*eor[gius] Marothi* (a címlapon)

Hic Liber Bibliothecae Ill[ustris] Coll[egii] Ref[ormatorum] M[aros]Vásárhelyensis additus testamento pie defuncti Clariss[imi] Stephani Batz dum viveret Ecclesiae Ref[ormatorum] O. Tordensis Div[ini] Verbi Ministri A. D. 1790. (az előzéklapon)

M Erdélyi könyvesházak 3., 325. (74.); KOLUMBÁN 2010, 427.

Bo-814

Hieronymi FREYERI ... *Oratoria in tabulas compendiaris redacta et ad usum iuventutis scholasticae accomodata*, [sajtó alá rend. PISKÁRKOSI SZILÁGYI Sámuel], Debrecini [Debrecen], per Joannem Margitai, 1742, 80 p., 8°.

K Félbőrötésben, márványozott papírral borított kötetáblákkal

P *Geor[gius] Marothi* (az első kötetábla belső oldalán)

Liber Bibliothecae Collegii Reformatorem M[aros]Vásárhelyensis Ao. MDCCXXXII.

Biblioth[ecarius] Stephanus Nagy mpria. (az első kötetábla belső oldalán)

A Maros Vásárhelyi e[vangélium szerint] r[eformált] Fő Oskola könyve (nyomtatott ex libris az előzéklapon)

M Erdélyi könyvesházak 3., 324. (22.); KOLUMBÁN 2010, 426.

Ósz Sándor Előd

Reformátorok művei Teleki Sámuel gyűjteményében¹

2018 óta Erdély történeti könyvgyűjteményeiben vesszük számba a 16. századi Európa idehaza leginkább olvasott 15 protestáns teológusának kora újkori kiadásait. A gyűjtemények legnagyobb része valamelyik felekezeti közép- vagy felsőfokú oktatási intézményéhez kötődik. Jóval kevesebb református főúri könyvtár maradt ránk. Ezek nagy része már a 19. században valamelyik iskolai gyűjteménybe került (pl. a geryeszegi Teleki-könyvtár nagy része a Székely Mikó Kollégiuméba), vagy éppen a tulajdonos osztotta el több gyűjtemény között (Mikó Imre gyűjteményének részei az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Bethlen Kollégium és az említett Székely Mikó Kollégium bibliotékájába kerültek). Számos gyűjtemény a zivataros 20. században teljesen megsemmisült vagy darabjai ismeretlen helyeken lappanganak. Teleki Sámuel (1739–1822) könyvtára ma az egyetlen olyan református főúri gyűjtemény Erdélyben, amelyet eredeti helyén és eredeti rendjében őriznek. A Teleki-Bolyai Könyvtár mindenkori őreit illesse köszönet azért, hogy megőrizték az oda került gyűjtemények egységét. (Ezzel szemben Samuel Brukenthal könyvtárát meglehetősen nagyvonalúan mosták össze a szebeni gimnázium gyűjteményével, így a kötetek provenienciáját csak alapos kutatás után lehet megállapítani.)

A Teleki Tékában fellelhető reformátori művek vizsgálata – az intézmény előbb említett egyedisége okán – sajátos színterületet jelentette a fenti kutatásnak, itt ugyanis el kellett tekintenünk az iskolai gyűjtemények feldolgozása során kialakított szempontrendszerrel és új kérdéseket kellett megfogalmaznunk: 1. A 18–19. század fordulóján Erdély császári udvarban élő református kancellárja mely 16. századi teológiai munkákat helyezte el nyilvános könyvtárának polcán? 2. Hogyan viszonyul ez a gyűjtemény-rész a szomszédos református kollégium bibliotékájának reformátori anyagához? 3. Honnan szerezte be Teleki Sámuel a 16. századi reformátorok munkáit?

Szerzők és műveik

Teleki Sámuel – kora erdélyi arisztokratáihoz hasonlóan – politikai, történeti és természettudományos ismeretek mellett jelentős teológiai műveltséggel is rendelkezett. Több évtizedes könyvgyűjtő tevékenysége során értelemszerűleg kiemelt figyelmet fordított a teológiai irodalom beszerzésére is. Kora egyik legjelentősebb református patrónusaként nem kerülték el a figyelmét a reformáció századának nagy hittudósai sem.

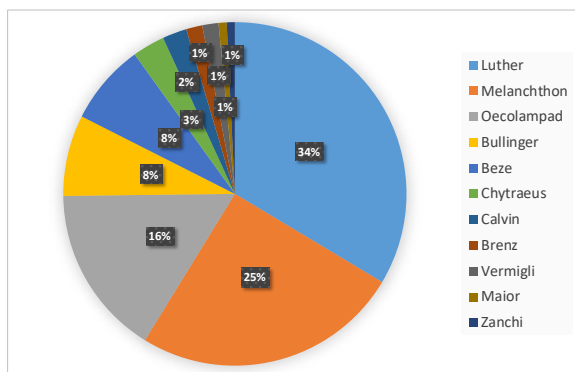
A kutatás során az alábbi 15 szerző munkáit vizsgáltuk: *wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1499–1560), Georg Major (1502–1574). *Lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600). *Genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602). *Zürichi teológusok*: Pietro Martire Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586). *Svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574). *Pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590).

Teleki gyűjteményében 131, témánkba vágó teológiai munkát találunk. (Nagyságrendjében megközelíti a Marosvásárhelyi Református Kollégium 151 kötetből álló, hasonló jellegű állományrészét.)

A szerzők megoszlása viszont jelentős mértékben különbözik a református oktatási intézmények, köztük a Teleki Téka közvetlen szomszédságában működő kollégium könyvtárától. Itt már nem a 16–17. század teológiai kánonja, hanem a felvilágosodáskori reformáció-kép, illetve a Németországban éppen kibontakozó Luther-kultusz érezteti hatását.

Érdemes a hiányzókkal kezdeni: Aretius, Gwalther, Lavater és Musculus egyetlen munkája sem került a kancellár Tékájába. Zanchi és Maior egy-egy, Vermigli és Brenz két-két, Calvin három, Chyträus négy munkája szerepel a gyűjteményben. Bèze-nek és Bullingernek viszont tíz-tíz művét vehettük kézbe. Bazel reformátorának, Oekolampadnak 21 művét vásárolta meg Teleki. A 33 Melanchthon- és a 44 Luther-kiadás pedig a vizsgált reformátori állomány közel kétharmadát teszi ki. (A számot tovább növelné, ha a Luther műveit tartalmazó gyűjteményes kiadások minden kötetét külön nyomtatványnak tekintenénk. Az iskolai gyűjtemények esetében így jártunk el, ugyanis világosan látszik, hogy a különböző kötetek különböző úton kerültek mai helyükre. A Teleki Téka Luther-sorozatainak darabjai viszont azonos provenienciájúak.) Lásd az alábbi ábrát.

¹ A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Ösztöndíjprogramja, a tanulmány megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

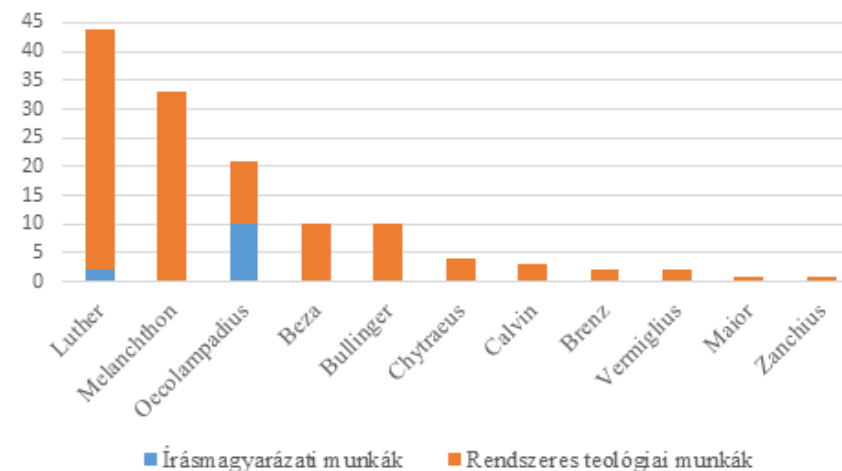

A református kollégium anyagával összehasonlítva² a legszembetűnőbb különbség Calvin és Luther műveinek arányában mutatkozik meg: az iskolai könyvtárban 24 Calvin-művet találtunk, a Teleki-gyűjteményben hármat. Luther Tékában őrzött 44 kötetével szemben a kollégiumban mindössze 16 kiadást sikerült azonosítani. Az arányok azt is jelzik, hogy a 18–19. század fordulóján a német reformátorok kultusza már virágkorát élte, a Calviné viszont csupán fél évszázad múlva kezdett kialakulni. Magyarozatot igényel továbbá Johannes Oekolampad műveinek nagy száma, ugyanis Gwaltherhez, Lavaterhez és Musculushoz hasonlóan az ő művei is kikoptak a teológiai-egyházi köztudatból. Teleki peregrinációjának első állomása Bazel volt, ahol mintegy másfél évet (1760. január – 1761. július) töltött.³ A városban valószínűleg élt (már/még) reformátorának kultusza és ez ösztönzhetette az ifjú gróftot műveinek beszerzésére.

Ha a reformáció korának teológiai műfajai nyomán csoportosítjuk a vizsgált nyomtatványokat, mindössze 12 írásmagyarázati munkát találunk köztük, 119 pedig nagy összefoglaló teológiai munka, vagy valamely kisebb témát körüljáró rövidebb értekezés. A 12 írásmagyarázati munkából tíz Oekolampad műve. (Az iskolai könyvtárakban a két műfaj egyensúlyban van, a régi, szerves fejlődést maguk mögött tudó gyűjteményekben pedig a kommentárok és prédikációs kötetek aránya akár túl is teng.) Ez a műfaji megoszlás is sejteti, hogy a felvilágosodás „polihisztorainak” teológiai érdeklődése nem az elemző írásmagyarázati művekre, hanem elsősorban a nagy szintézisekre irányul. (Lásd az alábbi ábrát.)

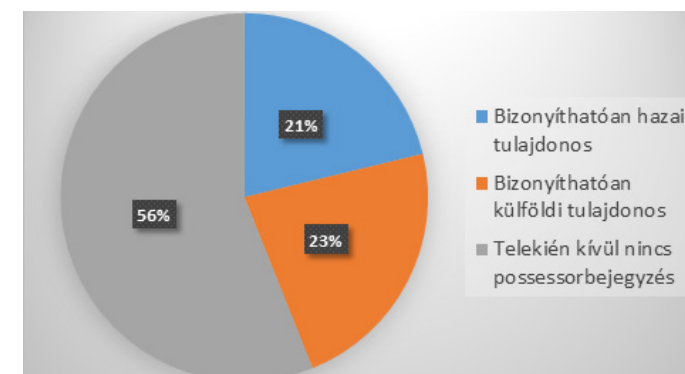
² Az anyag részletes elemzését lásd: ŐSZ Sándor Előd: *Reformátorok művei a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában*. In: Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020. 359–378.

³ DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 24–30.

A beszerzés helye

Kutatásunk alapkérdése, hogy a vizsgált munkák mikor és honnan kerültek az adott gyűjteménybe. Kutatásunkat nehezíti, hogy a vizsgált állományrész közel kétharmada (64 corpus) új kötésben van (valószínűleg Teleki Sámuel köttette be őket), az eredeti táblán és előzők-, illetve hátvédlapokon található possessorbejegyzések az újrakötés során elvesztek, a címlapon található possessorbejegyzések egy részét is kitörölték valamikor. A vizsgált állományrész 74 nyomtatványában (56%) nem találtunk egyetlen, a Telekiét megelőző tulajdonosjegyet sem, így ezek provenienciájáról sem mondhatunk semmit. A fennmaradó 58 nyomtatvány közül 30-ban Kárpát-medencén kívüli, elsősorban németországi és svájci tulajdonosok bejegyzéseit találjuk, 28-ban pedig hazai értelmiségiekét. (Lásd az alábbi ábrát.)

A továbbiakban a két, jól elkülöníthető nyomtatványcsoportot, a külföldi és a hazai beszerzéseket fogjuk részletesebben vizsgálni.

1. Külföldi beszerzések

Feltételezésünk szerint Teleki Sámuel a korábbi tulajdonosjegy nélküli kötetek nagyobb részét is külföldön szerezte be, így kijelenthetjük, hogy a gyűjtemény párhuzamba állítható a kor Magyarországnak főúri és főpapi könyvtáraival.

A külföldi beszerzésekkel a kora újkor több jeles nyugat-európai teológusának könyvtárából került egy-egy darab Marosvásárhelyre.

Heinrich Bullinger anabaptisták ellen írt művének⁴ marosvásárhelyi példánya a reformáció zürichi műhelyébe vezet: a kötetet a szerző veje, a város reformátorának fia, ifjú Ulrich Zwingli (1528–1571) – Zürichben a héber nyelv, illetve a teológia professzora valamint az ispotálytemplom papja⁵ – 1560 és 1563 között, valószínűleg 1561-ben ajándékozta barátjának, Ulrich Grimmnek.⁶ Grimm akkor a Zürich melletti Umiken (?–1563), később Lenzburg (1563–1567, 1567–1571, 1586–1607 mh.) és Schinznach (1571–1586) lelkipásztora volt.⁷ A corpus a 17. század elején bizonyos C. Piscatorhoz került, további sorsa ismeretlen.

Timotheus Sturm, Bázelen és a közeli Waldenburgban (valamikor 1584–1596 között) szolgáló lelkész, Oekolampad kátéja kiadójának⁸ könyvtárából származik Brenz, illetve Bibliander műveinek kolligátuma.⁹ A Téka egyik Bullinger-kolligátuma¹⁰ szintén bázeli környezetből kerülhetett Teleki

tulajdonába: Matthias Harscher (1596–1651), a város orvosa és az egyetem ékesszólás- (1630–1637, 1641–1650) és etika-professzora (1650–1651)¹¹ ajánlékozta¹² ifjabb Theodor Zwingernek (1597–1654), a református ortodoxia jelentős képviselőjének, aki egyszerre volt a Grossmünster főlelkésze, illetve az Őszövetség professzora.¹³ (Kettejük barátságának további bizonyítéka, hogy Zwinger 1632-ben egy Platon-művet ajándékozott Harschernek.)¹⁴

Oekolampad Ezékiel-kommentárjának¹⁵ marosvásárhelyi példányát a 17. század elején a berni főiskola környezetében találjuk: első ismert tulajdonosa Hermann Dürholz (Lignaridus) genfi (1596–1598) és berni (1598–1628) teológia-professzor. Tőle munkatársához, Markus Rüttimeyer (1580–1647) berni teológia-professzorhoz (1612–1625), majd lelkipásztorhoz (1625–1647), a berni főiskola rektorához (1617–1618), egyszersmind a a dordrecht zsinat (1618) berni küldöttéhez került.¹⁶ A következő tulajdonosa szintén berni, Christoph Papinus, akit nem sikerült azonosítanunk.

Melanchthon deklamáció-gyűjteményének első kötetét¹⁷ Teleki valószínűleg Németalföldről vásárolta, ugyanis címlapján Jacobo Arneto (Jacobus Arnetus), a leuveni egyetem 1542-ben beiratkozott spanyol hallgatójának¹⁸ neve olvasható. Bèze hitvallásának 1595-ös kiadását¹⁹ 1599-ben Hugo Halewech teológiai hallgató birtokolta, aki később a Deventer melletti Raalteben (1603–1605) és Wilpben (1605–1617) szolgált.²⁰ A kötet későbbi

¹¹ Életrajzát lásd: <https://data.cerl.org/thesaurus/cnpon163076> Letöltés: 2023. márc. 3.

¹² *Zuingero suo d[ono] d[edit] Matthias Harscher[us]*.

¹³ RAUPP, Werner: *Zwinger, Theodor*. In: Historisches Lexikon der Schweiz (HLS) Version vom 09.12.2013. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/010944/2013-12-09/> Letöltés: 2023. márc. 1.

¹⁴ GÄBLER, Ulrich: *Eine Basler Dedikation von 1632. Stadtpfarrer Theodor Zwinger widmet Stadtarzt Matthias Harschereine Plato-Ausgabe*. In: Margini. Giornale della dedica e altro 2. (2008). 3–10.

¹⁵ OEKOLAMPAD, Johannes: *In prophetam Ezechielem commentarius*. Argentorati, Matthias Apiarius, 1534. VD16 B 3807. Jelzete: Tq-75 a.

¹⁶ Életrajzaikat lásd: *Dozenten der Universität Bern 1528–1984*. 289, 1207.

(https://biblio.unibe.ch/digibern/dozenten_uni_bern.pdf) Letöltés: 2023. márc. 4.

¹⁷ MELANCHTHON, Philipp: *Selectarum declamationum ... tomus primus*. Argentorati, Crato Mylius, 1546. VD16 M 3557. Jelzete: To-1568.

¹⁸ COLE, Thomas: *Studentenmobilität tussen de Nederlanden en het Iberisch schiereiland in de vijftiende en zestiende eeuw: onderzoek naar de Spaanse en Portugese studenten aan de universiteit van Leuven in de periode 1425-1569 en studenten uit de Nederlanden aan de Spaanse en Portugese universiteiten in dezelfde periode*. Kézirat a Genti Egyetem könyvtárában. 61. https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/034/281/RUG01-001034281_2017_0001_AC.pdf. Letöltés: 2022. szept. 1.

¹⁹ BÈZE, Théodore de: *Confessio Christianae fidei*. Genevae, Eustathius Vignon, 1595. GLN-3778. Jelzete: To-188 a.

²⁰ JONGH, Henricus de: *Naam-lyst der predikanten, die in de gemeenten, behoorende onder de IX. Classen van het Gelderische Synode Zedert de Hervorming der Kerken tot den Jaare 1750*

⁴ BULLINGER, Heinrich: *Adversus anabaptistas libri VI. Anabaptistarum apologia*. Tiguri, Christoph. Froshoverus, 1560. – Jelzete: T- 210 c/7.

⁵ BÄHLER, Eduard: *War Ursula Tremp die Schwester Zwinglis?* Zwingliana 4. (1921) 1. sz. 22.

⁶ *D. Huldericho Grimmio pastorj in Umitken agri Bernensis, Amico suo singulari H. Zwinglii D[ono] D[edit] 156[.]*. – A dedikációs felirat a 17. századi újrakötés során csonkult.

⁷ NEUENSCHWEINDER, Heidi: *Geschichte der Stadt Lezбург*. Argovia: Jahresschrift der Historischen Gesellschaft des Kantons Aargau 96. (1984) 96, 157, 374.

⁸ HAGENBACH, Karl Rudolf: *Kritische Geschichte der Entstehung und der Schicksale der ersten Baslerkonfession*. Basel, Neukirch, 1827. 262.

⁹ Coll. 1.: BRENZ, Johann: *De personali unione duarum naturarum in Christum*. Tubingae, vidua Ulrici Morhardi, 1561. VD16 B 7839. Coll. 2.: Uő: *Judicium contra Casparis Svencfeldii libros*. [Ulm, Hans Varnier, 1560.] VD16 B 7779. Coll. 3.: BIBLIANDER, Theodor: *Christianismus sempiternus*. Tiguri, Froshoverus, 1556. VD16 B 5319. – Jelzete: Tq-75 d/7.

¹⁰ Coll. 1.: BULLINGER, Heinrich: *De origine erroris libri duo*. Tiguri, Froshoverus, [1550.] VD16 B 9655. Coll. 2.: Uő: *De Scripturae Sanctae autoritate*. Tiguri, Froshoverus, 1544. VD16 B 9686. Coll. 3.: Uő: *Brevis antibole sive responsio... ad Ioannis Cochlei replicam*. Tiguri, Froshoverus, 1544. VD16 B 9569. Jelzete: Tq-75 h/1.

tulajdonosa a nagy németalföldi Alberthoma lelkész-dinasztia tagja, Albert (1644–1720), aki Appingedamban (1672–1683), Emdemben (1683–1693) és Groningenben (1693–1720) volt lelkész. Teleki az ő azonos nevű, 1758-ban elhunyt fiának hagyatékából vásárolhatta a szóban forgó kötetet.²¹ A Melanchthon összes műveit tartalmazó kiadvány negyedik kötetének vásárhelyi példányában²² Daniel Castellanus 1609-es bejegyzését olvassuk. Castellanus leideni tanulmányai (1595–1603)²³ után az ottani francia gyülekezet lelkészeként (1603–1615-?)²⁴ szolgált.

A fent vázolt tulajdonosok sora jelzi, hogy a külföldről beszerzett reformatori munkák jelentős része korábban Svájcban és Németalföldön volt forgalomban, így azt sejtjük róluk, hogy Teleki peregrinációja során vásárolta őket. A bejegyzések alapján arra is következtethetünk, hogy nemcsak a könyveket, hanem azok bejegyzéseit is értékelhette. Ulrich Zwingli és Theodor Zwinger nevét minden bizonnyal ismerte, így legalább e két beszerzést célzottak is tekinthetjük.

2. Hazai beszerzések

Teleki Sámuel könyvtárának vizsgált részében összesen 28 olyan kiadványt találtunk (20%), amelynek nem ő volt az első hazai tulajdonosa. A szám annyira kicsi, hogy nem engedi meg a statisztikai vizsgálatot, így a továbbiakban csupán a jelentősebb tulajdonos-csoportok bemutatására szorítkozunk.

Melanchthon *Corpus doctrinae christianae* című művének egyik példánya²⁵ minden bizonnyal a 16. század végén Magyarországra került, ugyanis az 1580-ban készült – Melanchthon és Luther portréjával díszített – német reneszánsz kötés első táblájának belső oldalára a következő magyar nyelvű imádságot írták a 16. századra jellemző helyesírással:

---

het Heilig Euangelium bediend hebben. Leyden, Hendrik van Damme, 1750. 317.

21 VISSCHER, Hugo – LANGERAAD, Lambregt Abraham van: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. I. Utrecht, Kemink & Zoon, 1907. 70–71.

22 MELANCHTHON, Philipp: *Omnia operum... pars quarta*. Wittebergae, Johannes Crato, 1564. VD16 M 2335. Jelzete Tf-113.

23 PRÖGLER, Daniela: *English Students at Leiden University 1575–1650*. Farnham, Ashgate Publishing, 2013. 291.

24 <https://www.openarch.nl/elo:5f43c5c6-e317-ea2b-92f9-9b30a377012a> Letöltés: 2022. dec. 15. https://proxy.europeana.eu/92065/BibliographicResource_1000056109986?view=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolver%3Furn%3DEuropeanaTravel%3A76H6%3A038r&disposition=inline&api_url=https%3A%2F%2Fapi.europeana.eu%2Fapi Letöltés: 2022. dec. 15.

25 MELANCHTHON, Philipp: *Corpus doctrinae Christianae*. Argentorati, Theodosius Rihelius, 1580. VD16 M 2892. Jelzete: To-210 b.

„Keoniorogiunk az eorök atia[!] mindenható istennek[!] az my Urunk Jesus Christusnak zent atiamnak[!], mennek foldnek Teremteoienek hofi keonjörwllion my rajtünk[!] es az pokolbeli erdognek es az satannak az vezedelemnek az eo fiaval egetemben, labunk alla vetheswk es niomhassuk hofi az eö beleyget[!] az my homlokunkrol levelhesünk[!] es az eo zent fiainnak az my Urunk Jesus christusnak[!] eorzagaban meg epwlheswnk es az eo eorok akaratia zerent eo neki kedves dolgo[t] czeleketheswk.”

A kötet supralibrosát az olvashatatlanságig kivakarták, a kéziratos bejegyzések között három datálatlan monogramot találtunk: *B. I. L. / L. R. B. / L. R. C.* Egyiknek a feloldását sem sikerült egyértelműen tisztázni. Az imádság alapján a kötet (egyik?) 16. századi tulajdonosát mindenképpen magyarajkúnak tekintjük.

A fenti kötetet leszámítva a korai erdélyi tulajdonosok kivétel nélkül századok: Melanchthon előszó- és szónoklatgyűjteményének második kötetét²⁶ 1571-ben Wittenbergben köttette az ott tanuló berethalmi ifjú, Paul Pauli, aki hazatérése után Brassóban (1575–1576) volt rektor, majd Doborkán (?–1584 mh.) lelkipásztor.²⁷ Tőle az eddig nem azonosított Michael S. Birthalmerhez, majd Stephan Plantz nagyludasi (1648–1661) és kelneki (1661–1685 mh.) lelkészhez²⁸ került, akitől Johann nevű fia örökölte.

Hasonló utat járt be Bèze négy kisebb műve, amelyeket a buzdi Johann Nikler (Nuklerus) 1585-ben, odera-frankfurti tanulmányai²⁹ idején kötetett egybe.³⁰ A 17. század első felében Laurentius Besel keresztyényszigeti (1620–1658) lelkipásztoré volt, tőle Andreas nevű fiához került, aki jénai (1661) tanulmányok után Szebenben volt tanító (1665–?), rektor (1670–1675) és prédikátor (1675–), majd Talmácson (1681–1685) és Szenterszébeten (1685–1687 mh.) lelkipásztor.³¹

---

26 MELANCHTHON, Philipp: *Praefationum in quosdam illustres autores, tum orationum de clarissimorum virorum vitis, tomus secundus*. Argentorati, [Samuel Emmel], 1564. VD16 M 3573. Jelzete To-1569.

27 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, Scriptum, 1992. 2170.

28 WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen I*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1998. 2825.

29 Uo., 1062.

30 Coll. 1.: BÈZE, Théodore de: *Quaestionum et responsionum christianarum pars altera*. Genevae, Eustathius Vignon, 1581. GLN-2851. Coll. 2.: Uő: *Quaestionum et responsionum christianarum libellus*. [Genevae], Eustathius Vignon, 1580. GLN-2774. Coll. 3.: Uő: *Tractatio de polygamia*. Genevae, Eustathius Vignon, 1573. GLN-2453. Coll. 4.: Uő: *Tractatio de repudiis et divortiis*. Genevae, Eustathius Vignon, 1573. GLN-2454. Jelzete: To-208 b.

31 WAGNER 1998, 1299, 1297.

Matthias Schiffbaum (1547–1611) kriptokálvinista szász püspök (1601–1611)³² 1594-ben szerezte Vermigli *Loci communes*-ét.³³ Schiffbaum kortársa, Georg Hendel nagydemeteri (1606–1621) és besztercei (1621–1640 mh.) lelkész³⁴ Luther szolgálai akaratról szóló traktátusát, illetve *Deuteronomium*-kommentárját birtokolta.³⁵

Andreas Oltard (1611–1660) keresztényszigeti (1641–1648) és szebeni (1648–1660) lelkészé³⁶ volt Luther összes műveinek német nyelvű kiadása 12 kötetben.³⁷ Oltard könyvtárának nagy része a nagyszebeni gimnázium gyűjteményébe került, ahol Gustav Gündisch és Doina Nägler 533 kötetét azonosította. A könyvjegyzékben mindössze három Luther-kiadvány szerepel.³⁸ A Telekihez került 12 kötetből álló sorozat már számottevően növeli a wittenbergi reformátor műveinek arányát Oltard tékájában.

Név szerint is ismert magyarajkú tulajdonosokkal a 17. század elejétől kezdve találkozunk. David Chyträus teológiai lexikonának³⁹ első ismert tulajdonosa Szőlősi Bede János (?–1620) szatmárnémeti (1611–1613), nagybányai (1616) és nagyszőlősi (1618–1620) lelkész, ugoicsai esperes⁴⁰ volt. Később Horti István (1635 k.–1689) misztótfalusi (1659), nagybányai (?–1674), kővári (1674), fogarasi (1674–1684) és gyulafehérvári (1685–1689) lelképásztor, erdélyi püspök (1684–1689)⁴¹ birtokolta, akitől Eszéki T. Istvánhoz (1641–1707), aranyosmedgyesi (1669–1671), székelyudvarhelyi (1671–1675–?), zabolai (1675 után), kézdivásárhelyi (?–1686–?) és dési (1696–1707) szolgatársához, az

³² Uo., 719.

³³ VERMIGLI, Pietro Martire: *Loci communes*. Tiguri, Froshoverus, 1587. VD16 V 828. Jelzete: Tf-115.

³⁴ WAGNER 1998, 2073.

³⁵ Coll. 1.: LUTHER, Martin: *De servo arbitrio*. Wittembergae, Johannes Lufft, 1526. VD16 L 6771. Coll. 2.: Uő: *Deuteronomion Mose cum annotationibus*. Argentorati, Ioannes Knoblochus, 1525. Jelzete: To-204.

³⁶ WAGNER 1998, 2771.

³⁷ LUTHER, Martin: *Der erste (-zwelfte) Teil der Bücher*. Wittemberg, 1557–1567. VD16 L 3366, L 3332, L 3363, L 3341, L 3329, L 3346, L 3322, L 3328, L 3333, L 3339, L 3362, L 3345. Jelzetük: Tf-85–89, Tf90 a-g.

³⁸ GÜNDISCH, Gustav–NÄGLER, Doina: *Die Bücherei der Hermannstädter e. v. Stadtpfarrers Andreas Oltard († 1660)*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 17. (1994) 121–143.

³⁹ Coll. 1.: CHYTRAEUS, David: *Onomasticon theologicum*. Witebergae, Zacharias Lehman, 1598. VD16 C 2665. Coll. 2.: DRESSER, Matthias: *De festis diebus christianorum*. Lipsiae, Jacobus Apelius, 1602. VD17 23:272870G. Jelzete: To-32.

⁴⁰ HERPEI János: *Szőlősi Bede János*. Református Szemle 29. (1937) 336–339. Könyvtáráról lásd: ŐSZ Sándor Előd: *Szőlősi Bede János Intitúciói. A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója*. In: Sárospataki Füzetek 16. (2012) 1. sz. 59–69.

⁴¹ SZABÓ – TONK 1992, 265.

udvarhelyi, kézdi és dési egyházmegyék espereséhez került.⁴² 1751-ben pedig Toldi Miklós torockószentgyörgyi (1750–1752) és boroskrakkói (1752–1776 mh.) prédikátoré⁴³ lett. Szintén Toldi birtokában volt Melanchthon *Corpus doctrinae christianae*-jának korábban említett példánya.⁴⁴ Krakkón kiterjedt Teleki-birtok volt, a kancellár valószínűleg Tolditól vagy utódaitól szerezte a két művet.

Béza három részből álló traktátus-gyűjteményét⁴⁵ 1652-ben Biharon vásárolta bizonyos Bányai (Rivulinus) Ferenc, ezután Tarpai Szilágyi András (1624 k.–1676) bihari (1652–1653), sárospataki (1655–1659), ungvári (1659–1669) és fogarasi (1669–1676) lelkészhez⁴⁶ jutott, 1741-ben pedig Gidófalvi József maroscúcsi prédikátor kapta ajándékba Menyházi Jánostól. David Chyträus haláláról és örök életéről szóló művének vásárhelyi példányát⁴⁷ Valentinus Radecius (?–1632) lengyel származású unitárius lelkész, erdélyi püspök (1616–1632)⁴⁸ birtokolta. Vermigli korábban is említett *Loci communes* Matthias Schiffbaum könyvtárából⁴⁹ Tofaeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspökébe (1679–1684) került.

A felsoroltakon kívül még néhány 18. századi erdélyi és partiumi possessort – elsősorban református lelkészt – ismerünk, akik vagy ajándékba adták Telekinek néhány könyvüket, vagy hagyatékukból vásárlás útján került a Tékába.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Teleki Sámuel könyvtárának reformatori művei sajátos színteljét alkotják erdélyi református egyház- és művelődéstörténetünknek, és a következőket jelzik: 1. A felvilágosult erdélyi főnemes Teleki Sámuel klasszikus teológiai érdeklődése nem lankadt, sőt egymaga csaknem annyi 16. századi teológiai munkát gyűjtött össze, mint a marosvásárhelyi partikula, majd kollégium két évszázad alatt.

⁴² ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1979. 184.

⁴³ ŐSZ Sándor Előd: *A Gyulafehérvári Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*. Kézirat a szerző tulajdonában. 127.

⁴⁴ Lásd a 25. jegyzetet.

⁴⁵ BÉZE, Théodore de: *Volumen primum tractationum theologiarum. Volumen alterum tractationum theologiarum. Volumen tertium tractationum theologiarum*. [Genf, Eustache Vignon, 1582.] GLN-5621, GLN-2962, GLN-2965. Jelzete: Tf-109.

⁴⁶ FEJÉR Tamás: *A Fogarasi Református Egyházközség lelkészei*. Kézirat a szerző tulajdonában. 12.

⁴⁷ CHYTRAEUS, David: *Libellus de morte et vita aeterna*. Witebergae, Matthaeus Welack, 1590. VD16 C 2654. Jelzete: To-224.

⁴⁸ *Új magyar irodalmi lexikon. P-Zs kötet*. Szerk. PÉTER László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 1809.

⁴⁹ Lásd a 32. jegyzetet.

2. A teológiai érdeklődés viszont átalakult, írásmagyarázati munkák helyett a vitairatok és a szintézisek erőteljes túlsúlya jellemző. 3. A szerzők sora is megváltozott, azon reformátorok lettek érdekesek, akiknek a korban is volt valamiféle „kultuszuk”, de a személyes tapasztalatok, élmények (lásd a bázeli Oekolampad műveit) is meghatározóak a beszerzés során. 5. A beszerzés helye elsősorban Nyugat-Európa, azok a városok, ahol a tulajdonos hosszabb-rövidebb ideig megfordult. 6. Teleki Sámuel már odafigyelt a possessorbejegyzések bibliofil értékére is. 7. A külföldi beszerzések túlsúlya ellenére a Teleki Téka állományának bizonyos része hazai magánkönyvtárak gyűjtőhelyeként is értelmezhető.

Perger Péter

A Teleki családhoz köthető kiadványok a 17. század második felében készült hazai nyomtatványok között¹

A tanulmány azokat a 17. század második felében keletkezett hazai nyomtatványokat igyekszik számba venni, amelyek létrejöttében a széki Teleki család valamely tagja szerepet játszott. Ilyennek tekinthetők azok a kiadványok, amelyeket Telekieknek ajánlottak (ez adja az anyag legnagyobb részét), amelyeknek minden bizonnyal megrendelői voltak (ezek közé jellemzően a nekik szóló alkalmi nyomtatványok tartoznak), illetve – ritka esetben – amelyekben szerzőként működtek közre.

Gyakorlati okokból azonban kénytelen voltam a vizsgált forrásbázist kis mértékben csökkenteni. Az 1650–1685 közötti időszak tekintetében a teljes hazai, illetve bárhol a világon, magyar nyelven kiadott nyomtatványtermés a vizsgálat tárgyát képezte.² Erre ugyanis a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* már megjelent 4., illetve a hamarosan megjelenő, már a szerkesztés végső fázisában lévő 5. kötetének³ kézírata lehetőséget teremtett.⁴

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA K 138856 számú, „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671-1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című támogatása tette lehetővé.

² Nem vizsgáljuk tehát a külföldön, idegen nyelven megjelent kiadványokat (azaz az ún. RMK III tárgykörébe tartozó műveket, vö. SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711. megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok. 1-2. Bp., MTA, 1896–1898. – Pótlások, kiegészítések, javítások. Mutató –Függelék. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 1-5. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1990–1996.*). Ezek főként vizsgatézisek (lásd erről Rácz Emese tanulmányát a kötetben).

³ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. Negyedik kötet. 1656–1670.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp., Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2012. – *Régi Magyarországi Nyomtatványok. Ötödik kötet. 1671–1685.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit – PERGER Péter. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2023. (megjelenés alatt). E kiadványokra a továbbiakban RMNy rövidítés fog utalni. Az egyes tárgyalta nyomtatványokat – rövid címléírás és impresszumadatok mellett – a kötetek tételszámaival jelöltem, a reményeink szerint legkésőbb 2023 októberében megjelenő ötödik kötet esetében is. A biztonság kedvéért ezeknél a már publikált forrásokra, elsősorban Szabó Károly bibliográfiájára való hivatkozás is szerepel, amint az ötödik kötet időkorén túl lévő kiadványok esetében is: SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I. (531–1711. megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879. (a továbbiakban: RMK I.), valamint SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1885. (a továbbiakban RMK II.)

⁴ Az RMNy jól körülhatárolt gyűjtőköre, munkamódszerei és kiterjedt mutatókészlete

Az 1685-öt követő nyolc évről nem áll rendelkezésre megfelelő feldolgozás. Az 1694 és 1700 közötti időszakra azonban jól használható Haiman György és Soltész Zoltánné tartalmi elemekre is kiterjedő, Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdászati életművét feldolgozó bibliográfiája.⁵ Bár ez csak az erdélyi nyomtatványanyag szűkebb szeletét tárja fel, azonban a Tótfalusi által átvett, több korábbi készletből összeálló erdélyi országos tipográfia ebben az időszakban nemcsak az erdélyi református egyházkerület, hanem a fejedelemség „hivatalos” nyomdájának is tekinthető. Tehát, bár a korszak tipográfiai termésének teljes áttekintése nem valósult meg, de úgy vélem, a kiemelt anyag rész összességében így is megfelelően reprezentálja a Telekiek szerepét a korszak nyomtatott anyagában.

A teljes hazai nyomtatványanyagban a legelső ma ismeretes, Telekinek szóló ajánlás az 1668-ra szóló szebeni magyar nyelvű kalendáriumban olvasható.⁶ Az időpont nem meglepő annak fényében, hogy a család első jelentős tagja Teleki Mihály volt, aki Apafihoz való csatlakozását követően lett tanácsúr, a fejedelem bizalmasa és így politikájának tényleges irányítója, a református egyház és művelődés világi vezetője. A Wesselényi-összeesküvésben való részvétele után a bujdosók fővezére; ennek ellenére 1685-től az erdélyi Habsburg-uralom támogatója és előmozdítója, valamint a család grófi címének megszerzője. Az 1685-ig tartó időszakban kizárólag neki szóló ajánlásokkal találkozunk. Annál furcsább, hogy egy kalendáriumban tűnik fel ez az ajánlás, ugyanis a naptárak általában a nyomdász saját költségén és hasznára jelentek meg, így ritkán tartalmazzak a mecénáshoz szóló ajánlást.⁷ A nyomdász Teleki Mihályhoz szóló dedikációs lapja szöveget nem tartalmaz, így csak feltételezni lehet, hogy a Szenci Kertész Ábrahám Váradról Kolozsvárra, majd Szebenbe menekített nevezetes nyomdáját annak halála után átvevő új nyomdász, Udvarhelyi Mihály a főtanácsúr jóindulatát akarta

megnyerni a műhely működtetéséhez. A naptár szerzője Rohdius György erdélyi asztronómus volt, aki ma csupán e kiadvány szerzőjeként ismeretes. A címlap tanúsága szerint a naptár a fejedelem kizárólagos privilégiumával jelent meg. Az RMNy szerint a privilégiumot a szerző kapta,⁸ de megfontolandónak tartom, hogy valójában a nyomdász szerezte meg, és – az ajánlás fényében – talán Telekinek is volt szerepe ebben.

Jelentősebb szerepe volt Teleki Mihálynak Szathmárnémethi Mihály: *Igazság próbaköve* című református vitairatában.⁹ Ebből nem maradt fent példány, azonban a sepsiszentgyörgyi református gimnáziumban megőrződött egy kéziratos másolata.¹⁰ Eszerint ajánlása a tállyai lelkésznek, valamint Teleki Mihálynak, „Erdély ország Kővári végházának (...) főkapitányának és Máramarosi főispánja adminisztrátorának” szólt, Gönc, 1668. szeptember 25-i keltezéssel. A kiadvány a hitvitáknak azt az alapvető kérdését boncolgatja Pál apostol *Rómaiakhoz írt levele* alapján, hogy valójában a reformátusok maradtak meg az apostoli hiten, és az „új római pápisták” tévelyedtek el attól. A vitairatra Sámbar Mátyás a következő év márciusában válaszolt,¹¹ Szathmárnémethi pedig nyolc nap leforgása alatt jelentkezett a viszontválasszal.¹² A szerző erre a dedikációra való hivatkozással kérte Telekit 1669. május 4-én írt levelében, hogy – minden valószínűség szerint – a gönci lelkészi állásra való „promotióját” támogassa.¹³ Érdekes, hogy e két Szathmárnémethi-vitairatot együtt 1672-ben Kolozsvárott ismét kinyomtatták.¹⁴ Az előzmények ismeretében igen valószínű, hogy az akkor állástalan szerző a kolozsvári lelkészi állás elnyerése érdekében nyomtatatta ki munkáját, újfent bizonyítva rátermettségét.

Érdekes szerepe volt Teleki Mihálynak a nagybányai iskolában 1667 karácsonyán előadott, Eszéki T. István által írt színdarab szövegének megjelentetésében.¹⁵ Az ajánlólevél szerint Teleki Mihály maga is meghallgatta az előadást, és az ő kívánsága volt, hogy nyomtatásban is napvilágot lásson, kiegészítve a szöveget a hivatkozott bibliai helyek és egyéb források adataival, valamint a kiadás költségét is magára vállalta. A verses színdarab

8 RMNy 3397.

9 RMNy 3483, feltehetően Patak, [typ. principis], 1668.

10 Székely Mikó Kollégium könyvtára. Jelzete: II. 200.

11 RMNy 3525. *A Régi Római Keresztýén Hitnek igaz Próbaköve*. Kassa, [vidua Türsch], 1669.

12 RMNy 3592. *Igazság próba kövének nyert peri*. Patak, [typ. principis], 1669.

13 *Szathmár-Némethi Mihály levele Teleki Mihályhoz*. Közli KONCZ József. Magyar Könyvszemle Új folyam 2. (1894) 4. sz. 380.

14 RMNy 3801, RMK I. 1131, RMK I. 1132. Példány e kiadványból sem maradt fent, így nem tudható, hogy olvasható volt-e benne ajánlás.

15 RMNy 3539A. *Rythmusokkal valo szent beszélgetes...* Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1669.

lehetőséget nyújt a magyarországi és magyar nyelvű nyomtatott kultúra ilyen, adott esetben még alaposabb, átfogóbb és árnyaltabb kutatására. Különösen így lesz, ha az 5. kötet megjelenése után, az 1700-ig hiányzó 15 év feldolgozásával sikerül befejezni a teljes korpuszt. Vö. *Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473–1600*. BORSA Gedeon et alii. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971. – *Második kötet. 1601–1635*. Szerk. BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. – *Harmadik kötet. 1636–1655*. Szerk. HELTAI János. Bp., Akadémiai Kiadó, 2000.

5 HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus. Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében. A bibliográfiát összeállította Soltész Zoltánné*. Bp., Magyar Helikon, 1972. 300–315, illetve újabb adatokkal bővítve: HAIMAN György: *Nicholas Kis, Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702. Bibliography compiled by Elisabeth Soltész*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. 385–403.

6 RMNy 3397.

7 Vö. PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Bp.–Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2013. 58, 184–186.

a teremtéstörténettől jut el Jézus születéséig, megmutatva a Messiásra vonatkozó ótestamentumi ígéretek és azok beteljesedését. A darab hitvitázó része a zsidók keresztény vallásra való megtérését igyekezett szorgalmazni. Aktualitását az adta, hogy Sabbatai Zevi zsidó rabbi, ál-Messias és szektaalapító 1666-ban áttért az iszlám vallásra.¹⁶

Szintén vitairat Czeglédi István: *Az Úr frigyszekrénye előtt Dágon ledülése* című írása és a hozzá csatolt történeti tudósítás.¹⁷ Az irat Gorup Ferenc győri nagyprépost *Eleven kútfő* című, Bécsben 1662-ben kinyomtatott, azonban ma már példányból nem ismert, miséről írott munkájával¹⁸ száll szembe. Gorup Krisztus szenvedéstörténetét állította párhuzamba a mise liturgiai mozzanatait ábrázoló 35 képpel, vagy képleírással. A vitairat a „Püspök” szájába adja Gorup szavait, a református álláspontot pedig a „Presbiter” fejt ki. A mű megjelentetése érdekesen alakult.¹⁹ I. Apafi Mihály már 1665-ben segítséget ajánlott Czeglédinek az erdélyi kinyomtatáshoz, ő azonban ekkor még a könnyebb korrektúrázás kedvéért a hozzá közelebb eső pataki nyomdát választotta. Ez a szándéka azonban meghiúsult. Ezért 1667. július 21-én már maga Czeglédi fordult a fejedelemhez és Teleki Mihályhoz, hogy segítsék az Erdélybe kiküldött kézirat kinyomtatását Szenci Kertész Ábrahám szebeni nyomdájában. A nyomtatás azonban ennek ellenére nem haladt előre, ezért a szerző 1668. július 23-án már vissza akarta kérni Telekitől Erdélybe küldött kézíratait, ehhez azonban 1668. augusztus 28-án kelt levele szerint a fejedelemasszony, Bornemisza Anna nem járult hozzá. Ezért Czeglédi 1668 szeptemberében a kiadás előmozdítása érdekében Erdélybe látogatott. Ekkor gyűjthette össze az adatokat az Apafi 1663. évi érsekújvári útjáról beszámoló előszóhoz. Bornemisza Anna 1669. szeptember 24-én íratott a könyvnyomtatónak, hogy lásson végre hozzá Czeglédi már régóta nála heverő munkájának kiadásához.²⁰ 1670. február 2-án pedig Czeglédi értesítette arról Telekit, hogy Kolozsvárott „szaporán nyomtatattik” a könyve, s húsvétig várhatóan el is készül, épp ezért kéri őt, ha más erdélyi urakhoz hasonlóan támogatni kívánja, „tégyen annyit a mennyit K[egye][l]me]d meg nem szán igaz vallásátul”.²¹

¹⁶ Vö. RMNy 3539A.

¹⁷ RMNy 3645, Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1670.

¹⁸ RMNy 3020.

¹⁹ A munka kinyomtatására vonatkozó adatokat V. ECSÉDY Judit gyűjtötte össze: *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I-II.* Magyar Könyvszemle 121. (2005) 3. sz. 296–304, 4. sz. 392–394.

²⁰ *Régiségek. Czeglédi István kiadatlan levelei I.* Közli Koncz József. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 31. (1888) 26. sz. 823–825.

²¹ *Régiségek. Czeglédi István kiadatlan levelei II.* Közli Koncz József. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 31. (1888) 27. sz. 859.

Az ajánlás tehát nem Telekinek szól (bár a szerző az idézett levélben említi, hogy a dedikációban őt is szerepeltetni kívánja), de a fennmaradt levelezésnek köszönhetően (a nyomtatvány nincs pontosan megnevezve, de igen valószínű, hogy erre vonatkozik), mégis tudható, hogy előmozdítója, közreműködője volt a fontos munka megjelentetésének.

Nógrádi Mátyás bibliamagyarozatát²² Apafi Mihály fejedelemnek ajánlotta, de a szokásos ajánlászöveg után magyar nyelvű verses ajánlásokkal fordult Erdély vezető személyeihez: így a fejedelemasszonyhoz, Bethlen János kancellárhoz, Bánfi Dénes fejedelmi tanácsoshoz és Teleki Mihályhoz. A versike „hű Archippusként, Abdiásként, Corneliusként” nevezi meg Telekit, azaz a hit – akár katonai erővel is való – védelmezőjeként és végsőkéig tartó, állhatatos megvallójaként magasztalja.

A már említett Szathmárnémethi 1675-ben kiadott vasárnapi prédikációs kötetének ajánlólevele pártfogóinak szól, így első helyen Teleki Mihálynak, „Isten anyaszentegyháza (...) tutorának s dajkájának, nékem (...) fautoromnak”.²³ Az ajánlólevél a talentumokról szóló bibliai helyet bontja ki, figyelmeztetve az urakat, közöttük első helyen Telekit, hogy aki a gazdagság talentumát kapta, az használja azt az egyház javára. Emellé helyezi magát és lelkészársait, akik az igehirdetés és a lelkipásztorkodás talentumát kapták, az ő feladatuk, hogy műveikkel szolgálják az egyházat. Legelőször is Teleki Mihálynak mond köszönetet, és fel is sorolja, hogy melyek azok az okok, amelyek érdemessé teszik a címzettet, hogy megörökítse a nevét. Első helyen említi, hogy az egyházat és kiváltképpen az iskolákat igen támogatta, továbbá mert az „úri, nemesi és prédikátori renden lévő híveknek” befogadó gazdája volt, és sem költséget, sem „vére ontását” nem szánta, hogy egyházát megvédje; valamint magát a szerzőt is támogatásáról biztosította, amikor Németországból hazatért. Ezért ugyan már egy kisebb munkájában köszönetet mondott (feltehetően itt a fenti hitvitázó művéről van szó, amelyet a kolozsvári lelkészi állás megnyerésért adott ki),²⁴ de egy nagyobb lélegzetű munkában is ki akarta fejezni háláját.

Két, de lehet, hogy három kiadvány is született Teleki Mihály lányának, Annának Apafi Miklóssal 1676. szeptember 9-én tartott esküvője alkalmából. Az egyikben a kolozsvári református kollégium 27 diákja köszöntötte főképp latin, de két magyar verssel is az ifjú párt. A két magyar nyelvű költemény a

²² RMNy 3797, RMK I. 1133. *Idivösség kapuja, söt a' meny-oroszag csalhatatlan uta...* Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1672.

²³ RMNy 4017, RMK I. 1179. *A' négy evangelistak szerént való Dominica...* Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1675.

²⁴ RMNy 3483, vö. 9. jegyzet.

vendégek szórakoztatására versben megfogalmazott találós kérdés. Megfejtésükről Herepei János írt.²⁵

Ugyanerre az alkalomra jelent meg egy másik, nagyon különleges, plakát alakú kiadvány,²⁶ amelyből ma már nem található példány, szerencsére azonban 1889-ben a *Turul* folyóiratban közölték a hasonmását.²⁷ Az *Istennek kertében fel-nőtt szép élő-fa* című munka nem a szokásos köszöntővers-gyűjtemény, hanem valójában a család önreprezentációjának tekinthető. E helyütt nem tűnik érdekesnek a kiadvány részletes bemutatása és ikonográfiájának elemzése. (Reprodukcióját lásd a kötet végén levő mellékletben.) Lényegében a kompozíció legfőbb eleme a Telekiek családfája: a Teleki Mihály és Vér Judit törzséből kinövő ágak végén függenek a gyermekeiket szimbolizáló almák. Mindegyikben szám jelzi a gyermekek születési sorrendjét, majd a nevük és az őket bemutató versike olvasható. A nemes gyümölcsöket termő élő fa – amint a versike mondja – Erdély földjéből nőtt ki. A fa fölé boruló ég a melegség, az eső és a harmat, azaz az Istentől érkező kegyelem forrása. Az égen pedig Napként a fejedelem (a vőlegény nagybátyja), Holdként pedig Bornemisza Anna fejedelemasszony ragyog. A versek szerzője és a kompozíció megalkotója nem ismeretes, a négy fametszet elkészítése minden bizonnyal a nyomdász, Veresegyházi Szentyel Mihály nevéhez kötődik, aki a cím szerint a lakodalmi pompát „ez hazánkban hasznosan gyümölcsöző nagy elő-fanak le-rajzolásával ékesítette”.

Elképzelhető, hogy egy harmadik kiadvány is megjelent a jeles alkalomra. Teleki Mihály naplójában ugyanis leányának esküvőjével kapcsolatban a következő bejegyzés olvasható: „vittek ki [ti. a futárok] most is (...) egy falka lakodalomra való, három rendbeli kartákat veres pántlikával összekötöt”. Herepei János e szöveget úgy értelmezte, hogy háromféle kiadványt kötöttek össze és osztottak szét. Ha elfogadjuk álláspontját, e harmadik is méreteiben hasonló, plakátszerű nyomtatvány lehetett.²⁸

Első helyen Teleki Mihálynak ajánlotta ifjabb Köleséri Sámuel a debreceni iskolában 1679 februárjában megvitattott teológiai vizsgatételeket.²⁹

25 HERPEI János: *Adatok régi magyar versekről*. Irodalomtörténeti Közlemények 66. (1962) 4. sz. 486–487.

26 RMNy 4071, SZTRIPSZKY Híador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez*. Pótlások és igazítások. 1472–1711. Bp., (kézirat gyanánt), 1912. I. 2088/295. (Kolozsvár, Veresegyházi, 1676).

27 RADVÁNSZKY Béla: *Nyomtatott házassági jelentés 1676. évből*. *Turul* 7. (1889) 168.

28 HERPEI JÁNOS: *Apafi Miklós és Teleki Anna házasságkötése alkalmával készített egylevelés nyomtatványok*. Erdélyi Múzeum 49. (1944) 3–4. sz. 481.

29 RMNy 4241, RMK II. 1441. *Disputatio theologica de Evangelio...* Debrecen, Rosnyai János, 1679.

A vizsga elnöke Martonfalvi Tóth György, a Szentírás professzora volt, de ez esetben, kivételesen a tételek szerzőjének maga Köleséri tekinthető. A tézisek az evangéliummal, mint az üdvösség legbiztosabb alapjával foglalkoznak. Szerzőjük magyarul is, hogy miért világi méltóságoknak, sőt katonáembereknek ajánlja munkáját azon felül, hogy támogatói voltak tanulmányaiban. Mint írja, azt kívánta meghálálni nekik, hogy a magyar egyház egykori dicsőségének, és az ország szabadságának helyreállításáért minden követ megmozgatnak.

Bibliai történeteket és találós kérdéseket gyűjt össze Martonfalvi Tóth György utolsó munkája, amelyet halála után végakarátának eleget téve, Szilágyi Tönkö Márton adott ki a debreceni kollégium költségén.³⁰ Az ajánlás szerint a debreceni coetus tagjai mesterük határozott és a legutolsó időben is megerősített végakarátának tesznek eleget, amikor Telekinek ajánlják „hatytyúdálát”. Elsősorban azért, mert a külföldi akadémiákra menő diákoknak vagy fejedelmi támogatást szerzett, vagy ő maga támogatta őket, miként nemrég két debreceni ifjút is. Hálások azért is, mert az erdélyi kollégiumokra vigyáz, és támogatja azokat. Hasonlóképp támasza volt az üldözések miatt menekülni kényszerült lelkészeknek és híveknek.

Enyedi István a szerzője azoknak a teológiai vizsgatételeknek,³¹ amelyeket első helyen Teleki Mihálynak ajánlott a szerző. A *Második Helvét Hitvallásnak* a bűnbeesésről és a bűnről szóló VIII. fejezetét magyarázó tételeket 1681 márciusában vitatták meg az enyedi református kollégiumban. Az elnök Dési Márton, a teológia professzora volt.

Pataki (Tóth) István politikai-erkölcsi oktatása száz egymondatos, udvari és általános magatartási szabályokat, eszményeket leíró regulát és azok részletes kifejtését tartalmazza.³² A fordítás alapjául szolgáló, I. Lipótnak ajánlott latin nyelvű művet ma nem ismerjük, azonban az ajánlás elárulja, hogy a magyarítás munkáját Teleki Mihály parancsára, az ő tulajdonában lévő kötet alapján végezte Pataki Tóth.³³ Ez utóbbi közlés túlmutat a „mecenás kérésére megjelentetett mű” gyakorinak tekinthető – Pesti Brigitta elnevezésrendszere szerint –, exordium toposzán”.³⁴ Így joggal feltételezhető, hogy – az alapvetően az udvari etika körébe sorolható, de a fejedelmi tükör

30 RMNy 4343, RMK I. 1256. *Nagy Martonfalvi Györgynek, (...) a' debreczeni collegiumnak néhai professorának szent historiaja...* Debrecen, Rosnyai János, 1681.

31 RMNy 4354, RMK II. 1484, *Disputatio theologica de lapsu, peccato et causa peccati...* Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1681.

32 RMNy 4356, RMK I. 1263, *Ez világ dolgainak igazgatásának mestersege...* Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1681.

33 Lásd az a₂ b lapon.

34 PESTI 2013, 128–131.

műfajával kétségtelenül sok ponton érintkező³⁵ – mű bepillantást enged Teleki politikai gondolkodásába is.

Szathmárnémeti Sámuel, a kolozsvári református kollégium egyik rektorának lakodalmi színjátéka³⁶ abból az alkalomból készült, hogy 1684. május 30-án házasságot kötött malomvízi Kendeffi János és Teleki Krisztina, széki Teleki Mihály és Vér Judit leánya. A szerző a plakát alakú nyomtatványval fejezte ki tiszteletét az ifjú pár és a menyasszony szülei iránt. A verses játék szereplői: Apolló, a Múzsák, Pallasz Athéné, illetve a különféle erények. Ajánlása Teleki világi hatalmát emeli ki, az igazság védelmezőjeként, az állam éber szemeként, az egyház erős karjaként, és Erdély fáradhatatlan Atlaszaként emlegeti.

Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum* című, Szebenben 1684-ben megjelent református egyháztörténetének két címzettje Teleki Mihály és Tofeus Mihály erdélyi református püspök.³⁷ A magyarországi reformáció történetéről szóló első nyomtatott összefoglalás dedikációs lapja csak Teleki szokásos címeit sorolja fel, nem tesz róla említést, hogy miért ajánlotta neki a munkát.

Teleki, igaz, főleg hivatali helyzeténél fogva, de elengedhetetlen szerepet játszott Tótfalusi Kis Miklós nevezetes amszterdami bibliakiadása³⁸ létrejöttében. 1684-ben Erdélyből minden eszközzel le akarták állítani Tótfalusi akkor már előrehaladott állapotban lévő munkáját, attól féltve, hogy javításaival meghamisítja a *Szentírás* szövegét, illetve annak elkészültével a fejedelemség vezetői nem tudják a protestáns hatalmak felé irányuló diplomáciai tapogatódzásukat a nyomtatás ügyével palástolni.³⁹ Ezért fakad ki Teleki a kiadvány ellen: „Méltó volna azt tengerbe vettetni”.⁴⁰ Az elkeseredett nyomdász levélben próbálta tisztázni, hogy nem új fordítást készít, hanem csupán a hibák javítását végzi, és tovább folytatta a nyomtatást. Előrehaladását Dézsi Márton tudatta 1684. október 3-án Enyeden kelt le-

velében Teleki Mihállal, engedélyt kérve Tótfalusi számára, hogy kiadását befejezhesse. Bár az előzmények ismeretében – az erős hittel és koncepcióval rendelkező – nyomdász valószínűleg mindenképpen befejezte volna a *Szentírás* nyomtatását, a főtanácsúr és az új püspök, Horti István beleegyezése fontos megerősítés lehetett számára. Nem kellett immár attól tartania, hogy nagy fáradsággal elkészített, jelentős költséggel bekötött bibliáját be sem eresztik Erdélybe, hanem nagy reményekkel indulhatott haza. Teleki ellenkezése – főképp a nyomdász által neki küldött példány láttán – olyanmire jóindulatba fordult, hogy maga szorgalmazta Tótfalusi hazatértét,⁴¹ igyekezett közbenjárni Lengyelországban lefoglalt bibliái kiszabadításában, támogatta itthoni nyomdaalapítását, sőt ő maga is 100 példányt vásárolt a *Szentírásból*.⁴²

Amint a bevezetőben említettem, gyakorlati okokból az 1686–1693 közötti időszak teljesen kimaradt a vizsgáldás köréből. Az 1694–1700 közötti évek tekintetében ugyanakkor csupán a kolozsvári nyomda termékeit néztem át. Igaz, ez szűkebb bázis, a Telekiekhez köthető kiadványok azonban legnagyobb számban itthon e helyütt jelenhettek meg.⁴³

Tótfalusi első nyomtatványai közé tartozik a Teleki I. Lászlónak († 1713),⁴⁴ Teleki Mihály fiának és Vay Évának⁴⁵ 1694. február 2-án tartott esküvőjére készített üdvözlőverseket tartalmazó plakát.⁴⁶

A következő évben szerzőként találkozhatunk Teleki Mihály egyik fiával, az ifjú Teleki Pállal (1677–1731), aki Nádudvari Péterhez intézett köszöntőverset, abból az alkalomból, hogy az a bűnről szóló teológiai vizsgatételeket 1695. áprilisában a nagyenyedi kollégiumban, Enyedi István előnökletével megvédte.⁴⁷ Teleki Pál ekkor a teológia és filozófia hallgatója volt, versében úgy jellemzi magát, mint aki épp annak az idegen birodalomnak a felfedezésére indul, amelyben idősebb diáktársa már biztosan mozog.

Zoványi György, a szabad akarattal szemben a „szolgai akarat” mellett

41 JAKÓ 1974, 168.

42 Uo. 1974, 187–188, 195; 34.

43 Emellett még a szebeni városi nyomda kiadványait lenne mindenképp érdemes megvizsgálni.

44 SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 230) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2000. Utolsó letöltés: 2023. febr. 16.

45 A szakirodalom és az alább ismertetendő Pápai Páriz-mű (RMK I. 1488) ajánlása szerint Teleki László felesége Vay Anna volt, a plakáton azonban Vay Éva szerepel.

46 *Auspicii laetoris, neo-conjugi secundioris, exulantisque animi votorum festivitas*. Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1694. HAIMAN 1972, 301, 7. tétel.

47 RMK II. 1796. *Disputatio theologica de peccati natura, propagatione, atque speciebus*. Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1694.

35 HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*. (Historia Litteraria 10.) Bp., Universitas Kiadó, 2001. 96.

36 *Florenti aetate (...) neogamorum biga (...)* Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1684. RMNy 4536; HARSÁNYI András: *Új – régi magyarok*. Magyar Könyvszemle 64. (1940) 1. sz. 67.

37 RMNy 4558, RMK II. 1554. Szeben, Stephanus Jüngling, 1684.

38 *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomaban foglaltatott egész Szent Iras*. Amszterdam, 1685. RMNy 4562, RMK I. 1324.

39 A kiadás történetét Jakó Zsigmond foglalta össze: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1974. 19–21.

40 *M. Tótfalusi Kis Miklósna magá személyének, életének és különös cselekedetinek Mentsége*. Kolozsvár, M. Tótfalusi, 1698. Használt szövegkiadás: JAKÓ 1974, 187.

érvelő, 1695. december 10-én a kolozsvári református kollégiumban megvédett teológiai-filozófiai vizsgatételét⁴⁸ – többek között – Teleki Lászlónak, támogatójának ajánlja (aki Fehér vármegye főispánja volt).⁴⁹ Köszöntésében az ősi erényekkel ékeskedő, kiemelkedő család méltó örökösének, és e dicső família egyetlen reményének nevezi (holott a főúrnak több felnőttkorú fiútestvére is élt.)

Pápai Páriz Ferenc *Pax*-sorozatának harmadik tagját, a *Pax aulae* című politikai-erkölcsi munkát⁵⁰ Teleki Lászlónak és feleségének, Vay Annának ajánlotta. A közvetlen indoklás szerint azért, mert a tudós írások iránt szenvedélyesen érdeklődő házaspár maga ajánlkozott arra, hogy saját költségén a munkát „minden magyar keresztyén elé bocsájtja”, hogy inkább ilyen hasznos gondolatokat olvassanak, mint más, „haszontalan (...) motskos” írást. Ehhez csatlakozva kifejti tanítói hitvallását, miszerint „mutogassuk a valóságot”, mutassunk példát, és ne szidjuk azokat, kik mindenben nem értenek együtt velünk, „mert az nem tanítás, hanem kemény erőltetés, tyrannis és más elméjén s értelmén való uralkodásnak kívánása”. Tanulságos a vezetőkről kialakított véleménye is: az „udvart tartó emberek között legjellemzőbb az Istenhez való hidegség, szeretetlenség, bolondokkal való időtöltés, hazudozás, részegség, tisztre vágyódás, haszontalan házépítés, alvás és dologtalanság, innepléssel visszaélés és az Isten tiszteletire valóknak elvonása”. Mindezeket a hibákat kívánja orvosolni ezzel a Telekiék segítségével kiadott és figyelmükbe ajánlott munkával, remélve, hogy Isten beoltja minden olvasójába azt „a nemes elmét és indulatot, hogy mind szokjunk, mind pedig merjünk böltselkedni”.

Ifjabb Teleki Mihály (1671–1720), a családfán ezen a néven a IV., a „nagy Mihály” unokája, a kolozsvári református kollégium diákjaként verssel búcsúztatta ifjabb Batai György kolozsvári református lelkészt a halotti kártáján.⁵¹

48 RMK II. 1798. *Disputatio philosophico-theologica de servo arbitrio*. Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1695.

49 SIPOS 2000, 220. és 275. lábjegyzet

50 RMK I. 1488. Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1696.

51 HAIMAN 1972, 307, 50. tétel: Α'ΘΑΝΑΣΙΑ. quam (...) e vivis excessu (...) ingressus est (...) Georgius Batai (...) Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1698. – Bár e tanulmány szűkebb forrásbázisa miatt kimaradt, mégsem lehet említés nélkül hagyni ifj. Teleki Mihály igen fontos fejedelemtükör-fordítását, amelyet a választott fejedelemnek, II. Apafi Mihálynak ajánlott: *Fejedelmi lelek* (Kolozsvár, Némethi Mihály, 1689. RMK I. 1373).

Pápai *Pax*-sorozatának utolsó tagja, a *Pax sepulcri* Teleki László testvérét, Teleki Krisztinát, Kendefi János özvegyét szólítja meg.⁵² Általános jelenség, hogy a magyar nyelvű kegyességi munkák kiadásában a nők megrendelői szerepben tűnnek fel, így az ajánlás – amely általában kegyességüket méltatja – jellemzően nekik szól.⁵³ A legtöbb esetben azonban megszólításuk csupán gesztus, az ajánlások inkább befolyásos férjük iránti udvariasságból születtek.⁵⁴ Mivel itt özvegy a címzett, nyilvánvaló, hogy saját személyében érdemelte ki a dedikációt. Az ajánló levélben a szerző hosszas filozófiai, eszmetörténeti értekezést tart arról, hogy a valódi istentagadók („atheusok”) valójában nagyon kevesen voltak a történelem során, és cáfolja azt a vélekedést is, hogy az Isten tisztelete csupán a fejedelmek találmánya, hogy uralkodhassanak a népen, végül leszögezi, hogy Isten létének legvilágosabb bizonyítéka az ő megtapasztalása. Ezt a gondolatot alkalmazza a címzettre, aki a legegységesebb bizonyítéka, „tüköre” annak, hogy az emberi természet alapvető tulajdonsága az istenkeresés vágya, amely a megszólítottban is gyermekkorától világosan él. Ezért is vállalta, amint megismerte e munka szövegét, hogy állja kinyomtatásának költségeit is.

Összegezve tehát, a vizsgált anyagban 23, Telekiékhez köthető kiadványt sikerült azonosítani, amely talán a csökkentett forrásbázis ellenére is alkalmas arra, hogy általános áttekintést, benyomást adjon a család tevékenységének a hazai nyomtatott anyagban való lenyomatáról.

Az utóbbi időben egyre nagyobb figyelem vetül a művek prelimináriáira, és azon belül nemcsak az előszavakra, hanem az ajánlásokra is. Hazai szempontból mindenképp kiemelendő Heltai Jánosnak a 17. század első felének teljes hazai könyvkiadását a műfaji szempontok szerint rendező, és az egyes kiadványtípusok létrejöttének társadalmi hátterére is nagy hangsúlyt fektető munkája.⁵⁵ Úgyszintén Pesti Brigitta – már többször idézett – ugyanezen időszak teljes itthoni, magyar nyelvű anyagát feldolgozó, de immár szűkebben, a mecenatúra és az ajánlások kérdéskörére összpontosító, összefoglaló jellegű monográfiája, amely kitekintést ad a kérdés szakirodalmára, nemzetközi módszertanára is.⁵⁶ Amint látható, ez utóbbi mű általános megállapításai, bemutatott tendenciái számos esetben érvényesek

52 RMK I. 1526. *Pax sepulcri...* Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1698.

53 PESTI 2013, 172–176.

54 PESTI 2013, 172, 199.

55 HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. (Res Libraria II.) Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Kiadó, 2008. A mű egésze, de kiemelten *Az imádságos- és elmélkedőkönyvek költségviselői* című fejezet: 97–102.

56 PESTI 2013.

a század második felében és csupán egy erdélyi főúri családra vonatkoztatva is. A fent sorra vett ajánlások átnézését követően, ha el is tekintünk azok ilyen jellegű, teljes körű irodalmi, társadalomtörténeti elemzésétől, talán nem érdektelen néhány általános benyomást rögzíteni.

A Telekiek szerepét vizsgálva a nekik ajánlott, nyomtatásban megjelent szövegek létrejöttében, látható, hogy számos esetben nem csupán arról volt szó, hogy a szerző, a nyomdász a fontos tisztet betöltő címzett jóindulatát, pártfogását igyekezett ezzel megnyerni (bár több esetben valóban a pozíció, privilégium elnyerésének szándéka mozgatta az ajánlás megalkotóját), hanem a család tagjai főként a kiadvány létrejöttének különféle módon (megbízással, a kézirat biztosításával, a szerző támogatásával) való előmozdítói, a nyomtatás költségviselői voltak, azaz lényegében kiadói szerepben jelennek meg. A családi események alkalmából nyomtatott versgyűjtemények esetében ugyancsak nem csupán alkalmat, hanem nyilvánvalóan anyagi forrást is biztosítottak a címzettek. Néhány alkalmi vers esetében pedig szerzőként játszottak szerepet a munka megszületésében.

Tanulságos és szorosan összefügg az előzőekkel, hogy milyen képet rajzolnak az ajánlások a címzettekről, még akkor is, ha ezekben nyilvánvalóan sok toposz, hízélgés van. A szövegek az általános „jóakaró” kifejezés mellett Teleki Mihály esetében kiemelték, hogy – összefoglalóan – az egyház és az ország szabadságát védelmezte, egyrészt valóságosan fegyverrel, másrészt a kultúra támogatásával. Ez utóbbi szerepét részletesebben kibontva az iskolák, diákok, üldözött lelkészek támogatását, kiadványok, friss fordítások elkészítésének ösztönzését és a nyomtatás anyagi fedezetének biztosítását emelik ki.

Teleki László esetében az ajánlásokban nem ennyire összetett a kép, ő csupán inkább mint a nagynevű család méltó örököse jelenik meg.

Teleki Krisztinának Pápai Páriz őszinte kegyességét emeli ki. Ez is nyilvánvalóan toposz, de talán nem túlzás azt gondolni, hogy a szerző hosszas méltatásában valódi, őszinte nagyrabecsülés is van.

Megkockáztatható, hogy e jellemzések még akkor is árulkodnak a kortársak róluk kialakult képéről, ha nyilván erős szerepet játszott bennük, hogy a címzett miként szerette volna látni, láttatni magát.

Az ajánlást írók névsora az egyes szövegek ismertetésekor említésre került. Az ő társadalmi szerepüket, helyüket vizsgálva látható, hogy szinte minden olyan pozíció megjelenik közöttük, amely a korban nyomtatott szellemi termék létrehozásában, íróként vagy az irodalmi intézményrendszer más tagjaként szóba jöhetett: nyomdász, diák, tanár, professzor, lelkész, püspök.

A vizsgált kiadványokat nagy műfaji változatosság jellemzi. Legtöbbjük a főúri mecénatúra szokásos műfajait képviseli és a református hitélethez köthető: vitairatok, bibliamagyarázat, bibliai történetek, prédikációs kötet, kegyességi munkák. Ide sorolható, de talán erősebb személyes kötődés tételezhető fel a hitvitázó szindarab estében. E műfajcsoport és az iskolai-tudományos művek metszetében helyezkednek el a teológiai vizsgatételek. A család társadalmi szerepét jelzi, hogy politikai erkölcsi oktatások, elmélkedések támogatóiként is felbukkannak. Ritka kivételként egy kalendáriumot is ajánlottak Teleki Mihálynak.

Az ajánlással megszólított Telekiek szellemi hatósugarát tekintve pedig sokat elárul az egyes kiadványok megjelenési helye: zömük Kolozsvárott került ki a sajtó alól (még az 1685-ig tartó időszakban is, amikor a teljes hazai nyomtatványanyag volt a kutatás forrásbázisa), ezen kívül két szebeni és debreceni, valamint egy pataki nyomtatvány is van közöttük.⁵⁷

⁵⁷ Értelemszerűen Tótfalusi bibliájának amszterdami nyomdahelyét nem érdemes ebből a szempontból figyelembe venni.

Rácz Emese

A Teleki-mecenatúra dimenziói a 18. század első felében

A Teleki család több generáción átívelő patrónusi tevékenysége¹ családi mintát követett, amelyre a fejedelmi mecenatúra ösztönzőleg hatott. Erdély iránymutató mecénásai ugyanis mindig a fejedelmek² voltak, akik művészeti,³ irodalmi és több más területen megnyilvánuló támogatásuk mellett a fejedelmi udvart a politikai, szellemi és kulturális élet reprezentatív színhelyévé alakították. A fejedelmi udvarhoz tartozni az érvényesülés legcélravezetőbb útjának bizonyult, hiszen innen lehetett a legfontosabb udvari tisztségeket elnyerni, de a fejedelmi tanácsosok és a fejedelmi tábla ülnökei is ebből a körből kerültek ki. Ezt a gyakorlatot igyekeztek a főrendek is – saját anyagi körülményeikhez mérten – környezetükben megteremteni. Könyvek kiadását támogatták, kollégiumok és alsóbbfokú iskolák fennmaradását biztosították, a rászoruló diákoknak alumniát/ösztöndíjat adtak kollégiumi vagy külhoni tanulmányaikhoz, templomokat építettek és lelkészeikről gondoskodtak. Udvarukban állandó jelleggel a peregrinációjából frissen visszatérő diákokat udvari lelkészként vagy orvosként foglalkoztatták, vagyis egy kis fejedelmi udvart igyekeztek megteremteni maguknak.

A 17. századi Erdély legbefolyásosabb főmúltóságaként, a Teleki család felemelkedése Teleki II. Mihály (1634–1690) nevéhez köthető, akit a hatalmas Teleki-vagyon megteremtőjeként tartanak számon, ez előfeltétele volt későbbi bőkezű mecénáskodásának. A II. Rákóczi György, Kemény János és Apafi Mihály fejedelmek udvarában különböző pozíciókat betöltő Telekinek módjában állt a fejedelmi mecenatúra apparátusát részleteiben megismerni és később követni.

A főtanácsúr különböző területeken megnyilvánuló mecénási tevékenysége⁴ elsősorban saját felekezetének, a református egyház intézményeinek

támogatására irányult: a gyulafehérvári, nagyenyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi református iskolákat támogatta, több diák hazai és külföldi tanulmányait finanszírozta, emellett néhány református lelkészt is felkarolt. Irodalompartolói tevékenysége nemcsak néhány kiadvány megjelenését tette lehetővé, hanem nagyobb mennyiségű könyvet vásárolt⁵ és adományozott az arra rászorulóknak, támogatva ezáltal a nyomdászt is.

A 18. század végéig Erdélyben a nyomtatványok túlnyomó része főúri támogatással jelenhetett meg,⁶ s a kultúrapártolásnak ebben a formájában Teleki Mihály tevékenyen részt vett.⁷ Fia, ifjú Teleki Mihály *A fejedelmi lélek*⁸ című, 1689-ben megjelent könyve, amelyet az ifjú Apafi Mihály fejedelemnek ajánlott, feltehetően apja költségén jelent meg a kolozsvári nyomdában. Ezen kívül négy kiadvány megjelenése köthető Teleki II. Mihály nevéhez.

Pataki István (1640–1693) kolozsvári kollégium tanár *Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége*⁹ című, 1681-ben Kolozsváron megjelent munkáját Teleki felkérésére ültette át latinból magyarra. Az eredetileg *De regimine mundi*¹⁰ címen kiadott munkát I. Lipótnak ajánlotta a szerző. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) enyedi kollégiumi tanár *Pax corporis*¹¹ című népszerű könyvének 1690-ben, Kolozsváron Némethi Mihály által nyomtatott első kiadását, a dedikációs lap tanúsága szerint Teleki Mihály feleségének, Vér Juditnak ajánlotta. Az ajánlólevélből megtudjuk, hogy az

a század második felében. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3.) Budapest–Szeged, 1971. 20–31; TRÓCSÁNYI Zsolt: *Teleki Mihály, Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.; *Teleki Mihály udvartartási naplója, 1673-1681*. Bev., jegyz. és mutatóval közléteszi FEHÉR János. (Erdélyi művelődéstörténeti források, 5.) Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2007.; SZALAI Ágnes: *A neveléspártoló Teleki Mihály*. In: Fejezetek Erdély történetéről. Szerk. Tötös Áron. (Studia Historica Transylvaniensia, 1.) Kolozsvár–Nagyvárad, Erdélyi Múzeum-Egyesület – RODOSZ Bihar, 2018. 109–128.

5 M. Tótfalusi K. *Miklósnek maga személyének, életének, és különös tselekedetinek mentsége*. Kiad. GYALUI Farkas. Kolozsvár, Ellenzék, 1902. 5, 17, 22.

6 PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*. (Kulturális örökség) Bp.–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013. 40.

7 HERPEI 1971, 26.

8 RMK I. 1373.

9 PATAKI István: *Ez Világnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége*. Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1681. RMK I. 1263.

10 BENKŐ József: *Az egykor Dacia Mediterraneának mondott, a világ előtt még nem eléggé ismert Erdély vagy Erdélyi Nagyfejedelemség, (...) Ford., bevezető tanulmánnyal és Részletes részét jegyzetekkel ellátta Szabó György; Általános részét gondozták, jegyzetekkel ellátták: Bordi Zsigmond Lóránd et alii. Sepsiszentgyörgy–Barót, Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma Kiadó, 2014. 301.*

11 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax corporis...* Kolozsvár, Némethi Mihály, 1690. RMK I. 1387.

1 Lásd erre vonatkozóan: BELLÁGH Rózsa: *Mecenatúra Bod Péter korában*. Magyar Könyvszemle 121. (2005) 3. sz. 328–335; DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 110–135.

2 MIKÓ Árpád: *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586)*. Művészettörténeti Értesítő 37. (1988) 3–4. sz. 109–135; CSORBA Dávid: *Apafi fejedelem mecenatúrája*. Debreceni Szemle 14. (2006) 2. sz. 192–203; BUZÁSI Enikő: *II. Rákóczi Ferenc, mint mecénás*. Művészettörténeti Értesítő 37. (1988) 3–4. sz. 162–185.

3 Művészetpártolásukról lásd: BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943. 49–75; KOVÁCS András: *Erdélyi mecénások a 16. századi Európában*. In: Peregrináció és erudíció: tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020. 215–235.

4 HERPEI János: *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez: töredék*. In: Művelődési törekvések

„1687. siralmas esztendőben”¹² elkészült munkát azonban csupán 1690-ben sikerült először kinyomtatni.¹³

Teleki Mihály másik két támogatója Eszéki István¹⁴ és Bándi Sámuel¹⁵ volt. Pósházi János sárospataki tanítványa és a coccejanus tanok erős ellenzője, Eszéki István (1642–1707) nagybányai rektor korábban, a *Rhythmusokkal való szent beszélgetes*¹⁶ című hitvitázó iskolai színjátékát¹⁷ az iskola patrónusának, Teleki Mihálynak a költségén jelentette meg. Az ajánlólevél szerint a színjáték 1667. esztendei karácsonyesti előadásán Teleki Mihály is megjelent, s annyira elnyerte tetszését az előadás, hogy érdemesnek tartotta kiadását. Bándi Sámuel *Rövid magyarázattya a LXVIII. szoltárra*¹⁸ című, Franekerben kiadott munkája az ajánlólevelet három egyszerű dedikációs lappal vezeti be, amelyben az ajánlás címzettjei Vér Judit és hadadi Wesselényi Pálné Béli Zsuzsanna. Mivel mindkettőjüket patrónajaként tüntette fel, a kiadvány költségeit valószínűleg ők fedezték. Nem tudjuk, korábban milyen kapcsolat állhatott fenn a támogató/támogatott között. Bándi leginkább a Misztótfalusi amszterdami betűmatricáinak ügye kapcsán vált közismertté.¹⁹ Tény, hogy Bándi Teleki halála után is igyekezett tovább ápolni Vér Judittal a kapcsolatot, 1691 januárjában ugyanis kondoleáló levelet küldött Amszterdamból az özvegynek.²⁰

12 Utalás Caraffa 1687-es eperjesi rémuralmára.

13 Benkő József úgy tudja, hogy létezett az 1687-es, nyolcadrétű kiadása is a *Pax corporis*nak. Lásd: BENKŐ 2014, 360.

14 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700.* (Fontes rerum scholasticarum 4.) Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. 2664.

15 SZABÓ – TONK 1992, 2430.

16 ESZÉKI T. István: *Rhythmusokkal való zent beszélgetes...* Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1669. RMNy 3539A

17 HERPEI János: *Eszéki T. István.* In: Művelődési törekvések a század második felében. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3.) Budapest–Szeged, 1971. 64–65; VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből.* (Irodalomtörténeti füzetek) Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 87–88.

18 BÁNDI Sámuel: *Rövid magyarázattya a LXVIII. szoltárra.* Franeker, Hans Gyselaar, 1690. RMK I. 1383.

19 Misztótfalusi ugyanis a Hollandiában tartózkodó Bándi Sámuelre bízta ezerkétszáz tallérra becsült betűkészletét, ám ennek nyoma veszett, s még peres úton sem tudta visszaszerezni Bánditól vagyont érő matricáit vagy azok ellenértékét. MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós.* Bp.–Berlin, Balassi Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2000. 136; DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században: Misztótfalusi Kis Miklós, 1650–1702.* (Magyar történeti életrajzok 33.) Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1899. 96–97.

20 PÓSTA Béla – KELEMEN Lajos – Ifj. BIÁS István: *Teleki Mihály temetkezése.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1913. 57.

Teleki Mihálynak a fentiekben dióhéjban áttekintett mecénási tevékenysége minden bizonnyal követendő példaként hatott szűk környezetére. Apafi Mihály és főtanácsura halála után Erdélyben a politikai berendezkedés átalakult, s noha a kálvinista főtisztviselők száma egyelőre nem csökkent, a fejedelmi udvar hiányában a kultúrátámogatások megfogyatkoztak, s az így keletkezett űrt a főrendek kényszerültek betölteni. Mindezek ismeretében annak próbálunk utánajárni, hogy Teleki Mihály halála után miként valósította meg patrónusi ambícióit az őt követő, a másodgenerációs Telekieket képviselő Teleki József (1675–1732).

Teleki Mihály öt fiát (Mihályt, Lászlót, Józsefet, Pált és Sándort) valamint ezek családait 1697. április 20-án I. Lipót király római szent birodalmi grófi rangra emelte.²¹ Pályafutásukat illetően, a Gubernium megalakulásakor életkoruknál fogva nem jutottak tisztséghez, s csak a második Habsburg-berendezkedést követően kezdtek különböző pályákon felemelkedni. A törvényhatósági tisztségek közül Teleki László és József Fehér vármegye, Teleki Sándor Torda vármegye főispáni székét nyerte el, 1735-től guberniumi tanácsos lett. A református egyház igazgatásában a legfőbb világi tisztséget jelentő főgondnoki pozíciót a Telekiek több évig töltötték be: László 1709–1713, Mihály 1713–1720, végül Sándor 1734–1738 illetve 1741–1742 között.²² Ezen felül különböző református kollégiumok főgondnoki tisztségeit is viselték.

Teleki József közéleti szerepvállalásai

Teleki Mihály negyedik fiúgyermekéként, Teleki József közéleti karrierjének az alakulása messze nem váltott ki akkora érdeklődést, mint második felesége, Bethlen Kata (1700–1759) pályafutása. Tanulmányait Kolozsváron és Nagyenyeden végezte, 1699-ben ozsdolai Kun Borbálával (1684–1720), első felesége elhunytá után 1722-ben Bethlen Katával (1700–1759) kötött házasságot.

Közéleti szerepvállalásait illetően csak a második Habsburg-berendezkedést követő időszakból, az 1709. esztendőől kezdődően vannak adataink. Az 1709 áprilisában a Szebenben összehívott szűkebb körű országgyűlés (Concursus) által jelölt *Deputatio* tagjainak református aspiránsai között találjuk Teleki Lászlóval egyetemben.²³ Teleki József kinevezését végül nem

21 IVÁNYI Béla: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára.* Szeged, kiadja a gr. Teleki család gyömrői ága, 1931. 275.

22 SIPOS GÁBOR: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1688–1713–(1736).* (Erdélyi Tudományos Füzetek 230.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000. 106–107.

23 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740.*

erősítette meg az uralkodó, ám a szintén ekkor újjáalakuló Erdélyi Református Főkonzisztórium főrendi tagjai közé került, s mint ilyen az egyházmegyét és kollégiumokat felügyelő gondnoki karban kapott szerepet. A fogarasi és a háromszéki egyházmegye *inspector curators*ága mellett a gyulafehérvári kollégium, a fogarasi eklézsia és iskola gondnoksági feladatait kellett ellátnia.²⁴ Az 1713 júniusában, a nagyenyedi zsinat²⁵ által megerősített tisztsége azonban nem kis feladatot rótt rá. A Sárospatakról Gyulafehérvárra üldözött kollégium gondnokaként, a Gyulafehérvárról is elűzött diákság 1716-os bolyongásának, majd Marosvásárhelyre történő kényszer-költözésének nehéz időszakában²⁶ megoldást kellett találnia a diákok szétszóródásának megakadályozására, ugyanakkor a tanulmányaik folytatásához megfelelő körülményeket kellett kieszközölnie. A Főkonzisztórium javaslatára 1718 áprilisában végül a sárospataki-gyulafehérvári kollégium egyesült a helyi vásárhelyi partikulával: „az iskolába 1718. április 30-án ünnepélyesen bevezetett bennünket (...) gróf széki Teleki József úr, kollégiumunk gondnoka, akinek az Erastus nevet adtuk (...)” számol be az eseményről Benkő József.²⁷ Ettől az évtől kezdődően a marosvásárhelyi kollégium gondnoki tisztét Toldalagi János töltötte be, Teleki József pedig elfoglalta az enyedi kollégium addig Teleki Sándor által ellátott gondnokságát, amelyben haláláig megmaradt.²⁸

A Főkonzisztórium világi tagjai közül került ki a legfelső fokú országos bíróság, a királyi tábla 22 ülnöke. A felekezeti megoszlásra való tekintettel a reformátusok négy ülnököt jelölhettek a királyi táblába. Teleki József 1715-től töltötte be ezt a pozíciót, amellyel a társadalmi ranglétrán való további emelkedését is megalapozta. Tisztségét 1727 decemberéig viselte, amikor is előléptették és elfoglalta Fehér vármegye főispáni székét; ezt a funkciót aztán 1732-ben bekövetkezett haláláig töltötte be.²⁹

(Magyar Országos Levéltár kiadványai. 3. Hatóság- és hivaltörténet 8.) Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 307.

²⁴ SIPOS 2000, 63.

²⁵ Erdélyi református zsinatok iratai. 1. 1591–1714. S. a. r. BUZOGÁNY Dezső et alii. (Erdélyi református egyháztörténeti adatok, 1/1.) Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. 438.

²⁶ KONCZ József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. A szöveget szerk. és átdolg., a mutatókat összeáll. Dóczy Örs – Vida Erika. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006. 136, 451.

²⁷ Erastus = „A szeretett, a város kincstartója.” Lásd Róm 16:23. BENKŐ 2014, 304.

²⁸ KONCZ 2006, 451. BENKŐ Ferenc: *Parnassusi időtöltés 1796. Hetedik darab. Enyedi ritkaságok*. Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1800. 16.

²⁹ TRÓCSÁNYI 1988, 354, 378; BENKŐ 2014, 400.

Mindezek a tisztségek, a grófi rang mellett, társadalmi státuszt jelentettek számára, amely a nyilvánosság előtt a mecenatúrán keresztül vált láthatóbbá. A mecenatúra tehát önreprezentációt jelentett, amelynek során egyáltalán nem elhanyagolható az a tény, hogy a támogatott is elérte célját, hiszen elismeréshez és ranghoz jutott. Mivel a mecenatúra az erdélyi főurak udvaraiban több-kevesebb folytonosságot mutatott, lássuk, miként sikerült megvalósítania ezt Teleki Józsefnek.

Teleki József patrónusi tevékenységére vonatkozó források

Amikor 1733 januárjában Szathmári Paksi Mihály (1681–1744), a marosvásárhelyi református kollégium akkori teológiai professzora, a kercisórai temetőben elmondott halotti prédikációjában³⁰ gróf Teleki Józsefet (1675–1732) búcsúztatta az egybegyűltektől, nemcsak Fehér vármegye főispánjától és a nagyenyedi Bethlen Kollégium főkurátorától köszönt el, hanem a korabeli Erdély egyik befolyásos mecénásától is. Teleki életrajzát és méltatását is tartalmazó beszédében hosszasan sorolta az elhunyt jótékonykodásait: több mint húsz alumnus hazai vagy külföldi akadémiai tanulmányait támogatta, új templomokat építtetett, a gyülekezetek lelkészeinek jövedelméről gondoskodott, s a gyulafehérvári, majd a nagyenyedi református kollégiumok gondnokaként az intézményeket működésük legválságosabb időszakában támogatta és irányította.

A köztük levő kapcsolat valószínűleg Teleki József gyulafehérvári gondnoksága idején mélyült el. Szathmári 1716-tól a Főkonzisztórium meghívására érkezett a gyulafehérvári kollégiumba, majd ő is részt vett az intézmény Marosvásárhelyre való áttelepedésében.³¹

A főúri mecenatúra vizsgálatának egyik fontos forráscsoportját a nyomtatásban is kiadott halotti prédikációk, orációk és gyászversek teszik ki, amelyek a család reprezentációs igényeit szolgálták. Az előkelő temeté-

³⁰ SZATHMÁRI PAKSI Mihály: *Isten szövetségeseinek sorsok. Mellyről néhai nagy emlékeztető R. Sz. B. méltóságos gróf széki Teleki Josef... kertzesorai temető sirja előtt... tanított, M-Vásárhelyt lévő N. Collegium... tanítója... 1733-dikban, Januariusnak 18-dik napján*. <http://mek.oszk.hu/04400/04479/04479.pdf> (Letöltés: 2023. jan. 10.) A Teleki József fölött elhangzott búcsúbeszéd kiadási év, egységes címlap és nyomdai számozás nélküli gyűjtőkötetét (Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor) a Petrik V. 271. feltételeken 1732. évi kiadásának tartja az első kolligátum: KOVÁTS Mihály: *Hathatos fegyver az Isten ostromló seregei ellen...* c., a koporsóbatételkor elhangzott beszédének keltezése alapján, a temetés viszont később történt, tehát a kötet legkorábbi megjelenési éve csak 1733 lehet. (A továbbiakban: SZATHMÁRI PAKSI é. n.)

³¹ KONCZ 2006, 127.

seken általában több beszéd is elhangzott az elhunyt családjának megrendelésére és költségén. Példaként a Teleki József elhunytakor készült halotti prédikációkat hozzuk fel, amelyeket Kováts Mihály udvari lelkész 1732-ben a szebeni koporsóbatétel alkalmával,³² Szathmári Mihály marosvásárhelyi kollégiumi tanár³³ és Kamarási Pál szászvárosi lelkész Kercisórán, 1733. január 18-án, a temetésen mondott el,³⁴ a két utóbbi textusát még életében Teleki József (Esa 8:18) és az elhunyt családja (Jób 29:18–20) határozta meg; illetőleg Szigeti Gyula István gyászversét.³⁵ 1729–1731 között a Teleki József gyermekei közül négyen hunytak el,³⁶ míg 1732-ben Teleki is távozott az élők sorából, így ebben a rövidnek mondható időszakban tizenhárom halotti beszéd, oráció vagy gyászvers kinyomtatására kényszerült a család.³⁷ A ha-

32 KOVÁTS Mihály: *Hathatos fegyver az isten ostromló seregei ellen, avagy buzgó könyörgés ... Teleki Josef ... áldott emlékezetű nagy urnak meg-hült testének koporsóban való tételése felett ... 1732-dik eszt. 4-dik napján Sz. András havának.* Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, é. n.

33 SZATHMÁRI PAKSI é. n.

34 KAMARÁSI Pál: *Arany fejű de sárlábon álló kép ... melyet ... Teleki József úr példájában ... ki-ábrázolt, a kertesórai r. templomban ... 1733-dik esztendőben, Boldog Asszony havának 18-dik napján...* A 30. lábjegyzetben említett gyűjtőkötetben.

35 SZIGETI GYULA István: *Néhai ... Teleki Josef és a töle el-maradott Bethlen Kata mint megkeseredett úr anya ... Kertesórára tört temetési Hármassir halomra, de az említett ... uri nagy oszlopnak kidülésével, és ugyanazonban temetetésével hétszerte tetéződött sir halomra való Accentus avagy rá éneklés.*

36 1729-ben az első feleségétől származó, 28 éves ifj. József, majd 1731-ben a Bethlen Katától született Zsigmond, Gábor és Klára. (NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* XI. kötet. Pest, Ráth Mór, 1865. 82: pontatlanul írja, melyik gyermek melyik feleségtől származott.) Lásd BETHLEN Kata *Önéletírása.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, (1984.) 40, 51, 54–55, 59. SZATHMÁRI PAKSI említett búcsúztatója szerint az ozsdolai Kun Borbálával kötött házasságból 11, Bethlen Katától 3 gyermek született.

37 A Teleki József négy elhunyt gyermeke fölött elhangzott búcsúbeszédet egybefoglaló gyűjtőkötet kiadási hely és év nélkül, egységes címlappal jelent meg: *Hármassir-halom melly... szeki Teleki Josef ur három edes fiai, Josef, Sigmond, es Gabor urfiak, ugy edes léánya, Klára kis-asszony, ez vilagbol elköltözések s sirban szállások alkalmatoságával emlékezetre készítettett.* <https://mek.oszk.hu/21700/21783/21783.pdf> (Letöltés: 2023. jan. 10.) A kolligátum az alábbi halotti beszédek tartalmazza: SZENTKIRÁLYI György: *Kedves gyümölcökkel tündöklő termő ágnek lerajzolt példája ... Teleki Josef urfinak érdemlett tisztességére... 1729-dik esztendőben, pünkösöd havának 22dik napján;* SZIGETI GYULA István: *Oratio exequalis... Josephi Teleki junioris ... Kertesorae A. D. 1729 22. maji;* KÉZDIVÁSÁRHELYI Péter: *Halotti tanítás mellyet a néhai nagyra született urfinak... Teleki Josef uramnak... a kertesórai temető-kápolnánál, 1729. esztendőben ... elmondott...;* PÁPAI PÁRIZ Imre: *Halotti oratio mellyet... a néhai... gróf urfi' halhatatlan ditsiretire ... a' sír mellett való színben 1729. eszt[endőben]... elmondott...;* KOVÁTS Mihály: *Az isteni bölts igazgatásnak titkos utairól való értekeződés... Teleki Sigmond ... jeles urfinak ... földbe való takarításakor... adott... a kertesórai templomban Sz. Mihály havának 2-dik napján 1731. Eszt.;* AJTAI ABÓD Mihály: *Vilagos lámpás mellyet ... kezében tartott .... a' böltsességben igen nagyra nevededett... Teleki Sigmond urfi... a' Kertesórai*

lotti beszédek megírására többnyire azokat a lelkészeket kérték fel, akiket a család korábban támogatott, de a nagyenyedi és marosvásárhelyi kollégium tanárai is tartottak beszédeket vagy orációkat.

A halotti prédikációk legfontosabb része, a laudáció az elhunyt életrajzát és a család genealógiáját tartalmazza, ezért számunkra kitűnő forrásnak bizonyul.³⁸ Teleki József vonatkozásában innen ismerhetjük meg életútjának fontosabb adatait, a család történetét és a halott magasztalására szánt fejezetből, jótékonykodásait:

„Bizony ugyan ki-folyt innen az alamisna: tsak én egynéhány tanulókat állíthatnék elő, többeket húsznál, a' kiknek e' kemény hidegben bé-fedetett 's meg-melegítettett ágyékaik ötet áldják. Mit nem cselekedett azokkal a 'Nemes elmékkal, akik tüzön, vizen ezer szenvedések által, keresték 's keresik a' bölts Académiákban a' mi Nemzetünknek lelki gazdagságát? sokaknak reszkető térdeiket ennek az Abdiásnak alamisnája erősítette-meg. Jelesben, nem vélem hogy tsak egy esztendőben-is üres lött volna Udvara belső Rendüeknek árváiktól: avagy tsak Collegiumi Alumnusai között affélék találtattak...”³⁹

További forráscsoportot alkotnak Teleki peregrinusainak disszertációi. Az alkalmi kiadványoknak ez a csoportja a patrónusnak szánt dedikáció révén válik fontossá számunkra.

Alumnusok támogatása

Teleki József gondoskodott arról, hogy birtokán állandó jelleggel udvari lelkész, tanító és orvos legyen. Mivel 1718-tól kezdve az enyedi kollégium gondnoka lett, elsősorban ennek az intézménynek a diákjait támogatta. A Szathmári által írt halotti prédikációban megemlített húsz alumnust

templomban 1731-ben; SZENTKIRÁLYI György: *Zokogó panasz ... Teleki Gabor ... és Teleki Klara ... meg-halálzásokkor... 1732. esztendőben, Boldog-Asszony-havának 13-dik napján, a kertesórai udvari templomban;* KOVÁTS Mihály: *Az Istennek sullyos kezei alatt való keserges... Teleki Gabor... és Teleki Klara ... szomorú halálokon ... az ó kertesórai templomban... 1732.* A kötet SZIGETI GYULA István gyászversével zárul: *... Teleki Josef...méltóságos de gyászos háza szomorú állapotjára intéztetett Prosodia avagy rea-versezés...* Petrik V. 188. szerint az összegyűjtött prédikációk feltételezhetően 1729-ben, Kolozsvárott jelentek meg; mint a kötet Szentkirályi György: *Zokogo panasz...* c. prédikációjából kitűnik, Teleki Gábor és Klára temetése 1732. január 13-án történt, a kötetet tehát csak ezután adhatták nyomdába.

38 Lásd erre vonatkozóan: KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: a magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* (Historia litteraria, 5). Budapest, Universitas, 1998. 137–209.

39 SZATHMÁRI PAKSI é. n., [14].

sajnos nem sikerült maradéktalanul azonosítani. A családtagoknak szánt halotti beszédeken kívül a disszertációk ajánlásai nyújthatnának fogózkodókat, sajnos ebből a típusú forrásból meglehetősen csekély számút találunk. Egyetérthetünk Pesti Brigitta megállapításával, miszerint az sem zárja ki a támogatás lehetőségét, ha a dedikáció nem nevezi meg a patrónust.⁴⁰ Annál is inkább, mivel a peregrinusok a támogatás fejében, hazatérésük után lelkészi, tanítói szolgálatot teljesítettek patrónusuknál, vagy orvosi feladatokat láttak el, majd szintén patrónusuk közbenjárásával jutottak különböző tisztségekhez. Az alábbiakban időrendi sorrendet követve tekintsük át Teleki József alumnusainak azt a csoportját, akik hazatérve udvari lelkészként vagy orvosként egy bizonyos időt a Teleki-udvarban töltöttek.

Kamarási György (?–?) hosszú ideig szolgált Teleki József sorostélyi udvarában.⁴¹ Nem tudjuk mikor kerülhetett a Teleki-udvarba, annyi bizonyos, hogy fia, Kamarási Pál születésekor, 1693-ban már Sorostélyon tevékenykedett. A kiváló szónoki tehetséggel megáldott⁴² Kamarási György, Teleki első feleségének, Kun Borbálának elhunytakor, 1720-ban előadott halotti prédikációját már fogarasi lelkészként jegyezte.⁴³ Nagyobbik fia, **Kamarási Pál** (1693–1735) németalföldi egyetemeken (1717–1723) és a londoni Gresham College-ban (1721)⁴⁴ tanult. A leideni egyetemen 1722-ben megvédett disszertációját *Exercitatio philologico-theologica prima, secunda, tertia et quarta inquirens in vera punctationis Hebraei textus antiquitatem...* címmel⁴⁵ Teleki Józsefnek, Pálnak és Sándornak ajánlotta. Az ajánlás a Teleki-fivérekén kívül több más erdélyi főnemesnek és a Bethlen Kollégium főgondnokának, váradi Inczédi Józsefnek is szólt. Teleki József udvari lelkészeinek nagy része az általa bőkezűen támogatott fogarasi egyházközségben helyezkedett el.⁴⁶ Kamarási Pál 1723-tól apjával együtt szolgált Fogarason.

40 PESTI 2013, 164.

41 BENKŐ 2014, 357; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. 291.

42 Lásd: KAMARÁSI György: *Emlékezet kövei az az halotti száz prédikációk...* Kolozsvár, Pataki József, 1747.

43 KAMARÁSI György: *A jó feleség czimere...* [Kolozsvár, Telegdi P. Sámuel, 1720.]

44 BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. (Magyarországi diákok egyetemre járása az újkorban, 15.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007. 739, 2993.

45 *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. kötet: 1712–1760*. Összeáll. DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2005. (A továbbiakban: RMK III/XVIII.) 807.

46 KOVÁCS Zsolt: *A fogarasi református templom*. In: Várak, templomok, kastélyok. Évkönyv, 2014: történelem, épített örökség és turizmus. Pécs, Talma Kiadó, 2014. 181–186.

Patrónusa fölött, a kercisórai templomban elmondott halotti prédikációját⁴⁷ 1733-ban „a megszorodott úri háztól adatott halotti sz. textus” alapján már szászvárosi lelkészként mondta el.

Solymosi Nagy Mihály (1673 k.–1729) az 1697–1699 közötti odera-frankfurti és leideni tanulmányútját⁴⁸ követően több helyen teljesített lelkészi szolgálatot a fogarasi egyházmegyében. Kun Borbála fölött, a kercisórai udvari templomban elmondott halotti prédikációját és hosszú gyászversét⁴⁹ „kegyes patrónájának ’s jó asszonyának utolsó tisztességtelére és érdemlett emlékezetére” írta. Nem tudjuk pontosan, hogy miben nyilvánulhatott meg a Teleki-mecenatúra ebben az esetben, ám gyanítjuk, hogy lelkész korában támogathatták Solymosit, de nem zárható ki peregrinációs útjának támogatása sem.

Körmöndi György (?–1751) sárospataki diákként a gyulafehérvári kollégiumból került Teleki udvarába, a gyermekek mellé tanítónak, majd udvari lelkészként is szolgált, innen indult leideni peregrinációjára.⁵⁰ Később, Teleki József közbenjárásával – bár Hermányi anekdotája⁵¹ szerint „vékony tudományú” volt – 1721–1723 között az udvarhelyi iskola rektora lett.⁵²

Vásárhelyi Czompó Mihály (?–1725) 1717–1722 között szolgált Sorostélyon.⁵³ Itthoni tanulmányait az enyedi kollégiumban végezte,⁵⁴ majd 1697 júniusától egy évig a Pápai Páriz Ferenc által frissen megszerzett odera-frankfurti ösztöndíjak egyik alumnusa volt,⁵⁵ a következő évben augusztus 10-től 1704-ig Franekerben tanult.⁵⁶

47 KAMARÁSI Pál é. n.

48 SZABÓ – TONK 1992, 2079.

49 SÖLYMOSI NAGY Mihály: *Az Istenben bízó kegyes asszonyoknak belső ékessége...* Kolosvárat, Telegdi Pap Sámuel, 1720; hozzákötve *A' jó asszonyoknak ditséretiről (...)* című gyászvers.

50 BOZZAY – LADÁNYI 2007, 72; BENKŐ 2014, 307.

51 HERMÁNYI DIENES József *szépprózai munkái*. S. a. r., előszó, jegyz. S. Sárdi Margit. (Régi magyar prózai emlékek 9.) Bp., Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1992. 263–264.

52 BENKŐ 2014, 307.

53 ZOVÁNYI 1977, 678.

54 JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979. 112.

55 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*. Kísérőtanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Rácz Emese. Ford. Imregy Monika. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 41.; TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004. 329; SZABÓ – TONK 1992, 2077.

56 BOZZAY – LADÁNYI 2007, 589.

Vásárhelyi Czompó után a Teleki-udvarban **Krizbai Dezső Mihály** (?-?)⁵⁷ látta el a lelkészi feladatokat. Szolgálati időszakáról Bethlen Kata önéletírásában emlékezik meg: amikor 1725 decemberében kénytelen volt előző házasságából származó gyermekeitől megválni, az ezt követő nehéz időszakban Krizbai Mihály támogatta.⁵⁸ Enyedi tanulmányai után Odera-Frankfurtban (1720 májusától) és Utrechtben (1723-tól)⁵⁹ Teleki Sándor alumnusaként végzett felsőfokú tanulmányokat.⁶⁰

(**Kézdi**)**Vásárhelyi Péter** (?-1746)⁶¹ enyedi tanulmányait követően 1724 augusztusában a londoni Gresham College-ba látogatott,⁶² októberben rövid ideig Utrechtben, majd 1724. november 6-tól Odera-Frankfurtban tanult,⁶³ ahol megvédte teológiai disszertációját.⁶⁴ Erdélybe hazatérve, 1726-tól Teleki József udvari lelkésze, majd 1729-ben a gyulafehérvári parókián szolgált. Ifj. Teleki József (1700-1729) elhunytakor halotti prédikációt mondott Kercisórán.⁶⁵

Ajtai Abód Mihály (1704-1776)⁶⁶ külföldi tanulmányúját megelőzően másfél évig (1727 körül) Teleki I. József és Bethlen Kata Zsigmond fiának volt a házitánítója és Sorostélyon az udvari lelkészi szolgálatot is ellátta.⁶⁷

57 SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1849.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998. 2321.

58 BETHLEN 1984, 54.

59 JAKÓ – JUHÁSZ 1979, 129: 1713-ban írta alá az enyedi kollégium törvényeit.; TAR 2004, 380; BOZZAY – LADÁNYI 2007, 1503. Disszertációja: KRIZBAI DEZSŐ Mihály: *Exercitatio theologica de natura decalogi prima quam ... praeside Philippo OUSEEL ... publice ventilandum ... placido eruditorum examini submittit Michaël Desö KRIZBAI Transylvano Hungaricus.* Francofurtii ad Viadrum, Tobiae Schwartzii, 1721. – RMK III/XVIII. 933.

60 *Peregrinuslevelek 1711-1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Szerk. HOFFMANN Gizella. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6.) Szeged, (József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara) 1980. 292-293, 299-300, 302.

61 ZOVÁNYI 1977, 680.

62 Rövid londoni tartózkodásáról ifj. Pápai Páriz Ferenc *Album Amicorum*-ába írt bejegyzéséből tudunk. *Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711-1726.* <http://ppf.mtak.hu/hu/122a.htm> (Letöltés: 2023. jan. 20.) (A továbbiakban: *Pápai Páriz emlékkönyv 1711-1726.*)

63 SZABÓ – SZÖGI 1998, 4238; BOZZAY – LADÁNYI 2007, 1511; TAR 2004, 398.

64 KÉZDIVÁSÁRHELYI Péter: *Dissertatio theologica de praestantia, necessitate atque utilitate studii prophetici, quam ... sub praesidio ... Diet. Sieg. Claessenii ... examini submittit auctor et respondens Petrus VASARHELYI.* Francofurti ad Viadrum 1726, Tobiae Schwartzii. – Petrik III. 750, RMK III/XVIII. 1758.

65 KÉZDIVÁSÁRHELYI Péter: *Halotti tanítás ....gr. Teleki Josef... eltemetése alkalmatosságával...* H. n., k. n., é. n. A 37. lábjegyzetben leírt *Hármas sir-halom c.* gyűjteményes kötetben. 66 1732 májusától Odera-Frankfurtban, 1734 augusztusában Franekerben tanult. ZOVÁNYI 1977, 16.

67 BENKŐ 2014, 299.

Külföldi tanulmányait Teleki József halála után, Bethlen Kata támogatásával kezdte. Az odera-frankfurti egyetemen oktató Gyöngyösi Pál (1668-1743) elnökle alatt védte meg disszertációját,⁶⁸ amelyet többek között Bethlen Ádámnak, Inczédi Józsefnek és enyedi tanárainak, Szigeti Gyula Istvánnak és Vásárhelyi Tőke Istvánnak ajánlott. Hazatérése után 1737-ig Bethlen Kata udvarában teljesített lelkészi szolgálatot. Teleki Zsigmond elhunytakor, 1731-ben halotti prédikációt mondott a kercisórai templomban.⁶⁹

Kovács Mihály (?-?) 1728. november 27-én iratkozott be az odera-frankfurti egyetemre, majd 1731-től Franekerben tanult.⁷⁰ Disszertációját Paul Ernst Jablonski elnökle alatt védte meg 1730-ban.⁷¹ Hazatérése után Sorostélyon és Kercisórán 1733-ig látta el az udvari lelkészi teendőket,⁷² vagyis éppen akkor, amikor egymás után elhunyt a három Teleki-gyermek és Teleki I. József. Gyászbeszédei nyomtatásban is megjelentek.⁷³

Az erdélyi medicusok közül Pápai Páriz Ferenc fiát, **ifjú Pápai Páriz Ferencet** (1687/1691—1737/1740) akadémiai tanulmányújtjára való indulásakor – más erdélyi főurak mellett – Teleki József is támogatta (kétszáz forinttal).⁷⁴ Ifjú Pápai 1711-ben indult akadémiai tanulmányújtjára és több nyugat-európai egyetemre is beiratkozott, 1714-ben Halléban, Michael Alberti professzor elnökle alatt orvosdoktori fokozatot szerzett.⁷⁵ Ezt követően Leidenben (1715) és Franekerben (1718) tanult, tíz évet töltött Angliában

68 AJTAI ABÓD Mihály: *Dissertatio theologica de mora Dei, tamquam elaterio oeconom. gratiae, et cunctatione, ceu anima spiritvs fidei, summo spei et solatii priorvm fulcro, quam Christi domino... propitio sub praes. Pauli Gyöngyössi ... publice defendit Michael A. Ajtai.* Francofurti ad Viadrum, typis Tobiae Schwartzii, (1733). Petrik I. 34, RMK III/XVIII. 512. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN640226736&PHYSID=PHYS_0005&DMDID= (Letöltés: 2023. jan. 10.)

69 AJTAI ABÓD Mihály: *Vilagos lampas, mellyet halálos ágyában hagy Istenéhez való ragaszkodással kezében tartott... gróf széki Teleki Zsigmond urfi...* In: *Hármas sir-halom é. n.*

70 SZABÓ – SZÖGI 1998, 2235; BOZZAY – LADÁNYI 2007, 872.

71 KOVÁCS Mihály: *Dissertatio theologica de inauguratione pontificis N. Testamenti, quam ... sub praesidio ... Pauli Ernesti Jablonski ... placidae eruditorum censurae submittit KOVÁCS MIHÁLY auctor, & respondens.* Francofurti ad Viadrum, 1730, Joh. Christophori Schwartzii. – RMK III/XVIII. 907.

72 ZOVÁNYI 1977, 339.

73 Lásd: *Hármas sir-halom...*, é. n.

74 WESZPRÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* IV. kötet. Bp., Medicina, Országos Orvostörténeti Könyvtár, 1970. 509.

75 TAR 2004, 859. – *Dissertatio medica practica de therapia morborum morali, quam ... praeside Michaele ALBERTI, Med. Doct. ... Publicae ventilationi exhibet respondens Franciscus Pariz Papai Junior Hungarus. Die 1. Maij. A. O. R. MDCCXIV.* Halae Magdeburgicae 1714 literis Christiani Henckelii. RMK III/XVIII. 1241.

az enyedi kollégium újjáépítésére gyűjtve, Németországban és Svájcban is megfordult.⁷⁶ Talán pusztán véletlen folytán a Teleki-fivérek közül egyedül Teleki József bejegyzése nem szerepel ifjabb Pápai *Album Amicorum*ában.

Ajtai Szabó András (1690–1733) enyedi és külföldi tanulmányait Teleki József és Sándor támogatásával végezte el, majd Teleki III. Mihály (1671–1720) fiainak, Jánosnak (1696?–1772), Mihálynak (1700–1745) és Dávidnak (? – ?) lett a házitanítója.⁷⁷ Hazatérése után 1717-ben, egy ideig Teleki József udvarában orvosként szolgált.⁷⁸ Halléban szerzett orvosdoktori fokozatot, egykori iskolatársához, ifjú Pápai Páriz Ferenchez hasonlóan, Michael Alberti professzor elnökletével és vele egyazon időpontban védte meg doktori disszertációját.⁷⁹ Az akadémiai nyomdában Christian Henckel által kiadott disszertációt legfőbb támogatóinak és pártfogóinak, az erdélyi református kollégiumok gondnokainak, így Teleki Mihálynak, Józsefnek, Pálnak és Sándornak ajánlotta.

Teleki József támogatásával tanulhatott **Borosnyai Nagy Márton** (?–?) is 1722 augusztusától Odera-Frankfurtban, majd 1724 júniusától a hallei egyetemen.⁸⁰ 1728. december 13-tól rövid ideig a franeker egyetemen is megfordult,⁸¹ majd hazatérése után, 1729-től Teleki birtokán, Kercisórán a család orvosaként szolgált. 1732-től guberniumi főorvos lett Teleki támogatásával, a hivatalban az elhunyt Köleséri Sámuel (1663–1732) követve. Tisztségét 1738-ban bekövetkezett haláláig töltötte be.⁸² A hallei egyetemen 1728. október 13-án Friedrich Hoffmann (1660–1742) diákjaként védte meg *Az emberi lélek hatalma és erőtlensége a vele szerves kapcsolatban álló test fölött*⁸³ című orvosi disszertációját, melyet patrónusának, Teleki Józsefnek és professzorának ajánlott.⁸⁴

76 BOZZAY – LADÁNYI 2007, 761, 2981; SZABÓ – SZÖGI 1998, 3017; útjának stációira lásd WESZPRÉMI 1970, 509–513; *Pápai Páriz emlékkönyv 1711–1726*.

77 JAKÓ – JUHÁSZ 1979, 122; *Pápai Páriz emlékkönyv 1711–1726*.

78 SZABÓ – SZÖGI 1998, 49; HEGYI Ádám – SZÖGI László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23.) Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2016. 76, TAR 2004, 869, BOZZAY – LADÁNYI 2007, 2979.

79 AJTAI SZABÓ András: *Dissertatio medica theoretica de medicinae et doctrinae moralis nexus, quam praeside Michaele Alberti ... publicae disquisitioni proponit respondens AJTAI SZABÓ András*. Halae Magdeburgicae, Christiani Henckelii, 1714. – RMK III/XVIII. 17.

80 TAR 2004, 971.

81 BOZZAY – LADÁNYI 2007, 834.

82 HUTTMANN, Arnold: *Medizin im alten Siebenbürgen: Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen*. Hrsg. Robert Offner. Sibiu, Editura Hora, 2000. 114.

83 TAR 2004, 971; WESZPRÉMI 1970, 359; SZABÓ – SZÖGI 1998, 103. BOROSNYAI NAGY Márton: *Dissertatio inauguralis medica de potentia et impotentia animae humanae in corpus organicum sibi junctum*. Halae Magdeburgicae, Typis Jo. Christiani Hilligeri, 1728, 1729. – Petrik II. 836, RMK III/XVIII. 155–156.

84 Lásd erről: EGYED Emese: *Művelt nemesek és tudós pártfogoltak könyvkiadási szokásai a 18. századi Erdélyben*. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és*

A fentiekben felsoroltak alapján kirajzolódik az a kapcsolatrendszer, amelyet Teleki József mecenatúrája segítségével létrehozott, s amelyben, mind a mecénás, mind a támogatott egyaránt hasznot húztak. Külföldön szerzett tudásuk értéket képviselt, nemcsak a patrónus számára, akinek egyre inkább érdeke lett a külföldi egyetemeken tanuló református elit létrehozása, hanem az egyház számára is, ahol kamatoztatni tudták a megszerzett tudást.

	Név	Hazai tanulmányok	Egyetem	Kapcsolata a Teleki családdal	Későbbi tisztségek
1	Kamarási Pál	Nagyenyed	Leiden Franeker London	disszertáció dedikációja temetési prédikáció	lelkész Fogarason, Szászvárosban stb.
2	Solymosi Nagy Mihály		Odera-Frankfurt Leiden	temetési prédikáció	lelkész Fogarason, Nagyteremiben stb.
3	Körmöndi György		Leiden	udvari tanító és lelkész	udvarhelyi kollégium rektora
4	Vásárhelyi Czompó Mihály	Nagyenyed	Odera-Frankfurt Franeker	udvari lelkész	lelkész Szászvárosban stb.
5	Krizbai Dezső Mihály	Nagyenyed	Odera-Frankfurt Utrecht	udvari lelkész	lelkész Bölönben
6	(Kézdi) Vásárhelyi Péter	Nagyenyed	Utrecht London Odera-Frankfurt	udvari lelkész temetési prédikáció	gyulafehérvári lelkész stb.
7	Ajtai Abód Mihály	Nagyenyed	Odera-Frankfurt	Teleki Zsigmond házi tanítója udvari lelkész temetési prédikáció	nagyenyedi kollégiumi tanár
8	Kovács Mihály	Nagyenyed	Odera-Frankfurt Franeker	udvari lelkész temetési prédikáció	vízaknai lelkész stb.
9	Ifjabb Pápai Páriz Ferenc	Nagyenyed	Halle Leiden Franeker London Bázel	alumnia	orvos

Európában. Szerk. BÁRÁNY Attila et. alii. (Speculum Historiae Debreceniense, 18.) Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014. 473–483.

10	Ajtai Szabó András	Székelly-udvarhely Nagyenyed	Halle London Leiden Basel	disszertációjának dedikációja Teleki-alumnus Teleki József udvari orvosa	orvos
11	Borosnyai Nagy Márton	Nagyenyed	Odera-Frankfurt Halle Franeker	disszertációjának dedikációja Teleki József udvari orvosa	guberniumi főorvos

Református kollégiumok támogatása

Míg a gyulafehérvári kollégiumot kizárólag a fejedelem tartotta fenn, az Enyedre költöztetett iskola jövedelmeit más forrásokból is pótolni kellett, s a fejedelmi példát követve a protestáns főrendek is bőséges adományokkal támogatták a kollégiumot. Ezek az alapítványként működő támogatások havi rendszerességgel finanszírozták az arra rászoruló diákokat. Teleki József 1718-ig a gyulafehérvári kollégium főgondnoka volt, majd annak Marosvásárhelyre való kényszerű átköltöztetése után az enyedi kollégium főkurátora lett, így tevékenyen részt vett mindkét tanintézmény gazdasági döntéseinek a meghozatalában. A Sárospatakról Gyulafehérvárra, majd onnan Marosvásárhelyre kényszerült kollégium diákságának áttelepüléséről korábban már szót ejtettünk. Teleki József nagyenyedi gondnoksága is terhes, nehéz időszaka volt a kollégiumnak, ugyanis az angliai protestánsok gyűjtéséből származó pénzből ekkor építik a kollégium újabb épületeit.⁸⁵ Ezen kívül Teleki József enyedi gondnokságáról csupán annyit tudunk Váró Ferenctől, hogy egyetlen alumnust támogatott 1732-ben. Később felesége, Bethlen Kata, 2.000 forintot hagyományozott két alumnus ellátására.⁸⁶ Az időszakos támogatások közé sorolhatjuk a Teleki I. József testamentumába belefoglalt adományt, amely feltehetően nem egyedi alkalom volt: „(...) Az Enyedi, Kolosvári és Marosvásárhelyi Collegiumoknak három-három hordo bort, az Udvarhelyi és Fogarasi Oskoláknak két két hordo bort kell adni.”⁸⁷

85 A kollégium épületegyütteséről lásd: ORBÁN János: *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából II. (XII.)* (2007) 253–262.

86 VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhágyár RT, 1903. 25–26.

87 Kolozsvári Állami Levéltár, Jósika hitbizomány levéltára, 255. fond. 842. sz.

„A Bibliothecamrol rendelést tettem, hogy az Enyedi Collegiumnak maradjon” – hagyatkozott Teleki I. József 1732-ben, Szebenben kelt végrendeletében, s ezáltal valamivel több mint 700 tételes könyvtárát átengedte az enyedi kollégiumnak. Teleki Józsefet könyvtára⁸⁸ tette kivételessé a második generációs Telekiek körében, ugyanis egyikük gyűjteményéről sem tudunk felmutatni Teleki Józseféhez fogható. Nem vett részt külföldi tanulmányúton, s peregrinációjának elmaradásaért talán könyvtárával próbálta kárpótolni önmagát. De érvként hozhatjuk fel a szokatlanul sok peregrinus támogatását, illetve azt is, hogy saját fiát, ifjabb Teleki Józsefet elküldte a hallei/drezdai tanulmányútra.

Könyvtárának Enyedre került lajstromát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy nem egy alumnusok által „összehordott” könyvtárral állunk szemben. Bár nem célunk most kielemezni Teleki tékáját, annyit megjegyeznénk, hogy markánsan történelmi profil jellemzi, ami számbelileg a gyűjtemény negyed részét teszi ki, teológiai és jogi könyvekkel kiegészítve. Céltudatos és következetes gyűjtésre mutat az Erdély és Magyarország történelmével foglalkozó magyar és külföldi szerzők műveinek látványosan magas száma, melyek nagy részét feltehetően a fentiekben bemutatott peregrinusok segítségével tudta beszerezni. Gyűjteményének kevés ténylegesen megmaradt példányán nem találjuk a reprezentatív funkciókat is betöltő ex librist, egy-egy kötetet, talán azért nem, mert a kiadványokat eleve bekötött könyvként kapta kézhez. Nyomdahely szempontjából vezető helyet a német nyomdák képviselnek, ezt a holland és svájci kiadványok követik, de párizsi és londoni kiadványt is találunk a listán, vagyis azokból a protestáns egyetemi központokból érkeztek a könyvek, ahol a Teleki által támogatott peregrinusok is megfordultak.

A templomépítő, egyházpártoló Teleki

A sorostélyi és a kercisórai birtokrészeket Teleki II. Mihály szerezte,⁸⁹ majd mindkét birtokrész Teleki József tulajdonába került. Sorostélyon és Kercisórán (amely a Teleki család egyik temetkezési helye lett), új templo-

88 A könyvtárról részletesen lásd: RÁCZ Emese: „*Bibliothecam (...)* az Enyedi Collegiumnak maradjon”, *Teleki József (1675–1732) könyves mecénatúrája*. In: A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai. Szerk. Bányai Réka. Marosvásárhely, (Teleki Téka Alapítvány) 2017. 91–112.

89 BENKŐ József: *Transsilvania specialis: Erdély földje és népe*. 1. kötet. Ford., bev. tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1999. 233, 590; TRÓCSÁNYI 1972, 303–304.

mokat építtetett, a lelkészek jövedelméről is ő maga gondoskodott.⁹⁰ Erről a két templomépítésről Szathmári halotti prédikációján kívül nem találtunk adatokat. Sokkal többet tudunk a Teleki József és felesége, Bethlen Kata olthévízi egyházközségnek nyújtott mecénatúrájáról, amelynek a jótékonykodáson túl az is célja lehetett, hogy birtokán saját felekezetét erősítse. Nem egyedi esettel állunk szemben. (Legutóbb Tóth Levente dolgozta fel a Bethlen családnak a 17–18. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében betöltött egyházszervezői szerepét.⁹¹)

Olthévízen, ahol Bethlen Kata birtoka feküdt,⁹² a Teleki Józseffel való házasságkötés idején a lakosság teljes egészében unitárius volt. Az 1725. esztendei konfesszióváltásokkal részletesen foglalkozik mind az olthévízi református egyház *Historia Domusa*, a *Iubar solis iustitiae*,⁹³ mind a nyomtatásban is megjelent unitárius egyháztörténet. Az áttérések számos példáját felsorakoztató református illetve unitárius forrás egymásnak homlokegyenest ellentmondó helyzetképet mutat be a több mint kétszáz éve kompakt egységet alkotó unitárius közösségről: az unitáriusok erőszakos, a reformátusok önként vállalt, erőszakmentes konfesszióváltásról beszélnek. Míg az unitáriusok úgy látták, hogy a „kezdeményező a feleség volt, de a fáklyát a férj dobta be, azután az asszony eljárásában belegyezett, azon szemet hunyt és munkatársául szegődött”,⁹⁴ addig a *Iubar...* a házaspár segítőkétségét teljesen önzetlennek mutatta be: „Látván pedig a’ Méltóságos Úr és Asszony, hogy az Istennek lelke Hévízen az erőtlenség által kezdett

90 SZATMÁRI PAKSI é. n., [12–14.]

91 TÓTH Levente: *A bethleni Bethlen család szerepe az Udvarhelyi Református Egyházmegyében (17–18. század)* In: „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája”. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Szerk. Dáné Veronka – Szabadi István. (Speculum historiae Debreceniense, 17.) Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014. 99–115.

92 Bethlen Kata anyja, Borsai Nagy Borbála révén jutott az olthévízi birtok tulajdonába. Lásd erről: UZONI FOSZTÓ István – KOZMA Mihály – KOZMA János: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. A fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella – Kovács Sándor – Molnár Lehel. III/1. kötet. Bp.–Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház – Országos Széchényi Könyvtár, 2018. 295–296; LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp., Athenaeum Rt., 1927. 372–373.

93 *Iubar Solis Iustitiae* (...) Azaz annak emlékeztetének megírása, miképen kezdette megvilágosítani a Socinus tévelygésében kétszáz és több esztendőknél elfojások alatt vakoskodóknak homályos egeket az Igaság fényes napja (...) Teleki Josef úr, és kedves hitese társa (...) Bethlen Kata asszony ő nagysága örökös jószágokban Hévízen című kézirat jelenleg az Olthévízi Református Egyházközség tulajdona. A *Historia Domust* 1727-ben az egyházközség első lelkésze, Vásárhelyi János kezdte vezetni, majd a soron következő lelkészek folyamatosan kiegészítették a gyülekezetben megtörtént, általuk fontosnak tartott eseményekkel.

94 UZONI FOSZTÓ – KOZMA – KOZMA 2018, 292., 299.

erősödni, (...) Isten ditsőségéhez való buzgó szerelmekből bizonyos fizetést rendelének az Alsó Rákosi papnak T. Vitkai László uramnak, kiis mint fiu Eklézsiába két esztendő alatt minden héten bizonyos napokon szolgált a’ Palotán vivén véghez az Isteni szent szolgálatot.”⁹⁵ Miután az enyedi kollégiumból 1727 nyarán Vásárhelyi János érkezett Hévízre szolgálni, parókiális lakás nem lévén, lakásáról és fizetéséről továbbra is Teleki gondoskodott és az istentisztelet színhelye is a családi kastély maradt. Az újonnan alakult református gyülekezetnek saját temploma csak Teleki halála után épült. 1735-ben egy kis fatemplomot építettek Bethlen Kata támogatásával, 1748-ban lebontották és helyébe kőtemplomot emeltek.⁹⁶

Végezetül a mai fogarasi templom építését említenénk meg. A fejedelmi birtokon álló fogarasi egyházmegye mindig kiemelt jelentőségű volt. A császári csapatok által 1704-ben lerombolt templomnak az újjáépítéséhez több Fogaras környéki főnemes nyújtott segítséget, kiemelten Teleki József is, mint az egyházmegye kurátora. Az 1712-ben elkezdett építkezés hosszú évekig tartott, részleteit Kovács Zsolt tárta fel.⁹⁷ Napjainkban a torony bejárata fölé helyezett kőtábla emlékeztet bennünket arra, hogy a templom építéséhez Teleki József és Bethlen Kata is hozzájárult.

Összegzésként megállapíthatjuk, Teleki József mecénási tevékenységét legfőképpen egyháza iránti mély elköteleződése, egy külföldön képzett református elit értelmiségi csoport létrehozásának szándéka, nem utolsósorban családja presztízsének megőrzése és erősítése motiválta, s ezt sikerült megvalósítania. Különböző területeken megnyilvánuló támogatási rendszere szorosan követte apja, Teleki Mihály példáját.

Bár csak részben sikerült rekonstruálni alumnusainak hálózatát, ennek révén mégis beleláthatunk abba a támogatási rendszerbe, amely révén ezek a külhoni egyetemeken tanuló diákok mindig visszatértek Teleki udvarába, majd rövid időn belül továbbléptek, és lelkészként szolgálhattak vagy a Teleki által patronált fogarasi egyházmegyében vagy másutt. Nem mellesleg a 18. század elején a peregrinusok jelentették a külföldről történő könyvbeszerzés egyik fontos láncszemét, s támogatásuk fejében könyvekkel látták el patrónusuk bibliotékáját.

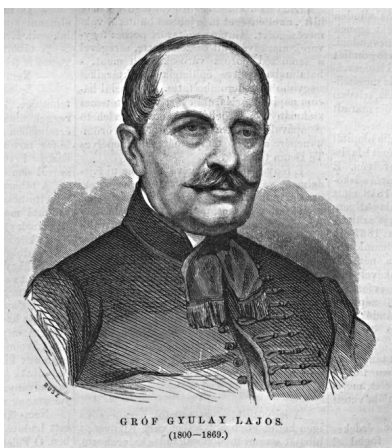
95 *Iubar Solis Iustitiae*, 36.

96 *Iubar Solis Iustitiae*, 87.

97 KOVÁCS 2014, 181–186.

Róth András Lajos

A „horror vacui”-ban szenvedő könyvmániás gróf Gyulay Lajos

Mottó: „Szerencsétlen egy szenvedély a könyvszerzés – utolsóra is mi a vége? Egy árverés – Mi fog történni Dr. Balogh ropant nagy könyvtárával, melyet szorgalmason ápolat gyarapított? alighanem, annak is – árverés. Mi fog történni az én több ezer kötetekre menő könyvtárommal, melyről még nem rendelkeztem? Ha az embernek utódai, épen úgy szívőkön hordoznák elődeik buzgalmát, akkor nem volna semmi baj – de nincs szomorúbb látvány, mint egy szép gyűjteménynek árverése. Mennyi időbe, fáradságba áldozatba kerül

az, és feloszlik úgy, mint egy hulla a maga apró részeire. Csak el ne késném vele – a magam gyűjteményeiről gondoskodva lesz – sok becses dolgokat tárgyaznak, azokért kár volna feloszolniok.”¹

Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Tandem

Korábban a Haáz Rezső Múzeum időszakos kiadványában² foglalkoztunk Gyulay Lajossal. Az akkori, egyik sajtógyűjteményére vonatkozó írásunkat a következőkkel indítottuk: „Gróf Gyulai Lajos (1800–1869) erdélyi nemes, tartózkodási helye többnyire Bécs (1822–1830 között), majd Erdélyben találjuk birtokait rendezve. Saját vagy álneven³ közölt irodalmi próbálkozásai a *Magyar Kurir*-ban és a *Kedveskedőben* lelhetőek fel. Több ízben erdélyi ellenzéki országgyűlési követ, majd a Főrendiháznak tagja. Világjáró ember, részt vesz a 48-as forradalomban. Annak idején Pesten, Szegeden és Debrecenben tartózkodik a forradalmi kormányt követve. 1850-től inkább Pesten él. Ott is hal meg. Azt is mondhatnánk, hogy mániákus könyvszerető és gyűjtő. Bevallottan „horror vacui”-ban szenvedve

¹ Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Tandem. [13.] (1867. nov. 26-i feljegyzés)

<https://tinyurl.com/45chcmkj> (letöltés: 2023. febr. 27.)

² RÓTH András Lajos: „Folyóiratok gyűjteménye: magyar, német és francia nyelven.” Gr. Gyulay Lajos folyóiratgyűjteménye a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárában 1. Lustra 1. (2014) 22–27.

³ Álneve: Szőke Lajos.

már kilenc éves korától kezdve mintegy 140 kötetben jegyzi fel életérzéseit, történéseit, olvasásélményeit, minduntalan visszatérve egykoron abbahagyott naplóihoz. A református kollégiumi gyűjteménybe került Gyulai-téka tulajdonképpen csak egy része a gróf könyvtárának. Az egykoron Marosnémetiben, Kolozsvárt és Pesten őrzött és használt könyvtárát örököse, az orientalista Kuun Géza (1838–1905) az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a kolozsvári és az udvarhelyi kollégium között osztotta fel. Kuun az utóbbi könyvtárt haláláig gyarapította. Így a téka a református kollégium állományának⁴ érdekes színtestjévé vált. Gyulai Lajos személyével és hagyatékával érdemben már többen foglalkoztak, közel másfélszáz naplójának közlésére, digitalizálására és feldolgozására is sor kerül(t).⁵ Könyvtárának, de akár csak a Székelyudvarhelyre került könyvtári résznek alaposabb tanulmányozása is sok mindenre fényt vet. Főleg Gyulainak, mint könyvgyűjtőnek bibliofilijára kapunk bő közvetett utalásokat. Érdeklődési körére, általában az írott szó utáni éhségére, válogatott és néha válogatás nélküli beszerzéseire, az adott korba történő fizikai, szellemi beilleszkedés érdekében tett erőfeszítéseire – magára az emberre – következtethetünk. Mindezt egybevetve a »maga keze és könyve«-iben tett feljegyzéseivel kerekedik ki a – néha furcsa, néha különc – reformkori értelmiségi alak.”

Igen érdekesek Gyulay Lajos sajátos rendezésű gyűjteményekként kezelt könyvtári egységei. Ezek általában vegyes összetételűek mind tar-

⁴ 1990-től a régi iskolai könyvtárakat együttesen kezelő Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárának része.

⁵ KUUN Géza: *Gróf Gyulay Lajos naplótöredékeiből (1815–1834)*. Bp., 1874.; *Gyulay Lajos naplói I-II. (1848–1849)*. S. a. r.: V. ANDRÁS János – CSETRI Elek – MISKOLCZY Ambrus. (Transylvanica Varietas) Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003.; *Gyulay Lajos: Napló (1820–1848)*. Vál., bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléstesi: Csetri Elek. Kvár, Kriterion Könyvkiadó, (2004). (A továbbiakban: GYULAY 2004); MISKOLCZY Ambrus: *Gyulay Lajos bizonyosságai és kétségei a Népek Tavaszán*. Levéltári Közlemények 73. (2002) 1–2. sz. 49–71.; MURÁDIN Jenő: *Barabás Miklós és pályatársai Gróf Gyulay Lajos kéziratos naplóiban*. Ars Hungarica – a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének Közleményei 33. (2005) 2. sz., 297–304. Újabbán is többen foglalkoztak a Gyulay-jelenséggel. Pl. BILIBŐK Renáta a családreprezentáció és a megemlékezés és eszközei témákban: <https://independent.academia.edu/RenataBilibok> (letöltés: 2023. febr. 27.) Dr. Kukovecz Györgyné dr. Zentai Mária tanszékvezető és dr. Hász-Fehér Katalin irányításával a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékén naplójának egy részét feldolgozták, ártírták és digitalizálták: *19. századi irodalmi és művelődéstörténeti források: Gyulay Lajos naplói*. Lásd <http://gyulaynaplok.hu/> (letöltés: 2023. febr. 27.); a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár digitalizálta az eredeti kéziratos naplók egy másik részét *Gróf Gyulay Lajosnak maga keze és könyve: napló* cím alatt. Lásd <https://tinyurl.com/3sruwft> (letöltés: 2023. febr. 27.)

talmi, mind formai szempontból. Sok minden található bennük: töredékek, aprónyomtatványok, önálló versek, színlapok, különböző jellegű reklámok, kiadói jegyzékek, könyvlisták, kereskedelmi árjegyzékek, különböző sajtó (minta)példányok, vagy éppen teljes gyűjtemények, vázlatok (ahogyan ő nevezi „röpkények”), hivatali közlemények, táblázatok, vezérfonalak, sokféle emléklap, könyvismertető. A Kolozsvári „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtárban őrzött könyvrajstromában⁶ ezek megnevezése: *Gyűjtemények, Mindenféle, Vegyes tárgyúak, Többféle*, vagy éppen számszerűsítve (*Kétféle, Négyféle, Ötféle, Hatféle, Nyolcféle*), *Beszélyek és költemények, Szövegek, Nemzeti Színházi zsebkönyvek és szövegek, Mű és könyvismé, Színművek, Gyász és Nászjelentések, Hellén könyvtár, Krónikák, Monográfiák, Emlékbeszéd*, vagy a szerzők nevét tükröző (*Beöthy Lászlótól, Jókai Mór munkái, Abonyi Lajostól, Virág Lajostól*). Ezekben minden különösebb összefüggés nélkül sorakoznak egymás után méltató ódák, versek, halotti beszédek, népdalok, librettók, regények. Másik igencsak érdekes és egyben korjellemző gyűjteménytípusa a könyvésztel kapcsolatos. Ebbe gyűjti össze a könyvvásárlásai, beszerzései során birtokába került kiadványok, periodikák kiadói jegyzékfüzeteit, könyvárusi előrejelzéseket, reklámokat tartalmazó borítók cím- és hátlapjait, vagy a teljesen önálló hazai és külföldi kiadói, könyvárusi, bizományi broszúrákat. Ötvenhét darab könyvatos árkuson lévő táblázata a következő rubrikákat tartalmazza: folyószám; könyvek címe; kiadás helye, éve; alakja; rendezése; kötése; kötetek száma és tudnivalók. Ezekbe sorjázza külön-külön kezelve egymás után a magyar, latin, francia, német, angol és olasz (spanyol, portugál, román) könyveit, s megint külön földabroszait és képeit. Magyar könyvei 31 árkuson (1–62. lapok) sorakoznak 828 folyószámot tüntetve fel, de valójában jóval többről van szó, ugyanis gyakran egy folyószámon belül sokkal több címet sorol fel. Ha összeszámoljuk ezeket, akkor 2043 címet kapunk. Pl. a 467, 468. sz. alatt olyan folyóiratgyűjteményeket tüntet fel, melyekben 40, illetve 111 periodikacím (mutatványszám) található. Ezek meg is találhatóak a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárában. Igencsak izgalmas élményt nyújthatott gyűjtőjének, de a ma olvasóját is lebilincseli. Latin nyelvű könyveit 10 árkus (63–82. lapok) tartalmazza 292 számozott tételben. A valós szám 456. Itt újból csak érdekességként említjük meg, hogy az első tételnél azt a közel másfélszáz kötetes, a francia Nicolaus Eligius Lemaire által kiadott latin klasszikusok sorozatát sorakoztatja fel a sorszámon belül, mely úgyszintén fellelhető a székelyudvarhelyi könyvtár polcain, angol félvászon

kötésben. A *Latin könyvek első ívén* adja meg az összesítés pontos címét: *Gróf Gyulay Lajos kolozsvári és marosnémeti könyvtára*. Ugyancsak itt jegyzi meg a tudnivalók rovatában, hogy „könyveim jelenleg három helyen vannak: Pesten, Kolozsvárt és Németiben” és hozzáfűzi, hogy a rendezés rubrikájában betűk jelzik ezt: K=Kolozsvár, MN=Marosnémeti, P=Pest. A latin könyvek árkusait, bizonyára a további gyarapodásra számítva, négy üres árkus követi, 83–90. lapszámmal. A 91–94. lapszámokon 33 tételben 91 címet tartalmazva sorakoznak a feljegyzett térképek, melyek többnyire 19. századi nyomtatásúak, világ-, földrész-, ország-, vármegyei térképek. A legrégebbi térkép Magyarországot ábrázolja, *Regnum Hungariae* címmel 1762-ből. Ezeket követi a francia könyvek kimutatása a 95–108. lapokon (6 árkus), 273 tételben 376 címet rögzítve. A *Német könyvek* természetszerűleg nagyobb számban vannak jelen (888), 512 tételben, a 109–140. lapokon (16 árkuson).

Amitől félt gróf Gyulay Lajos, az részben bekövetkezett. Hatalmas műveltségét tükröző gyűjteménye három részre oszlott, de végül, még ha három különböző helyre is került, nem szóródott szét. Jelen írásunkban főleg a Székelyudvarhelyen őrzött könyvtári gyűjteménye, valamint sajátkezű naplói, bejegyzései alapján teszünk néminemű megállapításokat személyiségére vonatkozóan.

Korának érdekes figurája lehetett. Szeretett kártyázni, hajtotta a nyeregsérvágy, sokszor vesztett, komoly összegeket hagyva a kaszinóban. Gyakran adós maradt barátoknak, szép asszonyoknak (pl. bizonyos Horváthné Amáliának, kinek a nyugtából kivágott nevét beragasztotta naplójába) – bár bevallása szerint nem szeretett az lenni. Viszont, amikor tehetett, gálánsan adakozott: „Felosztottam kiadásaimat négy rovatra: szükségesre, dicséretesre, hasznosra és mulatságra. Aki jegyzőkönyvem nem restelli megtekinteni, látni fogja, hogy a dicséretes és hasznos kiadások felül múlják a szükségeseket.”⁷ Mindenkiről volt véleménye: családtagokról, barátokról, a diétát látogatókról, követekről, a felkapaszkodó társasági fiatalokról, nem átalotta őket kemény jelzőkkel illetni. A nemesi családok jellemzésétől sem

idegenkedett: felállította az erdélyi familiáknak a latóság-, gög-, süketség-, fősvénységtől az elmésség-, bátorság-, büszkeségig terjedő ka-

⁷ Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Károlina könyv. 125v–126r. (1860. jan. 4. bejegyzés) <https://tinyurl.com/mr2bv9zw> (letöltés: 2023. febr. 27.)

⁶ *Gróf Gyulay Lajos könyvtárának címjegyzéke*. „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Ltsz.: 2893. Gyulay-Gyuloljen.pdf (bcucluj.ro) (letöltés: 2023. febr. 27.)

rakterisztikáját.⁸ Imádta a nőket, vágyálmokat kergetett, de legfőképpen olvasott. Olvasott állandóan, erre mindig akadt ideje. Olvasott – „nagy gyönyörrel” – a nap minden szakaszában. Reggelije is inkább szellemi táplálék, olvasmány, mintsem étel. Életeleme volt a szórakozás, de még ezt is felülmúlta a mindenkor olvasás igénye. Képes volt hosszas megfigyeléseket tenni, és azokat papírra vetni; néha annyira belefeledkezett az olvasásba, hogy téli esteiken magára gyújtotta a házát. Egyébként a télre, hidegre, ágyban való olvasásra is felkészült: „feltalálta” az olvasópaplant: „Egyáltalában én magamat találékony embernek tartom, minden szerénységem mellett is – például – az olvasó paplanokat is én találtam fel, (...) magában oly csekély találmány, mint a Columbus tojása, de hát mért nem találta fel más? – az egész abból áll, hogy a takarón két lyuk van alkalmazva, melyeken az ember kezeit kidughatja és olvashat anélkül, hogy félig takarózatlan maradjon (...) Fanny, kedves nővérem maga elkészítette”⁹

A könyveket hosszasan jegyzetelte, kommentárokkal ellátta, olvasmányélményeit papírra vetette. „Szokásom t. i. mikor olvasok írót venni kezembe, és azzal mindenféle vonásokkal tenni olvasás alatt azon helyekre, melyek figyelmemet fölébresztik, mikor aztán a könyv el van olvasva – és kedvem, időm van reá – megteszem jegyzéseimet azokról, vonalaim formái szerint azonnal eszembe szoktak jutni az impressiók, melyeket az olvasás alatt bennem tettek a meg írózott lapok. – Ezt természetesen csak a magam könyveimmel tehetem, de ha másoktól kapom az olvasmányt, akkor mikroskopi pontozásokkal teszek eleget e szokásomnak, melyek a könyvet nem disztelenítik el.”¹⁰ Egyébként olvasmányélményei alapján nevezi meg pl. újonnan született csikóit is. Beszerzendő könyveinek címét naplóiba foglalta, a már megszerzett könyveinek papírborítóit, a megrendelő lapokat, előfizetési listákat külön bekötötte.

8 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Fekete könyv. [8]. (1824. jún. 25.)

<https://tinyurl.com/2p924pfb> (letöltés: 2023. febr. 27.)

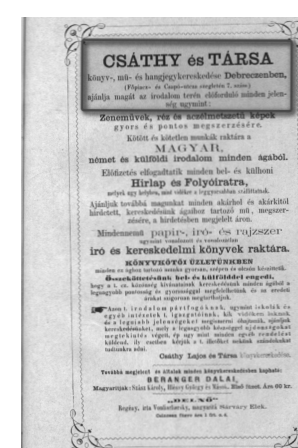
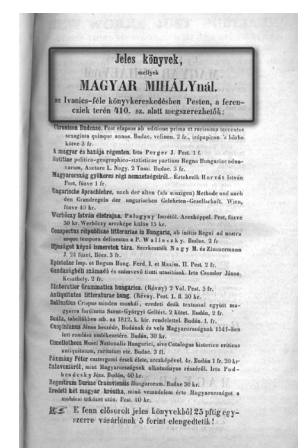
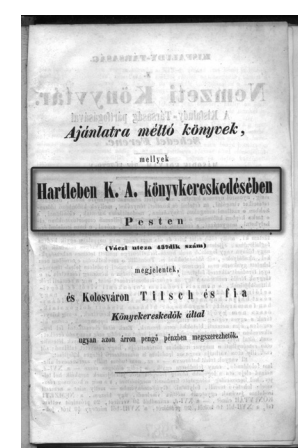
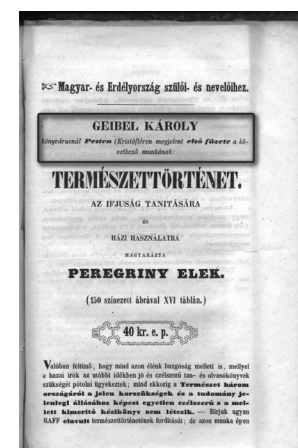
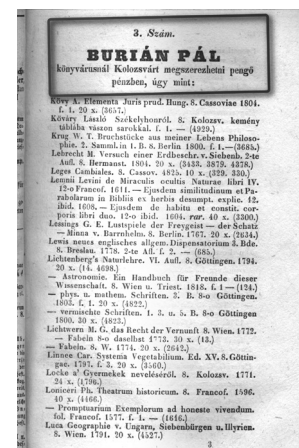
„Az Erdélyi Familiak Karakteristicaja

- Bánffy latorság
- Bethlen gőg
- Gyulai bátorság
- Teleky szél
- Nalázi elmésség
- Toldi süketség
- Vass. Ahnenstoltz büszkeség az ősökre
- Vesselényi fősვნყნყնყ

9 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Lotty – Fanny. 216–217. (1867. febr. 7.)

<https://tinyurl.com/n3ep2zck> (letöltés: 2023. febr. 27.)

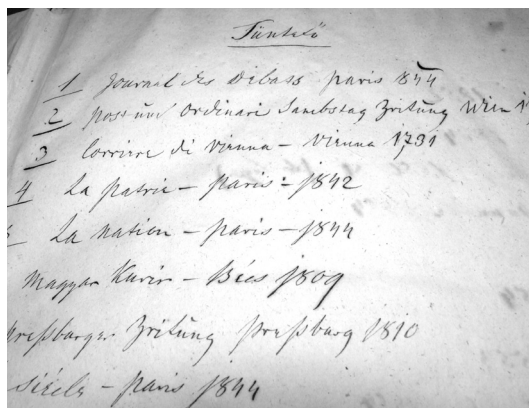
10 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Lotty – Fanny. 227r-v. (1867. febr. 8.) <https://tinyurl.com/n3ep2zck> (letöltés: 2023. febr. 27.)

Kezét tehát rajta tartotta a könyvkiadás érverésén. A világ híreire nagyon is érzékeny, igyekezett minél több itthoni és külföldi sajtótermékhez hozzájutni, így próbálván megérteni „a világ piacán” történeteket és rendben beil-

¹¹ Barra Gábor, özv. Barráné és Stein, Burián Pál, Demjén László, Lauffer és Stolp, Tilsch János (Kolozsvár), Csáthy és Társa, Telegdi K. Lajos (Debrecen), Eggenberger J. és Fia, Emich Gusztáv, Geibel Ármán, Geibel Károly, Hartleben K. A., Heckenast Gusztáv, Magyar Mihály, Osterlamm Károly, Ráth Mór és mások.

leszteni az ő saját világába, természetesen értékítéletének megfelelően. Rendszeres újságolvasó itthon és bárhol is tartózkodjék. Napjait általában a hírlapok böngészésével – „naplászzkodás”-sal – kezdte és zárta, kritikusan szemlélte azokat, hiszen tisztában volt az újságok politikai elkötelezettségével. Naplóiban ezzel kapcsolatos kommentárokat is találunk. 1856-ban írja: „Üresek most a hírlapok – nem várom, mint máskor az estvét, hogy olvashassam azokat – mi bajom a *Pesti Napló* & *Hölgyfutár* veszekedésével, mellyel hasábokat megtöltenek.” Az erdélyi hírlapokra előfizetett, ha csak becsületből is, mint pl. a Berde Áron *Kolozsvári Közlönyére*. A többit Pesten vagy külföldön olvasta. Naplóiban elemezte azon újságokat, amelyeket szívesen böngészett, ezek közt a bécsi *Der Wanderer*, a *Vasárnapi Újság*, a *Politikai Újdonságok*, a *Pesti Napló*, az *Üstökös*, a *Revue de Deux Mondes*, a *Revue Musical*, a *Militair-Literatur-Zeitung*, a *Budapesti Hivatalos Közlöny*, a *Pesther Lloyd*, a *Fővárosi Lapok*, a *Kritikai Lapok*, az *Erdélyi Múzeum*, az *Allgemeine Bauzeitung*, a *Társalkodó*, a *Bécsi Magyar Kurír*, az *Erdélyi Híradó*, a *Muzáron* és sok más említődik. Hogy miért követte mindezeket? Azért, mert mint a regényirodalom és a zszurnalisztika kapcsán naplójában

írja: „mindkettő bizonyos pontig leginkább ismerteti a kornak eszméit és érzelmeit. Mai időben majd minden 15 év, új eszmék forradalmának nevezhető.”¹² Sajtótermék-típusokból egész gyűjteményt hozott létre, bekötötte azokat, katalógust készített hozzájuk. Verseket másolt magának és plátói szerelmének: például Vörösmarty Szózatát.

Testvére, Wass Györgyné kolozsvári házában, valóságos irodalmi-politikai szalonban találta magát. Politikusok, írók, értelmiségiek mellett újságírókkal is találkozott.¹³ Ha tehette, múzeumba, színházba és operába járt. Pénze függvényében hol páholyban, hol egyszerűbb és szerényebb helyeken is jól érezte magát. Nemcsak magáért a színdarabért, az énekért ment oda, hanem a szép nők becserkészése is céljai közé tartozott, állandóan kokettált velük: „Szegeden megtekintettük a Nyári Színházat, mely fedetlen, de jól és szépen van építve. (...) Mellettünk a páholyban, a szép Kopelliné

12 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – *Martius* 15. 275. (1867. ápr. 22.) <https://tinyurl.com/4tbkx8wt> (letöltés: 2023. febr. 27.)

13 GYULAY 2004, 12–13.

ült.”¹⁴ De szeme mindenütt éhes a szépre. 1832-ben hazatérve az udvarhelyi markális székről, megjegyzi: „Asszonyok kikkel ezúttal megismerkedtem ezek voltak: Farkasné volt Györfi Mihályné, Pálfiné az administrator Ugron (...) leánya és annak Polika és Nina kis lyánkái. (...) továbbá Hegyesiné és két igen szép leányai, kiknek egyike Rózsi, egy Gálffi kisasszony is volt szép ottan...” „Magyarosinénak szép szemei vagynak az új professzornénak Udvarhelyen.”¹⁵ Ebédekre járt, többnyire meghívatta magát, aztán kritizálta asztaltársait.

Külön büszkeség számára könyveinek birtoklása: „Oly kellemesen és gyorsan telik időm, írásaim és könyveim közt, hogy szintúgy haragszom, mikor az ebédet jelentik, pedig az is oly jó, hogy nincs kifogásom ellene. Könyveim már szép számra szaporodtak és rendezve vannak, becsokeket az is növeli, hogy azok nagy részét elolvastam, begyembe szedtem.”¹⁶ Egy 1851-es bejegyzéséből kiderül, hogy könyveit általa felállított szabályok szerint rendszerezi: „Könyveimet szedem most rendbe, az itt lévő magyar könyveket, angolokat, kéziratokat, és segédkönyveket már lajstromoztam, már következni fognak a franciák, németek, deákok és kevés olaszok. Be jó találmány az olvasás és írás! Mit csinálnék én most magányomban, ha könyvem nem volna, ha írni nem tudnék, így annyira el tudom magamat foglalni, hogy az ebédet és pipázást, csak, mint egy kellemetlen félbeszakasztást, úgy tekintem, alig várom ebéd után, hogy megint hozzá fogjak a munkához.”¹⁷ Gyakran egyszerre több könyvet is olvas. Pl.: „Estradát”¹⁸, Stadiumot”¹⁹, Farkas Sándor utazásait”²⁰ és Bravot, Coopernek”²¹ egy igen kedvelt románját.”²² Egyik naplójában ennek a magyarázatát is nyújtja: „Most három könyvet olvasok egyszerre, azon kívül az újságokat és országgyűlési tudósításokat, és nagyon segít a dolgon. Egy tárgy szüntelen, az fárasztó, egymás után kellemes változásánál fogva, olyan, mint a lovaglásban a változtatás az ügetés

14 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – *Cara Patria*. 12. (1856. szept. 12.) <https://tinyurl.com/mrxmm8k8> (letöltés: 2023. febr. 27.)

15 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve: *napló*. 35, 39–40, 48. <https://tinyurl.com/nhk8cn77> (letöltés: 2023. febr. 27.)

16 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – *Károlina* könyv. 84. (1859. dec. 16.) <https://tinyurl.com/mr2bv9zw> (letöltés: 2023. febr. 27.)

17 Gr. Gyulay Lajosnak keze és könyve – *A Gyulay Lajos Kis tükre*. 61. (1851. aug. 26.) <https://tinyurl.com/2ak4tku7> (letöltés: 2023. febr. 27.)

18 Alvaro Florez-Estrada (1765–1853) spanyol politikus és közigazdász

19 Széchenyi István 1831-ben megjelent programadó műve

20 Bölöni Farkas Sándor (1795–1842), *Utazás Észak-Amerikában* c. 1834-ben megjelent munkája

21 James Fenimore Cooper (1789–1851) velencei ihletésű társadalmi-politikai regénye

22 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – *Látogató* könyv. 39. (1834. jan. 10.) <https://tinyurl.com/5n87yfw4> (letöltés: 2023. febr. 27.)

és vágatással, melynél sokkal fárasztóbb egy poroszkáló örményesen járó iramló lóval való lovaglás, mert az más tempóban járni nem tud. Könyveim, pedig melyeket olvasok ezek: Benkő *Transylvániája*²³, Klimius Miklós²⁴ és Vesselényi²⁵ munkája”. (Majd hosszasan idéz Wesselényiből.)²⁶

Megjegyzéseiből könnyen megismerjük értékítéletét: „Ma estve nincs hírlap olvasni való – elé fogom venni Victor Hugónak contemplatióit, azok sem engednek az Arany költeményeinek. Egyik szebben ír, mint a másik, és talán mégis, nem cserélnék Aranyal [sic!] – így Petőffy [sic!] sem adtam Berangére-ért, [sic!] és Vörösmartit [sic!] sem akárhány idegenért.”²⁸ A sajtóval szemben is igényes: „Némely lap, bizony ingyen sem kellene nékem, mint p. o. Der Lugoser Anzeiger kinek nem tudom ki a szerkesztője: Schumichrast, vagy Sumigrätz?”²⁹ Olvasott régi szerzőktől is, de főleg kortárs íróktól, s ha még személyesen is ismerte a szerzőket, annál inkább.

Az idők folyamán felgyűlt tapasztalatai és papírra vetett feljegyzései („naplászokodásai”) alapján egy erdélyi és kolozsvári krónika írását tervezte: „erdélyi töredékeimben senki is megkímélve nem lesz ki meg nem érdemli” – ígéri. 1834 márciusában majdani írásának tartalmi szerkezetét is vázolja. Ebből is következtethetünk széles érdeklődési körére: „Az erdélyi töredékeimben ezek lesznek az articulusok vagyis pontok: Három nemzet. Négy vallás. Sok nemzet, sok vallás, Unio. Kolosvár, Pletyka. Diaeta, Csömör. Casino. Társasági élet. Ebéd. Bál. Színház. Házi kör. Házasság. Temetés. Idegenek fogadása. Tehetség. Falusi élet. Asszonyok. Fürdők. Nagyurak. Dolgok folyása. Hivatal. Igazság kiszolgáltatása. Marchális szék. Vidék. Publicus spiritus. Választás. Lóvásár. Folyóírások. Mesterségek-szépek. Papok-katonák. Szegények. Tömlöcök. Vándorlások bé és ki. Temető, Kendeffy halála. ³⁰ Jósika Samu halála. ³¹ Népség. Bányászat. Kereskedés és industria.

23 BENKŐ József: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus...* című, Kolozsvárt 1833-ban másodízben kiadott munkája.

24 HOLBERG, Ludvig (1684–1754): *Klimius Miklósnak Föld alatt való útja*. Pozsony, nyomtattatott ... Patzkó Ferentz Ágostonnál, 1783. (Fordította Györfi József)

25 Wesselényi Miklós (1796–1850) *Balítéletekről* című, 1833-ban bukaresti impresszummal, valójában Lipcsében kiadott könyve

26 *Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Veres könyv*. 153. (1834. szept. 12.) <https://tinyurl.com/c4vuhznt> (letöltés: 2023. febr. 27.)

27 Pierre-Jean de Béranger (1780–1857) francia lírikus, dalköltő

28 *Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Cara Patria*. 56. (1856. szept. 17.) <https://tinyurl.com/mrxmm8k8> (letöltés: 2023. febr. 27.)

29 *Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Cara Patria*. 72. (1856. szept. 19.) <https://tinyurl.com/mrxmm8k8> (letöltés: 2023. febr. 27.)

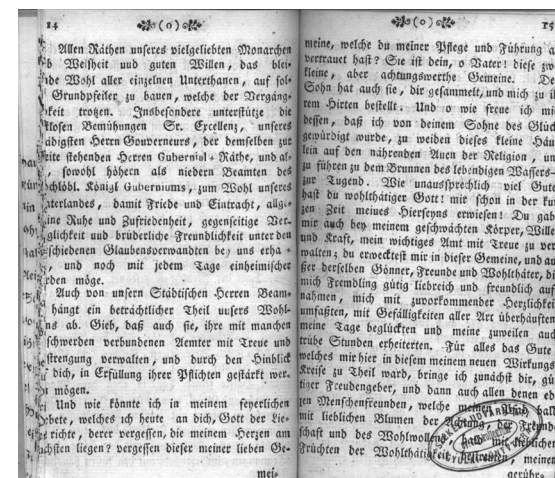
30 Kendeffy Ádám (1796–1834) reformkori erdélyi főúr, politikus, Jósika Miklós sógora

31 Bárány Jósika Sámuel (1805–1860) kancellár. *Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Látogató könyv*. 70. (1834. márc. 18.) <https://tinyurl.com/5n87yfw4> (letöltés: 2023. febr. 27.)

Földművelés. Kertek. Erdők. Havasok. Utazás. Lovak használása. Vadászás. Utak. Szeben. Disznó. Neppendorf. Múzeumok. Újságok. Nemzeti karakter. Konstitucio. Brassó. Feketehalom. Törösvár és más passzusok. Vásárhely. Királyi tábla. Székely határszéli katona. Fiú leány. Successió. Terrorismus. Oppositio. Factionisták.” Kissé később még kiegészítette a „liberálisok despotismusa, terrorizmus, magyar architektúra” pontokkal. Krónikájának el nem készülte csak korlátásunkat szűkíti.

Végkövetkeztetése figyelemre méltó. Több helyen kifejti, hogy a könyv, az olvasás az elme pallérozásának, a szellem élénken tartásának, a művelődésnek szükséges és elengedhetetlen kelléke: „Nem igen találtam még oly könyvre – pedig sok rossz forgott már kezeim között, – melyből valamit nem tanultam volna, valami tanulságost kihúzni nem tudtam volna. – A könyvírás, bizony szép mesterség, sok élvezetet ad az olvasóknak, tudósoknak és tudatlanoknak, férfiaknak és asszonyoknak gyermekeknek és öregeknek, gazdagoknak és szegényeknek, szerencséseknek és szerencsétleneknek, szépeknek és rútaknak, jóknak és rosszaknak, fiúknak és leánykáknak, szerelmeseknek és életuntaknak, sodomikusoknak és phanerogamáknak, koronás főknek, és börtönbe zárattaknak, babérrel koszorúzottaknak és virágbokrétákat fűző pásztor és pásztor leányoknak, katonának és papnak, nemeseknek, polgároknak és parasztoknak, zsidóknak és keresztyéneknek, mohamedánusoknak és pogányoknak etc etc etc. Le premier livre venu, ouvert au hasard, donne un conseil.”³²

A Székelyudvarhelyen található könyvállomány feldolgozása során figyeltünk fel e kis írás címében is említett jelenségre, a Gyulay által többször is említett *horror vacuira*. Kiadványai bekötése során méretre szabottan vágatott kegyetlenül körbe sok könyvet. A furcsa módon eszközölt metszéseket bizonyára könyvtári polcainak mérete határozta meg. Több, valószínűleg egymás

32 „Az első könyv, amit találok kinyitunk, tanácsot ad.” In: *Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Lotty – Fanny*. 427–429. (1867. febr. 28.) <https://tinyurl.com/n3epz2ck> (letöltés: 2023. febr. 27.)

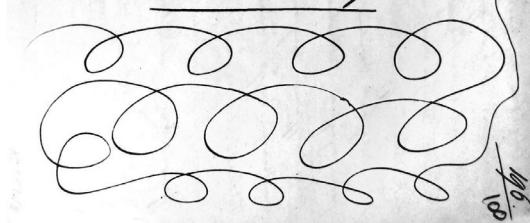
mellé kerülő kötésnél a nagyon szoros körbevágás jellemző, amely még a szövegtükröt sem veszi figyelembe, gyakran több betű mélységig belevágva azokba. A ma embere csak csodálkozik, hogy könyvkötői, akikről elismerően nyilatkozik, egyáltalán hogyan végezhetek ilyen munkát?! Egyik könyvkötője, „Pap Gáborné” – írja –, „ki férjéről rámaradt mesterségét folytatva, nagytekintetű asszony itt Kolosvárt a polgári rendben. Sokat olvas, és egész olvasótársaságok gyűlnek nála egybe. Alkalmassint azért is kapja oly későn ember haza könyveit, mivel elébb nála elolvastatnak.”³³ A másik Ajtai Kovách Albert, aki jó, jeles mester, de lassú és drágán dolgozik.³⁴

Ezután próbáltunk magyarzatot találni a fenti jelenségre és kezdtük keresni naplóbejegyzéseiben az erre történő utalásokat. Szép számmal akadunk ilyenekre. Azok, akik a naplóival foglalkoztak, egyöntetűen állapítják meg, hogy többször visszatért korábban befejezettnek ítélt naplókönyveihez, amelyekben az üres részeket pótlólagosan betöltötte újabb jegyzésekkel, vagy akár tetszőleges vonalakkal, kezdetleges, hevenyészett rajzokkal, irka-firkákkal, a tökéletes helykihasználásra, a papír drágaságára hivatkozva.

minden szerencsét elvált, míg abbal is lehet örülni, és a mi
 értől mégis ne legyen. On ne voit pas d'espérance d'un
peuple, de peur de le decourager.

Minden a mi Anyámra vitte emlékeket boldogit, ky.
 vont olvasva ki ne emlékeim Anyámra - Constantia éja

Bejegyzés a könyvembe Marostól:
 márt. Orosz 4-ik napján 1856-ban

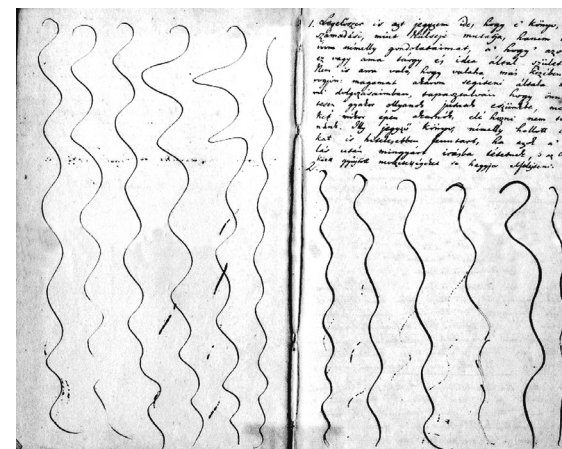
F. K. 7 (584?)
 Könyvet az 1854-r 485-ös
 Csevári úti M. Sam. 9. p. 11.
 1854-tanár. Nov. 21. 95
 13.55

És az is valósi 555
 Nagyjegyzet lap
 Kolosvári Ajtai! Majar 29. 1867

Törökország és valósi 207
 12. Grány lap
 Kereset felvételhez 20/1867

Körmön vagy felvétel meggy
 könyvem 1868-ig valósi Grány lapja
 az, amint nem sokat követtem a
 napi ülést - azaz hajlékban am,
 míg csak jöttök, könyvem mellet
 felvétel után megvált mi képt?
 más felvételre éppen amint
 jöttök. Na! mi megvált
 ha aztal tudni, hogy képt?
 abba a könyvben valósi - míg
 hajlékban, és amint van képt?

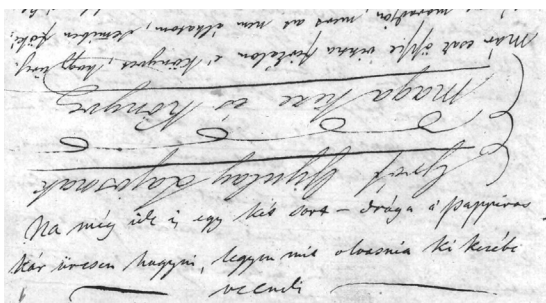

Ezekből nyújtunk egy kis ízelítőt: „Már csak össze vissza firkálom e könyvet, hogy üresség ne maradjon, mert azt nem állhatom semmiben, főképpen az erszényben, pedig bíz a mindennapi dolog a szegény erdélyi gazdánál...” Aztán fejrefordítva a lapot, oda is azt írta: „Na még ide is egy-két sort – drága a papíros, kár üresen hagyni, legyen mit olvasnia ki kezébe veendi.”³⁵

33 GYULAY 2004, 267. (1841. febr. 2.)

34 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Constantia. 17. (1860. jún. 9.)
<https://tinyurl.com/22yxk9wr> (letöltés: 2023. febr. 27.)

35 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – „első bécsi könyv” (1822–1823). 1.
<https://tinyurl.com/2p9f9x36> (letöltés: 2023. febr. 27.)

„Jelenté Miklós az öt órát, sietnem kell, hogy e lapot befejezzem nem sok van már hátra belőle – retirálni szégyen volna – Egy fél lap hamar be van írva – ha az ember nem válogatja meg azt, amit ír, hanem úgy ahogy jó, lepergeteti tollát, míg leérkezik az

utolsó sorhoz – valami tíz sor kívántatik úgy vélem e lap kiegészítéséhez – azaz beírásához és amint ezt fejtegetem mind kevesedik a szám, mert folyton folyván szaporodnak a beírt sorok, és kevesedik az Úr, mely még nincs beírva. – A horror vacui engem hatalmasan üldöz, nem tudom túrni a szép fehér írlapot – bémázolom a hol csak szerét tehetem. – Ímé már oly közel vagyok e lap végéhez, hogy már nincs mit aggódnom felette – be lesz írva instantanie – egy, kettő, három – így szólok, és a boszorkányság meg van.”³⁶ „A lapokat pedig be kell írni hogy üresen ne álljanak – ezt megkívánja a horror vacui.”³⁷ „Napvilág hiányában, gyertya világnál még egy pár szót. Elfogott a Horror vacui szeretném már betölteni az üres lapokat, hogy a következő rejtélyes 1852diki szökő évet új könyvvel kezdjem.”³⁸

„A Horror vacui nem hagy békét – üldöz és ösztönöz engem az üres lapok beírására – Döbrenteim hátrahagyott papírszeletei is olyanok, melyek egyik oldalukon íratlanok, azokból már sokat bejegyeztem, de még sok van hátra, azért mikor reá érek, kedves kötelességem[m]é tettem, azok beírását és ezáltal magamat néhai lelki barátom[m]al összeköttetésbe tenni. – Egy éve, hogy e könyvet föl nem nyitottam, mert egy éve, hogy itt nem voltam, Marosnémetiben. Ma délben érkeztem meg tegnap reggel Pestről indulva – már ezentúl reá érek míg itt leszek – néhány hetek alatt sok üres lapot betölthetek, barátom emlékezetére –.”³⁹

„Ezen nem legtisztább lapnak sem szabad üresnek maradnia – azt nem engedi a horror vacui és nem engedi a barátság, mely engem köt

36 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Ó szerint Constantia. 54. (1867. szept. 9.)

<https://tinyurl.com/2p8fh7nd> (letöltés: 2023. febr. 27.)

37 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Martius 15. 299–300. (1867. ápr. 25.)

<https://tinyurl.com/5n7yfbhs> (letöltés: 2023. febr. 27.)

38 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Izlet. 158. (1851. dec. 26.) <https://tinyurl.com/2y6yxuhz> (letöltés: 2023. febr. 27.)

39 Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Döbrentei Gábor és Gyulay Lajos naplófeljegyzései 1835. május – 1861. október 28. 98v. (1861. szept. 24.) <https://tinyurl.com/56zrtwk3> (letöltés: 2023. febr. 27.)

néhai barátomhoz Döbrentei Gáborhoz,⁴⁰ kinek üresen hagyott levélkéjét apránként beírogatom. – Fele alkalmasint már be van írva az üresen hagyott, papírszeleteknek ez órában mikor ezt írom Marosnémetiben Octobernek 8dik napján 1861ben.”⁴¹

A felsoroltak ellenére az említett eseteket leszámítva, könyveiben és újságjaiban nem találjuk nyomát az annyira hangoztatott ürességtől való viszolygásának. A lapszeleken csak elvétve találunk bejegyzéseket. Tisztán, rend(szer)ezetten tartja kiadványait. A firkálásra való hajlamát inkább naplóiban éli ki.

Sorainkat zárjuk a halálhírét közvetítő *Vasárnapi Újság* gyászrova-tában olvasottakkal: „Marosnémeti gróf Gyulay Lajos, a nevezett grófi család református ágának utolsó sarjadéka f. márc. 19-én élte 69-ik évében tüdőszélhűdés következtében Pesten meghalt. Növendéke volt n. Döbrentei Gábornak; s míg élt, mint buzgó, derék magyar hazafi a nemzeti irodalmat és műveltséget kegyeletteljesen pártolta.”⁴² Kuun Géza gróf is így jellemezte: „Egy hazájáért oly melegen érdeklődő, nemes szíve végső dobbanásáig érte hevülő hazafi”.⁴³

40 A fiatal Gyulay Lajos és testvérei testi-lelki nevelője volt több mint egy évtizeden át Döbrentei Gábor, aki nagy hatással volt rá és akit örök barátjának tartott. Döbrentei vezette be Gyulayt a(z erdélyi) kulturális és tudományos életbe és körökbe. Lásd GYULAY 2004, 8–11.

41 Uo. 190v. <https://tinyurl.com/3ssaxnxu> (letöltés: 2023. febr. 27.)

42 Vasárnapi Újság 16. 13. sz. 1869. márc. 28. 178.

43 KUUN Géza: *Az 1834-diki erdélyi országgyűlés előestéjén*. Erdélyi Múzeum 20. (1903) 1. füzet. 2.

Sebestyén Mihály

Molnár Gábor aprónyomtatvány-gyűjteményéről

A Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Ellenzék* c. napilap 1908-as évfolyamában Molnár Gábor (1858–1940), a jövődó könyvtárigazgató, ekkor még Maros-Torda vármegye főszolgabírája, aprónyomtatvány-gyűjteményének azon darabjait teszi közzé – címlista formájában –, melyeket nem lelt fel a magyar nemzeti bibliográfia eladdig megjelent kötetekben. Ebből következően Molnárnak rendelkeznie kellett a Petrik Géza szerkesztette *Magyarország bibliographiája 1712–1860* c. kiadvány egy példányával, vagy forgathatta azt a Református Kollégium könyvtárában; illetve közleménye megírása előtt is többször fellapozta, ellenőrizte a Koncz József által 1887-ben megjelentetett *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium könyvnyomdájának száz éves története 1786–1886* c. nyomdatörténeti összefoglalóját;¹ és még inkább segítségére volt Koncz öt évvel korábban, 1882-ben kiadott bibliográfiája is: *A Marosvásárhelyi Ev. Ref. Collegium könyvnyomdaja termékeinek jegyzéke 1786–1867. október 1-ig.*²

A marosvásárhelyi városi könyvtár csupán 1913-ban nyitotta meg kapuit, addig tehát annak, aki bibliográfiai foglalatosságra adta fejét, városunkban a Teleki Tékába, de még inkább a modern kiadványokban is bővelkedő Református Kollégium és a Római Katolikus Gimnázium könyvtárába kellett bejárnia. Vagy további adatokért levelezhetett Budapesttel, Debrecennel, elutazhatott Kolozsvárra, ahol a kollégiumok és gimnáziumok, valamint az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei is rendelkezésére álltak.

Molnár Gábor a könyvtár első igazgatója volt, itteni tevékenységéről Petelei Klára kollégánk alapos tanulmányt tett közzé néhány évvel ezelőtt.³

1 Marosvásárhelytől, nyomtatta Imreh S. az Ev. Ref. Kolleg. betűivel, 1887. A Teleki-Bolyai Könyvtár olvasótermében őrzött példány Molnár Gábor pecsétes ex librisét viseli és aláírása mellett sajátkezű bejegyzését is a könyvecske megszerzésének dátumával: 1909. december 28. Ebből következően nem ezt a példányt forgatta, ui. a közlemények az előző évben jelentek meg a helyi napilap kulturális rovatában. (Egy előző bejegyzés szerint eredetileg Lakatos Sámuel kollégiumi tanárnak küldte vagy adományozta a kollégium nyomdájára vagy a kollégium vezetésére. Lakatos Koncz tanártársaként működött, 1871/72-es tanévtől az 1909/10-es tanévig volt az iskola tanítója, majd címzetes tanára. 1915-ben hunyt el. SEBESTYÉN Mihály: *A marosvásárhelyi református Kollégium tanári kara (1894–1943)*. In: Marosvásárhely történetéből 2. Új és legújabbkori tanulmányok. Összeáll., s. a. r. Pál-Antal Sándor – Novák Csaba Zoltán. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2007. 107.)

2 Maros-Vásárhelytől, ny. Imreh Sándor az Ev. Ref. Főtan. gyorssajtóján, 1882.

3 PETELEI Klára: *Începuturile Bibliotecii Județene Mureș. Dr. Molnár Gábor – primul director al instituției*. Libraria IV. (2005) 11–20.

Emberünket Bernády György, Marosvásárhely főispánja és Hofbauer Aurél polgármester állították az intézmény élére, ismervén foglalatosságait és közigazgatási gyakorlatát, amellyel egy kezdő intézményt bizton elvezethetett, miként erről évtizedes tevékenysége elegendő bizonyítékot szolgáltatott.⁴ 1933-ban aranydiplomát kapott a szegedi egyetemtől, doktorrá avatásának ötvenedik évfordulója alkalmából. A kitüntetést a kor politikai, rossz-szomszédosági és utazási viszonyainak köszönhetően nem vehette át személyesen, végül a kitüntetést diplomáciai úton, a bukaresti külügyminisztérium közreműködésével juttatták el Marosvásárhelyre.⁵ Az említett tanulmányból tudjuk, hogy Molnár gyűjteményének közérdeklődésre számot tartó darabjait a városi könyvtárnak adományozta.⁶ (Többes példányaiból pedig juttatott egykori iskolájának, a Református Kollégium könyvtárának is.) És abban is bizonyosak lehetünk, hogy a mellékletben felsorolt tételek hiánytalanul megvoltak Molnár 1935-ös nyugdíjaztatásáig, amikor a város vezetése saját jóemberének kívánt hivatalt kreálni és álláshalmazás jogcímén nyugállományba küldték az idős tudóst.⁷

Molnár Gábor jogász képzetszégéből és hivatali állásából eredően sokféle dokumentummal találkozott pályája során: részt vett hagyatéki eljárásokban, feltehetően családjában is akadt gyűjtő szenvedélyű, vagy csak minden iratot-irományt megőrző családtag, ezért Molnár szabad óráiban amatőrként, műkedvelő történészként búvárkodott, kutatott, utánaolvasott azoknak a régi iratoknak, melyek birtokába jutottak, melyeket a családi papírok között fellelt.

Leginkább az egykori színházi élet, a helyi színház élet kezdetei, a 19. századi társasági élet eseményei érdekelték. Úgy gondolta, hogy ezek a művelődéstörténeti adatok a vásárhelyi polgárok érdeklődésére is számot tarthatnak, s ezért a helyi lapokban tette közzé kutatásai eredményét és az eredeti szövegeket is. (A kutatásaim során eddig feltárt, hely- és művelődéstörténeti jellegű cikkeinek lajstromára lásd a 2. mellékletet.)

4 Székely Napló 43. 121. sz. 1913. aug. 7. 2. (A továbbiakban: SzN)

5 Reggeli Újság 3. 36. sz. 1933. febr. 14. 3.

6 PETELEI 2005, 13.

7 „Huszonkét évi nagyszerű és eredményes szolgálat után, az összeférhetlenségi törvényre hivatkozva, a városi interimár [időközi] bizottság felbontotta Molnár Gábor dr. könyvtárigazgatói szerződését. Molnár dr. ugyanis 30 éves főszolgabírói szolgálata után nyugdíjat élvez, s az új összeférhetlenségi törvény nem engedi, hogy más állást is viseljen a nyugdíjas. Összesen 55 esztendő telt el Molnár Gábor dr., aki nemcsak mintatisztviselő volt, hanem egyike a leglelkismeretesebb közhivatalnokoknak is, aki 55 esztendei szolgálata alatt, egyetlen egyszer sem kért és vett igénybe szabadságot. A marosvásárhelyi közönség, különösen fájjalja ennek a mintaembernek a köztevékenység fórumáról való elvonulását.” Reggeli Újság 5. 1935. febr. 20. 42. sz. 2.

Ezirányú kutatásaiban, adat-, kiadvány- vagy okmánygyűjtögetésében nem volt egyedüli még Marosvásárhelyen sem a múlt század elején. Ekko-riban alapozta meg nevezetes, azóta szétszóródott gyűjteményét id. Lány Oszkár ügyvéd, ifj. Biás István vármegyei levéltáros vagy Fodor István, aki kutatásait, összegereblyézett adatait végül a *Krónikás Füzetek* sorozatában 1936–1940 között adta ki, sőt még a hatvanas években is publikált vásárhelyi és erdélyi vonatkozású orvostörténeti adatokat a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár kiadványában.⁸

Itt ismertetendő közleményének Molnár Gábor *A marosvásárhelyi ev. ref. főiskola nyomdájának ismeretlen kiadványai 1860-ig* címet adta, mely pontosan tükrözi jegyzékének tárgyát.⁹ A hatrészes cikksorozat első két része a bevezető ismertetést tartalmazza, majd négy egymást követő számában 40 tételt sorol fel, melyek utóbb bekerültek a vásárhelyi városi közkönyvtár gyűjteményébe.

1913-ban, a frissen megnyílt intézmény jól átgondolt, korszerű igazgatói programját közlétező cikkében Molnár Gábor ismét visszatér erre a kérdésre is:

„...egyik főfeladatunknak fogjuk tekinteni, hogy mindazon nyomtatásban kiadott könyveket, füzeteket és másféle nyomdatermékeket összegyűjtsük, és a jövő nemzedék számára is megőrizzük, amelyek városunk kulturális, közgazdasági és közigazgatási életére vonatkozó adatokat tartalmaznak. Nemes szenvedéllyel, fáradhatatlan kitartással fogjuk munkásságunkat abban az irányban is kifejezni, hogy Marosvásárhely sz. kir. város múltjára, történelmére vonatkozó minden megjelent nyomdatermék beszereztessek. (...) Célul tűztük ki továbbá – a jelentéktelen darabok kivételével – minden Marosvásárhelyt megjelent nyomtatvány összegyűjtését is. (...) A marosvásárhelyi nyomdászat csak 127 éves – aránylag rövid – múltra tekinthet vissza, mindazonáltal nyomdászatunk bölcsőkorából származó nyomdatermékek a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Ezeket bármekkora anyagi áldozattal is nem lehet beszerezni azon egyszerű ok miatt, mivel példányok nem maradtak fenn. (...) Ezt a hézagot lesz hivatva pótolni azon – körülbelül – 450 darabra menő könyv, füzet és másnemű nyomtatvány, amelyeket e sorok írója évtizedeken át egybegyűjtött és a könyvtárnak

8 *Orvostörténeti levelek. I-II.* Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 34. (1965) 85–245; 35. (1965) 65–310.

9 Székely Ellenzék 11. 89. sz. 1908. ápr. 29. 1–2.; 90. sz. 1908. ápr. 30. 1–2.; 91. sz. május 2. 1–2.; 92. sz. 1908. május 3. 1.; 93. sz. 1908. május 5. 1.; 94. sz. 1908. május 6. 1. (A továbbiakban: SzE) – Egyik lapszám hiányzik a marosvásárhelyi gyűjteményből. Ezt utólag V. Ecsedy Judit szíveségéből tudtam pótolni, aki a hiányzó lapszám fénymásolatát az OSZK-ból kérésre postán eljuttatta, melyért ezúttal is köszönetemet fejezem ki.

ajándékozott, amelynek minden darabja Marosvásárhelyen nyomtatott, és amelyek a legelső – 1786-ban készült – nyomtatványtól kezdve mai napig számos és reánk nézve különös érdekességgel bíró könyv, füzet és másnemű nyomtatványsorozatot tartalmaznak, amelyek világos képét alkotják annak, hogy az itteni nyomdászipar a kezdetlegességből miképp fejlődött és jutott el a mostani virágzó állapotába. Ebben a reánk marosvásárhelyiekre nézve fokozott érdeklődéssel bíró gyűjteményben – hozzávetőleg – félszáz darab olyan nyomtatvány is található, amelyek más helyen sehol nem fordulnak, tehát *egyetlen* (unicum) példányok. Nélkülözi azokat a helybeli ev. ref. collegium könyvgyűjteménye is, jöllehet az ezen nyomtatványokat kiállító nyomda magának a collegiumnak volt tulajdonában, s ami munkálat a nyomdafesték alól kikerült, abból egy-két példányt bizonyára be kellett volna szolgáltatni a tulajdonos főiskola könyvtárába, de amit, úgy látszik, elhanyagoltak.”¹⁰

Mielőtt a jegyzék áttekintését megejténénk, egy kérdés tisztázására teszünk kísérletet. A felsorolt tételek bibliográfusi szempontból a szakma tágabb érdeklődésére is számot tarthattak, nem számítottak csupán marosvásárhelyi belügynek. Hiszen minden, Magyarországon készült nyomtatvány a magyar könyvészet látókörébe tartozik, a szétszóródott adatok, címek, könyvek, füzetek egybegyűjtése állandó feladat. Ha nem félnénk a szó elköptatott, kompromittált értelmétől, úgy is fogalmazhatnánk, a könyvtárosok számára permanens parancs. Miért egy vidéki napilapban tette közzé gyűjtését Molnár Gábor, miért nem a már akkor szép kort megért *Erdélyi Múzeumban* vagy a *Magyar Könyvszemlében*? Feltehetően közmondásos szerénysége tartotta vissza attól, hogy közleményével az említett lapokat keresse fel, amelyek amúgy is meglehetősen belterjes, bejáratott szerzői gárdával dolgoztak, önmagát talán csak műkedvelő könyvtörténésznek tartotta.

A jegyzék 1808-tól 1860-ig terjed, és a legváltozatosabb „aktuális témákban” született kisebb füzeteket sorolja fel a korszak bibliográfiai leírási szabályait követve. Ezek mind marosvásárhelyi nyomdákban láttak napvilágot és Koncz József, aki korábban jegyzékbe vette az általa ismert és fellelt valamennyi kollégiumi nyomdaterméket, nem találkozott ezekkel a címekkel (lásd erre a fenti hosszabb idézetet is).

A néhol szerző nevét fel sem tüntető, a néhánytól a 100 oldalt is meghaladó terjedelmű nyomtatványok tárgya meglehetősen változatos, de nincsen közöttük rendhagyó alkotás. Belesimulnak a század, a korszak általános írásrepertóriumába: halotti beszédek kiválóságok felett, imák, vidám

10 *A Marosvásárhelyi Kultúrház Könyvtára.* Maros-Vásárhely 3. (1913) 12. sz. 20. 1–2. (A továbbiakban: M-V)

versikék, vásári olcsóságok, lakodalmi köszöntők, a megyei közgyűlésen elhangzott beszédek (pl. a Tudós Társaság támogatására serkentő szónoklat), pestis elleni fohász, rendszabályzatok (pl. kaszinói, olvasótársasági), papi beköszöntő beszédek, színházi sűgőkönyvek, játékszíni emlények és végül Mentovich Ferenc ódája Kazinczy szelleméhez.

Közleményünk ezt a címjegyzéket teszi újra közzé (Molnár hozzáfűzött kommentárjaival együtt), abban a reményben, hogy bekerülnek a készülő nemzeti bibliográfia további köteteibe, illetve ezek alapján rábukkanhatunk néhány kézbevehető példányra is. A Maros Megyei Könyvtárban (az egykori marosvásárhelyi Városi Könyvtár jogutódjában) ma hét meglevő címet sikerült azonosítanunk, ezek többségében az egykori adományozó pecsétje is szerepel.¹¹

*

1. melléklet

Dr. Molnár Gábor: A marosvásárhelyi ev. ref. főiskola nyomdájának ismeretlen kiadványai 1860-ig

„Az én nyomdatermékeim ezen munkából [Koncz József: *A Marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollegium könyvnyomdájának száz éves története*] is hiányozván, joggal vélelmezhetem, hogy azok Koncz József előtt is ismeretlenek voltak. S így talán nem tévedek abban a föltevésemben, ha ezen nyomtatványok egy részét unikumnak vélelmezem, azaz olyanoknak, melyek csak ezen egy példányban maradtak fenn. (...) A magyar bibliográfia teljes felépítésének megközelítését kívánom egy porszemmel előbbre vinni akkor, midőn ezen nyomtatványok címmásait alább közléteszem.”

1. Z. Bodolla János és F. Vintzi Takáts János halotti beszédek néhai méltóságos Liber Baronissa Hadadi Wesselényi Anna urasszony nehái méltóságos Gróf Bethleni Bethlen Lajos ur özvegye felett. 1-17 old., 8 r. M.Vásárhelyen 1808.

2. Orvos Doktor Mátyus Máténé Nyirő Anna: Szomorú Ének, melyben néhai Tekintetes Nyirő Sámuelné Toth Klára asszonynak mint édes jó anyának kedves emlékezetét kíványnya fenntartani Orvos Doktor Mátyus Máthéné

¹¹ A jegyzéken az illető tétel címléírása mellett megadjuk a könyv jelzetét és leltári számát, illetve a provenienciát jelző pecsét meglétét. A hét példány közül öt darab antikváriumi pecsétet is hordoz, tehát úgy tűnik, hogy ezek – ismeretlen időpontban – kikerültek a közintézmény birtokából, majd a könyvtár 1960-ban visszavásárolta őket. További két példány (5. és 16. tétel) szerepel a könyvtár cédulakatalógusában, de jelenleg lappanganak.

a maga s kedves gyermekei nevében. M.-Vásárhelyen, Nyomtattatott a Reform. Kollégium betüivel. Fiedler Gottfried által 1808-ik eszt. 4-r. 1-8 old.

3. A Teremtőhöz való fohászokodás Grof Bethleni Bethlen Mária: idősebb szászhegyi Grof Lázár Józsefné költségével. Nyomtattatott a Ref. Kollégium betüivel Fiedler Gottfried által 1810. 8 r. Címlapja nem volt.

4. Hegedüs Lajos és Köteles Sámuel. A maga pályájának jutalmát megtalált keresztyén érdemes asszony két halotti beszédekben előadva. Mellyek néhai B.E. Méltóságos Gróf Bethlen Mária ur asszony Ő Nagyságának mig élt, előbbszér néhai b. e. méltóságos Grof Tancsi Földvári Ferentz ur, másodszer pedig méltóságos szászhegyi idősebb Gróf Lazar József ur Ő Nagysága kedves élete párjának utolsó érdemlett tiszteletére irattak és elmondattak M.-Vásárhelyen a Reformátusok nagyobbik Templomában 1817-ben Május 15-én. M.-Vásárhely. Nyomt. a Református Kollégium betüivel Fiedler Gottfried által 1817. 8.-r. III old. Jelzete: D 9618 (Inv. 190060)

5. Köteles Eleknek kedves emlékezete. Született ő 1807-be augusztus 29-én, meghalt a virtus pályájában 1817-ben mártius 28-án, estvéli 12 órakor. Nyomtattatott a reform Kollégium betüivel Fiedler Gottfried által. (Ezen halotti verseket tartalmazó füzetbe írtak: Szöcs Károly logicus praeceptor; H[a]luchard József poeta; – Ilentzfalvi Szász József, Theol. Deák; – Gál Rebeka, prof. Kötelesné; végül bucsubeszéd Köteles Sámuel professzortól.) Címlap és 6 számozatlan lap, 8-r. (A füzet symbolikus rajzokkal illetve fametszetekkel van illusztrálva.)

6. Zöld farsang, vagyis leges leg szebb Leány Vásár. Szép leányok farsangja, Szép legények mátkája, dorombolták tarka-barkán Sohonnába farsang farkán Itzin pitzin izéjeknél uszli muszli Senkiéknél cinn szóval. Nyomtattatott Jobb otthon de nem lóval. Soha napján happ-happ-happ. 1818-dik esztendőben. 8-r. Címlap és 7 számozatlan levél.

7. Faragó András. Egy halotti beszéd, melyet nemes magyar Hazánk egy leezett Tsillagának, néhai méltóságos L. Báró Zágoni Szentkeresztzi Zsigmond ur ő Excellentiájának – felséges urunk Arany Koltsos Hivének, – valóságos belső titkos tanácsosának, – lovasság Generalissának – a felséges Mária Theresia rend vitézi rendje Keresztes vitézének, – Egy Cs. K. Magyar Lovas Ezred tulajdonosának, és a Szebeni Evangelico Reform. Traktus Inspektor fő curatorának utolsó temetési tisztességének megadására készített és elmondott Szőkefalván a gyászba öltöztetett Nagy Udvari Palotán 1823-ik esztendőben Karátson havának 29-ik napján Faragó András Evangelico Reform. Pap. M.-Vásárhelyen nyomtattatott Fiedler Gottfried által 1824. 8-r. 1-23 old.

8. Szives részvétele az Iró-nak azon Nagy Örömben, melyet éreznek Geszti Méltóságos Tisza Lajos ur Római Szent Birodalombéli Gróf Teleki Julia eő Nagyságával való eggyé létek szép napján, egy Nagyméltóságú Familia és több résztvevő Méltóságok körében. M.-Vásárhelyen Mártius 7-én 1825 esztendőben. 8-r. Címlap és 3 számozatlan levél.

9. Nepomuki Szent János. A jó hír és Név oltalmazójának nyolcadnap i áhitatos tisztelete, Litánia. M.-Vásárhelyt 1830. Nyomtattatott a Reform. Kollégium betüivel Felső Visti Kali József által. 8-r. Címlap és 3 számozatlan levél.

10. Herbet Sámuel. Mirtus Ágatska, melyet Római Sz. Birodalombéli gróf Széki Teleki Borbára őnagyméltóságának méltóságos Rádai gróf Rádai Ge deon őnagyságával 1829-ben szeptember 20-án Páros Életre lett Lépésekor lakodalmi koszorujába füzni kívánt Herbet Sámuel m.-vásárhelyi seborvos. M.-Vásárhelyen nyomtattatott a Ns. ref. koll. betüivel. 8 -r címlap és 8 számozatlan levél.

11. Berekereszturi Kosa Sigmond. Egy szó a magyar tudás társaság javára. Nemes Küküllő vármegye méltóságos és tekintetes Rendeihez. M.-Vásárhelyt 1831. Nyomtattatott a Ns. Reform. Kollégium betüivel Felső Visti Kali József által. 8-r 1-5 oldal.

12. Szárhegyi Lázár József kesergése Énekben felejthetetlen fia Vintze felett, ki Kolozsvárott Oskolai Pályájában 1831 halt meg december 17-én. Ritka jelességü szép életének 17-ik évében, Azokkal közös, kik elfejthetetlen halottamat esmérték – jó akarói gyászos Házamnak és érezni tudnak. M.Vásárhelyen nyomtatódott. 4-r. 1-10 old.

13. Pestis ellen igen hasznos foházkodások.M.-Vásárhely. 8-r 1-8 old. (2 péld.) Jelzete: D 2998 (Inv. 190069) Pecsét: *Dr. Molnár Gábor gyűjteményéből*

14. Udvari tanácsos és királyi táblai előlülő kilyéni méltóságos Székely Mihály ur halálára. M.-Vásárhelyt 1832 januarius 12-én. 8-r Címlap és egy 1 számozatlan levél 2 péld. Jelzete: D 754 (Inv. 190073) Pecsét: *Dr. Molnár Gábor gyűjteményéből*

15. A m.-vásárhelyi Casino alap rendszabásai. M.-Vásárhelyen. Nyomtattatott a Ref. Kollégium betüivel Felső Visti Kali Simeon által 1833. Kis 8-r. 1-21 lap.

16. A m.-vásárhelyi Casino részvényeseinek nevei. Az 1833-ban Szent Iván hava 9-én tartott közgyűlés határozata szerint. M.-Vásárhelyen nyomtattatott a ref. koll. betüivel Felső Visti Kali Simeon által. Kis 8-r. 1-18 oldal.

17. Bodor Pál és Z. Bodolla Sámuel: Halotti Beszédek Ábrahámfalvi méltóságos Ugron János úr végtiszteletére. M.-Vásárhelyt 1833. Nyomtattatott a nemes ev. ref. kollegium betüivel Felső Visti Kali József és Simeon által. Kis 8-r. 1-55 lap. (2 péld.) Jelzete: D 34137 (Inv. 50802).

18. A m.-vásárhelyi ev. ref. ekklesia által alapított nagyobb leányiskolában tanulók nevei, tanulások tárgyai és beszédök. 1833-ban augusztus 18-án a második félesztendei megpróbáláskor, az említett évi közönséges tanító deák Gál Ignázt alatt. M.-Vásárhelyen 1833. nyomtattatott a nemes ref. kollegium betüivel Felső Visti Kali József és Simeon által. 8-r., I-VIII old. (3 péld.)

19. Lukátsfi Lajos. A papi hivatalnak méltósága, előadva egy beköszöntő beszédben, melyet írt és el is mondott Lukátsfi Lajos midőn a sz.-udvarhelyi ev. ref. nemes és szent ekklesiába segéd papnak beköszöntött június 29-én 1834. M.-Vásárhelyt 1834. Nyomtattatott a nemes reform. kollegium betüivel Felső Visti Kali József és Simeon által. 8-r. 1-31 old. (2 péld.) Jelzete: D 1312 (Inv. 190061) Pecsét: *Dr. Molnár Gábor gyűjteményéből*

20. A m.-vásárhelyi ev. reformátusok Várbeli templomjoknak 1835-ben esett megnyitása után tartatni határozott első isteni tisztelet alkalmatosságára készített és ugyanazon esztendő november első napján elénekelendő karénekek. 8-r. címlap nélkül 2 számozatlan levél.

21. Sugó könyvetske, mely a Nemzeti színésztársaság által 1835-ben Böjtmás hava 17-étől Szentiván hó 18-ik napjáig nemes szabad királyi M.-Vásárhely várossa kebelében előadatott színdarabok neveit, idejét foglalja magába. A színészet lelkes pártfogóinak ajánlva Intzédi György sugó által. M.-Vásárhelyen 1835. 8-r. 1-8 old.

22. K. Elekes György. Könyörgés, melyet készített, s a Görgényi Sz. Egyházi-kerület hódolati s egyesületi hite letétele alkalmával felsőbb parantsból a M.-Régeni Ev. Reformátusok templomában 1839-ik év Juniussa 19-ik napján elmondott K. Elekes György V.-Szentiváni Ev. Református pap. M.-Vásárhelyen nyomtatott Ns. Ref. Kollégium Betüivel betüivel Felső Visti Kali Simeon által 1839. 8-r. 1-8 old.

23. Albert Márton és Soós József. Szomorú gondolatok Felejthetetlen barátunk Houchard Sámuel halálára 1838 év Januarius 2-án Marosvásárhelyen. 8-r. Címlap és 3 számozatlan levél. D 27587 (Inv. 43937)

24. Nemzeti játékszini Emlény. Tisztelt hódolással Szabad K. M.-Vásárhely színészetet pártoló lelkes honfiainak s leányainak ajánl N. színésztársaság sugója Ajtay László M.-Vásárhelyen 1839. 8-r. Címlap s 3 számozatlan levél. Eredeti borítékokban.

25. Bakhus és Priznitz. M.-Vásárhelyen 1839. 8-r. 2 számozatlan levél. Eredeti borítékokban. Jelzete: D 40632 (Inv. 484720)

26. Tisztelet koszoru. A nemes lelkű honfiak s díszes szép nem hódolatául ajánlja nemzeti színész sugó Ajtay László 1839. M.-Vásárhelyen Nyomtattatott a Ns. Ref. Kollégium betüivel Felső Visti Kali Simeon által. 8-r. 1-1 old.

27. Báró Kemény Miklós. Az Élet. Maros-Vásárhelyen Nyomtatott az Ev. Ref. Kollegium betüivel Felső Visti és Nagy Erneyi Kali Simeon által. [1839?] 8-r. Címlap, 2 számozatlan s egy üres levél.
28. Jó tanács a szülőkhez. Maros-Vásárhelyen 1840. 8-r. 1-7 old. (Érdekes röpirat az akkoriban lábra kapott táncdüh ellen.)
29. Nép dal a boldog férj és boldog nőről. Maros-Vásárhelyen 1840. Az ára egy váltó garas. 8 -r. 4 számozatlan levél. Eredeti borítékokkal.
30. Az 1841-iki egyházi szent gyűléskor a marosvásárhelyi kollegium éneke. 8-r. Címlap nélkül, 2 számozatlan levél. (2 péld.)
31. Maros-Vásárhelyt létező olvasó társaság szabályai 1842. 8-r. 1-20 oldal.
32. Magyar játékszíni zsebkönyv. A színészetet lelkesen pártoló honfiaknak s leányoknak ajánlja Saas Rudolf sugó. m.-vásárhelyt 1843-ban. Nyomatott Kali Simon ügyelete alatt a ref. koll. intézetében. 8-r. Címlap és 9 számozatlan levél. Eredeti borítékokkal.
33. Emlény. A dalszínész társaságtól 1843 évben. Marosvásárhelyen 1843. 8-r. 1-15 old. Eredeti borítékokban.
34. A marosvásárhelyi ev. ref. szent Ekklesiában levő felsőbb leányiskola nyári közönséges vizsgálatása az 1843. évben július 9-én délután a várbeli templomban Nagy János tanítósága alatt. Maros-vásárhelyen az ev. reform. koll. betüivel. 8-r. 2 számozatlan levél címlap nélkül.
35. Magyar játékszíni Nefeletts, melyet a Nagyméltóságú, Fő-Tisztelendő, Nagyságos, Tekintetes nemes és minden Rangon levő nagylelkű Honfiainak és leányainak mély tisztelettel lángoló hálája örök jeléül ajánl Jakab István, a magyar színész társaság sugója. Maros-Vásárhelyt nyomtatta Kali Simon a Ref. Coll. Betüivel 1842. – 8-r. 1-1.5 old. Eredeti borítékokkal.
36. Két szép új ének, melyben szent Hieronimus doctor az utolsó ítéletkor leendő rettenetes csudákat bizonyítván, melyeket régen az Úr-Isten mint kedves tanítványának megjelentett, eképpen magyaráz. Második: Székelyföldön halászlegény vagyok én. Ezen esztendőben. 8-r. Címlap s 3 számozatlan levél.
37. Jó tanács. Felszólítás és kérdések kérdése a mérsékleti ügy érdekében. Jó tanács. Állj ki a részeg elől, mikoron te elődbe vetődik, mint egy megdühödött s rettenetes fenevad. Majd, mihelyest kitalál józanodni menj vele szembe bátran s korbácsold „ezzel” a rut alacsony! Nem hal meg, csak ezért, de te neki ezzel az „ige veréssel” kínteli élte helyett üdvteli életet adsz. Maros-Vásárhelyen nyomult az ev. ref. főtanoda betüivel. 1846. 8-r 1-24 oldal.
38. A marosvásárhelyi kiváltságos szabó céh temetési segedelmező társasága Szabályai. Alakulási ideje 1847 év. M.-Vásárhelyt az ev. ref. főtanoda betüivel 1847. 8-r 1-10 oldal s 3 számozatlan levél.

39. Nagy-Pénteki rövid és ájtatos imádságok, az Ur Jesus Kristus keserves szenvedéseinek státiói szerént, mint azok estek. M.-Vásárhelyen nyomtatta Kali Simon az ev. ref Tanoda betüivel 1853. 8-r 1-6 oldal.
40. Mentovich Ferencz: Kazinczy szelleméhez. Költemény Mentovich Ferencztől. Elszavaltatott az 1860. január 19-én tartott Kazinczy estélyen. Az ára 10 új x-ár. A begyüendő összeg a „Kazinczyról” nevezett évenkénti jutalomdíj alapjához csatoltatik. Marosvásárhelyen nyomtatott az ev. ref. fő tanoda betüivel. 1860. 8-r. 1-4 oldal.¹²

2. melléklet

Molnár Gábor publikációi (válogatott bibliográfia)

- *Adalékok a marosvásárhelyi hírlapirodalom 1858—1879 évek közötti történetéhez*¹³
- *Egy művészettörténeti forgács. Marosvásárhelyi színügyi viszonyok 1866-ban*¹⁴
- *Városunk történelme és utcáink elnevezése*¹⁵
- *A marosvásárhelyi színészet bölcsőkorából*¹⁶
- *Egy ismeretlen marosvásárhelyi Calendariomról*¹⁷
- *Victoria Mary angol királynő magyar származása I-II.*¹⁸
- *Első Ferenc József Marosvásárhelyen 1852. I-II.*¹⁹
- *Déryné Marosvásárhelyt I-V.*²⁰
- *A legrégebb marosvásárhelyi színházépületről 1803–1820*²¹
- *A marosvásárhelyi Kaszinó múltjából I-II.*²²

¹² A szöveget betűhíven írtuk át, a tételek számozását azonban javítottuk. Az eredeti publikációban 34. és 38. tételszám nincs, viszont két 39. sz. tétel is van.

¹³ SzE 8. 69. sz. 1908. márc. 25. 1.; 70. sz. 1908. márc. 28. 1.; 71. sz. márc. 29. 1.; 72. sz. márc. 31. 1.

¹⁴ Vásárhelyi Napló 2. 2. sz. 1909. jan. 3. 2-3. (A továbbiakban: VN)

¹⁵ VN 2. 6. sz. 1909. jan. 12. 1-3.

¹⁶ VN 2. 9. sz. 1909. jan. 17. 1-2.; 11. sz. jan. 21. 1-4.

¹⁷ SzE 12. 78. sz. 1909. máj. 25. 1.; 79. sz. máj. 27. 1-2.; 80. sz. máj. 28. 1-2.; 81. sz. máj. 30. 1-2.

¹⁸ Napló 1. 32. sz. 1910. máj. 20. 1.; 33. sz. 1910. máj. 22. 1.

¹⁹ SzN 40. 104. sz. 1910. júl. 10. 1.; 105. sz. júl. 12. 1. 1910–1913 között többnyire *A régi Marosvásárhely* sorozatcím alatt jelentek meg Molnár publikációi a lapban.

²⁰ SzN 40. 174. sz. 1910. nov. 8. 1.; 176. sz. nov. 12. 1-2.; 177. sz. nov. 13. 1.; 178. sz. nov. 15. 1.; 179. sz. nov. 17. 1.

²¹ SzN 41. 45. sz. 1911. márc. 21. 1.

²² SzN 41. 47. sz. 1911. márc. 25. 1.; 48. sz. 1911. márc. 28. 1.

- Állandó színházépítési törekvések a múlt század negyvenes és ötvenes éveiben²³
- A főkirálybíró bálja I-II.²⁴
- Farsangi mulatságok 1844-ben I-II.²⁵
- A múlt század negyvenes éveiből I-II. Az első műkedvelői színelőadás.
- Az első könyvkereskedés. Primadonnák harca²⁶
- A pajkos gráciák I-III.²⁷
- Színészetünk 1837-ben I-III.²⁸
- Előkelő látogatók 1360-tól 1867-ig. I-VI.²⁹
- A régi Marosvásárhely. Színészetünk aranykora³⁰
- A régi Marosvásárhely. Márciusi mozgalmak 1848-ban³¹
- A Kultúrház könyvtára³²
- Az első marosvásárhelyi hírlapról³³
- Marosvásárhelyi romok³⁴
- Egy érdekes okmány³⁵
- Állandó színházépítési törekvések a múlt században³⁶
- Gyermekbál negyven év előtt I-II.³⁷
- A Marosvásárhelyi Kultúrház könyvtára³⁸
- A marosvásárhelyi kir. tábla elnökeiről 1754-től 1848-ig I-IV.³⁹

Egyetlen, önálló füzetben megjelent kiadványa: *Petri Nagy György maros-vásárhelyi polgár naplója*. Közléteszi dr. Molnár Gábor. Maros-Vásárhelyt, nyomtatott Adi Árpád könyvnyomdájában, 1911.

23 SzN 41. 61. sz. 1911. ápr. 22. 1.; 62. sz. 1911. ápr. 23. 1–2.

24 SzN 41. 89. sz. 1911. jún. 13. 1.; 90. sz. 1911. jún. 15. 1–2.

25 SzN 41. 95. sz. 1911. jún. 24. 1–2.; 96. sz. 1911. jún. 25. 1–2.

26 SzN 41. 101. sz. 1911. júl. 4. 1–2.; 102. sz. 1911. júl. 6. 1.

27 SzN 41. 118. sz. 1911. aug. 3. 1–2.; 119. sz. 1911. aug. 5. 11–2.; 120. sz. 1911. aug. 6. 1–2.

28 SzN 41. 172. sz. 1911. nov. 9. 1–2.; 173. sz. 1911. nov. 11. 1–2.; 174. sz. 1911. nov. 12. 2.

29 SzN 42. 30. sz. 1912. febr. 27. 1–2.; 31. sz. 1912. febr. 29. 1–2.; 32. sz. 1912. márc. 2. 1.; 33. sz. 1912. márc. 3. 1–2.; 34. sz. 1912. márc. 5. 1–2.; 35. sz. 1912. márc. 7. 1.

30 Maros-Vásárhely 2. (1912) 1. sz. 16–17.; 2. sz. 7–9.

31 M-V 2. (1912) 6. sz. 22–24.

32 M-V 2. (1912) 10. sz. 10–11.; 11. sz. 10–11.

33 M-V 2. (1912) 10. sz. 12–13.

34 M-V 2. (1912) 11. sz. 3–5.

35 M-V 2. (1912) 13. sz. 6–7.

36 M-V 3. (1913) 4. sz. 12.; 5. sz. 4–5.

37 SzN 43. 126. sz. 1913. aug. 17. 2.; 127. sz. 1913. aug. 19. 2.

38 M-V 3. (1913) 12. sz. 20. 1–3.

39 SzN 44. 108. sz. 1914. júl. 18. 2.; 109. sz. 1914. júl. 19. 1–2.; 110. sz. 1914. júl. 21. 1–2.; 111. sz. 1914. júl. 23. 1–2.

Simon Melinda

A „csúnya” jelvények apológiája A méltatlanul mellőzött 18. századi kiadói és nyomdászjelvények

A kiadói és nyomdászjelvényekkel foglalkozó *forráskiadványokat* áttekintve arra a következtetésre juthatunk, hogy ezek egyike sem foglalkozik a 18. századdal, csupán az előző korszakokat dolgozzák fel (adatgyűjtésük záró dátuma általában 1600 vagy 1700).¹ Valószínűsíthető, hogy a katalógizálásra váró jelvények jelentős száma lehet az oka annak, hogy úgy tűnik, eddig senki sem tett kísérletet ezek összegyűjtésére és közzétételére. Ez alól egyetlen kivétel van: a magyar kiadói és nyomdászjelvényekről kiadott sorozat darabjai, amelyek (eddig) a kezdetektől 1940-ig mutatják be a feltárt képi forrásokat.² Természetesen a nagy kiadói és nyomdaiparral rendelkező nyugat-európai országokhoz képest csekélyebb méretű modern magyar jelvényanyag sokkal kezelhetőbb, de az egyes régiókra vagy jelen-

1 A teljesség igénye nélkül: POLAIN, Marie-Louis: *Marques des imprimeurs et libraires en France au XVIe siècle*. Paris, Droz, 1926. (az adatgyűjtés záró dátuma: 1500); SILVESTRE, Louis-Catherine: *Marques typographiques*. Paris, Renou et Maulde, 1853–1867. I–II. kötet (1600); RENOARD, Philippe: *Les marques typographiques parisiennes des XVIe et XVIIe siècles*. Paris, Honoré Champion, 1926–1928. (1600); VAN HAVRE, Gustave: *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois*. Antwerpen, J. E. Buschmann, 1883–1884. I–II. kötet (1600); MCKERROW, Ronald B.: *Printers' & publishers' devices in England & Scotland 1485–1640*. London, Chiswick Press, 1913. (1640); ZAPPELLA, Giuseppina: *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del '500. Repertorio di figure, simboli & soggetti e dei relativi motti*. Milano, Editrice bibliografica, 1986. (1500); WENDLAND, Henning: *Signete. Deutsche Drucker- und Verlegerzeichen 1457–1600*. Hannover, Schlüter, 1984. (1600); VAN HUISSTEDDE, Peter – BRANDHORST, Hans: *Dutch printers' devices 15th–17th century*. Nieuwkoop, De Graaf, 1999. I–III. kötet (1700); VACCARO, Emerenziana: *Le marche dei tipografi ed editori italiani del secolo 16. nella Biblioteca Angelica di Roma*. Firenze, Leo S. Olschki, 1983. (1600); KRZAK-WEISS, Katarzyna: *Polskie sygnety drukarskie od XV do połowy XVII wieku*. Poznań, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, 2006. (1650); VANDEWEGHE, Frank – OP DE BEECK, Bart: *Marques typographiques employées aux XVIe et XVIIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop, De Graaf, 1993. (1600)

2 V. ECSEDY Judit – SIMON Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 = Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*. Budapest, Balassi-OSZK, 2009.; SIMON Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 = Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900*. Budapest, Balassi-OSZK, 2012.; SIMON Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1901–1920 = Hungarian printers' and publishers' devices 1901–1920*. Budapest, OSZK, 2019.; SIMON Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1921–1940 = Hungarian printers' and publishers' devices 1921–1940*. Budapest, OSZK, 2023.

több nyugat-európai nyomdászati centrumokra fókuszáló adattárak is megvalósíthatóak lennének talán.

Ami az *elemző írásokat* illeti, megállapíthatjuk, hogy a 18. századdal foglalkozó kutatási anyag ezekből is szinte teljesen hiányzik. Még az európai szakirodalom legjobb és legújabb munkái is, melyek rendkívül érdekes kutatásokat végeznek a mottókról, a kereskedői négyesről (*quatre de chiffre, Handelsvier*), az alkímia és a nyomdászjegyek kapcsolatáról, a heraldikus jelvényekről, különböző ikonográfiai elemekről, a másolás és utánzás különböző eseteiről, csak a nyomdajegyek első három évszázadára alapoznak kutatásaikban. (Egyedül Marvin J. Heller tanulmányát³ tudom említeni kivételként, aki a 17–18. századi héber könyvek címlapjain szereplő jelvényeket vizsgálta igen alaposan.)

Még a szakterület szótárai és lexikonjai is kizárólag klasszikus, jól ismert és számtalanszor ismételt szemléltető példákat használnak. E tekintetben egyedülálló Reinhard Würffel munkássága, hiszen két rendkívül alapos kiadványában⁴ bőséges modern kori forrásanyagot vonultat fel, bár ő már elsősorban a 19. és a 20. századra koncentrált, szinte teljesen kihagyva az azt megelőző száz évet.

Az a néhány könyv, amely – legalább kis részben – foglalkozik ezzel az időszakkal, csupán elenyésző számú 18. századi jelvényt mutat be. Például Robert Laurent-Vibert és Marius Audin munkáját⁵ vizsgálva arra az eredményre juthatunk, hogy mindössze 65 nyomdászjegyet (26%) tartalmaz a 18. századból, míg a bemutatott jelvények 74%-a a 17. századból származik. Hasonlóképpen, a Francisco Vindel⁶ által összegyűjtött spanyol jelvények esetében ez az arány 19% (160 jelvény) a 81%-hoz képest. Ezzel szemben tudjuk, hogy a 18. században jelentősen megnőtt a használt nyomdai és kiadói jegyek száma, így ezeknek az arányoknak pontosan ellentéteseknek kellene lenniük.

3 HELLER, Marvin J.: *Mirror-image monograms as printers' devices on title pages of Hebrew books printed in the seventeenth and eighteenth centuries*. In: *Printing History* 40 (2000). 3–11. (Későbbi kötetben is megjelent: HELLER, Marvin J.: *Studies in the making of the early Hebrew book*. Leiden, Brill, 2007. III. fejezet, 33–43.)

4 WÜRFFEL, Reinhard: *Lexikon deutscher Verlage von A–Z. 1071 Verlage und 2800 Verlagssignete vom Anfang der Buchdruckerkunst bis 1945*. Berlin, Grotesk, 2000.; WÜRFFEL, Reinhard: *Würffels Signete Lexikon deutschsprachiger Verlage. Über 4500 deutschsprachige Verlage, 11000 Signete*. Berlin, Grotesk, 2010.

5 LAURENT-VIBERT, Robert – AUDIN, Marius: *Les marques de libraires et d'imprimeurs en France aux dix-septième et dix-huitième siècles*. Paris, Édouard Champion, 1925.

6 VINDEL, Francisco: *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485– 1850)*. Barcelona, Orbis, 1942.

Az egyetlen, aki kicsivel több teret szán a 18. századra, az Annemarie Meiner, aki neves lipcsei könyvkereskedő-család sarjaként vált a könyvtörténet elméleti szakemberévé. Apja, Arthur Meiner kiemelkedő személyiség volt: a neves Johann Ambrosius Barth cég tulajdonosa, a Börsenverein der Deutschen Buchhändler vezetője és a Deutsche Bücherei társalapítója. Lánya is aktív tagja volt a szakmai szervezeteknek (1953-ban például alapító tagja volt a német könyvkereskedők történeti bizottságának).⁷ *Das Deutsche Signet* című könyve (amely egyben a doktori disszertációja is volt) kerekén száz évvel ezelőtt, 1922-ben jelent meg. Ennek utolsó fejezetében röviden tárgyalja a modern kort is, ámde ebben sincs nagy köszönet, mert véleménye szerint a 18–19. század jelvényei „általános hanyatlást” mutatnak az előző évszázadokéhoz képest. A fejezet címe is sokatmondó: *A német könyvnyomtatás mélypontja*, s ebben ilyen megfogalmazásokat használ: „tartalmuk semmitmondó, formájuk elhanyagolt”; „a régi motívumokat használják, anélkül, hogy a korábbi tökéletességet elérnék”; „teljesen elveszítik nyomdai vagy kiadói jelvény jellegüket és pusztán dekorációvá válnak”; „vagy túl nagyok és tovakodóak (...), vagy kicsik, jelentéktelenek és semmitmondóak” – de legfőképpen: „teljesen a francia minták hatása alatt állnak” s így „stílustalanok és ízléstelenek”.⁸

A korszak jelvényeivel való foglalkozás során az a meggyőződés alakult ki, hogy a helyzet messze nem annyira tragikus, mint azt Meiner vélte. Ezért a továbbiakban megpróbálom bemutatni a 18. századi, magyar és európai kiadói és nyomdászjelvények jellemzőit – kezdve a tovább élő hagyományos motívumokkal és típusokkal, majd áthelyezve a hangsúlyt a korszak új jelenségeire.

A 18. századi nyomdai és kiadói jegyeknek számos olyan jellemzője van, amelyek alig vagy egyáltalán nem különböznek a klasszikus korszakokétól. A német nyelvterület korai jelvényeinek egyik legelterjedtebb ikonográfiai eleme volt például a *kereskedői négyes* (*quatre de chiffre, Handelsvier*), amely a 18. században továbbra is gyakran megjelenik. Ezt találjuk többek között Joseph Wolff (Augsburg, 1775. és 1785.), Gabriel de Tournes (Genf, 1722.), Michael Gröll (Varsó–Lviv–Drezda, 1780.) és Tobias Goebhardt (Heidelberg, 1773.) kiadványainak címlapjain is.

A hasonlóan elterjedt *házjel* (Hausmarke) némileg teret veszít, de a német jelvények visszatérő eleme marad, például a Veith testvérek

7 *Lexikon des gesamten Buchwesens. Band V*. Hrg. Severin CORSTEN – Stephan FÜSSEL – Günther PFLUG. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1999. 128.

8 MEINER, Annemarie: *Das Deutsche Signet. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. Leipzig, Heinrich Schmidt, 1922. 61.

(Augsburg, 1758., 1764–1771., 1775.), Sebastian Mössmer (Freysing, 1780.) vagy a Johann Rudolf Cröcker özvegye (Jéna, 1703., 1753., 1765. és 1780.) által működtetett műhelyek esetében találkozhatunk ilyenekkel.

Az eddigiekkel ellentétben az Itáliában korábban széles körben használt, *kettős kereszttel díszített gömb* vagy *szív* viszont drasztikusan megritkul (vagy teljesen el is tűnik) a 18. században. Az általam ismert utolsó előfordulása Domenico Bellagatta (Milánó, 1705.) kiadói jegyén található.

Már a kezdetektől gyakoriak voltak a *beszélő jelvények*, amelyek továbbra is folyamatosan népszerűek. Számos nyomdász és kiadó olyan képi elemet választ, amely a nevére való utalást tartalmaz. Például Louis-François Delatour (Párizs, 1776.) egy tornyot ábrázol jelvényén, Domenico Bellagatta (Milánó, 1705.) egérrel játszó macskát, Georg Bauer (Nürnberg, 1761.) a gazdálkodás eszközeit, Willem Croon (Utrecht, 1726. és 1732.) babérkoszorút vagy aranykoronát. Ezek az ikonográfiai szójátékok gyakran tartalmaznak egy kis humort is, amely alkalmasint pozitívan befolyásolhatta a vásárlást fontolgató érdeklődőt.

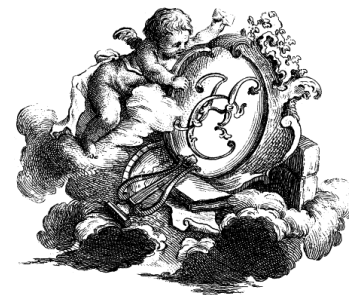
Louis-François Delatour (Párizs, 1776.)

Domenico Bellagatta (Milánó, 1705.)

A nyomdászjegyek másik fontos csoportjába tartoznak a hagyományos *heraldikus jelvények*, amelyek a nyomda vagy kiadó székhelyéül szolgáló város címerét ábrázolják. Ezek szintén divatosak maradnak a tárgyalt korszakban is, de idővel némileg módosulnak. Míg a korábbi évszázadokban rendszeresen két szimmetrikusan elhelyezett címerhordozó (állat, vadember) szerepelt, addig a 18. században sokszor csak egyetlen, aszimmetrikusan elhelyezett alakot (leggyakrabban egy puttót) láthatunk. A pajzs alakja is teljesen megváltozik: a megszokott reneszánsz címer helyett immár gyakorta csak egy oválist vagy egy rokokó kagylót látunk, például Johann Heinrich Cramernél (Bréma, 1767.) vagy Christoph August Reussnernél (Quedlinburg, 1777.). A címert tartó személy igen gyakran a gyermek Merkúr, a könyvkiadás és -kereskedelem (infantilis) patrónusa, vagy Pallasz

Athéné, a bölcsesség és a tudomány közismert szimbóluma. Néha e két alak együtt jelenik meg, például Christoph Friedrich Cotta (Stuttgart, 1774.), Friedrich Gotthold Jacobäer (Lipcse, 1790.) vagy Johann Gottlieb Garbe (Frankfurt, 1784.) esetében.

Johann Heinrich Cramer (Bréma, 1767.)

Christoph Friedrich Cotta (Stuttgart, 1774.)

A 18. századi heraldikai jelvények vizsgálatakor egy teljesen új típust is megfigyelhetünk, amely a korábban használt városi címerrel ellentétben a városok *látképét*, horizontját vagy közismert, jellegzetes épületeit ábrázolja. Ilyenek például Gotthard Poetsch (Erlangen, 1750.), Lelio dalla Volpe (Bologna, 1736. és 1744.) vagy David Mortier (Amszterdam, 1717.) jelvényei. A jelenség egyik lehetséges magyarázata talán a heraldika lassan elhalványuló ismerete a korábbi általános használathoz képest. Ha ez igaz, akkor egy híres épület vagy egy város jellegzetes körvonala sokkal könnyebben felismerhető és megjegyezhető volt a vásárló számára, mint egy címer. Persze az is előfordulhat, hogy ezt a típust egyszerűen csak a rézmetszet precízebb, realiztikusabb ábrázolási lehetőségei tették lehetővé.

Lelio dalla Volpe (Bologna, 1744.)

Az első nyomdászok és kiadók jelvényei gyakran annak a háznak a cégérét ábrázolták, amelyben vállalkozásuk működött. Ez a típus a 18. században is fennmaradt, de az ábrázolások ikonográfiai elemei némileg megváltoztak. A szentek, állatok vagy növények helyett most például a Tudomány allegóriája jelenik meg – mint például Nicolas de Ville (Lyon, 1712.) vagy Angelo Pasinelli (Velece, 1750.) jelvényein.

Egyébként a korábbi évszázadokban meglehetősen népszerű *allegorikus figurák* változatlanul megmaradtak; például Wolfgang Walther (Erlangen, 1780.) jelvényén a Hit, a Remény és a Szeretet női alakjait láthatjuk. Az allegorikus figurák közül a két kürtöt fújó Hírnév (Fama), illetve a tükörrel és kígyóval ábrázolt Okosság (Prudentia) túlsúlya figyelhető meg, mint George Gallet (Antwerpen, 1702.) vagy Daniel Bartholomeus (Ulm, 1728. és 1763.) esetében.

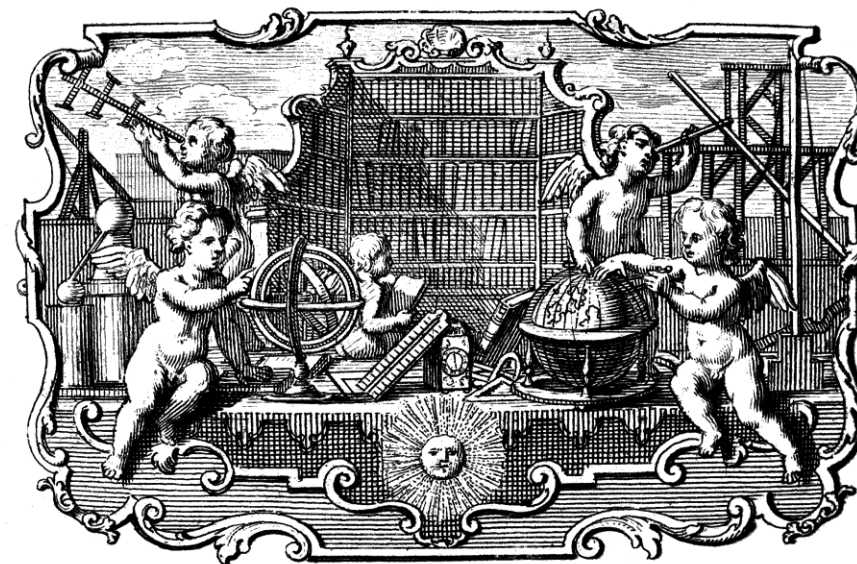

Daniel Bartholomeus (Ulm, 1728.)

A 18. századi jelvények emblematikus elemeinek egyik legjelentősebb csoportja már a felvilágosodás hatását jelzi, mint például a Ratio és az Observatio, azaz az elmélet és a gyakorlat allegóriái Johann Christian Hendel (Halle, 1724.) jelvényén. Az „Aliis inserviando consumo” (*Másokat szolgálva fogyasztok el*) jelmonddal ellátott égő gyertya képe többek között Johann Wolters (Amszterdam, 1701., 1705. és 1710.), Johann Gottfried Conradi (Frankfurt, 1726.) és Christian Gottfried Marche (Lipcse–Görlitz, 1733.) kiadványainak esetében fordul elő. A „Salus aliorum salus mea” (*Mások jóléte az én jólétem*) jelmonddal ábrázolt szökőkút hasonló jelentésű szimbólum Christian Heinrich Cuno (Jéna, 1746.) jelvényén.

A Nyomdászat allegorikus megszemélyesítése viszonylag ritka, de alkalmanként felbukkan: Johann Christian Langenheim (Lipcse, 1742.), Christian Franz Buch (Jéna, 1742.), François Grasset (Lausanne, 1770.) vagy Jean Catuffe (Amszterdam, 1741.) jelvényein egy női alakot láthatunk, kezében attribútumként egy vagy két festékezőlabdával.

Olyan jelvényeket is találunk, amelyet valósággal előttenek a művészetek és a tudományok allegóriái, például Ignaz Anton Strohmayer (Pest–Buda–Kassa, 1789–1790.) kiadói jegyén földgömb szimbolizálja a földrajzot, lant a zenét, festőpaletta és ecsetek a képzőművészetet, egy olaszbástyás vár alaprajza az építészetet, látszó az asztronómiát és egy herbárium a botanikát. Néhány szabadkőműves jelképet is felfedezhetünk a rézmetszeten: ilyen például a szögmérő és a körző az angyal lábánál vagy a szögletesre csiszolt kötőmb (a művelt emberi elme szimbóluma). Ugyanilyen zsúfolt kompozíció figyelhető meg Ernst Christoph Grattenauer (Nürnberg, 1788.) jelvényén is. Hasonló, természettudományokra utaló ábrázolásokat találunk például Jacques Clousier (Párizs, 1775.) vagy Pierre Mortier (Amszterdam, 1737., 1740. és 1742.) címlapjainak esetében, amelyek retortákkal, távcsövekkel, mozsarakkal, üstökkel, földgömbökkel, barométerekkel, armilláris gömbökkel és Jákob botjával játszó puttók láthatóak.

Pierre Mortier (Amszterdam, 1742.)

Az antik gyökerekkel rendelkező *trophaeum* műfaja (egy hadsereg győzelmét ábrázoló zászlók, fegyverek, páncélok művészi kompozíciója) új jelentőségre tesz szert a 18. században. Az új gondolkodásmódot példázzák Tobias Goebhardt (Bamberg, 1765., 1772–1774. és 1777.) vagy Gerard Block (Hága, 1743.) jelvényei, amelyek a katonai dicsőséget immár egyértelműen alárendelik a bölcsességnek.

A jelvények *másolása és utánzása* a nyomdászat feltalálása óta létező jelenség, amely a 18. században is változatlanul tovább él. A tendenciák ugyanazok: egy kevésbé ismert cég másolja egy híres nyomda jegyét, mint azt Jean-Jacques Lepetit (Párizs, 1797.) és François-Ambroise Didot (Párizs, 1782.) fametszetein láthatjuk, a periférián működő cégek pedig a nagy kiadói központok jelvényeit utánozzák, mint például Martin Hochmeister (Szeben–Kolozsvár, 1791.) és Caspar Fritsch (Lipcse, 1788–1792.) esetében.

François-Ambroise Didot (Párizs, 1782.)

Jean-Jacques Lepetit (Párizs, 1797.)

Egy-egy ábrázolástípus rendkívül népszerű volt egész Európa-szerte, s így viszonylag rövid időtartamon belül, rendkívül széles földrajzi elterjedéssel, sokan használták. Henri Scheurleer (Hága, 1736.) és Johann Christian Koppe (Rostock, 1748.) kiadói jegyein pontosan ugyanazokat a tengeren haladó hajókat és a könyvesboltba gazdagságot hozó Merkúr alakját láthatjuk – az egyetlen különbség az előtérben lévő csomagokon szereplő kezdőbetűkben van. Még inkább szembetűnő Moritz Georg Weidmann (Lipcse, 1752.), Emanuel Thurneysen (Bázel, 1757.), Joseph Wolff (Augsburg, 1758.) és Joseph Kurzböck (Bécs, 1776.) esete, ahol a rézmetszetek ismét csupán a tulajdonosok monogramjaiban különböznek.

Érdekességként meg kell említenem az Elzevir-család két régi jelvényének kései utóéletét is. A 17. századi „Non solus” jelmondatos nyomdászjegyet a fa alatt álló bölccsel a 18. században is használták Franciaországban Anton Coustellier (Párizs, 1743–1744.) és Joseph Barbou (Párizs, 1754–1768.) nyomdászok. A Pallasz Athénét ábrázoló „Ne extra oleas” mottójú másik

híres Elzevir-jelvényt pedig számos 18. századi nyomdász használta a Németalföldön, például Theodor ab Ackersdijk (Utrecht, 1668.), Leonard Strick (Franeker, 1703.), François Halma (Franeker, 1714.), Folkert Jansz van der Plaats (Harlingen, 1731.), Wibius Bleck (Franeker, 1731.), Martin van der Veen (Franeker, 1736.) és Jacob Bolt (Groningen, 1755.). Úgy tűnik, hogy ezen jelvények másolatainak folyamatos használata csak a 18. század közepén szűnt meg.

A 18. századi jelvények legnépszerűbb *istensége* kétségtelenül a bölcsesség megtestesítője, Pallasz Athéné. Különböző módokon ábrázolt alakját több száz nyomdai és kiadói jegyen találjuk meg – olykor egészen különös helyzetben, mint egy puttók által megtartani próbált, dőlő mellszobor (Johann Andreas Lübeck, Bayreuth, 1778.). Az istenek attribútumai gyakran önmagukban, tulajdonosaik nélkül szerepelnek, mint ahogy ezt a korábbi évszázadokban is tapasztalhattuk már. Láthatunk caduceusokat, baglyokat, kakasokat, lándzsákat, sisakokat, Gorgó-fősz pajzsokat, mint Caspar Fritschnél (Lipcse, 1760., 1763., 1781. és 1792.), Matthaeus Rieger fiainál (Augsburg, 1777., 1787., 1794. és 1795.) vagy Antoine van Dole (Hága, 1737.) esetében.

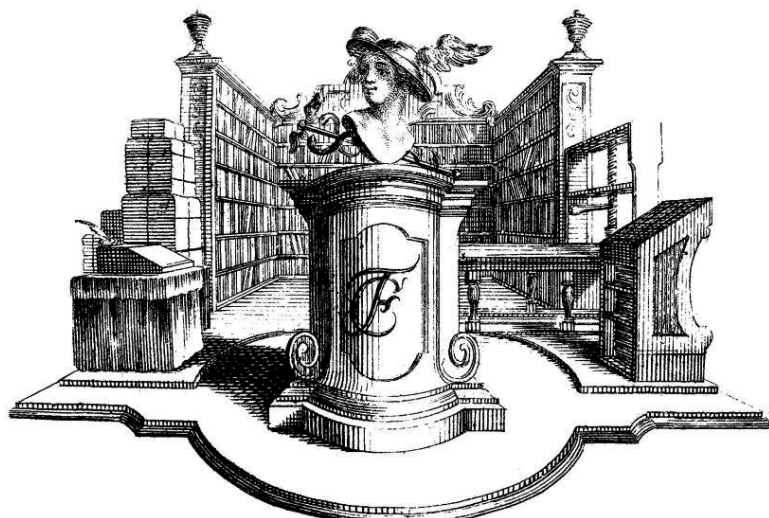
A korszakban más ikonográfiai változások is végbemennek – például a *nyomdaábrázolások* terén. A nyomda vagy annak egyes tipikus eszközei természetesen régóta szerepelnek a nyomdászjegyek képi elemeiként. Ez a hagyomány Jodocus Badius híres, kéziszajtót ábrázoló jelvényeivel indult még a 16. században, és töretlenül élt tovább azóta is. A 18. században ez kiegészült a *réznyomó sajtó* képével, amely időközben szinte ugyanolyan jelentőségre tett szert a nyomdaiparban, mint a kéziszajtó. Ezt láthatjuk például François Varrentrapp (Frankfurt, 1736., 1746. és 1755.) jelvényein is, ahol a két eszközt együtt ábrázolják, mint a cég tevékenységének két egyformán fontos szimbólumát. Johann Thomas Trattner még tovább megy: jelvényein (Bécs, 1756., 1758., 1763., 1765., 1770–1786., 1772., 1779–1790., 1782.) a hatalmas vállalkozás öt ágazatának szimbólumait fedezhetjük fel: a nyomdáét (kéziszajtó), a réznyomtatását (csillagprés), a könyvkereskedését (könyvbálák), a betűöntődét (kohó) és a könyvkötészetét (könyvkötő prés).

Míg a nyomda ábrázolása már régóta elterjedt volt, a 18. században nagy újdonságnak számít egy *könyvkereskedés* belső terének megjelenítése, amint azt például Johann Nepomuk Fritz (München, 1770.) jelvényén láthatjuk. A hosszú polcok, a témájuk szerint rendezett könyvek százaival,⁹ a nagy és világos terem, Athéné jelenléte szinte a tudomány templomának

⁹ A polcok peremén az alábbi feliratok szerepelnek: *Theologici, Juridici, Politici, Philosophici, Medici, Historici, Miscellanei*.

benyomását kelthetnék – ám a kép előterében egy bálán a kiadó monogramja olvasható és ez egyértelművé teszi, hogy a cég egyik helyiségéről van szó. A legtöbb esetben azonban a könyvesvállalkozások kombinálták a nyomdai, kiadói és könyvkereskedői tevékenységet, ezért jelvényeiken mindegyik üzletág szimbólumai szerepelnek. Carl Felsecker (Nürnberg, 1775.) jelvényén például jobbra egy nyomdai prés és a szedőszekrény látható, baloldalon pedig egy könyvesbolti írópult és a postázásra előkészített könyvcsomagok.

Carl Felsecker (Nürnberg, 1775.)

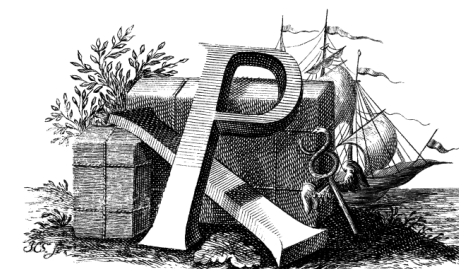
A *könyvcsomagok*, *bálák* rendkívül fontos elemei a 18. századi kiadói és nyomdászjegyeknek, mint a korszakban kialakult tömeges könyvgyártás és könyvkereskedelem jelképei. Meglehetősen divatosak voltak, ezért elég gyakran másolták is őket, mint például Friedrich Esslingerét (Frankfurt, 1792.) Franz Joseph Rötzl (Bécs, 1802.). Mindkettőjük jelvényén egy gigantikus bálára könyöklő női alak, valamint egy lantot és babérszalagot tartó angyal látható – eltérés csupán a kiadóknak a bálán szereplő monogramjában van. Georg Konrad Gsellius (Celle, 1757.) jelvényén puttók cipelik a könyvcsomagokat (háttérben hajóval), miközben az ábrázolás átellenes oldalán egy másik puttó füstölőt lóbál egy oltár előtt. Ezek a csomagok folyamatosan egyre nagyobbakká válnak, és lassanként a kiadói jegyek központi elemeivé válnak. Immár nem igényelnek semmiféle kiegészítő allegorikus elemet, hiszen ők maguk válnak allegóriává, például Vandenhoeck és Ruprecht (Göttingen, 1789.) kiadói jelvényén, amelyen két kisfiú

húz-von egy náluk nagyobb csomagot, rajta a kiadók kezdőbetűivel. (A háttérben ismét hajót láthatunk, amely rendkívül népszerű szimbólum a korban, s a klasszikus értelmezéshez képest kissé megváltozott ikonográfiai jelentéstartalommal bír: immár a nagy léptékben űzött kereskedelmet is jelképezi.)

Néha a kiadó monogramjai „leszállnak” a csomagról, és maguk is önálló életre kelnek, mint például Daniel Ludwig Wedel (Lipcse-Danzig, 1768.), Christian Gottlieb Hilscher (Lipcse, 1773.), Caspar Heinrich Fuchs (Lipcse, 1743.) vagy Jacob Preuss (Lipcse–Koppenhága, 1740.) esetében.

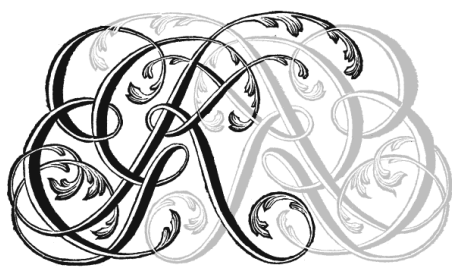
Vandenhoeck és Ruprecht (Göttingen, 1789.)

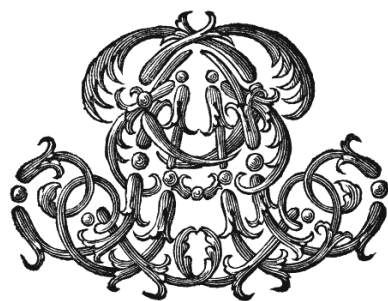
Jacob Preuss (Lipcse–Koppenhága, 1740.)

Szintén újnak nevezhető jelvénytípus a 17. század végén megjelenő, de rendkívüli népszerűsége majd a 18. században szertevő *kalligrafikus monogram*. Az esetek többségében a kiadó vagy a nyomdász nevének kezdőbetűi az ábrázolás bal oldalán szerepelnek, majd ezeket jobbra elforgatva és tükrözve, az eredmény egy teljesen szimmetrikus kompozíció, mint például Ernst Gottlieb Krug (Halle–Lipcse, 1731.) esetében. Néha a művész még a függőleges forgatási tengelyt is jelzi a metszeten, például Christoph Heinrich Bergernél (Tübingen, 1743.). Ritkábban fordul elő, hogy a betűk jobbról balra fordulnak, mint Johann Felix Bielck (Jéna, 1718.) jelvényén. Vannak olyan esetek, amikor a két kezdőbetűt ellentétes irányban tükröztetik, például Gerhard Potuliet (Leiden, 1739.) esetében. Találunk olyan jelvényt is, amelyen a rézmetsző két függőleges tengelyt alkalmaz a betűk megforgatásához, például Johann Adam Jung kiadói jegyében (Frankfurt, 1713.). Egyes művészek gyönyörű negatív háttérű fametszetes monogramokat készítenek, mint például Anton van Dole (Hága, 1734.) vagy Johann Justinus Gebauer (Halle, 1753.) címlapjain. Olykor burjánzó növényzetbe rejtik a betűket, például François Didot (Párizs, 1731.) vagy Giorgio Placho (Róma, 1709.) jelvényein. Néha a betűk szó szerint darabokra esnek szét, ami eléggé megnehezíti a megfejtésüket, például Pierre Humbert (Amszterdam, 1708.) vagy Johann Justinus Gebauer (Halle, 1749–1777.) kiadványain.

Marvin J. Heller korábban említett munkájában hívta fel a figyelmet arra, hogy a 17–18. századi zsidó nyomdászok is ezt a fajta tükröképes monogramot használták Európa-szerte, mivel vallásuk szerint tilos volt a héber betűket díszítő célra felhasználni. Ezért van az, hogy a teljes egészükben héber karakterekkel nyomtatott könyvek címlapjain gyakran láthatunk latin betűkből összeállított és tükrözött kiadói jegyeket.¹⁰

Ernst Gottlieb Krug (Halle–Lipce, 1731.)

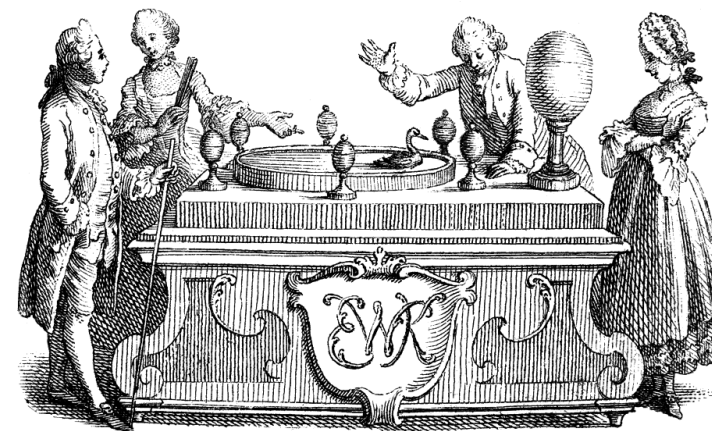

Pierre Humbert (Amszterdam, 1708.)

A szimetriára való hajlam a *franciakertek* ábrázolásában is megfigyelhető. Ezek az ábrázolások szintén újdonságnak számítanak a nyomdászjegyek világában, hiszen a korábbi évszázadokban (az emblemikus hagyománynak megfelelően) jellemzően *egy* fát, *egy* konkrét növényt vagy virágot ábrázoltak, nem egy egész kertet. Ilyen harmonikus, szigorú geometriai rendben ábrázolt, gondosan nyírt kertekre láthatunk példákat Johann Reinhold Dulssecker (Strasbourg, 1702.), Johann Ludwig König (Bázel, 1731.), Georg Ludwig Förster (Bréma, 1763.) vagy Theodor Haak (Leiden, 1709.) jelvényein.

A nyomdai és kiadói jegyek mindenkor az adott korszak uralkodó *stílusát* tükrözik, így nem meglepő, hogy a számtalan rokokó kagyló után a neoklasszikus táblák is megjelennek a kiadói jegyeken. Ezeket az elegáns, szimmetrikus kőlapokat rendszerint ritmikusan ismétlődő geometrikus díszítésekkel vagy füzérekkel díszítik, mint François Chaigneau (Párizs, 1796.), Matthaeus Rieger fiai (Augsburg, 1787.) vagy Johann David Hörling (Bécs, 1785.) jelvényein. A görög-római antikvitás iránti nosztalgia olyan ábrázolásokhoz vezet, amelyeken az antik romok mint a „tudás mézének” forrásai jelennek meg, mint Matthaeus Rieger (Augsburg, 1765.), Albert Anton Patzowsky (Bécs, 1794.) vagy Niccolò és Marco Pagliarini (Róma, 1735. és 1745.) esetében. Ami pedig az *öltözködési divatot* illeti, ritka példákat találunk 18. századi jellegzetes szűk nadrágot, hosszú felsőkabátot,

háromszögletű kalapot és parókát viselő férfiakra, például Antonio Zatta (Velence, 1761. és 1781.), August Wilhelm Lerche (Rudolstadt–Leipzig, 1765.) vagy Eberhard Klett özvegye (Augsburg, 1772. és 1775.) kiadói jegyein.

Eberhard Klett özvegye (Augsburg, 1772.)

Annemarie Meiner a 18. században alkalmazott *technikák* közül csak a rézmetszetet és a fametszetet említette, a korszak jelvényeit vizsgálva azonban meglepően sok rézkarcot is találunk. Vandenhoeck és Ruprecht (Göttingen, 1787.) jelvényén például egyértelmű nyomai vannak a művész szabadkézi rajzának, hiszen itt a rézmetszetet és a rézkarcot (mint oly sok más esetben is) kombinálva alkalmazták.

Fontos megemlíteni, hogy a század folyamán nem létezett egyértelmű és egyirányú „fejlődés” a fametszettől a rézmetszet irányába. Számos esetben a nyomdász vagy kiadó először egy rézmetszetes jelvényt használt, majd amikor a lemez elhasználódott, megrendelte az eredeti ábrázolás fametszetes másolatát – mint például Albrecht Friedrich Bartholomäi (Ulm, 1765. és 1767.).

Mivel a rézmetszet csak kis számú lenyomatot bír el, a lemezeket gyakran újrametsztették, megerősítve ugyanazon kép körvonalait. Ez az eljárás jól kivehető például Joseph Kurzböck (Bécs, 1776. és 1792.) két egymást követő nyomdászjegyén. Néha a művész nem az eredeti rézlemezt, hanem annak lenyomatát használja mintaként, így a második jelvény az eredeti tükröfordítottja lesz, mint Lelio dalla Volpe (Bologna, 1736. és 1744.) esetében. Szélsőséges esetekben ez a folyamat kétszeri tükrözéssel ismétlődik meg, mint azt a Weygand könyvkereskedés kiadói jegyein (Lipce, 1769., 1770. és 1784.) láthatjuk.

¹⁰ HELLER 2007, 34.

A rézmetszet ilyen rövid életű volta azonban nem jelentett gondot a jelvényhasználók számára, mert – az előző évszázadokkal ellentétben – a 18. század jelvényeinek egyik fontos jellemzője nem a hagyományok őrzése, hanem a *frissesség*. Ezek az ábrázolások igyekeztek azonnal követni a stílus és a divat legkisebb változását is, így egy-egy lemez használati ideje rendkívül rövid. Használóik igyekeztek bemutatni többek között a cégük székhelyeül szolgáló épületeken végbement változásokat – például míg 1709-ben az Oxford University Press kiadói jegyén még csak székhelyüket, a Sheldonian Színházat láthatjuk, addig az 1719-ben készült második jelvényen már az időközben elkészült Clarendon-épület is szerepel. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a hallei árvaház könyvesboltjának tucatnyi jelvényén is: ezeken a kis metszeteken először csak a legkorábbi, 1700-ban elkészült épület látható, később azonban a pedagógiai komplexum időközben felépült többi része is megjelenik. A magáncégek tulajdonosai szívesen mutattak rá a társadalmi hierarchiában való emelkedésükre, amint azt Johann Thomas Trattner bécsi jelvényein láthatjuk. 1763-ban még nevének kezdőbetűit és a kereskedői négyest használta, de minthogy 1764-ben nemességet kapott, egy évvel később új nyomdászjegyet készíttetett, immár a címerével. Elképzelhető, hogy az egy kiadó által használt jelvények tömege olykor a cég gazdagságát (tehát konszolidáltságát) hivatott bizonyítani. Így a zürichi Heidegger cég nem kevesebb, mint tizenhárom különböző kiadói jegyet használt a *Grundlegung zur wahren Religion* című impozáns kiadvány 1751 és 1758 között kiadott tizenhárom kötetének címlapján, amelyek mind kiváló (és természetesen jól fizetett) művészek alkotásai voltak.

Árvaház (Halle, 1744.)

Árvaház (Halle, 1752.)

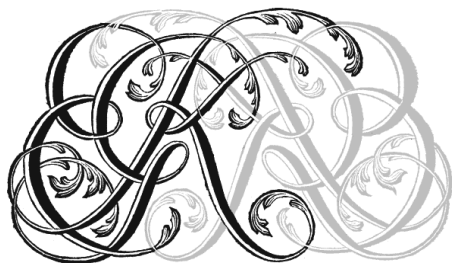
De kik is voltak ezeknek a jelvényeknek az *alkotói*? Először is ki kell emelnünk, hogy a korábbi évszázadokban rendkívül alacsony volt a művészek által szignált kiadói és nyomdászjelvények száma, és a készítőik

személyazonossága gyakran csak valamely híres nyomdával való szoros kapcsolatuk miatt, vagy egy levéltári forrásban, könyvben talált adatnak köszönhetően derülhet ki vagy valószínűsíthető. A fentiekkel ellentétben a 18. században igencsak nagy számban találunk az alkotók által teljes névvel vagy monogrammal jegyzett jelvényeket. Az esetek többségében a cégek könnyen elérhető, helyi művészeket alkalmaztak, például Pierre Gosse (Hága, 1760.) a szomszédos Amszterdamban élő Gerard Sibeliustól rendelte meg rézmetszetes jelvényét. A kisebb városokban tevékenykedő vállalkozások a nagyobb kiadói centrumokban élő, elismert művészekhez fordultak, mint például Peter Barth (Szeben, 1780.), aki a Bécsben élő Johann Ernst Mansfeldet bízta meg.

Néhány kiadó kimondottan büszkélkedik a neves művészekkel, akiknek – bizonyára magas – tiszteletdíját ki tudja fizetni. A hallei Christoph Peter Francken például a korszak három kivételes mesterétől rendelte meg ugyanazt a hajóábrázolást: Gottfried August Gründler (1756), Johann David Schleuen (1760) és Johanna DoRóthea Philippin (1769) is dolgozott neki. Ezeket az apró remekműveket azonban túlnyomórészt nem veszik számba az adott művészek életművét feldolgozó szakemberek, legtöbbször nem is szerepelnek nyilvántartott metszeteik jegyzékeiben. Többek között ezért is van kiemelt jelentősége a 18. századi jelvénykutatásnak, hiszen új adatok tömegét szolgáltathatja neves művészek eddig feltérképezetlen tevékenységéről.

Előfordulhatott azonban olyan helyzet is, hogy a kiadónak vagy nyomdásznak feltételezhetően nem volt pénze kifizetni egy jónevű alkotót, ezért vagy maga végezte el a munkát, vagy valamelyik, rézmetszésben nem, vagy kevésbé képzett alkalmazottjával végeztette azt el. Talán így magyarázhatók Jean van den Bergh (Hága, 1739.) vagy Johann Gottlieb Garbe (Frankfurt, 1784.) igencsak alacsony minőségű jelvényei. Az ilyen, néhány primitív vonallal odavetett ábrázolások mellett a mottóban hibásan (tükörfordítottan) metszett N betű is hasonló helyzetről árulkodik például Heinrich Boom és Theodor Boom özvegye (Amszterdam, 1705.), valamint Jean Herman Schneider (Amszterdam, 1759.) esetében.

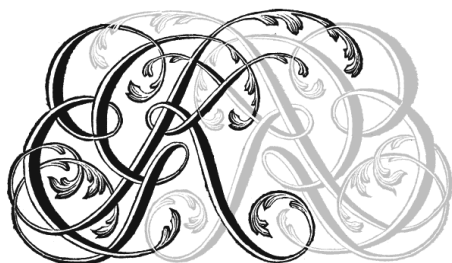
Végül egy, a 18. századi nyomdászjelvényeket illető módszertani problémára szeretném felhívni a figyelmet. Ebben a században tűntek fel ugyanis tömegesen az „előregyártott” jelvények, amelyek az akkoriban virágzó betűöntő műhelyektől korlátlan számban megvásárolható kliséket felhasználva készültek. A kérdés a következő: a címlapokon szereplő lenyomatok közül melyiket tekinthetjük jelvénynek és melyiket nem?

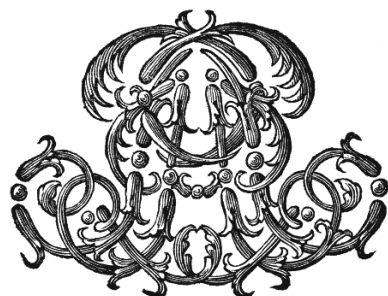
Abraham Vandenhoeck özvegye
(Göttingen, 1776.)

Johann Conrad Wohler
(Frankfurt-Lipcse, 1774.)

Johann Heinrich Kühnlin (Helmstedt, 1781.)

Landerer Mihály (Pozsony-Pest, 1804.)

a „Dii laboribus omnia vendunt” (*Az istenek mindent munkáért adnak*) mottó korábbi családi vonatkozásai győzhetnek meg erről. Anton Löwe (Pozsony, 1778–1783.) az „Ingenio et labore” (*Értelemmel és munkával*) mottót illesztette be a klisébe – ilyen esetekben mindig ellenőrizni kell a személyes jelleg meglétét vagy hiányát, és ennek megfelelően tekinteni jelvénynek vagy dekorációs elemnek az ábrázolásokat.¹¹ Természetesen létezhetnek ettől eltérő vélemények is. Az viszont tudományos szempontból fontos, hogy ne hanyagoljuk el a modernebb korok kiadói- és nyomdászjelvényeit és ezeket is kutassuk.

Kétségtelen, hogy az Abraham Vandenhoeck özvegye által használt üres klisé (Göttingen, 1776.) csak a címlap dekorációs elemeként szolgál, mivel azt tulajdonosa egyáltalán nem próbálta meg egyedivé alakítani. Ezzel szemben a Johann Conrad Wohler (Frankfurt-Lipcse, 1774.) és Vincent Dederich (Bamberg, 1780.) által használt változatok egyértelműen kiadói jegyek, hiszen a középső mezőbe egyéni metszésű monogramjaikat helyezték.

De mi a helyzet a Johann Heinrich Kühnlin (Helmstedt, 1781.), illetve a Johann Christian Hendel (Halle, 1790.) által használt klisékkel, amelyekbe csupán egy öntött K, illetve JCH betűk kerültek? Véleményem szerint ez a módszer ugyanúgy jelvényé teszi a kliséket, mert (egyszerűbb formában ugyan, de) ugyanazt az egyénítési szándékot fedezhetjük fel bennük, mint a metszett monogram elkészítésében.

A már ismert rokokó kagylóba azonban olykor nem a cégtulajdonos monogramja, hanem egy jelmondat került, ami ugyancsak kérdésessé teszi a személyes jelleget. Landerer Mihály (Pozsony-Pest, 1804.) esetében

¹¹ Erről a kérdéssel lásd bővebben SIMON Melinda: *Factotum. Johann Lorenz Hafe un cliché diventato marca tipografica*. Crisopoli. Bollettino del Museo Bodoniano di Parma 16 (2019). 105–109.

V. Ecsedy Judit

Nyomtatott levelek fekete szegéllyel.

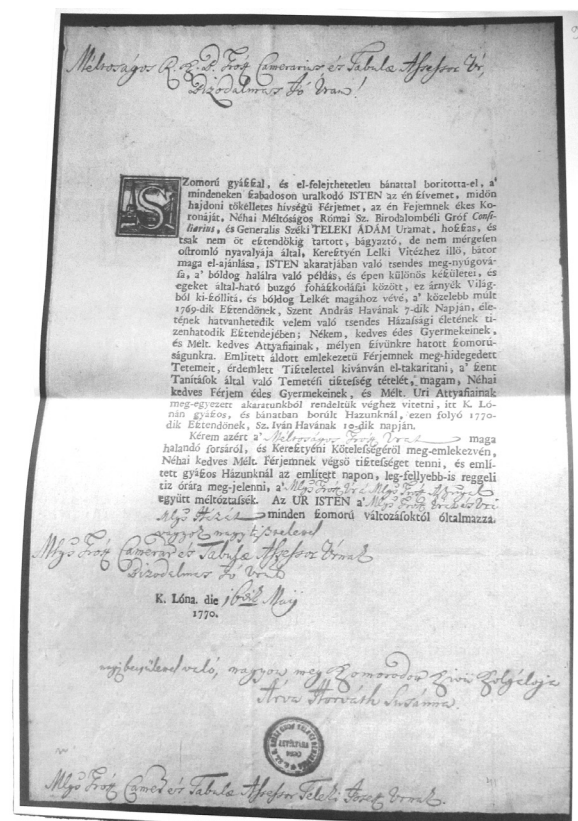
A széki gróf Teleki család legkorábbi nyomtatott gyászjelentései¹

A 18. század második felétől megjelentek, s a század végére gyakorivá váltak az egy-két leveles nyomtatott gyászjelentések. Prózában íródtak, személyes hangnemben, levélformában, mindig feketére festett szegéllyel; túlnyomó részük magyarul, néhány németül, néhány (főleg főpapoké) latinul. Kibocsátójuk – a gyászjelentést aláíró személy – a halott legközelebbi hozzátartozója volt. Bár szövegük nyomtatott, minden esetben kézzel íródott a címzett neve, megszólítása, és a levél írójának, aláírójának (özvegy, családtagok) neve, gyakran a kibocsátás helye is. Emiatt minden egyes gyászjelentés egyedi. Nagy ritkaságnak számítanak, többségük családi levéltárakból került elő, kisebb részük könyvtárakból, és gyakran egyetlen példányban maradtak fenn. Más esetben több példányban is, természetesen különféle címzetteknek, különféle megszólítással, eltérő búcsúzó formulával.

A halotti szertartás előzménye volt, hogy a családtagok a halálesetről és a temetés időpontjáról, helyéről értesítést küldjenek a rokonságnak, ismerősöknek. Ez a *convocatoria* korábban kézírással készült, de a 18. század derekától az erdélyi gyakorlatban is megjelentek a nyomtatott gyászjelentések.

Magyar viszonylatban a legkorábbi nyomtatott gyászjelentést 1722-ből ismerjük, a következőt 1749-ből, mindkettőt nyugat-dunántúli nyomdában, egyházi személy halálára adták ki.² A fennmaradt példányokból ítélve a gyászjelentések nyomtatása Erdélyben az 1760-as években jelent meg és vált általános gyakorlattá, ugyanúgy, mint a halotti kárták. A halotti kárták azonban jóval, legalább száz évvel megelőzték a nyomtatott gyászjelentések megjelenését. Korábban kézzel írt levelek szolgálták arra a célra, hogy a halálesetről tudósítsanak, majd ezek formáját utánozták ezek a nyomtatott, és minden esetben feketével szegélyezett gyászjelentések.

Erdélyi levéltári adatok³ gróf Teleki (I.) Ádám⁴ temetésével (†1769, temetése: 1770), kapcsolatban említik a halotti kárták mellett *convocatoriak* és címeres titulusok nyomtatását. Mindezeket nyilván mind egy helyen nyomtatták: kártájának impresszuma is elárulja, hogy a kolozsvári református kollégium nyomdájában. Szerencsés véletlen folytán, fennmaradt Teleki Ádámnak nemcsak a halotti kártája,⁵ hanem *convocatorija*, azaz gyászjelentése is (1).⁶

1. kép: Teleki Ádám gyászjelentése (1).

3 Herepei János: *Levéltári adatok XVII-XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványokból*. In: Herepei János cikkei, III. Művelődési törekvések a század második felében. Szerk. Keserű Bálint. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez) Budapest-Szeged, 1971. 230.

4 Széki gróf Teleki (I.) Ádám generális (1703–1769)

5 PETRIK VIII. 216.

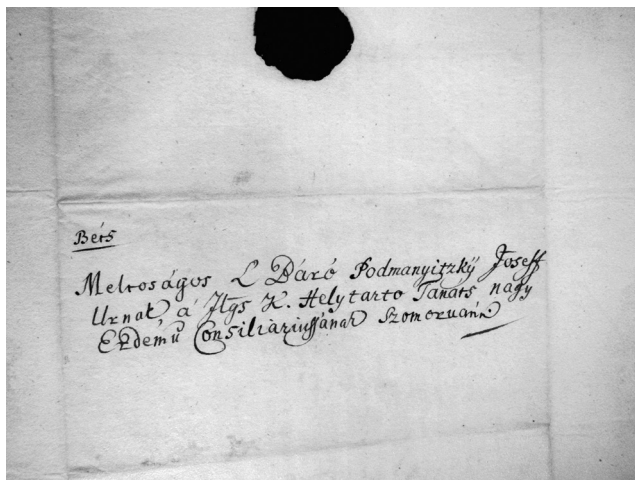
6 Itt és a továbbiakban a zárójelben lévő kurzív szám a tanulmány végén lévő gyászjelentés-jegyzék sorszáma utal.

1 A szerző könyvtörténeti kutatásait a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 138856 számú „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671–1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című pályázat támogatta.

2 Lásd Jászi Anna Xavéria (Győr, 1722) és Nováky Romanus (Pozsony, 1749) gyászjelentését: [PETRIK Géza]: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VIII. Függelék. Hazai, 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája – Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz (a VI. kötet kiegészítése)*. Összeáll. BORSA Gedeon et alii. Szerk. V. Ecsedy Judit. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1991. 193, 204. (A továbbiakban: PETRIK VIII.)

Minthogy a nyomtatott gyászjelentések nemcsak a szomorú eseményről adtak hírt, hanem a temetés és gyászszertartás időpontjáról, helyéről is, ezért szükségszerűen a haláleset után hamarosan ki kellett nyomtatni ezeket, azt is figyelembe véve, hogy a meghívottaknak lehetőségük legyen az alkalomra odaérni. Hangnemük sokkal személyesebb, mint a kárták titulusa.

E korai gyászjelentések egyezményesen követett formai jellemzői hamar kialakultak: általában folio formátumúak, 3-4 mm széles, feketére festett szegéllyel; a nyomtatott szöveg fölött a megszólítást mindig kézzel írták, ugyanígy a végén a búcsúzó szavakat illetve a jókívánságokat. Ezután következik a szöveg alján balra a kibocsátás helye, dátuma, legtöbbször nyomtatva, a szöveg alján jobbra pedig a kibocsátó, azaz a gyászjelentést küldő neve általában nyomtatva is és kézzel is aláírva. Gyakori, hogy a lap aljára is ráírják kézzel a címzett nevét, címeit röviden, mintegy emlékeztetőül, amelyet azután a külső címzésen teljes terjedelmében, már a cél és hely megjelölésével is megismételnek. A külső címzésen mindig szerepel a „szomorúan” kifejezés, vagyis XY-nak küldik szomorúan.

2. kép: Báró Podmanitzky Józsefnek címzett gyászjelentés Teleki Sámuelné iktári Bethlen Zsuzsanna haláláról (26).

A nyomtatott gyászjelentések csak egy részénél maradt meg a külső címzés is, abban az esetben, amikor azt a nyomtatott levél hátára írták. Ha külön, másik levélbe volt beletéve a gyászjelentés, akkor ezek idővel különváltak, nem maradtak együtt. Mégis, éppen annak a szokásnak köszönhetően, hogy gyakran emlékeztetőül a nyomtatott lap legaljára is feljegyezték kézzel a címzett nevét, többnyire tudjuk, hogy kinek szólt.

Érdekes jelenség, hogy néha egy-egy személy haláláról két, sőt három eltérő formájú és tartalmú nyomtatott gyászjelentés is készült. A 18. századból ma ismert 314 nyomtatott gyászjelentés közül a magyarországi gyászjelentések esetében, amennyiben két változat készült (13 ilyen van), akkor egy-két kivétellel az egyik magyar, a másik német nyelvű (egy főpap esetében magyar és latin). Csak Laczkovics Imre és Majtényi Károly halálára készült két különböző, magyar nyelvű nyomtatvány. Ezzel szemben az Erdélyben kibocsátott nyomtatott gyászjelentések közül 16 személyről készült két vagy három gyászjelentés. A változatok egy kivétellel mind magyar nyelvűek. (A kivétel Haller Jánosné Daniel Zsófia, akinek haláláról szokatlan módon egy magyar és egy latin nyelvű értesítés is készült).⁷

Attól kezdve, hogy általánossá váltak a nyomtatott gyászjelentések, még nem tűntek el teljesen a kézzel írottak sem. Érdekes ebből a szempontból Teleki (II.) László⁸ két gyászjelentése, amelyek közül időben az első kézzel íródott és két hónappal megelőzi a nyomtatott értesítést. A kézírásos gyászjelentést Teleki Eszter írta, és Gernyeszegről 1778. március 17-ről datálta.⁹ Ebben a levélben édesapjának előző nap, reggel 8 és 9 óra között történt halálát írja meg, amely életének 68. évében, „hat napokig tartó terhes nyavalyái után” következett be. A levélből megtudni, hogy testvérei távol voltak, nem lehettek jelen apjuk halálánál. Temetésről, gyászszertartásról még nincs szó benne. Címzettje Zeyk Dániel.¹⁰

Ennél hosszabb, a bevezető mondatában azonban bizonyára nem véletlenül szinte teljesen azonos a két hónappal későbből, május 14-ről Szebenből keltezett nyomtatott gyászjelentés, amelynek aláírója Teleki (II.) László fia, Teleki (II.) József¹¹ (6). Ebben megnevezi két húgát, egyikük nyilván a kézírásos tudósítás írója, Teleki Eszter, a másik Teleki Borbála. Megírja, hogy apja 22 évig volt a Gubernium tisztviselője és említi további címét, a „Nemes Erdélyi Nagy Fejedelemség Fő-Pohárnokja”-t. Ez a nyomtatott gyászjelentés már tájékoztat a temetés időpontjáról, amely egy hónap múlva, Szent Iván havának (június) 14. napján¹² Gernyeszegen lesz és ugyanoda, a gyászoló házhoz várják reggel kilenc órára a címzettet is, – jelen esetben Zeyk Dánielt, mert ezt a nyomtatott gyászjelentést is neki címezték.

⁷ PETRIK VIII., 190.

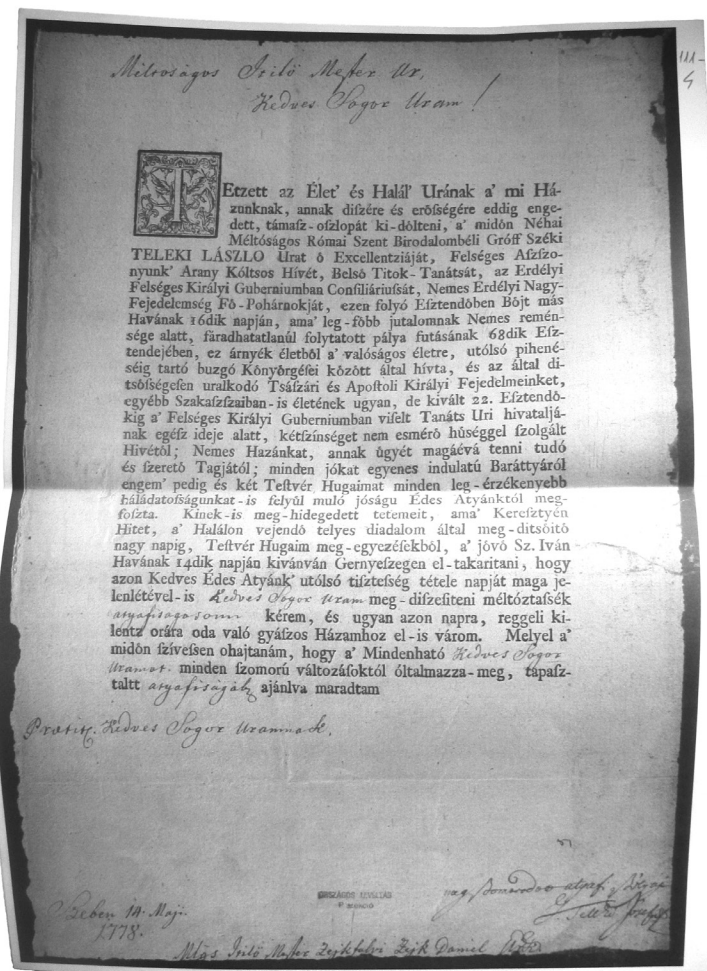
⁸ Széki gróf Teleki (II.) László (1710–1778) kamarás, guberniumi tanácsos, főpohárnok, a Teleki család gyömrői ágának alapítója. Felesége Ráday Eszter (1716–1764).

⁹ MNL OL Teleki cs.lt. P 665 3. t. 22. cs. III. sz.

¹⁰ Zeykfalvi Zeyk Dániel ítélőmester, széki gróf Teleki Borbála férje.

¹¹ Széki gróf Teleki (II.) József (1738–1796) koronaőr.

¹² Gróf Teleki (II.) László március 16-i halála után három hónappal került csak sor a temetésére.

3. kép: Teleki László gyászjelentése (6.)

Apja halála után tíz évvel újabb, fájdalmas gyász érte Teleki (II.) Józsefet, amikor elveszítette fiát, Teleki Istvánt. Fia, az Alvinczi-gyalogezred alhadnagya „Mehádiában forró nyavalya és azt követő Róthasztó hideg által 20. életévében” halt meg 1788-ban. A szomorú hírt közlő gyászjelentés fennmaradt példánya szintén Zeyk Dánielnek szól (10). Mindkét neki címzett gyászjelentésen a „Sógor Uramnak” megszólítás szerepel, jöllehet Zeyk Dániel Teleki (II.) Józsefnek távolabbi sógora: unokatestvérének, Teleki Borbálának férje volt.

Megjegyzendő, hogy nemcsak ebben az esetben, hanem bármelyik kézzel írt vagy nyomtatott gyászjelentést nézzük, a címzés és megszólítás sohasem bizalmas, bár „kedves Sógor uramnak”, vagy „Bátyám uramnak”, „asszony húgomnak” íródik, még a legközelebbi családtagoknak is mindig megadja a címzett hivatalos rangját, címét is.

A fent címzettként már említett, majd csaknem két évtizeddel később elhunyt Zeyk Dániel haláláról két nyomtatott gyászjelentés készült: mindkettő özvegye, Teleki Borbála aláírásával. Az elsőt 1796. szeptember 4-én Diódról¹³ keltezte és címzettje Gál János guberniumi tanácsos (19) volt. Ebből megtudni, hogy Zeyk Dániel tanácsos, ítélőmester 59 évesen, házassága 28. évében, Kisasszony hava (augusztus) 29. napján dévai jószágukon „egy mennyei szóra” eltávozott az élők sorából, nyolc „rész szerént még neveletlen” gyermeket hagyva maga után. Ebben a gyászjelentésben temetéséről még nincs szó.

A másik, későbbi gyászjelentésből két példányt ismerünk, az egyiket Aranka György táblabírónak küldte az özvegy, a másikat báró Kemény Miklósné asszonynak¹⁴ ugyancsak Diódról október 20-án, ebben már szól a temetési tisztességről, amelyet Karácsony havának 11. napjára rendelt¹⁵ Marosvásárhelyre, néhai férje szolgálata helyére. Erre az alkalomra hívja az özvegy azokat a személyeket, akiknek ezt a gyászjelentést címezte és szétküldte (20). A diódi kriptába helyezés ezt megelőzően bizonyára szűkebb családi körben történt.

Rhédey Farkas halála alkalmából is két gyászjelentés készült. Haláláról özvegye, Teleki Kata tudósított: az első nyomtatott értesítést „Gróf Teleki László úr Ö Excellentiájának”¹⁶ küldte Kolozsvárról 1775. június 17-én (4). Ebben néhai férje „régfő fogva meg-bomladozott egészségéről” és e hónap 13-i haláláról ír, amely 40 éves korában érte.¹⁷ Néhai férjétől maradt egyetlen kedves fiával együtt gyászolják.

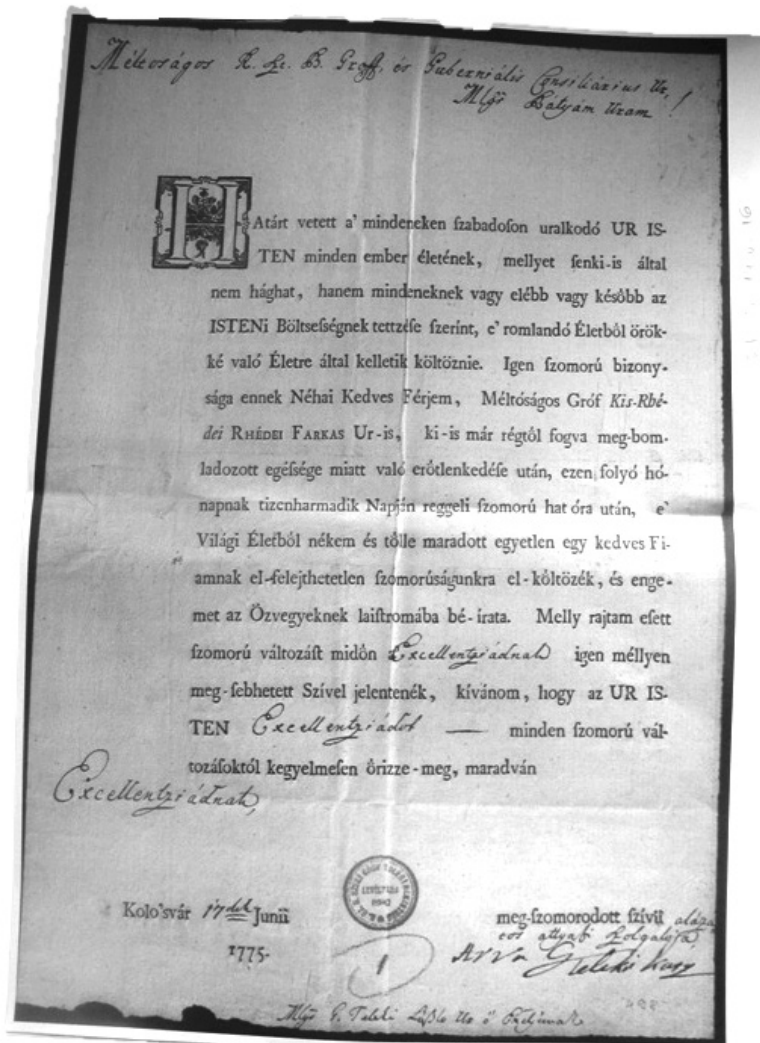
¹³ Diód (Stremț, Fehér m., Románia) birtokosa a Zeyk család volt.

¹⁴ Báró Kemény Miklósné Wass Krisztina (1726–1802) ekkor már özvegy volt. Férje 1775-ben halt meg.

¹⁵ Zeykfalvi Zeyk Dániel 1796. augusztus 29-én halt meg, temetési tisztessége három hónappal később történt Marosvásárhelyen, december 11-én.

¹⁶ Széki gróf Teleki (II.) Lászlónak.

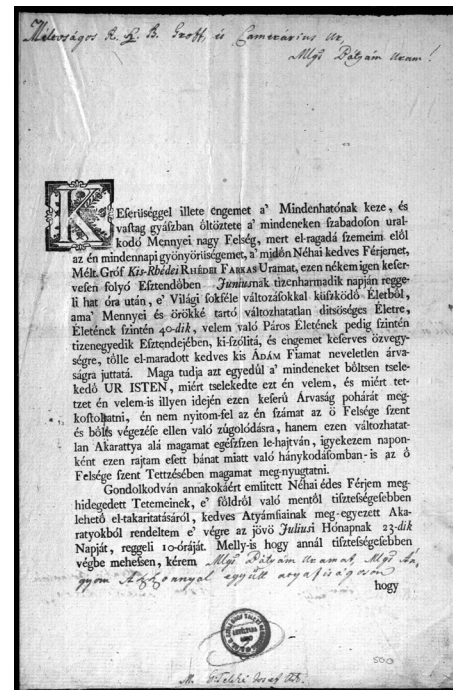
¹⁷ Széki gróf Teleki Kata Teleki (I.) Ádám generális és annak második felesége, Thoroczky Klára leánya volt. Dobokára, Rhédey Farkashoz ment feleségül 1764-ben. Ez alkalommal házasságukat Kata apja, Teleki (I.) Ádám verssel köszöntötte. Rhédey Farkas halála után Teleki Kata másodszor is férjhez ment, férje Alvinczy Gábor. Lásd EGYED Emese: *Asszonyok hálójában. Id. Teleki Ádám íróványa*. In: Reciti 3. Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások. Szerk. Biró Annamária – Boka László. Bp.–Nagyvárad, Reciti – Partium Kiadó, 2018. 122–129.

4. kép: Rhédey Farkas gyászjelentése, címzettje gr. Teleki László (4.)

Ugyanő a másik, július elsejei nyomtatott gyászjelentést (5) „méltóságos Bátyja Urának”, gróf Teleki Józsefnek címezte. Eszerint férje temetését július 23. napjára rendelte, reggeli 10 órára, és utolsó tisztessége is Kolozsvárott lesz, amelyre méltóságos bátyja urát és ángyát is elvárja.¹⁸

¹⁸ Széki gróf Teleki József későbbi főispánról, királyi táblabíróról, koronaórról és feleségéről, királyfalvi Róth Johannáról (1741–1813) van szó.

5-6. kép: Rhédey Farkas gyászjelentése, címzettje gr. Teleki József (5.)

Tizenhárom évvel később Teleki Kata második férjét, Alvinczi Gábort gyászolja. Különös véletlen folytán ezt a gyászjelentést is ismerjük: „Báró borbereki Alvinczi Gábor úr, aki ... 11 esztendőktől fogva Drága Házass társam, öt napokig tartó fojtó nátha által ... Szent Iván havának 6-dik napján, 12 óra tájban, életének mint egy 54dik esztendejében öleim közül ki ragadá, 's vélem a'keserü Özvegyiségnek poharát másodszer is meg-kóstoltatá.” A gyászjelentés férje haláláról és temetéséről, gyászszertartásáról is tudósít, amely Kolozsvárott a Farkas utcában 1788. június 22-én lesz (11). A fennmaradt gyászjelentés címzettje „Méltóságos Consiliarius Türi László úr.”

Fennmaradt az a gyászjelentés, amely Teleki Pálné Haller Borbála 1770. évi haláláról tudósít (2). Haller Borbáláról Árva Bethlen Kata *Önéletírásában* olvashatunk, tekintve, hogy az ő első férjétől, Haller Lászlótól származó leányáról van szó. Az anya és elidegenedett, katolizált leánya közötti békétlenség csak Bethlen Kata utolsó éveiben enyhült valamelyest. Az 1719-ben született Borbála, amint gyászjelentéséből megtudni, életének 50. évében halt meg, 1770. február 6-án, immár 30 éve és három hónapja éltek férjével házasságban, egyetértésben. Az utolsó évben azonban súlyos betegségekkel küszködött. Gyászolják hátrahagyott gyermekei, a gyászjelentés kibocsátója

és aláírója, férje, Teleki (II.) Pál, dobokai főispán. Gyászjelentésének egyetlen fennmaradt példányát a gyászoló férj „bizodalmas kedves Öcsém Uramnak, báró Kemény Miklósnak”¹⁹ címezte, és – bár a család a Beszterce-Naszód vármegyei Paszmoson (Posmuş) élt, – Kolozsvárról keltezte 1770. február 12-én. Minthogy ebben a gyászjelentésben csak felesége haláláról tudósít, ezért nagyon valószínű, hogy később készült egy másik, feltehetően szintén nyomtatott gyászjelentés is, amely valódi *convocatoria*, azaz a temetésre és gyászszertartásra szóló meghívó. Ilyen azonban tudomásunk szerint nem maradt fenn. Ugyanis már az eddigi példákból is látszik, hogy amikor két gyászjelentés is készült, akkor az első csupán a halálesetről tudósított, a másodikban pedig emellett már a temetés, a gyászszertartás időpontja is szerepel.

A Batthyány család levéltárában maradt fenn Teleki (II.) József koronaőr gyászjelentése, Batthyány Lajos hercegnek²⁰ címezve (23). A gyászjelentés Pesten, Szent Mihály havának (szeptember) 8. napján kelt az 1796. esztendőben. Aláírója Árva Róth Johanna. Nem tudni – mint ahogy a többi nyomtatott gyászjelentésnél sem – hogy a levélformában írt szöveg megfogalmazója is az özvegy volt-e, vagy egy udvari embere, lelkésze? Költői kérdésekkel élénkített levele stílusában kiemelkedik a többi hasonló közül:

„A' Felsőleges Királyi Szék ezen hiv Jobbágya', mind két Magyar Hazánk a' Királyi Háznak tartozott fedhetetlen Hűségét, Hazája égő szeretetével állandóul meg-egyeztetni szokott Polgára', a' Vallás meg-nem tántorodott Védelműzője': a' Tudományok elő-mozdítójak'; kik valaha segedelmére szorulhattak, jól-tévőjük általköltözésében mit veszthettek? meg-határozásában én nem ereszkedhetem... Megkeseredett Házam, mit veszített? méregetni sem merem... Meg-tartóztatom gondolataimat, hogy a' Nagy Isten megfoghatatlan ítéletei okainak ki-keresésében el-ne merüllyenek... Ezek azok, mellyek engemet kedves Férjemtől, Gyermekeimet édes Attyoktól, – ha tsak életének Esztendeit nézzük – a' rendes idő előtt el-szakasztottak. Meg-némúlok azért...”

Megtudni a gyászjelentésből, hogy a koronaőr temetése a sziráki családi sírboltba²¹ már szeptember 4-én megtörtént, de utolsó tisztessége csak egy hónap múlva, október 9-én lesz az özvegy, királyfalvi Róth Johanna sziráki házában²² – a gyászjelentés egyúttal erre az alkalomra szóló meghívó.

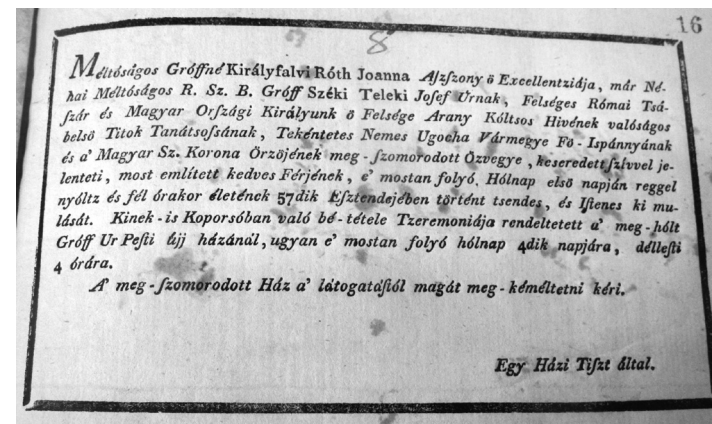
19 Báró Kemény Miklós (meghalt 1775-ben)

20 Batthyány Lajos herceg (1753–1806) császári, királyi kamarás.

21 A Pesten, családja körében elhunyt Teleki (II.) Józsefet a Róth-kriptába temették el, amelynek építését Róth Johanna kezdeményezte. Ma is áll, helyreállítva a sziráki evangélikus temetőben.

22 A sziráki Teleki kastély 1748-ban épült, királyfalvi Róth Tamás és felesége, Wattay Borbála

E nyomtatott gyászjelentések valódi ritkaságok, általában egy-egy példány őrződött meg belőlük. Néhány kivétel azért akad, mint éppen Teleki Józsefé, amelynek további öt példányát ismerjük, közülük kettő címzettje ismeretlen. A Batthyány Lajos hercegnek szóló gyászjelentés mellett fennmaradt egy példány, amely Apor Ferencnek szól, egy másik özvegy Kendeffy Elekné bethleni Bethlen Krisztinának,²³ egy további darab külső címzésén ez olvasható: „Méltóságos Liber Báró Podmanitzki Jós'ef Urnak, a Felsőleges M. O. Királyi Helytartó Tanáts edgyik Tanátsosának Szomorúan – Budán”.²⁴

7. kép: Hivatalos értesítés széki gróf Teleki József koronaőr haláláról (24)

Teleki József koronaőr halála alkalmából egy másik nyomtatott értesítés is készült (24), ez inkább hasonlít a mai szűkszavú gyászjelentésekre és az özvegy nevében egy „házi tiszt” arról tudósít, hogy a halott „Koporsóban való bé-tétele Tzeremoniája rendeltetett a' meg-hólt Gróff Úr Pesti Ujj házában,²⁵ ugyan e' mostan folyó hólnap 4dik napján, déllesti 4 órára” – amely

építették. Egyetlen gyermekük, Johanna 1762-ben lett széki gróf Teleki József felesége. E házasság révén került a kastély a Teleki családhoz. Róth Johanna építtette a sziráki evangélikus templomot és paplakot, és jelentős adománnyal segítette a pesti, Deák téri evangélikus templom építését is.

23 Kendeffy Elek hunyadi főispán (1740–1783) a grófi címet 1764-ben kapta. Második felesége bethleni Bethlen Krisztina. Kendeffy Elek lánytestvére, Kendeffy Rákhel első férje Teleki (V.) Mihály volt (1731–1761).

24 A Podmaniczky családdal az elhunyt széki gróf Teleki (II.) József nővére, Teleki Klára Wartensleben Vilmosné révén kerültek atyafiságba.

25 Az egykor a Szervita téren álló Teleki-palotáról van szó, amelynek telkét a család 1782-ben vásárolta, és a palota építését éppen 1796-ban fejezték be. KOLLÁR Zsuzsanna: *Tekintélyépítési stratégiák a Teleki családban*. In: Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről. Szerk. Molnár Andrea. (A Magyar

ellentmondani látszik a fent említett sziráki helyszínek. A kis, haránt alakú nyomtatvány külön borítékján a címzés Kovachich Márton György filozófiai doktornak, Zemplén megye táblabírájának szól.²⁶ Teleki (II.) József halála után két évvel, 1798-ban ennek nővérét, Teleki Klárát gyászolja férje, gróf Wartensleben Vilmos. A Wartensleben Vilmosné Teleki Klára haláláról²⁷ tudósító gyászjelentés (30) is azok közé tartozik, amelyekből több példány is fennmaradt. Wartensleben Vilmos fegyvertármester Bécsből 1798. február 28-ról keltezte a nyomtatott gyászjelentést, amelyből megtudni, hogy 27 évig élt páros életet néhai feleségével, Teleki Klarával, aki 49 éves korában halt meg, február 19-én délelőtt 11 órakor, hátrahagyva „szeretetének hat zálogát”. Még ugyanebben az évben, áprilisban az özvegy férj is elhunyt.²⁸

A gyászjelentés három fennmaradt példánya közül a gyászoló férj az egyiket Szili tanácsos úrnak, Pest vármegye alispánjának címezte,²⁹ a másikat báró Podmanitzky Józsefnek, a Helytartótanács tanácsosának Budán.³⁰ A harmadik példány egy közelebről meg nem nevezett méltóságos úrnak szól Wartensleben Vilmos aláírásával. A megvizsgálható példányok címei is arra utalnak, hogy a Teleki családnak ez az ága már Pest és Buda felé orientálódott. Házasság révén előbb a Pest megyei gyömrői, majd a Nógrád megyei sziráki birtok került a Teleki családba. Említett pesti „szállásán” kívül Teleki (II.) Józsefnek a budai várban is volt palotája.³¹

Személyes hangú idős Bethlen Pál Bonyhárol³² Szent András havának (november) 10. napján, 1794-ben datált gyászjelentése felesége, Teleki Sára haláláról, címzettje Aranka György. (16) Felesége „mintegy három Eszterdöktől fogva gyakor Változásai által nagyon elgyengült volt, de ezen az egész Öszön, nevezetesen Halálát megelőző egygy néhány Napokon magáról jobb Reménységet nyújtott, mert velünk egygyütt ebédelt, a’ maga Házában

más segedelme nélkül is (mellyet ez előtt nem tselekedhetett) járdogalt, és gyakran dellyesti Orákon a’ Mezőre is ki-ment, söt Halála előtt való napon-is, u.m. Mind szent Havának 27-dikén dél után velem ki-szekeredzett és a’ gazdaságnak folytatásáról beszélgetett; hanem a’ mindjárt következett Éjtzakát nyughatlanul töltötte ’s reggel későbbre-is költ-fel, mint sem szokása Vólt, dél felé pedig kezdett nehezedni, és ugyan ezen Nap u. m. a’ meg-írt Hólnapnak 28-dik Napján dél utáni négy Orakor mint egygy szép tsendes álm által világi Életének véget vetett, nékem két Fiainak,³³ és Isten jóvoltából feles számmal maradott Unokáinak szívbeli nagy fájaldalmunkra.”

Másik, egy hónappal későbből, Karácsony havának 3. napján datált gyászjelentésében (16) az özvegy férj a temetés időpontját közli: „utolsó Tisztesség-tételét rendeltem a’ következő 1795-dik esztendőnek Bóldog Asszony Hava’ (január) 11-dik Napján, reggeli 10 órakor Marus Vásárhellyt a’ Helvetica Confession lévő Feleimnek Templomában két halotti Tanításoknak meg-halgtásával végben vitetni.” Ennek címzettje báró Apor Ferenc.

Korda Györgyné Teleki Zsuzsanna³⁴ halála alkalmából szintén kétféle gyászjelentés készült. Az első rövid értesítést (7) Szilágycsehiből³⁵ 1778. március 16-án küldte a férj gróf Teleki Lajosnének, unokájának címezve: „Jó méltóságos Asszonyom Lányom.”³⁶ Ebből a gyászjelentésből megtudni, hogy felesége március 13-án „öt napokig ágyban fektető nyavalyája” után halt meg.

A másik, szokatlanul hosszú gyászjelentés (8) sok életrajzi adattal szolgál. Ezt az özvegy férj április 22-ről datálta, és a fennmaradt példány „Méltóságos Gróf Asszony! Kedves Húgom Asszonynak”, Zeyk Dánielné Teleki Borbálának szól.³⁷ A gyászjelentés megemlékezik Korda György és Teleki Zsuzsanna harminc évvel azelőtti, 1748. évi kendilónai³⁸ házasságkötéséről, kilenc gyermekükről, akik közül az egyik fiú tanulóéveiben hunyt el, a másik a Barkó-regiment kapitányaként himlőben halt meg 21 éves korában. Szeretett felesége 46. életében a Közép-Szolnok vármegyei szilágycsehi jószágukon halt meg. Ezután feleségének genealógiáját közli: néhai nagyatyja széki Teleki Pál, nagyanyja Vay Kata, édesapja generális Teleki (I.) Ádám, édesanyja néhai Wesselényi Zsuzsanna. Végül halottjának temetéséről tájékoztatja az általunk látott példány címzettjét: Szent Iván

33 Fiaik: ifjabb Pál (meghalt a következő évben, 1795-ben) és Farkas (meghalt 1815-ben).

34 Gróf Korda Györgyné széki gróf Teleki Zsuzsanna Teleki (I.) Ádám leánya volt.

35 Szilágycseh (Cehu Silvaniei, Szilágy m., Románia)

36 A címzett Teleki Lajosné iktári Bethlen Katalin ekkor már özvegy volt, férje 1758-ban halt meg.

37 Széki gróf Teleki Borbála, özvegy Zeyk Dánielné

38 Kendilóna (Luna de Jos, Kolozs m., Románia)

Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei Új sorozat 40. /115/). Bp., MTA KIK, 2019. 28. A II. világháborúban romossá vált épületet lebontották.

26 Kovachich Márton György (1744-1821), az Egyetemi Könyvtár őre, jogtörténész.

27 Széki gróf Teleki Klára (1750-1798)

28 Gróf Wartensleben Vilmos (1734-1798) haláláról leánya, báró Vay Dánielné Wartensleben Eszter adott hírt. Nyomtatott gyászjelentését lásd PETRIK VIII., 222. - Wartensleben Eszter rendelte meg Rómában Antonio Canova *Búslakodó Génusz* című domborművét, amelyet Bécs érintésével hozatott Gyömrőre. A szülei síremlékének szánt fehér márvány dombormű 1829-ig a gyömrői Wartensleben-kriptában volt, majd áthelyezték a református templomba. Annak falát díszíti ma is, mint a legjelentősebb hazai Canova-alkotás. Erre lásd: PÁL József: *Canova és Kazinczy*. Irodalomtörténeti Közlemények 82. (1978) 2. sz. 187-194.

29 Nagyszigeti Szily József (1746-1827), Pest vármegye alispánja.

30 Báró Podmaniczky József (1756-1823) helytartótanácsi tanácsos, kamarás, később főispán.

31 KOLLÁR 2019, 24, 28, passim.

32 Bonyha (Bahnea, Maros m., Románia)

havának (június) 21-én napján „halotti tisztességét reggeli kilentz óráján elkezdeni és két halotti tanítások után ugyan Sz. Tsehi Földben készült Temető helyben nyugodalomra testét bé-tenni.” Az 1800-as évből fennmaradt Teleki Lászlóné Teleki Mária gyászjelentése (32). Ebben az özvegy férj, Teleki (III.) László (Teleki II. Józsefnek, a koronaőrnek fia)³⁹, feleségének harmadfokú unokatestvére, hosszasan, meleg szavakkal magasztalja az eltávozottat: „az én valóban el felejthetetlen emlékezetű Kedves Feleségemet: mely által engemet egy minden próbának meg álló társamtól, négy árváimat az ő java-kért buzgó Annyoktól, Házamat egy fő Istápjától ... meg foszt...Részre hajló indulatot mutatna, és talám kelleténél is tovább ragadna engemet, ha ritka tökéletességét és Virtusait egyenként ... elő számlálnám.”

Teleki Mária⁴⁰ élete harmincadik évében, 12 évi házasság után hunyt el. Özvegye a gyászjelentésben így rendelkezik a temetésről: „Ezen gyönyörűségemre élt már óh néhai kedves Feleségem tetemei ... a' sziráki Kriptába, a' néhai Atyám mellé el tétettek ... tisztesség tételét augusztus Holnapnak 31. napjára ugyan oda rendelvén.” Vagyis jóval a halál bekövetkezése után, Teleki László felesége ugyanis 1800. április 23-án hunyt el Bécsben, néhány hónappal Johanna nevű leánya születése és kevéssel válásuk után. Fennmaradt ugyanis vagyongosztsági tervezetük, amelyben a szülők már újszülött leányukról is rendelkeznek. Ebből a különösen érzelmes gyászjelentésből azonban mindezt nem sejtenénk.⁴¹

Ritkaságnak számít, hogy gróf malomvizi Kendeffy Jánosné széki gróf Teleki Polyxena halála alkalmából háromféle nyomtatott gyászjelentés is készült. Teleki Polyxena⁴² Teleki (II.) Ádám és Wesselényi Mária leánya volt, egyik leánytestvére a hat évvel idősebb Teleki Mária, Teleki (III.) Lászlóné, akiről fent szoltunk. Időrendben az elsőt 1797. Boldogasszony havának (január) 24. napjáról keltezte az özvegy férj, gróf Kendeffy János.⁴³ (27)

39 Széki gróf Teleki (III.) László (1764–1821) septemvir, a magyar országgyűlés királyi táblájának bírja, a Dunamelléki Református Egyházkerület világi főkurátora, Somogy vármegye adminisztrátora, , könyvgyűjtő, nyelvújító. Felesége halálára írt látomásos verse megjelent a *Teleki Mária sír-halma* című gyűjteményes kötetben (Pest, Trattner K., 1801.). Fia széki gróf Teleki (IV.) József (1790–1855), a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, az Akadémiai Könyvtár alapítója, *A Hunyadiak kora Magyarországon* c. történeti monográfia szerzője.

40 Széki gróf Teleki Mária 1770–1800, szülei Teleki (II.) Ádám (1740–1792) és Wesselényi Mária.

41 A válás történetére lásd: EGYED Emese: *Ubi sunt? ... Lóna tündöklése*. Korunk 20. (2009) 10. sz. 49.; KOLLÁR 2019. 14.; VADERNA Gábor: *Gróf Teleki László és gróf Teleki Mária válási kísérlete és irodalmi visszhangja*. In: Lymbus 2018. Magyarságtudományi forrásközlemények 15. (2018). 495–511. – Ezek a források nem említik az itt bemutatott gyászjelentést .

42 Kendeffy Jánosné széki gróf Teleki Polyxena 1776–1797.

43 Gróf Kendeffy János Kendeffy Eleknek, a grófi cím megszerzőjének a fia. Teleki Polyxenától származó felnőtt kort megért fiai: Elek (meghalt 1832-ben) és Ádám (meghalt 1834-ben).

Beszámolt arról, hogy e hónap kilencedikére virradóan felesége „egy Kedves Fiú Magzatot” hozott a világra, aki azonban csak egy napot élt, majd felesége is követte, mert néhány nappal a szülés után, január 11-én hideglelésben meghalt. Férje „igen keserves Özvegységre maradván, három nevetlen kedves Gyermekeink gyászos árvaságra jutottanak.” A gyászjelentést méltóságos altorjai Apor Ferencnek, nemes Küküllő vármegye egyik főbírájának címezte.

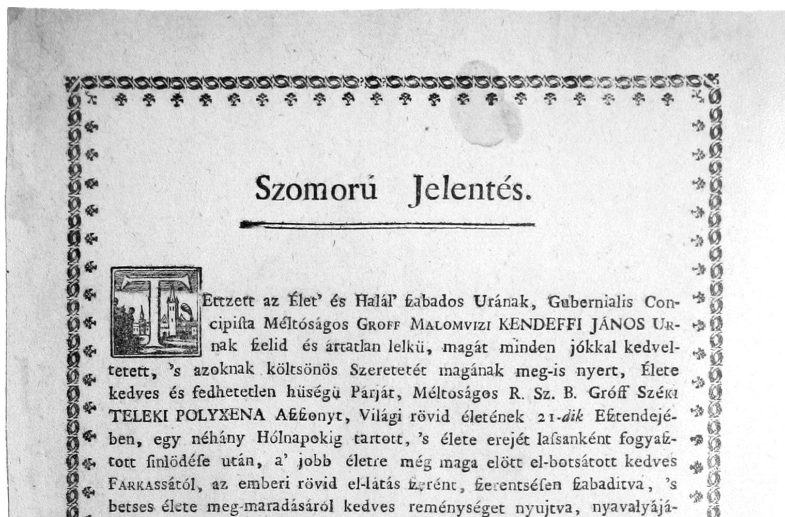
Másfél hónappal később, Böjtmás havának (március) 15. napján újabb nyomtatott gyászjelentést küldött az özvegy férj rokonainak és ismerőseinek (28). Szövege alapján látszik, hogy ugyanazoknak, akik az első értesítést is kapták, így Apor Ferencnek is. Teleki Polyxénának „e' Világi életből lett véletlen el-költözése által, azt már ez előtt botsátott gyászos Levelemben fájdalommal jelentettem vala...” Most pedig a gyászszertartásra szól a meghívó, „az ide való belső Farkas uttzai Templomban a' szomorú alkalmatosságához illő két Halotti Tanítások által, lejendő végben vitelét a következő Szent-György Havának 2-dik Napjára határoztuk”. A gyászszertartás időpontja tehát április 2., több mint két hónappal a haláletet után.⁴⁴

A harmadik gyászjelentés, amely Teleki Polyxena haláláról tudósít, nem levél formájú, hanem inkább körlevél, és jobban hasonlít a mai gyászjelentésekhez (29). Nincs megszólítása, aláírása, datálása, ugyanakkor olyan adatokat is tartalmaz, amelyeket az előzőkben nem találunk. Külön címe van: *Szomorú Jelentés*. A nyomtatott körlevélből megtudni, hogy gróf malomvizi Kendeffy János felesége, széki Teleki Polyxena 21 éves korában halt meg, és hogy a mindössze egy napot élt kisfiát Farkasnak hívták. Minthogy nincs datálva, csak feltételezhetjük, hogy „ez folyó hólnap 13. napja” alatt március 13-át kell értenünk, amikor is annak „dél-utánni ötöd-fél órájára” a halott „tetemeinek koporsóban tétettetése és a belső Farkas utcai Reformatum templomban békisértetését rendelte, és ezért az özvegy Közép utcában lévő szállásán⁴⁵ meg-jelenni kérttetnek a minden renden lévő méltóságos, tekintetes, tiszteletes urak és asszonyok.”

Ez utóbbival a grófi ág kihalt.

44 Ebből a gyászjelentésből négy példányt ismerünk, egyiket báró Apor Ferencnek, a másikat egy név szerint ismeretlen kormányzéki tanácsosnak, a harmadikat a Teleki-család egy tagjának szánták, de a külső címzésből csak a „Gr. Teleki” szavak maradtak meg. A negyedik példány címzettje ismeretlen.

45 A kolozsvári Közép utca, később Deák Ferenc utca (ma Bulevardul Eroilor) 2. számú háza a Kendeffy-palota. Mai formájában 1832-ben kezdték építeni, de minden bizonnyal egy már meglévő házat alakítottak át, építettek újjá.

8.kép: Szomorú jelentés gróf Kendeffy Jánosné széki gróf Teleki Polyxéna haláláról, részlet (29)

Ez a fajta, személytelenebb hangú gyászjelentés korábban nem létezett. Attól kezdve jelent meg, hogy igénybe vették a nyomtatás adta lehetőségeket. Valószínűleg kifüggesztésre szánták és nagyobb nyilvánosságnak szolt. Címe, a *Szomorú Jelentés* később állandósult, és Erdélyben a gyászjelentések általánosan bevett elnevezésévé vált. Egyik legkorábbi megjelenését látjuk itt.

*

Ünnepi megemlékezésünk alkalmából szóljunk a széki gróf Teleki Sámuel halálát bejelentő háromféle nyomtatványról is, amelyek létezéséről már Deé Nagy Anikó is tudósított *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* című monográfiájában.⁴⁶

Nincs datálva az a hivatalos, német nyelvű körlevél, amelyet az erdélyi kancellária referense, Benyovszki Mihály, Teleki Sámuel gyermekei megbízásából mint végrendeletének bécsi végrehajtója tett közzé (35). A haránt alakú, díszes kerettel ellátott nyomtatott gyászjelentés⁴⁷ Teleki Sámuel augusztus 7-i Bécsben történt haláláról és 9-i gyászszertartásáról szól, amely majd a református templomban történik, és temetése Erdélyben, sáromberki birtokán lesz.

46 DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. 66.

47 Lent a díszes keretben a bécsi nyomdász impresszuma: (Gedruckt bey Thaddä. Edlen v. Schmidbauer im Bürgerspital.)

1822. szeptember 2-ről keltezte a két aláíró, a kancellár fia, Teleki Ferenc és leánya, Teleki Mária, részletes, levél formájú gyászjelentését, amely atyjuk augusztus 7-i elhunytát jelenti be (33). A kancellár 1800. október 10-én készült végrendeletéhez 1811. november 14-én még egy kiegészítést csatolt, 1813-ban pedig akkor már egyetlen, Ferenc fiának írt latin nyelvű levélben rendelkezik temetéséről:⁴⁸ azonosul az Isten akaratából idegen földön szolgáló Jákobbal, aki fiának meghagyja, hogy atyái földjére temessék.

A család által kibocsátott nyomtatott gyászjelentés mindjárt így kezdődik: „Az Izrael' népének egyik Patriarchája Jákob, Királyi parancsolatból a' Gósen földjére költözvén holtáig ott maradt. Vévén pedig észre hogy halála közelgetne, utolsó rendelést tészén és így szól gyermekeihez: *Mikor én az én népem közzé számláltatom, temessetek-el engemet Kanaán földében az én Atyáimmal, annak a' temető-helynek örökségében, melyet vett vala Ábrahám. És mikor elvégezte volna parancsolását, lábait az ágyra feltévén, kimúlék e' világból, és az ő népei közzé takarították.*” (Kiemelés az eredetiben) Ezután következnek Teleki Sámuel rangja, címei, hivatala és tettei a közjó érdekében. Majd halála pontos ideje, és annak leírása, ahogy koporsóját Bécsből ünnepélyesen kikísérték tisztelői, és végül sáromberki, szeptember 9-i temetésének bejelentése.

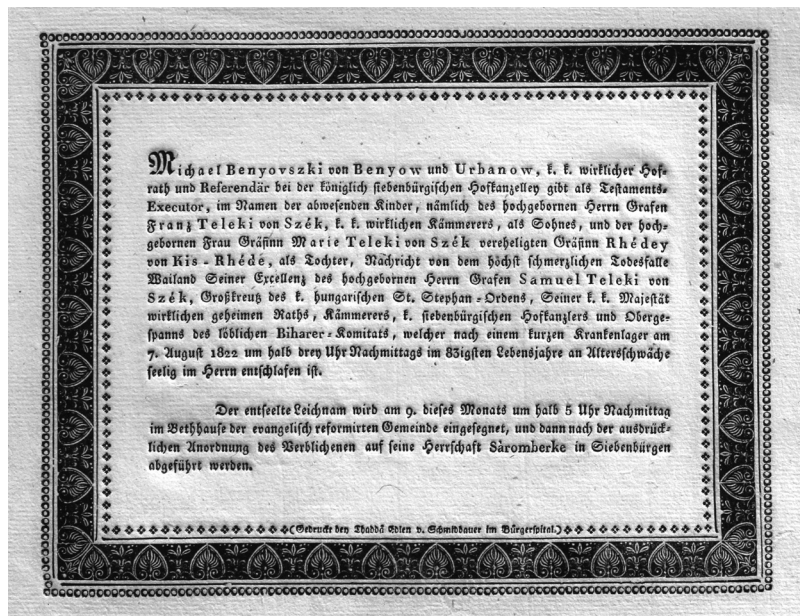
A fennmaradt példányok közül az egyik Zsibóra szól „Méltóságos Cserei Helena özvegy L. Baro Wesselényi Miklósné Asszszonynak”,⁴⁹ a másik „Méltóságos Gubernialis Consiliarius Kemény Miklós úrnak”, a harmadik Kenderesi Mihály úrnak, a negyediknek címezte „Méltóságos Udvari Consiliarius Wajna Antal Úr”.

A kancellár halálával kapcsolatos harmadik nyomtatvány a fentieknél későbbi, november 3-ról keltezett és kibocsátója, tartalma alapján, a református főkonzisztórium volt (34). Ebben Teleki Sámuel halálának bejelentése után az elhunytnak az egyház és az iskolák javára, a tudományok előmozdítására tett intézkedéseit méltatja. Majd elrendeli, hogy „három Fő Oskoláink helyjein”, azaz Nagyenyeden, Kolozsvárott és Marosvásárhelyen ugyanazon nap, november 17-én, a kancellár születésnapján megemlékezést tartsanak halotti tanításokkal (gyászbeszédekkel).⁵⁰

48 1813. március 20-án Bécsből keltezett levelét, amelyben Teleki a jákobi szellemű temetéshez a szentírás helyét is idézi: „I. Mos. Cap. XLVIII.” (helyesen: Ter 47,27-31) közölte DEÉ NAGY 1997, 65.

49 Báró Wesselényi Miklós (1750–1809) felesége Cserei Heléna (1754–1830), fiuk Wesselényi Miklós (1796–1850, az árvízi hajós), gróf Széchenyi István barátja.

50 DEÉ NAGY 1997, 66, 117: Az említett helyeken kívül Zilahon és Székelyudvarhelyen is rendeztek gyászünnepeket, az elhangzott beszédek nyomtatásban is megjelentek: *Néhai udvari cancellarius gróf széki Teleki Sámuel ur Ö Excellentiája' emlékezetének tiszteletére, Kolo'svárt, N. Enyeden, M: Vásárhelyen, Udvarhelyen, és Zilahon tartott halotti beszédek,*

9. kép: Német nyelvű értesítés a kancellária részéről széki gróf Teleki Sámuel haláláról [1822] (35)

*

A Teleki család tagjai – férfiak és asszonyok egyaránt – folyamatosan foglalkoztak írott és nyomtatott szövegekkel, akár mint naplóiírók, verselők, fordítók,⁵¹ akár mint könyv- és újságotolvasók és nem utolsósorban mint könyvgyűjtők. Az alkalmi műfajokban is kipróbálták íráskészségüket, így születtek a szorosan a családok életéhez kapcsolódó szövegek, köszöntők, búcsúztatók, amelyek egy részét még bizonyára nem is ismerjük. Felmerül tehát a kérdés (amelyet fent már érintettünk), hogy vajon a gyászjelentések kibocsátóit, aláíróit tekinthetjük-e e prózai szövegek szerzőinek is?

egy rövid prologussal együtt. Kolosváron, nyomtatott a' Ref. Kollégyom' betüivel, 1825.
⁵¹ Néhány példa: Czid. Szomorú játék. Mellyet hajdon Korneille Péter frantzia nyelven készített. Mostan pedig magyar versekbe foglalt Grof Teleki Ádam. Kolosvárott, a Ref. coll. betüivel, 1773.; (SARASA, Alphonse Antoine): Szüntelen való örvendezésnek mestersége... németből magyarra fordított L. B. Wesselényi Mária... Teleki Ádám ur kedves párja. Kolosvárott, a Réf. coll. betüivel, 1784.; LYTTELTON, George: Szent Pál apostol meg-téréséről és apostoli hivataláról... ford. Vesselényi Susanna. Kolosvár, Ref. Coll. betüivel, 1786.; TELEKI Ádám: Emlékeztető oszlop, mellyet néhai igen kedves és ritka virtusokkal fénylett kedves élete párjának L. baronissa hadadi Vesselényi Máriának... emelt. Kolosvárott, a Réformatum Kollég. betüivel, 1786.. A témára lásd még EGYED 2018, 117–129.

Az 1770–1800 közötti időszakból a gróf széki Teleki család tagjai közül 24 személynek 32 különféle gyászjelentését ismerjük, amelyek kivétel nélkül magyar nyelvűek. A legkorábbiak 1770-ből valók (az egyik Teleki I. Ádám, a másik Teleki Pálné Haller Borbála haláláról értesít). Mint e korai gyászjelentések általában, úgy ebben az esetben is, eddig szinte teljesen kiaknázatlan forrásai a család- és kapcsolattörténetnek. A családi eseményre szóló meghívók, még ha gyászról, temetésről van is szó, a rokoni és családi összetartásra emlékeztettek és annak fenntartását nyomatékosították. Ilyen szerepe volt a gyászjelentéseknek is, esetünkben a nyomtatott gyászjelentéseknek. Ezek közül mutattunk be néhányat részletesebben, összesített jegyzéküket pedig az alábbiakban adjuk. Közöljük a megszólítást, a kibocsátó (aláíró) nevét, a kelteztést és a címzett nevét, megjegyezve, hogy a fennmaradt és itt lajstromba vett nyomtatott gyászjelentések egy része vagy kitöltetlen, vagy a megszólítás rajta van ugyan, de a címzett neve nincs.

Ami e korai, a Teleki család tagjaira vonatkozó nyomtatott gyászjelentések lelőhelyét illeti, részben azokban a családi levéltárakban maradtak fenn, amelyeket ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őriz, mindenekelőtt a Teleki család marosvásárhelyi levéltárában és kisebb számban a Batthyány- vagy Lónyay-levéltárban. Más részük egyéb közgyűjteményekben található: az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárának Gyászjelentés-gyűjteményében, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár gyászjelentés gyűjteményében, illetve a marosvásárhelyi Állami Levéltárban (a Teleki-Bolyai Könyvtár gyászjelentés gyűjteményének oda került részében).⁵²

Nem állíthatjuk, hogy áttekintésünk teljes, hogy nem rejtőznek még eddig ismeretlen nyomtatott gyászjelentések vagy általunk nem ismert példányok különböző lelőhelyeken – az itt közölt jegyzék jelenlegi ismereteink alapján készült.

⁵² A jegyzékben rövidítve:

cs. – csomó

cs. lt. – családi levéltár

t. – tétel

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, inv. 68–69. – Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale ale României, Colecția de Documente și Manuscrise a Bibliotecii Documentare Teleki-Bolyai Tîrgu Mureș, Seria Documente, nr. inv. 68–69. (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár dokumentumai és kéziratai, Dokumentumok, 68–69. csomó)

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

OSZK Knyt – Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár

TBK – Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely

Teleki cs. lt. – MNL OL Teleki család marosvásárhelyi levéltára, P 665 Gyászjelentések

A széki gróf Teleki család legkorábbi nyomtatott gyászjelentéseinek jegyzéke időrendben: 1770–1800, 1822

1, Széki gróf Teleki Ádám generális † 1769 (gyászjelentése 1770-ból)

Szövegkezdet: Szomorú gyászszal, és el-felejthetetlen...

Megszólítás: Méltóságos R. Sz. B. Gróf Camerarius és Tabulae Assessor Úr!
Bizodalmas Jó Uram!

Aláíró: nagyon meg szomorodott szivü szolgálója Árva Horváth Susánna

Keltezés: K. Lóna, die 16 May 1770

Külső címzés: Méltóságos Gróf Camer. és Tabulae Assessor Teleki József
Urnak Szeben

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3/a 9. sz.

PETRIK VIII. 216.

2, Gróf hallerkői Haller Borbála (Széki gróf Teleki Pálné) † 1770

Szövegkezdet: A' Mindeneken hatalmasan Uralkodó...

Megszólítás: Méltóságos L. Bárá Úr, bizodalmas kedves Öcsém Uram!

Aláíró: szomorú [kitöltetlen] köteles szolgálója G. Teleki Pál

Keltezés: Kolosvár 1770. 12dik Febr

Címzett neve alul: B. Kemény Miklós Urnak

OSZK Knyt, Gyászjelentések

PETRIK VIII. 218.

3, Széki gróf Teleki Pál dobokai főispán † 1773

Szövegkezdet: Annak a' Felségnek, kitől el vagyok...

Megszólítás: Méltóságos Úr! Drága kedves Sógor Uram!

Aláíró: Igen szomorúan maradok köteles szolgálója G. Teleki Ferenc

Keltezés: Kolosvár 18a Novembris 1773

Címzett neve alul: Méltóságos Zeyk Dániel Urnak

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 22. cs. 130. sz.

PETRIK VIII. 217.

4, Gróf kis-rédei Rhédey Farkas (Széki gróf Teleki Kata férje) † 1775

Szövegkezdet: Határt vetett a' mindeneken uralkodó...

Megszólítás: Méltóságos R. Sz. B. és Gubernialis Consiliarus Úr! Méltóságos
Bátyám Uram!

Aláíró: meg szomorodott szivü alázatos atyafi szolgálója Árva Teleki Kata

Keltezés: Kolosvár 17dik Junij 1775

Külső címzés: Méltóságos R. Sz. Birodalombéli Széki Gróf Teleki László
Úrnak, Felséges Asszonyunk és örökös fejedelmünk Arany Koltsos hívének,
és ugyan ö Felsege belső titok Tanátsossának, Nemes Nagy Erdély orszá-

gában Fő Pohárnok Mesternek ö Excellentiájának nekem Méltóságos kedves
Bátyám uramnak alázatosan és igen szomoruan Gernyeszegen

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 21. cs. 81. sz.

PETRIK VIII. 208.

5, Gróf kis-rédei Rhédey Farkas (Széki gróf Teleki Kata férje) † 1775

Szövegkezdet: Keserüséggel illete engemet...

Megszólítás: Méltóságos R Sz. B. Groff és Camerarius Úr, Méltóságos
Bátyám Uram!

Aláíró: Meg szomorodott szivü atyafia szolgálója Árva Teleki Kata

Keltezés: Kolosvár 17 Julij 1775

Külső címzés: Méltóságos R. Sz Birodalombeli Groff széki Teleki József urnak
Felséges Asszonyunk Nemes Erdély országi királyi Táblája Assessorának jó
Méltóságos Bátyám uramnak igen szomorúan M Vásárhelyen

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 21. cs. 87. sz.

PETRIK VIII. 208-209.

6, Széki gróf Teleki László kamarás, főpohárnok † 1778

Szövegkezdet: Tetzett az Élet' és Halál' Urának...

Megszólítás: Méltóságos Itélő Mester Úr! Kedves Sógor Uram!

Alíró: megszomorodott atyafi szolgálója G. Teleki József

Keltezés: Szeben, 14 Maji 1778

Címzett neve alul: Méltóságos Itélő Mester Zeykfalvi Zeyk Dániel Urnak

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 22. cs. 111. sz.

PETRIK VIII. 207.

Másik példány

kitöltetlen

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 22. cs. 111-4.

7, Széki gróf Teleki Zsuzsanna⁵³ (gróf borosjenői Korda Györgyné) † 1778

Szövegkezdet: Határt vetett az Úr Isten...

Megszólítás: Méltóságos Gróff Asszony, Jó Méltóságos Asszonyom lányom!

Aláíró: Nagyságodnak meg szomorodott alázatos szolgálója G. Korda György

Keltezés: Sz.Cseh, 16-dik Marty 1778 (nyomtatva)

Címzett neve alul: G. Teleki Lajosné Asszony

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 22. cs. 61. sz.

PETRIK VIII. 198.

⁵³ Teleki Zsuzsanna (Korda Györgyné) meghalt 1778-ban, Teleki Ádám tábornok leánya.

8, Széki gróf Teleki Zsuzsanna (gróf borosjenői Korda Györgyné) †1778

Szövegkezdet: A' Világosságot a' setétség, az örömet...

Megszólítás: Méltóságos Gróf Asszony kedves Húgom Asszony

Aláíró: Nagyságodnak meg szomorodott alázatos szolgálója Gróf Korda György

Keltezés: Sz. Tseh, Dat. Die 22da April 1778

Címzett neve alul: Méltóságos Zeyk Dánielné Teleki Borbára Asszony

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 23. cs. 161. sz.

PETRIK VIII. 197.

9, Hadadi báró Wesselényi Mária (Széki gróf Teleki Ádámné)⁵⁴ †1785

Szövegkezdet: A' rettentő bánatok' váratlan...

Megszólítás: Méltóságos L. Báró, Jó méltóságos Uram!

Aláíró: meg-keseredett szívű szolgálója G. Teleki Ádám

Keltezés: K. Lóna 30dik Julii 1785 (nyomtatva) Külső címzés: Méltóságos L.

Báró váradi Intzédi György Urnak, jó méltóságos Uramnak igen szomorúan,
Gorbo

MNL OL Szilassy cs. lt., P 1043 4. cs. 11. t (T pallium)

PETRIK VIII. 216.

10, Széki gróf Teleki István alhadnagy † 1788

Szövegkezdet: Meg-érezteté velem a' Mindenható...

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Úr! Kedves Sógor Uram!

Aláíró: Igaz atyafia köteles szolgálója G. Teleki József

Pesten, August 9dik napján 1788. Eszt. (nyomtatva)

Címzett neve alul: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Zeyk Daniel Urnak

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 21. cs. 62. sz. PETRIK VIII. 217.

Másik példány:

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Úr! Kedves Sógor Uram!

Aláíró: Le kötelezett szolgálója G. Teleki József

Pesten, August 9dik napján 1788. Eszt. (nyomtatva)

Címzett neve alul: M. Gubernialis Cons. Gál Úr

Külső címzés nincs

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, inv. 69., nr. 258.

11, Báró borbereki Alvinczi Gábor (Széki gróf Teleki Kata férje) † 1788

Szövegkezdet: Mint a' váratlan, 's mindent...

Megszólítás: Méltóságos Consiliarius Úr!

Aláíró: meg keseredett szívű köteles szolgálója Árva Teleki Kata

Keltezés: Kolosvár 10dik Junij 1788

Címzett neve alul: Méltóságos Consiliarius Türi László Úrnak

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 21. cs., szám nélkül

PETRIK VIII. 169.

12, Széki gróf Teleki Klára, id. (özv. gróf bethleni Bethlen Dávidné) † 1788

Szövegkezdet: E' világi életnek mulandóságáról...

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis consiliarius Úr! Kedves Sógor Uram!

Aláíró: meg szomorodott alázatos szolgálója Bethlen Sándor

Keltezés: N. Szeben, 14a Martii 1788

Címzett neve alul: Méltóságos Zeyk Dániel Urnak

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t., 21. cs. 95. sz.

PETRIK VIII. 175.

13, Gróf iktári Bethlen Kata (Széki gróf Teleki (I.) Lajos özvegye) † 1790

Szövegkezdet: A' Mennyei Ditsőségben egyedül uralkodó...

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Úr!

Aláíró: Meg-szomorodott alázatos szolgálói 's Szolgálói Gróf Teleki [II.] Lajos
és Testvéreim (nyomtatva)

Keltezés: Sárpatok, Pünkösöd Hav. 20. napján MDCCXC (nyomtatva)

Címzett ismeretlen.

ANR SJ Mureş, TBK Dokumentumok, 68-69. cs. 174

PETRIK: –

14, Széki gróf Teleki Mihály, ifj. † 1792

Szövegkezdet: Tettzet a' mindenható Istennek...

Megszólítás: Méltóságos Gróf Úr! nekem nagy kegyességű kegyelmes Uram!

Aláíró: meg-szomorodott alázatos Szolgálója Á. Dorn Ágnes

Keltezés: Paszmos, Karátson Havának 15dik napján 1792dik Esztendőben

Címzett neve alul: G. Teleki József Ö Excellentiája

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 22. cs., 122. sz.

PETRIK VIII. 217.

⁵⁴ Wesselényi Mária, ifj. Teleki Ádám (meghalt 1792) dobokai főispán felesége szülésben halt meg.

15, Bethleni gróf Bethlen Sándor (Bethleni gróf Bethlen Dávid és széki gróf Teleki Klára fia) † 1793

Szövegkezdet: Minekutánna néhai kedves férjem...

Megszólítás: Tiszteletes Professor Uraimék!

Aláíró: meg-szomorodott kész szolgálója Á. G. Bethlen Karolina

Keltezés: Kolosvár 12dik Octobr 1793 (nyomtatva)

Külső címzés: A MVásárhelyi Nemes Refor. Collegium Tiszteletes Professornak közönségesen, Tiszteletes Jó Uraimnak szomoruan, MVásárhely TBK Gyászjelentések, 215. sz.

PETRIK VIII. 177.

16, Széki gróf Teleki Sára (id. bethleni gróf Bethlen Pálné) † 1794

Szövegkezdet: Egész házamnak váratlanul történt...

Megszólítás: Méltóságos Tabulae Assessor Úr! Méltóságos Jó Uram!

Aláíró: Köteles kész szolgálója G. Bethlen Pál

Keltezés: Bonyhán, Sz. András Havának 10dik napján 1794ben

Címzett neve alul: Méltóságos Tab. Assess. Aranka György Úrnak

MNL OL Teleki cs lt., P 665 2. t. 19. k. 117. sz.

PETRIK VIII. 177.

Másik példány

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Ur! Mlgs Jó Uram!

Aláíró: Engedelmes szolgálója G. Bethlen Pál

Keltezés: Bonyhán, Sz. András Havának 10dik napján 1794ben

Címzett neve alul: Mlgs Cons. Gál János Úr

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 69. cs. 296.

Másik példány

Megszólítás: Méltóságos L. Báró és Fő Ispány Úr, Méltóságos Kedves Öcsém Uram

Keltezés: Bonyhán, Sz. András Havának 10dik napján 1794ben

Címzett ismeretlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések

17, Széki gróf Teleki Sára (id. bethleni gróf Bethlen Pálné) † 1794

Szövegkezdet: Siralom és fájdalom között születünk...

Megszólítás: Méltóságos Fő Biró Úr, Méltóságos Kedves Jó Uram!

Aláíró: Elkötelezett szolgálója G. Bethlen Pál

Keltezés: Bonyhán, Karátson Havának 3-kán 1794-ben

Címzett neve alul: Méltóságos Apor Ferenc Úr

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 22. cs. 155. sz.

PETRIK VIII. 177.

18, Bethleni gróf Bethlen Pál, ifj. (széki gróf Teleki Sára fia, gyerő-monostori báró Kemény Krisztina férje) † 1795

Szövegkezdet: Meg-foghatatlanok és végére mehetetlenek...

Megszólítás: Tekintetes Úr! Nekem jo akaro Uram!

Aláíró: köteles szolgálója G. Bethlen Pál [id.]

Keltezés: Bonyhán, Sz. András Havának 28dik 1795

Címzett ismeretlen

TBK, Gyászjelentések, 217. sz.

PETRIK VIII. 176.

Másik példány

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Úr Jo Meltóságos Uram!

Aláíró: engedelmes szolgálója G. Bethlen Pál [id.]

Keltezés: Bonyhán, Sz. András Havának 8kán 1795

Címzett neve alul: Consiliarius Gál János Urnak

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 68. cs. 208.

19, Zeykfalvi Zeyk Dániel hunyadi főispán (Széki gróf Teleki Borbála férje) † 1796

Szövegkezdet: Az Úr Istennek szava, a' Czedrusokat...

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Úr! Jó Méltóságos Uram!

Aláírás: Meg-szomorodott engedelmes szolgálója Á. Gróf Teleki Borbára

Keltezés: Diód, 4dik Sept 1796 (nyomtatva)

Címzett neve alul: Méltóságos Consiliarius Gál János Úrnak

MNL OL Teleki cs lt., P 665 3. t. 21. cs. 22. sz.

PETRIK VIII. 223.

Másik példány

Külső címzés: Méltóságos Fő tisztelendő Zalatnai plébánus Henne urnak szomoruan, Zalatna

Keltezés: Diód, 4dik Sept 1796 (nyomtatva)

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Harmadik példány

Megszólítás: Méltóságos Gróff Asszony! Kedves Méltóságos Öcsém Asszony!

Aláíró: Megszomorodott atyafi Szolgálója Á. Gróf Teleki Borbára

Keltezés: Diód, 4dik Sept 1796 (nyomtatva)

Címzettje ismeretlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések

20, Zeykfalvi Zeyk Dániel hunyadi főispán (Széki gróf Teleki Borbála

férje) † 1796 Szövegkezdet: E Világi leg-drágább Kintsemtől...

Megszólítás: Méltóságos Tabulae Regiae Adessor Úr! Jó Méltóságos Uram!

Aláíró: meg-szomorodott szolgálója Á. Gróf Teleki Borbára

Keltezés: Diód, 20. Octob. 1796

Címzett neve alul: Méltóságos Tabulae Adsess. Aranka György Úr

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 2. t. 19. k. 162. sz.

PETRIK VIII. 223.

Másik példány

Megszólítás: Méltóságos L. Baronissa Asszony! Jó Méltóságos Asszonyom

Aláíró: megszorodott alázatos szolgálója Á. Gróf Teleki Borbára

Keltezés: Diód, 20. Octob. 1796

Címzett neve alul: Méltóságos B. Kemény Miklósné Asszony Ó Nagysága

OSZK Knyt, Gyászjelentések

21, Báró Vay Ábrahám⁵⁵ (széki gróf Teleki Eszter férje) † 1796

Kitöltetlen

Szövegkezdet: Méltán kérdezhetném én azt...

Aláíró: Meg szomorodott Á. G. Teleki Eszter

Keltezés: Kraszna, Böjt-elő Hav. 2-dik 1796

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 21. cs. 44. sz.

PETRIK VIII. 221.

22, Báró Vay Ábrahám (széki gróf Teleki Eszter férje) † 1796

Kitöltetlen

Szövegkezdet: Méltán kérdezhetném én azt...

Aláíró: Meg szomorodott Á. G. Teleki Ester (nyomtatva)

Keltezés: Kraszna, Böjt-elő Hav. 8-dik napján (nyomtatva)

A fenti, Böjt-elő Hav. 2-dik napjára datált változathoz képest eltérő tartalom és szedés, amennyiben itt nem szerepel a temetés időpontja és az arra szóló meghívás.

ANR SJ Mureş, TBK Dokumentumok, 68-69. cs. 412.

PETRIK: –

⁵⁵ Vay Ábrahám, Teleki Eszter férje 45 évesen, 16 évi házasság után négy gyermek hátrahagyásával halt meg.

23, Széki gróf Teleki József főispán, titkos tanácsos, koronaőr † 1796

Szövegkezdet: E' Világ' bölt Alkotója...

Megszólítás: Nagy 's Fő Méltóságú R. Sz. B. Hertzeg, Camerarius és Feö Ispány Úr! Nagy Jó Méltóságos Uram!

Aláíró: Alázatos szolgálója Á. Róth Johanna

Keltezés: Pesten, Szent Mihály Havának 8. napján 1796. Esztendőben

Címzett neve alul: Celsissimo D. Lud. Batthyán

MNL OL Batthyány cs. lt., P 1336 9. sz.

PETRIK VIII. 217.

Másik példány

Aláíró: alázatos szolgálója Á. Róth Johanna

Keltezés: Pesten, Szent Mihály Havának 8. napján 1796. Esztendőben

Külső címzés: Méltóságos özvegy Malomvizi Gróf Kendeffy Elekné született

Gróff Bethleni Bethlen Krisztina Asszonynak szomoruan Kolosvárt

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 9/a 73-4. sz.

Harmadik példány

Aláíró: alázatos szolgálója Á. Róth Johanna

Keltezés: Pesten, Szent Mihály Havának 8. napján 1796. Esztendőben

Külső címzés: Tekintetes Apor Ferenc Nemes Küküllő vármegye Fő Birájának szomoruan

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 9/a 73-7. sz.

Negyedik példány

Keltezés: Pesten, Szent Mihály Havának 9. napján 1796. Esztendőben

Külső címzés: Méltóságos Liber Báró Podmanitzki Jó'ef Urnak, a' Felsőleges M.

O. Királyi Helytartó Tanáts edgyik Tanátsosának szomoruan, Budán

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Ötödik példány

Kitöltetlen

MNL OL Zichy cs. lt., P 707. 182, F 195 C

Hatodik példány

Kitöltetlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések (Szent-Iványi gyűjteményéből)

Hetedik példány

Megszólítás: Mlgos Gróff és Feö Ispány Úr!

Aláíró: meg szomorodott szolgálója Á. Róth Johanna
Keltezés: Pesten, Szent Mihály Havának 8. napján 1796. Esztendőben
Címzett neve alul: G. Haller Gábor
Külső címzés: Mlgos Gróff Hallerkői Haller Gábor Úr Ms. Küküllő Vgye Feő Ispánnának szomorúan p. Temesvar Szeben MVásárhely
ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 69. cs. 255.

24, Széki gróf Teleki József főispán, titkos tanácsos, koronaőr † 1796

Szövegkezdet: Méltóságos Gróffné Királyfalvi Róth Joanna...

Megszólítás nélküli nyomtatott körlevél

Aláíró: Egy Házi Tiszt által

Keltezés nélkül

A külön boríték címzettje: Spectabili ac Perillustri domino Georgio Kovatsits, Incliti Com. Zempliniensis Tabula Juridicariae Assessor, ac Artium Liberalium et Philosophiae Doctori, Domino nostri (?) Colendissimo, Budae

OSZK Kézirattár, Fol. Lat 119, fol. 16.

PETRIK VIII. 217.

25, Bethleni gróf Bethlen Pál, id. (Széki gróf Teleki Sára férje) † 1797

Szövegkezdet: Ha régen, mikor még Rómának polgárjai...

Kitöltetlen

Keltezés: M.Vásárhely [*kitöltetlen*] napján 1797dik Esztendőben (nyomtatva)

TBK, Ref. Koll. gyűjteménye, Gyászjelentések, 2424. sz.

PETRIK VIII. 176.

Másik példány

Kitöltetlen

Keltezés: M.Vásárhely [*kitöltetlen*] napján 1797dik Esztendőben

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 68. cs. 202.

Harmadik példány

Megszólítás: Méltóságos Consiliarius Úr Jo Mlgs Uram!

Keltezés: M.Vásárhely Aprilis -ik napján 1797dik Esztendőben

Aláíró: meg szomorodott alázatos szolgálója Idősb G Bethlen Farkas

Címzés alul: a Mlgs Consiliarius Urnak

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 68. cs. 206.

26, Iktári gróf Bethlen Zsuzsanna (széki gróf Teleki Sámuelné)⁵⁶ † 1797

Szövegkezdet: Az esett rajtam, a' mitől rettegtem...

Megszólítás: Nagy Méltóságú Hertzeg!

Aláíró: Meg-szomorodott alázatos szolgálója G. Teleki Sámuel

Keltezés: Bécsben, Mindszent Havának 27dik napján 1797 Esztendőben (nyomtatva)

Címzett neve alul: Battyáni Lajos ö Hertzegségének

MNL OL Batthyány cs lt., P 1336 9. sz.

PETRIK VIII. 218.

Másik példány

Megszólítás: Méltóságos L. Báró Locumtenentialis Consiliarius Úr!

Aláíró: meg szomorodott köteles szolgálója G. Teleki Sámuel

Keltezés: Bécsben, Mindszent Havának 27dik napján 1797 Esztendőben (nyomtatva)

Külső címzés: Méltóságos L. Báró Podmanitzky József Urnak a felséges K. Helytartó tanátsnak nagy érdemü Consiliariusának szomoruan, Bécs
OSZK Knyt, Gyászjelentések

Harmadik példány

Aláíró: meg szomorodott köteles szolgálója G. Teleki Sámuel

Keltezés: Bécsben, Mindszent Havának 27dik napján 1797 Esztendőben (nyomtatva)

Külső címzés: Méltóságos berzevitzi Berzevitzi András Udvari consiliarius Urnak igen szomoruan, Pestre

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 18. k., sorszám nélkül

Negyedik példány

Kitöltetlen

TBK, Tf-445 c/4 (15) Inv. 14641

Ötödik példány

Megszólítás: Méltóságos Groff Fő-Ispány Ur!

Aláíró: Meg-szomorodott köteles szolgálója G. Teleki Sámuel

Keltezés: Bécsben, Mindszent Havának 27dik napján 1797 Esztendőben (nyomtatva)

⁵⁶ Teleki Sámuelné iktári Bethlen Zsuzsannát két fia: Domokos és Ferenc, valamint leánya, Mária gyászolta. Domokos a következő évben halt meg.

Címzett neve alul: M. Gr. Haller Gábor Urnak
Külső címzés: Méltóságos Grof Hallerköi Haller Gabor Urnak Nemes Kü-
küllő Vármegye Fő Ispányának igen szomorúan, Ugra
ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 68. cs. 226-227.

27, Széki gróf Teleki Polyxena (malomvizi gróf Kendeffi Jánosné)

† 1797

Szövegkezdet: Amidön Házam virágzásának ujjabb...

Megszólítás: Méltóságos Úr!

Aláíró: A Méltóságos Urnak igen meg szomorodott szolgája G. Kendeffi János

Keltezés: Kolosvárt, Bóldog Aszszony Havának 24ik Napján 1797ben (nyom-
tatva)

Külső címzés: Méltóságos Al-torjai méltóságos Apor Ferenc urnak nemes
Küküllő vármegye egyik Fő Birájának szomoruan, Dányán

MNL OL Teleki cs. lt., P 665, 3. t. 22. cs. 133. sz.

PETRIK VIII. 196.

Második példány

Megszólítás: Méltóságos Fő Kormány Székbéli Tanáts Úr! Jó Méltóságos
Uram!

Keltezés: Kolosvárt, Bóldog Aszszony Havának 24dik Napján 1797ben

Aláíró: igen meg-szomorodott alázatos szolgája G. Kendeffi János

Címzett ismeretlen

MNL OL Teleki cs.lt., P 665 3. t. 22. cs. 133. sz.

Harmadik példány

Megszólítás: Méltóságos L. B. Kanonok Úr

Keltezés: Kolosvárt, Bóldog Aszszony Havának 24dik Napján 1797ben

Aláíró: igen meg-szomorodott alázatos szolgája G. Kendeffi János

Címzett ismeretlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Negyedik példány

Megszólítás: Méltóságos Aszszony!

Aláíró: A Méltóságos Aszszony igen meg-szomorodott alázatos szolgája G.
Kendeffi János

Keltezés: Kolosvárt, Bóldog Aszszony Havának 24ik Napján 1797ben (nyom-
tatva)

Külső címzés: Méltóságos Csik SzentTamási Boros Kata Aszszonyinak Néhai

Mlgs Udvari Tanátsos Nagy Ajtai Cserei Farkas Úr meg hagyatott Mlgs Öz-
vegyének az Méltóságos Aszszonyinak igen szomorúan Krasznán
ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 69. cs. 292-293.

28, Széki gróf Teleki Polyxena (malomvizi gróf Kendeffi Jánosné)

† 1797

Szövegkezdet: Ezen sok tekintetben valóban szomorú...

Megszólítás: Méltóságos act. Tab. R. assessor Úr! Jó Méltóságos Uram!

Keltezés: Kolosvárat Böjt-más havának 15dik napján 1797 (nyomtatva)

Aláíró: Igen meg-szomorodott szolgája Groff Kendeffi János

A címzett nevéből csak a Gr. Teleki olvasható

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 2. t. 19. k. 115. sz.

PETRIK VIII. 196.

Másik példány

Megszólítás: Méltóságos Úr!

Keltezés: Kolosvárat Böjt-más havának 15dik napján 1797 (nyomtatva)

Aláíró: igen meg-szomorodott szolgája Gróff Kendeffi János

Külső címzés: Méltóságos Altorjai Apor Ferenc urnak Nemes Küküllő vár-
megye Fő Ispányának nagyon szomoruan, Dányán

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3/a, 133. sz.

Harmadik példány

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Úr! Jó Méltóságos Uram!

Keltezés: Kolosvárat Böjt-más havának 15dik napján 1797 (nyomtatva)

Aláíró: igen meg-szomorodott alázatos szolgája Gróff Kendeffi János

Címzett ismeretlen

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3/a, 133. sz.

Negyedik példány

Megszólítás: Méltóságos Secretarius Úr!

Keltezés: Kolosvárat Böjt-más havának 15dik napján 1797 (nyomtatva)

Aláíró: igen meg-szomorodott Gróff Kendeffi János

Címzett ismeretlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések

29, Széki gróf Teleki Polyxena (malomvizi gróf Kendeffi Jánosné)

† 1797

Szövegkezdlet: Szomorú Jelentés. Tettzett az Élet' és Halál'...

Szomorú jelentés, nyomtatott körlevél címzés és aláírás nélkül

Keltezés nélkül

OSZK Knyt, Gyászjelentések

PETRIK VIII. 196.

30, Széki gróf Teleki Klára (gróf Wartensleben Vilmos fegyvertár-mester felesége) † 1798

Szövegkezdlet: Ha az ember e' világi életnek...

Megszólítás: Méltóságos Báro Consiliarius Úr!

Aláíró: megszorodott alázatos szolgája Gróf Wartensleben Wilhelm fegyvertár mester

Keltezés: Bétsben februarius havának 28dikán 1798

Külső címzés: Méltóságos Báró Podmanitzki József Locumtenentialis Consiliarius Úr Ó Nagyságának Budán

OSZK Knyt, Gyászjelentések

PETRIK VIII. 222.

Másik példány

Aláíró: megszorodott alázatos szolgája Gróf Wartensleben Wilhelm fegyvertár mester

Külső címzés: Méltóságos Consiliarius Szili [József] Úr Pest vármegyei Vice Ispány Uramnak, Pesten

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Harmadik példány

Kitöltetlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések

31, Széki gróf Teleki Domokos,⁵⁷ a jénai és erdélyi Tudós Társaság tagja
† 1798

Szövegkezdlet: Nem szünék meg a'mindenenek...

Megszólítás: Méltóságos Gróf Úr! Kedves Eötsém Uram!

Aláíró: meg szomorodott atyafi szolgája G. Teleki Sámuel

Keltezés: Bétsen, Mindszent Havának 10dik napján 1798

Címzett neve alul: Méltóságos Iktári Bethlen Sámuel Úr

⁵⁷ Teleki Domokos (1773–1798), széki gróf Teleki Sámuel kancellár és gróf iktári Bethlen Zsuzsanna fia.

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3. t. 21. cs., 28. sz.

PETRIK VIII. 216–217.

Másik példány

Aláíró: meg szomorodott szolgája G. Teleki Sámuel

Külső címzés: Méltóságos berzevitzi Berzevitzi András udvari Consiliarius

Urnak igen szomoruan Pestre

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Harmadik példány

Kitöltetlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Negyedik példány

Kitöltetlen

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 2. t. 19. k. 95. sz.

Ötödik példány

Aláíró: Megszomorodott köteles szolgája G. Teleki Sámuel

Megszólítás: Fő tisztelendő Superintendens Uram!

Keltezés: Bétsben, Mindszent Havának 10dik napján 1798 (nyomtatva)

Címzett neve alul: Az Erdélyi Unitar. Superinten. Fő Tiszt. Lázár Istvan Urnak

Külső címzés: Fő Tisztelendő Lázár István Erdélyi Unitárius Superintendens Urnak igen szomoruan. Kolosváratt.

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 69. cs. 239-240.

32, Széki gróf Teleki Mária (Széki gróf Teleki (III.) László septemvir felesége) † 1800

Szövegkezdlet: Ha annak a' Mindenható Úrnak...

Megszólítás: Méltóságos Itélő Mester Úr, Kedves Édes Uram Bátyám!

Aláíró: Meg szomorodott atyafi szolgája G. Teleki László

Keltezés: Pest, die 20a Aug 1800⁵⁸

Címzett ismeretlen

MNL OL Szilassy cs. lt., P 1043 4. cs. 11. t. (T pallium)

PETRIK VIII. 217.

⁵⁸ A nyomtatott gyászjelentés szövegében kézzel javítva a temetés időpontja értelemszerűen „jövő” helyett „ezen” Aug. 31.

Másik példány

Megszólítás: Tekintetes Úr! Kedves Uram Bátyám!

Aláíró: megszorodott atyafi szolgálja G. Teleki László

Keltezés: Béts, die 24a July 1800

Külső címzés: Tekintetes Lonyai Menyhard Urnak több tekintetes Várme-
gyék érdemes Adessorának, atyafiságos szeretettel szomoruan, Debreczen
MNL OL Lónyay cs. lt., P 451 33. 164. sz.

Harmadik példány

Megszólítás: Méltóságos Uram bátyámnak

Aláíró: alázatos megszorodott szolgálja, Attyafia, G. Teleki László

Keltezés: Bécs, die 20 Juny 1800

Címzett ismeretlen

OSZK Knyt, Gyászjelentések

33, Széki gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár † 1822

Szövegkezdet: Az Izrael' népének egyik Patriárchája...

Megszólítás: Méltóságos Udvari Consiliarius Úr!

Aláírók: megszorodott szolgálója és szolgálja G. Teleki Mária, G. Teleki
Ferenc

Keltezés: Kolosváron, September' 2dik napján 1822 (nyomtatva)

Címzett neve alul: Méltóságos Udvari Consiliarius Wajna Antal Úr

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3/a, 143?, 2. sz.?

Másik példány

Megszólítás: Méltóságos Liber Báróné Asszony!

Aláírók: megszorodott szolgálója és szolgálja G. Teleki Mária, G. Teleki
Ferenc

Keltezés: Kolosváron, September' 2dik napján 1822 (nyomtatva)

Külső címzés: Méltóságos Cserei Helena özvegy L.Baró Wesselényi

Miklósne Aszszonynak Sibo

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Harmadik példány

Megszólítás: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Úr

Aláírók: Megszomorodott szolgálója és szolgálja G. Teleki Mária, G. Teleki
Ferenc

Keltezés: Kolosváron, September' 2dik napján 1822 (nyomtatva)

Címzett neve alul: Méltóságos Gubernialis Cons. Kenderesi Mihály Urnak

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Negyedik példány

Megszólítás: nem olvasható

Aláírók: megszorodott szolgálója és szolgálja G. Teleki Mária, G. Teleki
Ferenc

Keltezés: Kolosváron, September' 2dik napján 1822 (nyomtatva)

Címzett neve alul: Méltóságos Gubernialis Consiliarius Kemény Miklós
Urnak

OSZK Knyt, Gyászjelentések

Ötödik példány

Megszólítás: nincs

Aláírók: megszorodott szolgálója és szolgálja G. Teleki Mária, G. Teleki
Ferenc

Keltezés: Kolosváron, September' 2dik napján 1822 (nyomtatva)

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 69. cs. 294.

34, Széki gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár † 1822

Szövegkezdet: Néhai Nagy Méltóságú R: Sz: Birodalombéli...

Címzés és aláírás nélküli nyomtatott körlevél Teleki Sámuel haláláról

Keltezés: Kolosvarat 3dik Novembris 1822 (nyomtatva)

MNL OL Teleki cs. lt., P 665 3/a, 143

Másik példány

ANR SJ Mures, TBK Dokumentumok, 69. cs. 295.

35, Széki gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár † 1822

Szövegkezdet: Michael Benyovszki von Benyow und Urbanow...

Michael Benyovszki német nyelvű hivatalos értesítése az udvari kancellária
részéről, körlevél

Keltezés nélkül

MNL OL Teleki cs. lt., P 665, 3/a, 143, 9. sz.

További 16 példány: TBK, Teleki Sámuel személyi levéltára, I. 11.

Zvara Edina

Teleki Sámuel és a bécsi *Magyar Hírmondó*

„Könyv volt élete, könyv volt erkölce;
maga az egész ember könyv és élő Bibliotheca.”¹

A tanulmány főcíme kapcsán azt is gondolhatnánk, hogy nincs olyan sok újdonság, amit el lehetne mondani e témáról. Azonban meglepően kevés írás született Teleki Sámuel mecénatúrájáról, s még kevesebb, ha ebből kivesszük a könyvtárról írottakat. Sajnos ma is igaz Deé Nagy Anikó 1976-ban leírt véleménye, mely szerint „a *Mű* az idő múlásával elhomályosította életre keltője alakját. (...) Az elszórtan megjelenő írások majd minden esetben kizárólag a könyvtáralapítás jelentőségét méltatják. Íróik meg sem kísérelték, hogy kijelöljék Teleki helyét a XVIII–XIX. század művelődéstörténetében. Teleki tudománypártoló, művelődésszervező tevékenysége mindmáig homályban maradt.”² 26 évvel később hasonló gondolatokat fogalmazott meg Tonk Sándor is a *Teleki Téka Emlékkönyv* bevezetőjében.³ Tanulmányom ezen a homályon szeretne kissé változtatni, s az évforduló alkalmából tisztelni Teleki Sámuel személye és tevékenysége előtt.

A könyv- és sajtótörténeti szakirodalomban többször olvashatjuk azt az állítást, hogy a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Bécsi Magyar Hírmondó* mögött több magyarországi és erdélyi arisztokrata állt, s általában Széchényi Ferenc, Festetics György és Teleki Sámuel nevét említik.⁴

1 ZILAHY József: *Osztap ember rövid beszédben lerajzolva, mellyet (...) Széki Teleki Sámuel (...) utolsó tisztességtételének megadásakor (...) elmondott Zilahi József*. Nagyvárad, Tichy ny., 1822. 13.

2 *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. A leveleket vál., bev., jegyz. DEÉ NAGY Anikó. (Téka) Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976. 6. (Kiemelések az eredetiben.)

3 TONK Sándor: *Vita sine literis mors est. Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Téka alapításának 200. évfordulóján*. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Szerk. Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002. 10.

4 KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. (Irodalomtörténeti könyvtár) Bp., Akad. Kiadó, 1970. 314, 332; KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. 549; *Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról*. Szerk., a leveleket vál., s. a. r. DEÁK Eszter – ZVARA Edina. Bp., OSZK – Kossuth, 2012. 22. (A továbbiakban: DEÁK – ZVARA 2012); ANTAL Alexandra: *A bécsi Magyar Hírmondó mecénatúrájának működéséről (Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez)*. Magyar Könyvszemle 129. (2013) 4. sz. 484; NAGY-L. István: *A háború képe a Hadi és más nevezetes történetek, valamint a Magyar Hírmondó hasábjain a 18. század végén*. *Ephemeris Hungarologica*. (2021) 1. sz. 134–135. – A három nagy

Ők azok, akik támogatták a bécsi hírlap megjelenését, s ezen keresztül a „két magyar Haza” magyar nyelvű irodalmát; iskolákat, fiatal tehetségek és rászoruló írók, költők boldogulását, műveik megjelentetését pártolták fel, valamint különböző alapítványokat hoztak létre. Az emlegetett támogatók között tehát ott találjuk az erdélyi kancellár nevét is, de tényleges hivatkozás, levéltári forrás megjelölése nélkül. Az több adatból is nyilvánvaló, hogy volt kapcsolat Teleki Sámuel és Görögék között: habár közvetlen bizonyítékot – például egymásnak írt levelet – eddig nem sikerült találni, léteznek olyan kapcsolódási pontok, amelyek a két fél (személyes?) kapcsolatára utal(hat)nak.

A Magyar Hírmondó kiadványai

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, későbbi nevén *Magyar Hírmondó* Bécsben jelent meg 1789 és 1803 között, s a bécsi magyar közösség egyik legfontosabb médiuma volt. Teleki ezen újság és társaság működéséről tudhatott, ugyanis Erdély kancellárjaként harmincöt évig (1787–1822) élt a császárvárosban – s itteni működését csaknem ugyanakkor kezdte meg, amikor Görög Demeterék hírlapja is elindult. Ahogy Görögék és több hazai arisztokrata,⁶ úgy Teleki Sámuel is nagyvonalú mecénatúrát folytatott,⁷ s támogatóitai között több ismerős név feltűnik. Ámbár nem ismerjük a bécsi újság előfizetőinek névsorát,⁸ feltehetően Teleki is közéjük tartozott,

mecénás kapcsolatára lásd például: GULYÁS Károly: *Benkő József, gr. Széchényi Ferenc, gr. Festetics György, Aranka György levelei gr. Teleki Sámuelhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 20. (1910) 2. sz. 219–221.

5 DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kvár, Erdélyi-Múzeum Egyesület, 1997. 57–58. (A továbbiakban: DEÉ NAGY 1997); ORBÁN János: *Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtáráról és gyűjteményeiről*. Magyar Könyvszemle 133. (2017) 4. sz. 428.

6 Újabban: DEÁK – ZVARA 2012, 15–25; ANTAL 2013, 484–488; ANTAL ALEXANDRA: *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) mecénási hálózata*. Irodalomtörténet 95. (2014) 4. sz. 432–448; Uő: *A bécsi Magyar Hírmondó mecénatúrájának ismeretlen forrásai (Berkeny János Sámuel levelei gróf Széchényi Ferenchez)*. *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* (12) (2014) 195–202; ZVARA Edina: *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára*. (Nemzeti Téka) Bp., OSZK – Gondolat Kiadó, 2016. 73–61; Uő: *Görög Demeter könyvtárának kéziratjai: Bárány Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes és Versegly Ferenc írásai*. In: *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*. Szerk. Dóbk Ágnes. (Reciti konferenciakötetek 6.) Bp., Reciti, 2020. 141–169; Uő: *Nagy János szanyi plébános ismeretlen írásai a bécsi Magyar Hírmondó kéziratjai között*. In: *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp., Reciti, 2021. 181–192.

7 DEÉ NAGY 1997, 116–124, 131–133.

8 A pozsonyi *Magyar Hírmondó* előfizetőinek nevei közt ott találjuk: KÓKAY 1970, 314.

hiszen a *Magyar Hírmondó* minden szakasza megtalálható katalógusában.⁹ Továbbá gyűjteményében fellelhető a bécsi hírlap által kiadott művek nagy része is,¹⁰ amelyeket tiszteletpéldányként is megkaphatott a kiadóktól:

- [BESSENYEI György]: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. (RÉVAI Miklós kiadása) Bétsben, Hummel János Dávid, 1790.¹¹
- FENOUILLO FALBAIRE DE QUINGEY, Charles-Georges: Ujj módi gonosztévő. A fiui szeretetnek jeles példája. Öt felvonásra szabott dráma vagy érzékeny játék. Ford. ARANKA György. Bétsben, Alberti Ignátz, 1791.¹²
- GÁTI István: A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiúi elmékedések. Bétsben, Hummel Dávid, 1790.¹³
- GINGINS DE MOIRY, Victor de: A budai basa. Ford. Aranka György. Bétsben, Alberti Ignátz, 1791.¹⁴
- Magyar Átlás, az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, a Szabad Kerületei és a Határörző Katonáság vidékinek közönséges és különös tábláji: közre botsátotta Görög. – Atlas Hungaricus seu Regnorum Hungariae, Croatiae et Slavoniae Comitatum, Privilegiatarum Districtuum, et Confiniorum Generales et Particulares Mappae Geographicae. [1. kiad.] Viennae, C. Junker sculpsit, 1802.¹⁵
- KOTZEBUE, August von: Az ember-gyűlölés, és a megbánás. Ford. Kóré Zsigmond. Vigsággal és szomorúsággal elegyített játék 5 felvonásban. Bétsben, Alberti Ignátz, 1790.¹⁶
- LOWTH: Herkules választása: Állegóriás költemény. Ford. Kis János. Bétsben, Hummel Dávid, 1791.¹⁷
- Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Bétsben, Magyar Hírmondó írói, 1795.¹⁸

9 *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék Pars Tertia: Scriptores rerum hungaricarum et transilvanicarum complexa, cum catalogo librorum hungaric. (...) Susannae com. Bethlen de Iktár. Accedunt supplementa catalogi partis primae et secundae.* [Ed. Sámuel Teleki] Viennae, typ. Antonii Pichler, 1811. 283. (A továbbiakban: TELEKI 1811.)

10 ZVARA 2016, 444–450.

11 TELEKI 1811, 279–280; ZVARA 2016, 444.

12 TELEKI 1811, 311; ZVARA 2016, 445.

13 TELEKI 1811, 278; ZVARA 2016, 445.

14 TELEKI 1811, 300; ZVARA 2016, 445.

15 TELEKI 1811,117; ZVARA 2016, 446.

16 TELEKI 1811, 330; ZVARA 2016, 446.

17 TELEKI 1811, 320; ZVARA 2016, 447.

18 TELEKI 1811, 275; ZVARA 2016, 447.

- [VEDRES István]: A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiúi elmékedések ... Szegeden, 1790. esztendőben s ki-nyomtatott Bétsben, Hummel Dávidnál Hadi és más nevezetes történetek írói.¹⁹
- VERSEGHY Ferenc: Rövid értekezések a Musikáról: VI. Énekekkel. Bétsben, Hummel (?), Magyar Hírmondó, 1791.²⁰

A Görög Demeter könyvjegyzékében található Teleki-kiadványok

A hírlapszerkesztő könyvei között ott láthatjuk a Teleki Sámuel által sajtó alá rendezett Janus Pannonius-életmű kritikai kiadását (Utrecht, 1784).²¹ A kiemelkedő jelentőségű szövegkiadás közel húsz évnyi munka eredménye, melyben a főúrnak nagy segítségére volt egyik támogatója, Kovásznai Tóth Sándor (róla a későbbiekben még lesz szó). Teleki könyvtárának katalógusa ugyan nem szerepel Görög könyvjegyzékében, viszont az első kötet fellelhető a kismartoni Esterházy-gyűjteményben, ahol ma könyvtárának egy része található;²² nem eldönthető azonban, hogy az ott meglévő példány Esterházy Miklós (1765–1833) hercege vagy Görögé volt. Az viszont biztosan állítható, hogy Görög ismerte a kiadványt, hiszen arról két tudósítás is megjelent a *Hírmondó*-ban (erről a továbbiakban).

A gróf fiának, Domokosnak, négy műve lelhető fel Görög könyvei között: az első az *Egynehány hazai utazások le-írása Tót és Horváth országoknak rövid esmértetésével egygyütt* (Bécs, 1796) című kiadvány.²³ A *Magyar Hírmondó*-ban egy losonci tudósítótól egy rövid közlemény is megjelent a műről: „Ezeken a téli napokon a többek között három új Magyar Könyvet olvastam el. Az első Ifjú Gróf Teleky Domokos Önagysága utazása. Ami ezt illeti, nagy dicsőségére szolgál ezen Ifjú Méltóságnak, hogy minekelőtte Mélt. Eleinek példájok szerént idegen Országokban utazna, azelőtt a maga Hazáját kitapasztalá, s mindenütt nagy figyelmetességgel s oly szorgalmatossággal, melyek csak egy éltés embertől lehetne várni, minden nevezetesebb dolgokat megvizsgálá, s magának feljegyzé.”²⁴ A tudósító által említett könyvek második darabja is Teleki Domokos munkája Birckenstock verse-

19 TELEKI 1811, 278; ZVARA 2016, 448.

20 TELEKI 1811, 374; ZVARA 2016, 448.

21 ZVARA 2016, 320–321. Nr. 294.

22 Kismarton, Esterházy Privarstiftung, Sammlungen – Esterházy-Bibliothek, Zimmer IV. Kasten B. Regal 1. Jelzet nélkül.

23 ZVARA 2016, 410. Nr. 691.

24 Magyar Hírmondó 11. szakasz 9. sz. 1797. jan. 31. 133–134. (A továbbiakban: MH)

inek magyar fordítása:²⁵ „...melybe Néh. Fels. Herceg és Nádor Ispányunk, Kedves Sándor Leopoldunk emlékezetére írott Birkenstock K. Tanácsos Úr Deák Verseit Magyarra fordította. Esmeretes már a Hazánkban ezen K. Tanácsos Úr másoké felett magasán felemelkedett Elméje, kinek is az Egekbe járó eszét, hanemha valakinek maga ad a Természet a felrepülésre Sasszárnyakat, igen nehéz gondolattal felérni. De én bátorsággal állítom, hogy Gróf Teleky Domokos Úr ezen Urat az első Verseiben mindjárt tökéletesen utolérte. Birkenstock Úr ily felségesen kezdi, Munkáját: Expavit, quod jam cunis adamante notarat // Decretum – revocare parans, immobilis obstat // Causarum series et ineluctabilis ordo. // Gróf Teleky Fordítása: A' Fátum maga meg-rettent, másolni kívánná // Gyémánt vésővel már a' Bóltsőre fel-írott // Végzését; az örök meg-változhatatlan okoknak // Egybe-szövött sorai tartják meg-kötve hatalmát.”²⁶

A harmadik munka Teleki Domokos útleírásának német nyelvű változata Nemes László fordításában: *Reisen durch Ungarn und einige angrenzende Länder...* (Pest, 1805),²⁷ a negyedik pedig *A vallás és erkölts summás tanítása, a nevendék ifjuságnak elméjéhez alkalmaztatva* (Bécs, 1798).²⁸ Továbbá egy másik családtagnak, Teleki Lászlónak (1764–1821)²⁹ *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdekléseit* (Pest, 1806)³⁰ is fellelhetjük a hírlapszerkesztő gyűjteményében.

A hazai kiadványokat Görög Demeter általában nem maga vásárolta, hanem vagy kifejezetten neki címezve küldték tiszteletpéldányként, vagy a *Magyar Hírmondónak*, egyfajta recenziós példányként; így nem kizárt, hogy a Teleki-műveket maguktól a szerzőktől, így akár Teleki Sámueltól kapta meg.

A Magyar Hírmondó közleményei, 1789–1803

A bécsi hírlap a „két magyar haza” ismert arisztokratáival történt eseményekről rendszeresen beszámolt, így a kortársak többször olvashattak a támogatókról, köztük Teleki Sámuelról és családjáról is – igaz, róluk az arányokat tekintve Széchényi Ferenchez és Festetics Györgyhöz képest jóval ritkábban.

25 BIRKENSTOCK, Johann Melchior: *Sándor Leopoldnak, austriai főhercegnek Magyarország nádor-ispánjának nevét örökösítő emlékeztető írás...* Bécs, N. Baumeister, 1796.

26 MH 11. szakasz 9. sz. 1797. jan. 31. 134.

27 ZVARA 2016, 410. Nr. 692.

28 ZVARA 2016, 418. Nr. 729.

29 Teleki László a koronaőr Teleki József (1738–1798) fia.

30 ZVARA 2016, 410. Nr. 693.

Teleki Sámuel több kötetben kiadta könyveinek katalógusát, amelynek első volumenéről³¹ Görögék is lelkesen beszámoltak 1796-ban: „...Világ eleibe bocsátotta a maga válogatott Bibliothékája Leírásának Első Részét, melynek fontos és igen szép deáksággal írott Előljáró Beszédét nagy gyönyörűséggel fogják olvasni, kik a valóságos Tudomány egyik forrásának, a régi és újabb jó Könyvek olvasásának mind a magános, mind a közönséges életben való nagy hasznát belsőképpen érzik, és önnön példájokkal mutatják szembetűnőképpen.”³² Egy héttel később már azt is megtudjuk,³³ hogy „a Könyv Homlokírása előtt szemléltető, igen jól talált Képét a Gróf Úrnak Magyar-Országi születésű Magyar Hazafi Társunk, Tzetter Sámuel metszette. (...) A Könyv titulusát különb-különbféle nagyságú és formájú kellemetes betűkkel metszette, hasonlóképpen esmeretes Erdélyi származású Magyar Hazafi Társunk, Bikfalvi Falka Sámuel, és az egész Könyv is az ő metszésébéli betűkkel nyomtatott.” A könyv címe alatt „Alól ezeken a rendeken, melyek szemet gyönyörködtető módossággal vagynak elintézve, szemléltetik egy Könyvesház (ezt is Falka Úr metszette) ily felülírással: Haec mihi curarum requies, haec nocte vel atra // Lumen, et in solis haec mihi turba locis.”³⁴

Sándor István 1799-ben közölt egy tanulmányt *A Magyar-Országi írók 50-nél jóval többen vagynak* címmel a *Hírmondó*ban.³⁵ Megjegyzi, hogy a Schwartzner és Engel németül írt könyveiben írtakkal³⁶ nem ért egyet: „Ez, ha igaz volna, bizony az egész Országnak szégyenére válnék. Az említett Tudós Urak igen megcsalhatkoztak, midőn ezt elhitették magokkal. Hogy ezen vitatást nem igaznak megmutathassam, nincsen egyébre szükségem, hanem csak hogy azon élő Íróinkat előszámláljam, kik magyarul írtak. A Deák Íróink közül csak egynehányat fogok említeni...” – s ezen utóbbiak között szerepelteti az erdélyi kancellárt: „A Deák nyelvbéli s még most is élő Íróink (...) Teleki Gr. Sám.”³⁷

31 *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. Pars prima.* Viennae, in Typographeo Baumeister, 1796.

32 MH 10. szakasz 9. sz. 1796. aug. 2. 158–159.

33 MH 10. szakasz 12. sz. 1796. aug. 9. 188–189.

34 Tibullus sorai eredetileg: „Tu mihi curarum requies, tu nocte uel atra // lumen, et in solis tu mihi turba locis.” Vagyis: „Mert te a búban öröm s ragyogás vagy az éji sötétben, társ a magányban, csönd, s gondok után pihenés.” (Ford. Radnóti Miklós)

35 *A Hírmondó* szerkesztői négy részben közölték az írást: MH 16. szakasz 46. sz. 1799. dec. 6. 751–752.; MH 16. szakasz 47. sz. 1799. dec. 10. 766–768.; MH 16. szakasz 48. sz. 1799. dec. 13. 783–784.; MH 16. szakasz 49. sz. 1799. dec. 17. 799–800.

36 SCHWARTZNER, Martin von: *Statistik des Königreichs Ungern.* Pest, Trattner, 1798. 12.; ENGEL, Johann Christian: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer.* Theil 1. Halle, Gebauer, 1797. 565–566. Idézi: KÓKAY György: *Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához.* Magyar Könyvszemle 77. (1961) 3. sz. 317.

37 MH 16. szakasz 49. sz. 1799. dec. 17. 800.

Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsanna 1797. október 10-én hunyt el. A Marosvásárhelyről írt hosszabb beszámolóban olvashatjuk, hogy férje nem lehetett jelen a temetésen – hivatala miatt Bécsben tartózkodott –, s mivel a grófné korábban úgy rendelkezett, hogy „csakhamar halála után minden nevezetes ceremónia nélkül teste eltemetessék”, nem is érkezett volna időben Erdélybe. Október 11-én „a Test a Háznak gyásszal kívül-belől bévonatott nagy Palotájában a szemlélésre kitétetett. 12-dikén reggel számos gyülekezetnek jelenlétében, szép Hármóniájú Éneklés alatt kesergő Fiától és Atyjafiaiától koporsójába bészegesztetett és ugyan a Testvérek és Atyafiak, azután más Uraságok és Városiak általvitetté, a Várbéli nagy Templom sekresztyéjébe bététetett.”³⁸; A *Magyar Hírmondó* ezenkívül közölte Sándorffi József (1767–1824) orvosnak, a lap későbbi szerkesztőjének Bethlen Zsuzsanna halálára írt költeményét,³⁹ valamint Vályi Klára (18. sz. vége–19. sz. eleje) „szomorú versezeté”nek néhány sorát.⁴⁰

Teleki Sámuel egy évvel felesége után Domokos (1773–1798) fiát is elvesztette. A szerkesztők „fájdalmas megilletődéssel” értesültek a fiatal gróf, „a Tudományoknak a két Magyar Hazában, és az anyai nyelvnek is szíves gyarapításán igen példásan fáradozott É. Hazánkfiának, élete zsenyéjében véletlenül lett” haláláról; s így folytatják: a „két M. Hazában, és ezenkívül is igen fogják Mindenek sajnállani, valakik becsülni tudják a buzgó, jó Hazafiságát.”⁴¹ E szomorú eseményről az ismét tollat ragadó Sándorffi József mellett a marosvásárhelyi orvos-író Szotyori József (1767–1833) is versben emlékezett meg.⁴² A Teleki fiút Sándor István is megemlíti fentebb említett összeállításában az elmúlt két esztendőben elhunyt írók között.⁴³

38 MH 12. szakasz 39. sz. 1797. nov. 14. 637–640.

39 MH 12. szakasz 33. sz. 1797. okt. 24. 542–544.

40 MH 12. szakasz 36. sz. 1797. nov. 3. 589–590.

41 MH 14. szakasz 26. sz. 1798. szept. 28. 405.

42 MH 14. szakasz 29. sz. 1798. okt. 9. 455–457.

43 MH 16. szakasz 47. sz. 1799. dec. 10. 767.

A Magyar Hírmondó iratanyaga

Görög Demeter levelezésében, bécsi lapjának nyomtatásban megjelent, valamint kéziratos anyagában⁴⁴ több olyan személy is föltűnik, aki mind Teleki Sámuellel, mind a *Hírmondó*val kapcsolatban állt, így többek között az írók közül Aranka György, Batsányi János, Hajnóczy József, Kazinczy Ferenc, Kovásznai Tóth Sándor, Révai Miklós vagy Verseghy Ferenc, valamint a betűmetsző és rézmetsző Bikfalvi Falka Sámuel.⁴⁵

Apró adalék Görögék és Teleki Sámuel kapcsolatára Aranka György (1737–1817) egy levele. Az *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* megalapítójának két könyve kiadását is a *Hírmondó* szerkesztői intézték. A *budai basa* (Bécs, 1791) megjelenése kapcsán Görög 1790. évi levelében így írt a szerzőnek: „Nem tudom, megvárjuk-e a másiknak kinyomtatását,⁴⁶ vagy útnak indítsam? – Kikérem az eziránt való rendelést; úgy nemkülönben azért is, nem kell-e Pálffy s Teleki cancellariusoknak, s ennyihány magyar méltóságoknak ajándékba vagy pénzért adni, mivel már megszólítottak iránta.”⁴⁷

A szintén erdélyi Kovásznai Tóth Sándor (1730–1792), a marosvásárhelyi református kollégium professzora, filológus, költő, Teleki Sámuel egyik patronáltja nagy segítségére volt a grófnak a Janus-kiadás filológiai munkálataiban és segítette könyvgyűjtésében is. Teleki meg is bízta Kovásznait, hogy katalógusa első kötetéhez írja meg az előszót, azonban végül nem az ő

44 ZVARA Edina: *Bárany Péter ismeretlen Campe-fordítása, a Kisded Lélektudomány a' Gyermekek Számára*. In: Médiások, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére. Szerk. Pusztai Bertalan. Közrem. Ivaskó Livia – Mátyus Imre – Tóth Benedek. Szeged, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012. 64–74; Uő: Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézirata a kismartoni Esterházy-könyvtárban: *Kiegészítések a tagjelöltek névsorához*. Irodalomtörténeti Közlemények 117. (2013) 5. sz. 600–609; Uő: *Esterházy Miklós (1765–1833) herceg, a magyar művelődés támogatója*. Magyar Könyvszemle 130. (2014) 3. sz. 374–381; ZVARA 2016; Uő: *Trenk Frigyes magyar nyelvű kiadatlan politikai röpirata*. Lymbus: Magyarisztudományi Forrásközlemények (14) (2016) 265–282; ZVARA 2020, 141–169.

45 Verseghy Ferenc Bethlen Zsuzsannától kapott anyagi támogatást Claude-François-Xavier Millot világtörténete második részének magyar nyelvű kiadásához (1791), amit a könyv előszavában meg is köszönt. *A magyar jakobinusok iratai. I. A magyar jakobinus mozgalom iratai* (Magyarország újkori történetének forrásai). S. a. r. BENDA Kálmán. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957. 190; DEÉ NAGY 1997, 121. – A könyv szerepel Görög könyvei között: ZVARA 2016, 360. Nr. 463.

46 FENOUILLO FALBAIRE de QUINGEY, Charles-Georges: *Ujj módi gonosztévő. A fiui szeretetnek jeles példája. Öt felvonásokra szabott dráma vagy érzékeny játék*. Ford. Aranka György. Bétsben, Alberti Ignátz, 1791.

47 A levelet közli: ZVARA 2016, 244.; ENYEDI Sándor: *Bécsi levelek Aranka Györgyhez*. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 2. sz. 132.

tanulmánya, hanem a grófé jelent meg, Teleki meg sem említi a professzor nevét, sem itt, sem a Janus-kiadásban.⁴⁸ A vásárhelyi professzor másik filológiai munkája Gyöngyösi Istvánhoz kapcsolódik, akinek teljes életművét ki akarta adni. A *Magyar Hirmondó* iratanyaga között négy, ehhez kapcsolódó kézirat van:

1. GYÖNGYÖSI István: CUMA VÁRASÁBAN ÉPÍTETETT DÉDALUS TEMPLOMA ... Ez az Editus költ 1735. Esztendőben, a' betűk pedig Debretzeni betűk, regi Traditiokból tudom, hogy ez a historia Gyöngyösi munkája ... Tehát Gyöngyösi írta.⁴⁹ 1784. 22 Oct. K[ovásznai] Sándor. [64] p.⁵⁰
2. GYÖNGYÖSI István: Mársal Társalkodó MURANYI VENUS vagy Annak Emlékezet Miképpen az Méltóságos Gróff Hadádi Wesseléni Ferencz Magyar ország Palatinussa akkor Füleki Főkapitány, az Tekéntetes, és Nagyságos Gróff Rima Szécsi Szécsi Maria Aszszonyal jövendőbéli Házaságokról való titkos végezése által, csudálatosképpen meg vette az hires MURÁNYI VÁRÁT. Iratatott ugyan az ő Nagok komornikja Gyöngyösi István által. Nyomtaták Kassán 1664. Esztendőben. [206] p.⁵¹
Megjegyzés: cenzori jegyzet: „Praes. 20. Aug. 79.; imprimatur Escherich.”
3. GYÖNGYÖSI István: Mársal Társalkodó MURANYI VENUS ... nyomtaták Kassán 1664. esztendőben. [243] p.⁵²
Megjegyzések: 1) az előzéklapon: A' MURÁNYI VÉNUSNAK ezerhat-száz-hatvan-negyedik esztendőbéli Kassai NYOMTATVÁNNYA sorról sorra, és betöröl betőre le-másolva: Azokkal a' külömbségekkel együtt, mellyek a' Kolosvári 1702 esztendőbéliben találatnak; 2) az

48 DEÉ NAGY 1997, 146; JANUS Pannonius: *Poëmata [...] omnia: Opusculorum pars altera. Tom. I-II. Ed. Samuel Teleki – Alexander Kovásznai.* Utrecht, 1784. Hasonmás kiadás Mayer Gyula kísérel tanulmányával. Bp., Balassi, 2002. 12–13; FÖLDESI Ferenc: *Kovásznai Tóth Sándor.* In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. VI. kötet. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., Balassi Kiadó, 2006. 100.

49 Gyöngyösi szerzőségéről lásd a kritikai kiadásban: JANKOVICS József: *Gyöngyösi eroticus.* In: Gyöngyösi István: Csalárd Cupido – Proserpina elragadtatása – Cuma városában épített Dédalus temploma – Heroida-fordítások. S. a. r. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár, Források, 13.) Bp., Balassi Kiadó, 2003. 353–354.

50 Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III-C-2. Jelzet: 8102.

51 Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III-C-2. Jelzet: 8101. – Kritikai kiadása: GYÖNGYÖSI István: *Márssal társalkodó Murányi Vénus.* S. a. r. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár, Források, 8.) Bp., Balassi Kiadó, 2003.

52 Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III-C-2. Jelzet: 8096.

egyik oldalon maga a szöveg, a másik oldalon a másoló jegyzetei, a „Külombsegek” olvashatóak; 3) Kovásznai Sándor másolata (?).

4. GYÖNGYÖSI István: Porabúl meg-éledett PHOENIX Avagy A' Nehai Gyerő Monostori KEMÉNY JÁNOS Erdélyi Fejedelmenk Lonyai Anna Asszonnyal lévő házasságának, tatár Országi rabságának, a' Torök ellen viselt Hadi dolgainak, és végre Hazája mellett Vitézül le-tett életének, halála utánn-is élő emlékezete ... Mostan pedig a' Lötsei régibb nyomtatások szerént meg-jobbitva és bőv. Magyarázó Jegyzésekkel meg-vilagosítva ujjannon ki-botsattatott. – A Gyöngyösi István porabul meg-éledett PHONIX-nek, avagy KEMÉNY János dolgairól irt Magyar Verseinek, jegyzések-által való Magyarázattya. Elöl-járó beszéd az olvasóhoz ... Irtam Maros-Vásárhelyet 1791dik esztendőben septembernek első napján Kovásznai Sándor. – Az első Könyvenek első Részére tett magyarázó Jegyzékek. [10], 142 p. [csonka]⁵³

A Kismartonban lévő kéziratokkal filológiailag nem kívánok foglalkozni, csupán arra a tényre hívom fel a figyelmet, hogy azok ma abban a kismartoni Esterházy-könyvtárban találhatóak, ahol Görög Demeter könyvtára és azzal együtt az általa szerkesztett *Magyar Hirmondó* kéziratanyagának egy része is található. Témánk szempontjából az a legfontosabb, hogyan kerültek oda a kéziratok, de ezzel kapcsolatban csak feltételezésekbe tudok bocsátkozni.

A Kovásznai Tóth Sándor tollából származó megjegyzésekből jól látszik, hogy hosszú évekig dolgozott a tervezett Gyöngyösi-életmű kiadás előkészítésén. Hogy a szövegek végül miért nem jelentek meg, azt nem tudni, de ennek Kovásznai időközben bekövetkezett halála is oka lehetett: a *Porából megéledett Phoenix* kéziratán olvasható dátum szerint a munkát 1791-ben fejezte be, egy év múlva pedig meghalt. 1791 előtt két évvel, 1789-ben indult meg a *Magyar Hirmondó* – még *Hadi és Más Nevezetes Történetek* néven –, tele a magyar nyelv és kultúra támogatását megjelenítő tudósításokkal. Az ekkor már Bécsben élő és a magyar művelődés ügyét szíven viselő Teleki Sámuel jó lehetőséget láthatott Görög Demeterék folyóiratában, s talán ő adhatta át nekik a Kovásznai-kéziratokat megjelentetés céljából. A Gyön-

53 Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III-C-2. Jelzet: 8100. – Kritikai kiadása: GYÖNGYÖSI István: *Porabúl megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete.* S. a. r. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár, Források, 10.) Bp., Balassi Kiadó, 2003. Kovásznainak a Gyöngyösi-újra kiadással kapcsolatos munkáját és a *Főnix*-kommentár teljes kéziratát (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Tq-681 c/3 MS 31) ismerteti: DEMETER Zsuzsa: *Kovásznai Sándor levele id. Ráday Gedeonhoz és a Porabúl meg-éledett Főnixhez fűzött kommentár-részlet.* Lymbus: Magyarorságtudományi Forrásközlemények (9) (2011) 244–258.

gyösi-művek kiadását célzó munkálatokban részben ismert Ráday Gedeon szerepe,⁵⁴ az átadó akár ő is lehetett, azonban az ő Görögékkal való kapcsolatáról még kevesebbet tudunk, mint a Teleki Sámueléről.

A további kutatások során a Teleki-levelezés módszeres áttekintése talán felszínre hozhatna olyan leveleket, amelyeket Teleki Sámuel és/vagy titkárai írtak a *Bécsi Magyar Hírmondó* szerkesztőinek, vagy fordítva; illetve amelyek támogatandó, vagy támogatott személyekről szólnak.

Végezetül álljanak itt Teleki Sámuel ma is megfontolandó gondolatai a tehetős emberekről, akiknek kötelességük hazájuk és a közjó érdekében mecénáskodni: „Honfitársaiknak követésre méltó példát mutatnak az életben, mert nem csak maguk áldoznak illően méltóságuk és hasznuk szerint becses művészetekre és tudományokra, hanem ezek művelésére az utódok számára is utat biztosítanak, és ösztönzik őket. Vagyonukat bölcsen a szükséges eszközök megszerzésére, közkönyvtárak alapítására és a magasztos gondolkodású emberek pártfogására és támogatására fordítják. Vannak itt, ha kevesen is, akik joggal és méltán lehetnek büszkék arra, hogy nem maguknak, hanem a haza és a közjó javára születtek, jótetteik emlékét a kései utódokra hagyományozva azok szívében haláluk után is tovább élnek. Hagyni kell tehát valamit a jövőnek, ami tanúskodik arról, hogy éltünk, a többi a halál martaléka lesz, és a felejtés idővel mindent eltöröl.”⁵⁵

---

54 Jankovics József szerint Ráday volt a megbízó, legalábbis a *Márssal társolkodó Murányi Vénusé*: JANKOVICS József: *Gyöngyösi redivivus, avagy a porából megéledett főnix*. In: *GYÖNGYÖSI* 2003, 192.

55 DEÁK – ZVARA 2012, 169.

Készült a MasterDruck Nyomdában, Marosvásárhelyen.

2024.

Az Istennek kertében fel-nőtt szép

É L Ö - F A A T E K I N T E T E S U R T E L E K I M I H A L Y

A' Méltóságos Erdélyi Fejedelemnek belső Tanácsa, Torda és Máramaros Varmegyéknél Fő Ispánnya, Kúvár s' mellette való vidékének, és Huszt Várának fő Kapitánya, &c.

és vele edgy Teft T E K I N T E T E S V E R J U D I T H A f z s z o n y S' azon Elő-fának K I L E N C Z É L Ö G Y Ű M Ő L C S E I

Az Erdélyi jó Hazának földén, sok változási és fáradsági után, Istennek mennyekből szapora firos harmat módgyára reá szállott sok szép áldási kőzöt termett, és hozott: Kik közzül, az elsőbb és Istennek kedvében fel-neveltetett, s' leg szebb illatozásban lévő Gyümölcsét,

T E K I N T E T E S T E L E K I A N N A K I S A S Z S Z O N Y T,

A' régi Tektintetes, hirrel, nével, és mostan Fejedelmi Méltósággal fénlő A P A F I nagy H A Z N A K kertében,

T E K I N T E T E S A P A F I M I K L O S U R F I kebelében, Istennek szent rendelése szerint adta és ajánlotta.

1 6 7 6. Estendőben, Sz. Mihály barjának 9-dik napján.

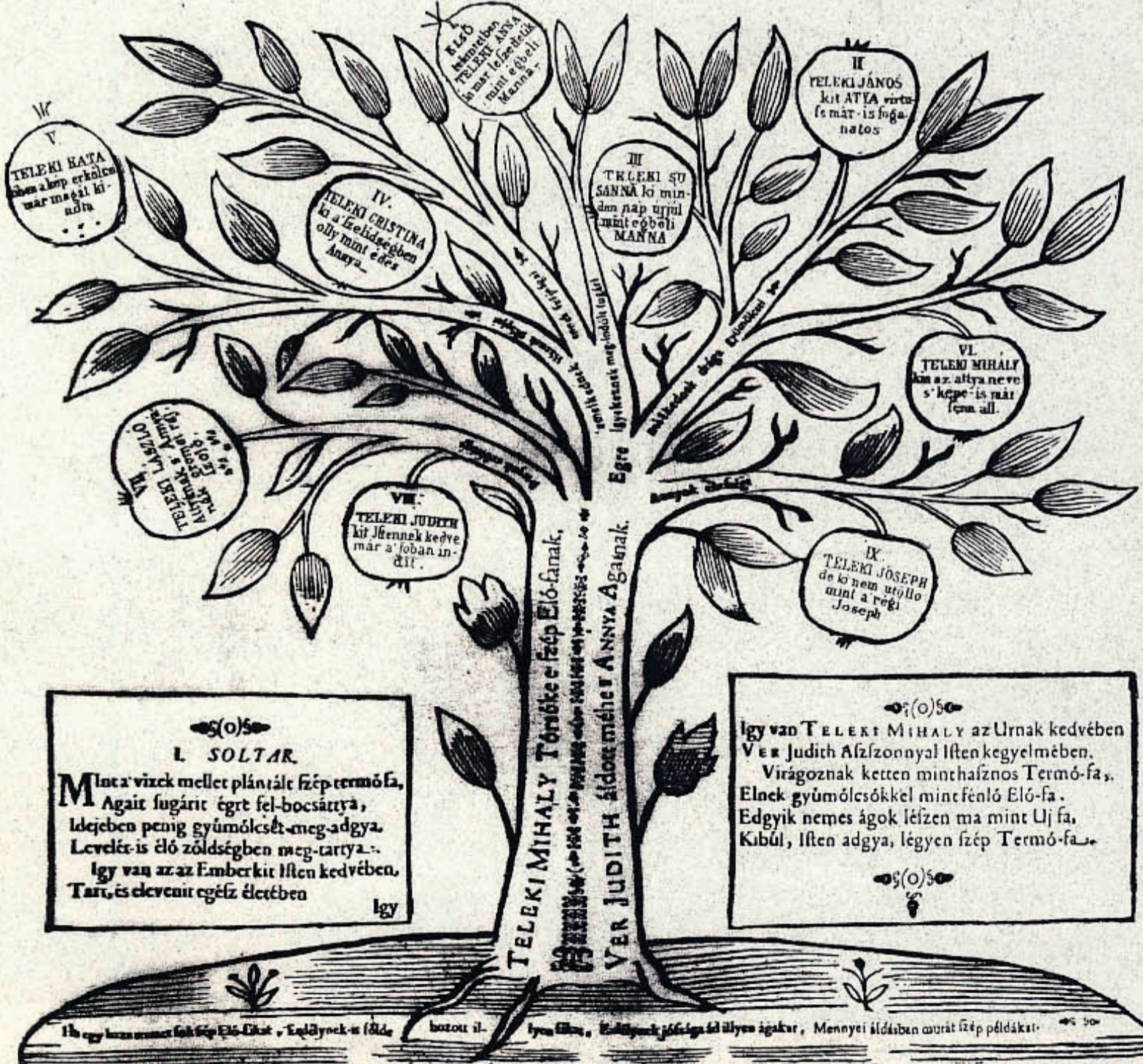
A' melynek lakadalmi nagy pompáját, ez Hazánkban hasznosan gyümölcsöző nagy E L Ö - F A N A K le-rajzolásával ékesítette.
VERES-EGYHAZI SZENTYEL MIHALY Colofvári Könyv-nyomatató.

Minden Elő-fának felette van az Onnat bocsátatik éltető nedve. Az első és harmad-életző melegs Kiz le-iz állit böven az Isteni felt

ÉG,

Ez első Fának is tárhaza volt az Onnet pláncolatot Terexi Nemzet. Ez nagy Fának Atya az Isteni felt

V. TELEKI BATA
Ezen a kop erkölcse
mar magát ki-
adta

IV. TELEKI CRISTINA
ko a Teledségben
Anya

ELŐ
kebelében
TELEKI ANNA
s' mar le-iz állit
Manna

III. TELEKI SU
SÁNNÁ ko min-
am nap ujul
mint ebbéli
MANNA

II. TELEKI JÁNOS
kit ATYA vörte
se mar is fogá-
natos

VI. TELEKI MIHALY
ko az atya ne ve
s' kepe is mar
fenn áll.

VI. TELEKI LAJÓ
ko a kop erkölcse
mar magát ki-
adta

VI. TELEKI JUDITH
kit Istennek kedve
mar a joban in-
dit.

IX. TELEKI JÓSEPH
ko nem utallo
mint a régi
Joseph

L. SOLTAR.
Mint a vizek mellet plántálé szép termőfa,
Agait sugarit égrt fel-bocsátja,
Idéjében penig gyümölcsét meg-adja.
Levelé is élő zöldségben meg-tartja.
Igy van az az Emberkit Isten kedvében,
Tart, és elevenit egéiz életében

Igy van TELEKI MIHALY az Urnak kedvében
VER JUDITH Afzszonnyal Isten kegyelmében.
Virágoznak ketten mintha sznos Termő-fa,
Elnek gyümölcsökkel minc fénlő Elő-fa.
Edgyik nemes ágok lézen ma mint Uj fa,
Kibül, Isten adgya, légyen szép Termő-fa.

Ih egy kora nemet sok szép Elő-fának, Erdélynek s' földé hozott il-lyen éltet, s' edgynek jószágát ilyen ágakar, Mennyei áldásban örült szép példákat.

A TELEKI-BOLYAI KÖNYVTÁR ÉS A TELEKI TÉKA ALAPÍTVÁNY KIADVÁNYAI

Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai (Összeáll. Fikk László és Balázs Lajos). Mvhely, 1971.

Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai. Novum Forum Siculorum. Tom. I-II. Composed by Spielmann-Sebestyén Mihály et alii. Mvhely, Maros Megyei Könyvtár, 2001.

Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars Quinta. Curam gerebat Anikó Deé Nagy. Bp.– Mvhely, Országos Széchényi Könyvtár – Teleki-Bolyai Könyvtár, 2002.

Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd. Mvhely, Teleki Téka Alapítvány – Mentor Kiadó, 2002.

Könyves műveltség Erdélyben. [A 2004. szeptemberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai.] Szerk. Bányai Réka. Mvhely, Mentor Kiadó, 2006.

Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére. Szerk. Bányai Réka, Spielmann-Sebestyén Mihály. Mvhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009.

A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai. Szerk. Bányai Réka. Mvhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017.

Deus providebit. Reformáció a 16. században. Kiállítási kalauz. Szerk. Kimpján Annamária. (Res Bibliothecae Telekianae I.) Mvhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017.

Insignia funeralia. Halotti címerek a Teleki-Bolyai Könyvtárban. Szerk. Weisz Szidónia. Kiállítási kalauz. (Res Bibliothecae Telekianae II.) Mvhely, Teleki Téka Alapítvány, 2018.

Bányai Réka – V. Ecsedy Judit: *A Váradi Biblia címlapvariánsai.* Bp.–Mvhely, Országos Széchényi Könyvtár – Teleki Téka Alapítvány, 2019.

Deé Nagy Anikó – László Lóránt: *Grófi tiktári Bethlen Zsuzsanna és szakácskönyve.* Kvár–Mvhely, Kriterion Könyvkiadó – Teleki Téka Alapítvány, 2019.

A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei. Összeáll. Bányai Réka. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 14.) Mvhely, Teleki Téka Alapítvány, 2022.

